

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΛΑΒΒΑ

ΕΠΙΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

με έμφαση στον 19ο και 20ό αιώνα

UNIVERSITY STUDIO PRESS

Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2002

ΑΝΑΤΥΠΩΣΗ 2008

UNIVERSITY STUDIO PRESS

Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων & Περιοδικών

Πρώτη έκδοση: Θεσσαλονίκη 2002

ISBN 960-12-1124-1

Ανατύπωση: Θεσσαλονίκη 2008

ISBN 978-960-12-1124-4

Η μερική ή ολική ανατύπωση είτε η καθ' οιονδήποτε τρόπον αναπαραγωγή του βιβλίου, καθώς και η φωτοτύπηση τμήματος ή ολόκληρου του βιβλίου, χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη και του συγγραφέα, τιμωρείται από το νόμο.

© ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΛΑΒΒΑΣ

© UNIVERSITY STUDIO PRESS A.E.

Αρμενοπούλου 32, 546 35 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Τηλ. 2310 208731, 2310 209637, 2310 209837, Fax 2310 216647

e-mail: info@universitystudiopress.gr

Ηλεκτρονικό βιβλιοπωλείο: www.universitystudiopress.gr

2

Η εποχή των μετάλλων (5.000 π.Χ. – Σήμερα)

Η Νεολιθική εποχή δίνει σταδιακά τη θέση της στην περίοδο των μετάλλων, στον χαλκό, στον ορείχαλκο, στον σίδηρο, υλικά που θα χρησιμοποιηθούν σε άπειρες παραλλαγές και μείξεις στις επόμενες χιλιετίες μέχρι και σήμερα, χωρίς αυτό να σημαίνει βέβαια ότι ο λίθος, ο πηλός και το ξύλο δεν συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται στις ανθρωπίνες δραστηριότητες και κατά συνέπεια και στην αρχιτεκτονική, που μας ενδιαφέρει εδώ.

Η μετάβαση από τον λίθο στον χαλκό έγινε ασφαλώς σταδιακά, έτσι ώστε να υπάρχει στην προϊστορική έρευνα ο όρος *χαλκολιθική* περίοδος, που στην Αίγυπτο π.χ. διαρκεί από το 5.000 – 3.000 π.Χ., ενώ σε άλλες περιοχές οι χρονολογίες ποικίλλουν ανάλογα με τη χρονολόγηση των ευρημάτων, που η έρευνα έφερε στο φως. Στην Ελλάδα η χαλκολιθική φθάνει επίσης γύρω στο 3.000 π.Χ., ενώ στη Κύπρο ανάλογα ευρήματα χρονολογούνται στα 3.000 – 2.500 χρόνια π.Χ. και σε άλλες περιοχές της Ευρώπης πολύ χαμηλότερα. Η χρήση του χαλκού και η ανάμειξή του με κασσίτερο (που του έδινε μεγαλύτερη αντοχή) οδήγησε στην κατασκευή ορειχάλκινων όπλων, εργαλείων και σκευών και έδωσε το όνομα *εποχή του χαλκού* στην πρώτη περίοδο των μετάλλων, κατά την οποία συνεχίζεται παράλληλα και η χρήση λιθίνων εργαλείων (=χαλκολιθική φάση). Η εποχή του χαλκού, γενικά, είναι μια εκτεταμένη χρονική περίοδος, τα αρχαιολογι-

κά ευρήματα της οποίας διαπιστώνονται σε Ευρώπη, Ασία, Αφρική και Αμερική, και φθάνει μέχρι το τέλος περίπου της δεύτερης χιλιετίας (1.100 π.Χ.) στην Ελλάδα, ενώ σε άλλες περιοχές κατεβαίνει ακόμα περισσότερο. Το επόμενο μέταλλο που μπαίνει σε ανάλογη με τον χαλκό χρήση στη ζωή του ανθρώπου είναι ο *σίδηρος*, ο οποίος θα ονοματίσει την επόμενη πολιτιστική φάση. Και το νέο αυτό υλικό προστίθεται στα προηγούμενα και, όντας ανθεκτικότερο και σκληρότερο ως όπλο, προσφέρει νέες δυνατότητες υπεροχής στους πρώτους χρήστες του. Η εποχή του Σιδήρου διαρκεί ασφαλώς μέχρι σήμερα, παρόλο που στην Ιστορία του Πολιτισμού σημειώνεται κυρίως η απαρχή της (τέλος της πρώτης χιλιετίας π.Χ.), ως χαρακτηριστική κοινωνικο-οικονομική φάση.

* * *

Η χρήση των μετάλλων σηματοδοτεί μια νέα περίοδο της ζωής του μόνιμα εγκατεστημένου πλέον κάτοικου, η οποία χαρακτηρίζεται έντονα από την ανάπτυξη του ανταλλακτικού εμπορίου, με αποτέλεσμα τη δημιουργία εμπορικών οδών και εμπορικών κέντρων σε μεγάλη, διεθνή κλίμακα και έκταση. Η ανταλλαγή εμπορευμάτων και πρώτων υλών σημαίνει επίσης επικοινωνία και ανταλλαγή ιδεών και καλλιτεχνικών εμπειριών. Οι εικαστικές τέχνες της περιόδου του Χαλκού και του Σιδήρου συνεχίζουν τη

γεωμετρική αφαίρεση, τη σχηματοποίηση, τη διακοσμητική ποικιλία και τον πλούτο της Νεολιθικής. Γραμμικά σχέδια, έγχρωμη ζωγραφική, χαρακτική και γλυπτική είναι μέσα και τεχνικές διακόσμησης των κεραμικών επιφανειών αγγείων και των μεταλλικών επιφανειών όπλων, εργαλείων και σκευών. Η *μεταλλουργία* αποτελεί πλέον το νέο στοιχείο στη ζωή και την τέχνη, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει επαναστατική μεταβολή στους καλλιτεχνικούς στόχους και τα μοτίβα, σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο. Όπως παρατηρήθηκε εύστοχα, τίποτα δεν σπάει τη συνέχεια από τον «πολιτισμό του λίθου» στον «πολιτισμό των μετάλλων». Ο άνθρωπος-γεωργός απλώς προχωρεί εξελικτικά στη χρήση ολοένα και περισσότερων υλικών του περιβάλλοντος και αναπτύσσει νέες τεχνικές, που αυξάνουν την πολυπλοκότητα της ζωής και της τέχνης. Από εδώ και στο εξής σημειώνεται μεγαλύτερη διαφοροποίηση σε τεχνοτροπία και χαρακτήρα, ανάλογα με τις κλιματικές συνθήκες και τα άλλα χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος. Τώρα πλέον διαμορφώνονται μεγάλες ή μικρές πολιτιστικές ενότητες κατά περιοχές, όπως π.χ. ο Αιγυπτιακός, ο Σουμεροβαβυλωνιακός, ο Αιγαιακός πολιτισμός και άλλοι, σε άλλες περιοχές, στην Ινδία, στην Κίνα, στην Ιαπωνία και στην Αμερική. Στη συνέχεια θα σκιαγραφήσουμε ιδιαίτερα εκείνες τις πολιτισμικές ενότητες, που αποτελούν προδρομικές μορφές του ευρωπαϊκού πολιτισμικού χώρου.

Πηγές της Ευρωπαϊκής Τέχνης: Μεσοποταμία (Ασία) & Αίγυπτος (Αφρική)

Οι απώτερες ρίζες και οι πρώτες επιδράσεις στην ελληνική και ευρύτερα στην ευρωπαϊκή τέχνη βρίσκονται στις δύο θεμελιακές γέφυρες της Ευρώπης με την Ασία και την Αφρική, δηλ. στην Εγγύς Ανατολή και στην Αίγυπτο. Είναι δύο πολιτιστικές ενότητες με παλαιότερη εκκίνηση, αλλά και με αναμφισβήτητη σημασία για τη γένεση του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Η επιλογή της μόνιμης οίκησης συνδέεται άμεσα και ουσιαστικά με την επιλογή του κατάλληλου χώρου και περιβάλλοντος, όπου η καλλιέργεια της γης και η παραγωγή τροφής διευκολύνονται από τις κατάλληλες κλιματικές και εδαφολογικές συνθήκες. Οι δύο αυτές περιοχές και γέφυρες με την

Ευρώπη παρουσίαζαν τότε ακριβώς τις ευνοϊκές προϋποθέσεις: εύφορη πεδινή γη, αρδευόμενη από μεγάλα ποτάμια, κατάλληλα για τη γεωργία, είναι ο κοινός τόπος και των δύο. Ο Νείλος ποταμός στην Αίγυπτο και ο Τίγρης και ο Ευφράτης στη Μεσοποταμία (= η χώρα μεταξύ δύο ποταμών), δημιουργούν, με τις προσχώσεις και τις πλημμύρες τους, το εύφορο έδαφος σ' ένα θερμό κλίμα με μεγάλες περιόδους ξηρασίας. Αυτές οι συνθήκες καταστροφών (πλημμύρες, προσχώσεις) ουσιαστικά αξιοποιούνται έξυπνα και θετικά από τους κατοίκους, οι οποίοι με ζήλο και εργατικότητα διοχετεύουν, με την κατασκευή καναλιών, φραγμάτων και αντλιών, τα νερά των ποταμών στην εύφορη πεδιάδα και επιτυγχάνουν, αρδευοντάς την, πλούσια παραγωγή προϊόντων με πολλαπλές εσοδείες μέσα στον χρόνο. Εξασφαλίζουν έτσι όχι μόνο τα αναγκαία για τη ζωή τους, αλλά και υπερπαραγωγή, ώστε να αναπτυχθεί εμπόριο, με την ανταλλαγή προϊόντων και μέσων, θετική προϋπόθεση για την παράλληλη ανάπτυξη πολιτισμικών επιτευγμάτων. Πρόκειται για κοινωνίες με αυστηρή οργάνωση, συλλογικό πνεύμα και αυταρχική δομή της εξουσίας. Οι εικαστικές τέχνες στην Αίγυπτο, έκφραση τεχνοτροπική αυτής ακριβώς της κοινωνικής δομής, είναι χαρακτηριστικές για την αυστηρότητα και την ακαμψία τους. Η τετράγωνη σταθερότητα των Πυραμίδων, που αποτελούν χαρακτηριστικά επιτεύγματα της αιγυπτιακής αρχιτεκτονικής, με την απόλυτη κανονικότητα στην κλιμάκωση των λίθων μέχρι την κορυφή, έτσι ώστε όλο αυτό το πλήθος των χιλιάδων λίθων να ορθώνεται υποταγμένο στον τελευταίο και κορυφαίο, συμβολίζει ακριβώς την αυταρχική, δεσποτική δομή ενός κοινωνικού συστήματος αποτελούμενου από σκλάβους, καλλιεργητές, εργάτες, υπαλλήλους, ιερείς και στρατιώτες, με επικεφαλής τον ένα και μοναδικό, τον Φαραώ, απόλυτο άρχοντα και θεό. Αυτός ο ένας απεικονίζεται πελώριος σε μέγεθος και στητός, συγκρινόμενος με τους υπηκόους του (που δεν τολμούν να στέκονται όρθιοι μπροστά του) στις ζωγραφικές παραστάσεις και στις άλλες μορφές τέχνης. Ανάλογη είναι η αντίληψη και στη Μεσοποταμία, με σχετικές μόνο διαφοροποιήσεις. Οι αυταρχικές αυτές κοινωνίες εκφράζονται έτσι με αυστηρά περιγράμματα, με άκαμπτες και επιβλητικές μορφές και με στερεότυπα ιδεογράμματα.

3

Η Αιγυπτιακή τέχνη

Γενικά

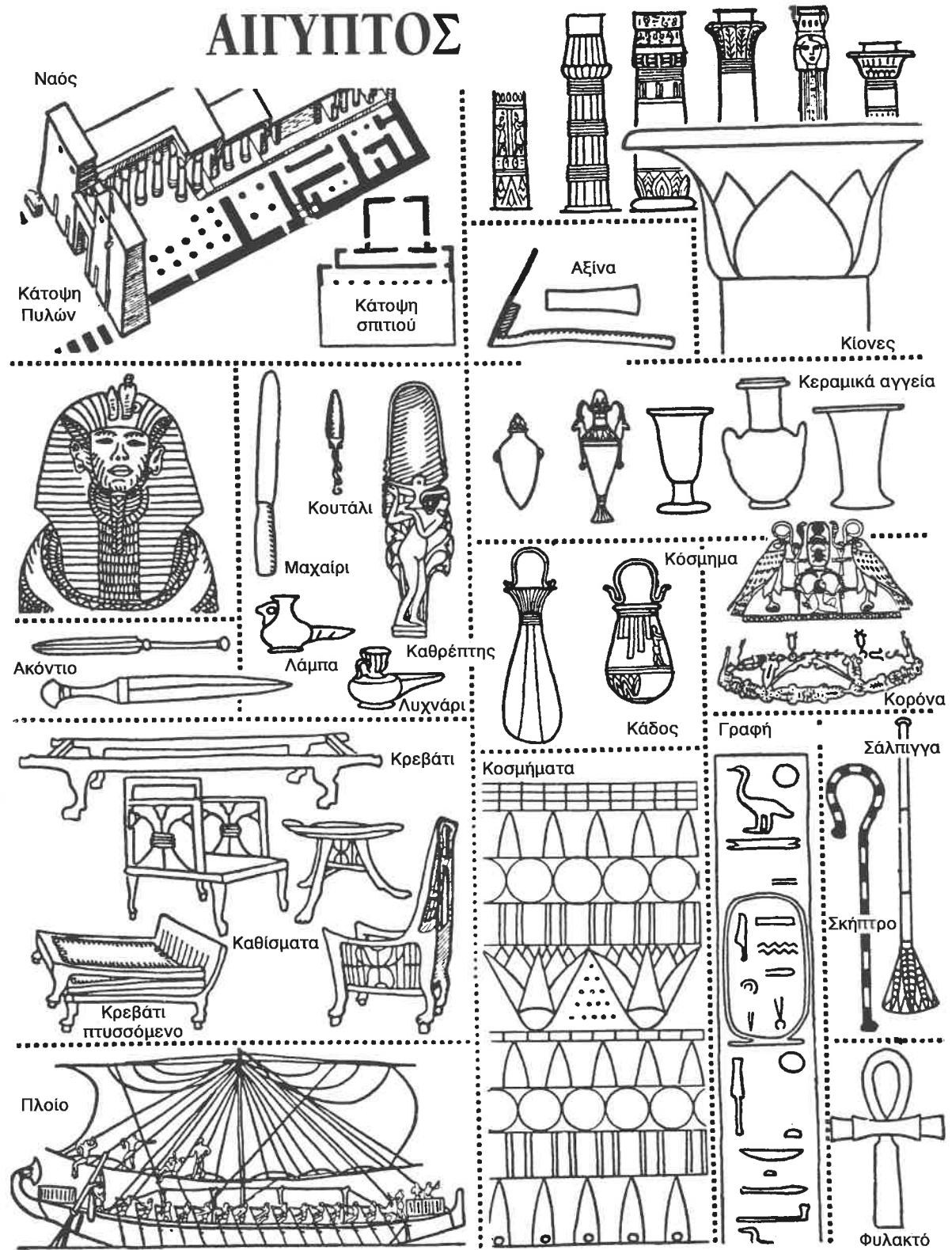
Μια μεγάλη σε μήκος (1.100 χιλιόμετρα) και στενή σε πλάτος (4 – 16 χιλιόμετρα) κοιλάδα, δημιουργήμα των προσχώσεων του Νείλου και περιβαλλόμενη από άνυδρο έδαφος και χαμηλές οροσειρές, είναι ο χώρος του αιγυπτιακού πολιτισμού. Εδώ ιδρύονται οι πόλεις και τα μεταβαλλόμενα κατά περιόδους κέντρα εξουσίας, εδώ ασκούνται όλες σχεδόν οι δραστηριότητες και οι επικοινωνίες με εξαίρεση μερικές μόνο οάσεις μικρών καλλιεργητών στην έρημο. Νείλος, Αίγυπτος και γεωργία φαίνονται έννοιες ταυτόσημες, αφού το υγρό στοιχείο του πρώτου (χωρίς η θάλασσα να παίζει σημαντικό ρόλο) και η προσχωσιγενής πεδιάδα του, είναι γεωγραφικά στοιχεία ικανά να δημιουργήσουν και να συντηρήσουν για χιλιάδες χρόνια τον πρώτο γνωστό μεγάλο πολιτισμό του ανθρώπου-γεωργού. Αυτοί οι γεωργοί συνιστούν μια σύνθετη φυλή αφρικανικής (Αιθίοπες), αλλά και λευκής (Αραβες, Σύριοι) προέλευσης. Οργανωμένοι σε αγροτικά χωριά αναπτύσσουν, ήδη από την τέταρτη χιλιετία, τη συντηρητική δομή μιας κοινωνίας κλειστής και αυτόνομης, με αναλλοίωτη εσωτερική ζωή και αντάρχεια.

Το βασικό χαρακτηριστικό της αιγυπτιακής θρησκείας είναι η μετά θάνατον ζωή των νεκρών,

μια αντίληψη που θα σημαδέψει καθοριστικά την καλλιτεχνική της δημιουργία. Ο Αιγύπτιος ζει για να πεθάνει και αυτή η φροντίδα για τη διατήρηση του νεκρού σώματός του εντοπίζεται παντού, στην αρχιτεκτονική, στη ζωγραφική, στη γλυπτική και στις άλλες μορφές της τέχνης του. Η επιθυμία για διάρκεια της ζωής και η πίστη στην αιωνιότητα του ανθρώπου οδήγησαν την αιγυπτιακή τέχνη στην επιλογή ανθεκτικών στον χρόνο υλικών (γρανίτες, ασβεστόλιθοι) για να εξυπηρετήσουν αυτή την ανάγκη της διάρκειας με την κατασκευή των πυραμίδων και των έργων της γλυπτικής, ενώ για τις ανάγκες της εφήμερης ζωής χρησιμοποιήθηκε ό,τι άλλο υλικό υπήρξε διαθέσιμο (πηλός, ξύλο από φοίνικες ή ακακίες, καλάμια, αλάβαστρο, χαλκός κτλ.) (Εικ. 11).

Η ιστορία της Αιγύπτου και η κατάταξη του τεράστιου πλούτου των μνημείων της στην τρισχιλιετή περίοδο που κράτησε αυτός ο πολιτισμός, συνδέεται και αντιστοιχεί με τις τριάντα δυναστείες των Φαραώ, που ανέβηκαν στον θρόνο από την αρχαϊκή περίοδο (3.000 π.Χ.) μέχρι την κατάκτησή της από τους Ρωμαίους (30 π.Χ.). Είναι ένα τεράστιο χρονικό διάστημα, γεμάτο από γεγονότα σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, χωρισμένο σε δώδεκα επιμέρους περιόδους, με εναλλαγές εντόπιων και ξένων κυριάρχων και κατακτητών (Υξώς, Ασσύριοι, Πέρσες, Έλληνες)

ΑΙΓΥΠΤΟΣ

Εικόνα 11. Ο αιγυπτιακός πολιτισμός. Παράθεση χαρακτηριστικών μορφών και έργων του.

και ταυτόχρονα μια στατική, χωρίς πειραματισμούς, «ανεξέλικτη» σχεδόν μορφολογία και τυπολογία στην τέχνη, παρά την όποια επιμέρους ποικιλία σε εκφραστικούς τρόπους. Υπεύθυνη γι' αυτό φαίνεται να είναι η αιγυπτιακή θεολογία, με τις ζωόμορφες (αφρικανικής τοτεμικής λατρείας) και τις ανθρωπόμορφες (συριακής προέλευσης) θεότητες, οι οποίες διατρέχουν τις χιλιετίες μετά τη Νεολιθική εποχή, χωρίς να διαφοροποιηθούν σημαντικά.

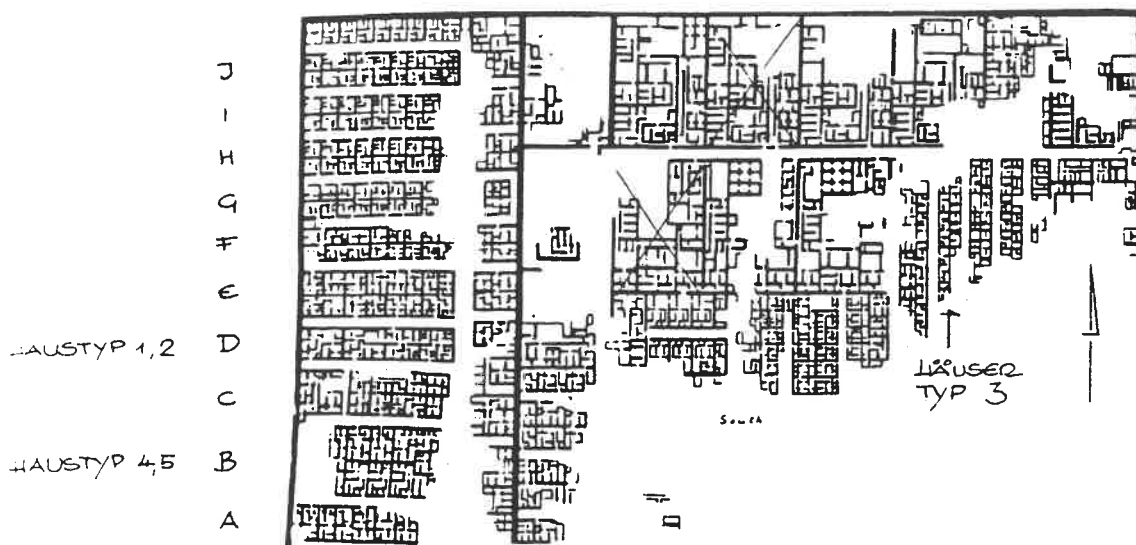
Ενδιαφέρουσα, όσο και τεράστιας σημασίας για τη γραπτή επικοινωνία, είναι η εξέλιξη της εικονογραφίας σε εικονογραφική γραφή, η οποία σταδιακά, από την απεικόνιση ενός αντικειμένου (ζώου, ανθρώπου, πράγματος) ή μιας πράξης (ανταλλαγή δώρων π.χ.) με σχηματοποίηση και αφαίρεση (όπως είδαμε ότι συνέβη από την Παλαιολιθική στη Νεολιθική ζωγραφική), έφθασε στη δημιουργία της ιερογλυφικής γραφής. Αυτό σημαίνει μετατροπή της εικόνας σε ιερογλυφικό σημείο, έτσι ώστε να εκφράζεται η σημασία ή η έννοια του απεικονιζόμενου αντικειμένου φθογγογραφικά, με αποτέλεσμα η νέα αυτή σχηματιζόμενη εικόνα-σημείο του αντικειμένου να μην είναι πλέον φυσική ή σχηματοποιημένη απεικόνισή του, αλλά ιδεόγραμμα με τεράστια επικοινωνιακή δυναμότητα, δηλαδή να μπορεί να καλύπτει το ίδιο περισσότερα αντικείμενα. Η ιερογλυφική γραφή για το αντί π.χ. εσήμαινε όχι μόνο *αυτί* και *ακούω*, αλλά και *ζωγραφίζω*, επειδή η ιερογλυφική αυτή εικόνα συνέπιπτε με το φθογγόγραμμα του *ζωγραφίζω*, όπως αναφέρουν ειδικοί μελετητές. Η δημιουργία του νέου αυτού συστήματος, που έχει την αρχή του στη ζωγραφική απεικόνιση των αντικειμένων, όπως ήδη σημειώθηκε, επρόκειτο να έχει τεράστια σημασία στην πορεία του πολιτισμού. Μετά από αυτή την εφεύρεση της γραπτής επικοινωνίας, η πορεία αυτή διαχωρίζεται σε *Προϊστορία και Ιστορία*, σε έμμεση (μέσα από τα έργα τους μόνο) δηλαδή και άμεση (και με τη γραπτή πλέον γλώσσα τους) επικοινωνία ανάμεσα στους ανθρώπους του παρελθόντος και σε μας.

Αρχιτεκτονική – Πολεοδομία

Η αιγυπτιακή αρχιτεκτονική εκφράζει για πρώτη ίσως φορά στην Ιστορία την έννοια του μνημειώ-

δους με την τεράστια έκταση, τον όγκο και την αξονική σύνθεση των αρχιτεκτονημάτων της. Το ανθεκτικό υλικό του λίθου (γρανίτης, ασβεστόλιθος) συμβάλλει επίσης στη μνημειακή έκφραση και στη διάρκεια της αρχιτεκτονικής αυτής μεσα στον χρόνο, τόσο ώστε να γίνει πρότυπο σε ηγέτες μεταγενέστερων εποχών που θέλησαν να διαωνώσουν το πέρασμά τους κατασκευάζοντας ανάλογα έργα. Οι οβελίσκοι (=στήλες μεγάλου ύψους, τετράγωνης διατομής, με πυραμιδοειδή απόληξη), μερικοί από τους οποίους μεταφέρθηκαν από την Αίγυπτο σε ευρωπαϊκές πόλεις (Ρώμη, Λονδίνο, Παρίσι), έγιναν το υπόδειγμα προς μίμηση και ανέγερση παρόμοιων νέων σε πολλές πλατείες και πυλώνες ευρωπαϊκών πόλεων, ενώ ο Χίτλερ ήθελε να κτίσει τα έργα του με γρανίτη (και όχι με τα σύγχρονα υλικά) για να μείνουν στην αιωνιότητα, όπως και οι πυραμίδες.

Με επιβλητικότητα, βαρύτητα, συμμετρία και ταυτόχρονα απλότητα στην κατασκευή, με αυστηρά γεωμετρικές μορφές (πυραμίδα, κύλινδρος) και αριθμητικές ή δυναμικές αναλογίες η αρχιτεκτονική αυτή υποβάλλει το δέος και τον θαυμασμό. Οι βασικές κατηγορίες των αιγυπτιακών αρχιτεκτονικών μνημείων είναι: α) ναοί, β) ταφικά μνημεία (πυραμίδες, μασταμπά, λαξευτοί τάφοι) και γ) ανάκτορα και κατοικίες. Η τρίτη κατηγορία, λόγω των φθαρτών υλικών που χρησιμοποιήθηκαν, είναι ατελέστερα γνωστή, καθώς καταστράφηκε και εξαφανίσθηκε ευκολότερα. Η πόλη Καχούν, στο Fayoum (12η Δυναστεία, Μέσο Βασίλειο, α' μισό της δεύτερης χιλιετίας) μας δίνει την εικόνα γεωμετρικής κανονικότητας με περιμετρικό τείχος και διαστάσεις 400 × 350 μ. (Εικ. 12). Οι τύποι των σπιτιών είναι πολλοί και ομαδοποιούνται κοινωνιολογικά: δυτικά της πόλης μένουν οι εργάτες και οι αγρότες (χαμηλό εισόδημα), ανατολικά οι υπάλληλοι (προνομιούχοι), μια αστική διάκριση που επιβιώνει σε πολλές σύγχρονες πόλεις (π.χ. Αθήνα, Θεσσαλονίκη). Σε άλλη σωζόμενη πόλη, την Αμάρνα (18η Δυναστεία), διαπιστώνεται τυποποιημένο σχέδιο σπιτιών (προθάλαμος, δωμάτιο ύπνου, δωμάτιο υποδοχής, κουζίνα κτλ.), που σημαίνει αυστηρό προγραμματισμό, αλλά και μακρόχρονη εμπειρία των καιρικών συνθηκών και των λειτουργικών αναγκών. Τα λείψανα των ανακτόρων αφήνουν την εντύπωση συγκροτημάτων με

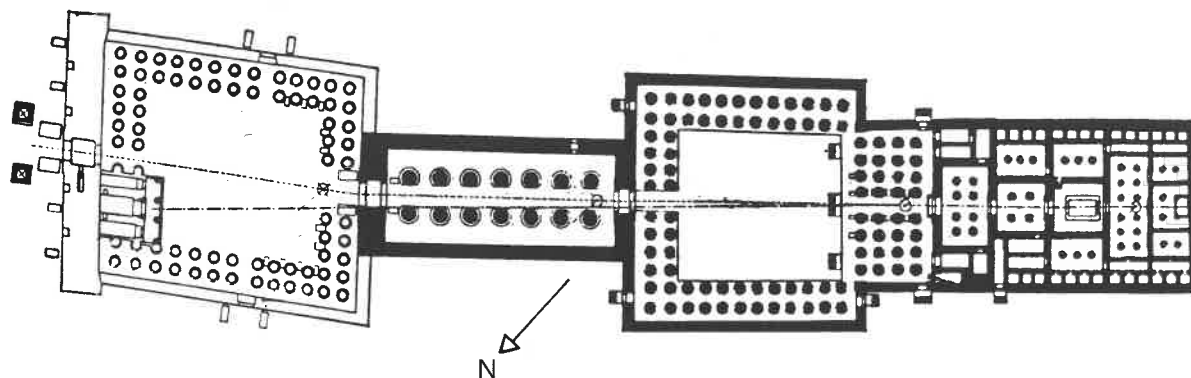
Εικόνα 12. Kahun, Αίγυπτος. Σχέδιο της πόλης (W. F. Petrie).

κολοσσιαίες διαστάσεις και πολυπλοκότητα (βασιλικό διαμέρισμα, αυλές, γυναικωνίτης, ζώνη προσωπικού, αποθήκες κτλ.).

Οι αιγυπτιακοί ναοί είναι σύνθετα και επιβλητικά συγκροτήματα με περίβολο, κύρια μνημειακή όψη με πυλώνες, οβελίσκους, σειρές αγαμάτων ή σφιγγών και ξύλινα κοντάρια για σημαίες. Οι τεράστιες επιφάνειες των τοίχων έχουν ισχυρή μείωση του πάχους και του πλάτους προς τα επάνω, μικρά ανοίγματα και γλυπτή διακόσμηση, ώστε να δημιουργούν την εντύπωση της ευστάθειας και της στατικότητας, βασικά χαρακτηριστικά της αιγυπτιακής τεχνοτροπίας. Οπτικά τεχνάσματα και διορθώσεις (π.χ. μικρή κυρτότητα της κάτοψης των τοίχων) αποβλέπουν στο να διασκεδάσουν κάπως την άψυχη βαρύτητα των μεγάλων επιφανειών των τοίχων, ενώ το ίδιο επιδιώκουν και οι χρησιμοποιούμενες απλές αναλογίες, που στηρίζονται στις μετρικές σχέσεις του μεγέθους του τούβλου (πλίνθου). Τέλος η διακόσμηση με ανάγλυφα, ζωγραφικά ή ιερογλυφικά μοτίβα στις θύρες και σε άλλα μέρη των αρχιτεκτονικών επιφανειών και μελών (κίονες, πεσσοί, επιστύλια, οροφές κτλ.) συμβάλλουν επίσης, αν και με υπερβολικό τρόπο πολλές φορές, στη μείωση της αρχιτεκτονικής βαρύτητας και ακαμψίας.

Από την περίοδο των πρώτων δυναστειών ελάχιστα ίχνη σώζονται. Πρέπει να φθάσουμε στο Νέο Βασίλειο (Δυναστείες 18η έως 20η) και με-

τά, για να συναντήσουμε λείψανα επιβλητικών ναών, όπως της Χατσεψούτ (1490-1470 π.Χ.) στο Deir-el-Bahari, στη δυτική πλευρά του Νείλου, κοντά στη Θήβα, του οποίου ο αρχιτέκτων Senmout έγινε γνωστός από επιγραφές. Σημαντικός είναι επίσης ο ναός στο Λούξορ (Εικ. 13), ενώ ο ναός του Χονσού στο Καρνάκ είναι ο μεγαλύτερος και πολυπλοκότερος αιγυπτιακός ναός με πολλές φάσεις (αρχίζει από την 11η Δυναστεία και η μεγάλη του ακμή τοποθετείται στη 18η Δυναστεία) και προβλήματα χρονολόγησης. Περιβάλλεται από έναν τεράστιο σε έκταση περίβολο και περιλαμβάνει ναούς, ιερά, πυλώνες, αυλές, ιερή λίμνη, σειρές σφιγγών κ.ά. Ο κυρίως ναός σε μήκος υπερβαίνει τα 350 μ. και περιλαμβάνει τεράστια υπόστυλη αίθουσα και άλλους χώρους οργανωμένους σε κατά μήκος άξονα, ο οποίος καταλήγει στο άδυτο, που βρίσκεται στο βάθος ενός ελάχιστα φωτιζόμενου (με φωταγωγούς από την οροφή) εσωτερικού, ώστε να υποβάλλει το δέος, το μυστήριο και την κατάπληξη στον μετακινούμενο υποχρεωτικά κατά μήκος αυτού του άξονα επισκέπτη ή πιστό και να του δημιουργεί το αίσημα της μηδαμινότητας. Αυτήν την υποβολή που εμπνέει η αιγυπτιακή αρχιτεκτονική δοκίμασαν να μεταφέρουν σε χώρους εξουσίας ή λατρείας (με αξονική οργάνωση, ημίφως, βαρύτητα και κλιμάκωση της κίνησης του επισκέπτη) μεταγενέστεροι εραστές της δύναμης και του αυταρχισμού

Εικόνα 13. Λούξορ, Αίγυπτος. Κάτοψη του ναού.

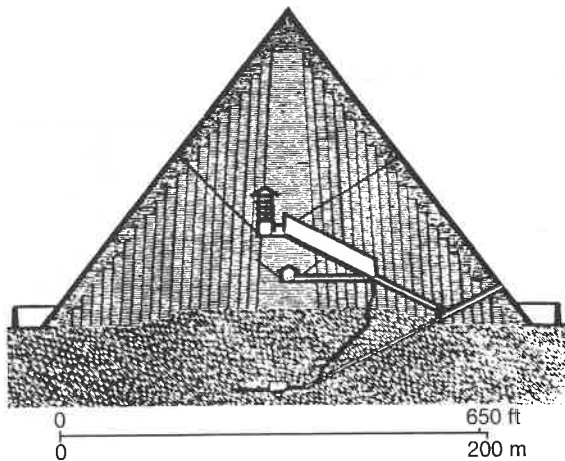
(Ναπολέον, Χίτλερ κ.ά.).

Ανάλογης μεγαλοπρέπειας και μνημειακότητας είναι ο ναός του Abu Simbel στη Νουβία (19η Δυναστεία, 1280 π.Χ.) και ο ναός της θεάς Ατόρ. Αλλά και οι μεταγενέστεροι ναοί της εποχής των Πτολεμαίων (Ναός Edfu 237 π.Χ., ναός στη νησίδα Φίλα κ.ά.) συνεχίζουν την ίδια αρχιτεκτονική αντίληψη της αιγυπτιακής παράδοσης, η οποία επέδρασε προς τα έξω σε άλλους λαούς, όπως στους Έλληνες και στους μεταγενέστερους Ευρωπαίους, δεν φαίνεται όμως να δέχθηκε εμβολιασμούς από έξω, όπως δείχνει η ανεπίδραστη σχεδόν πορεία της μέσα στις χιλιετίες.

Τα ταφικά μνημεία αποτελούν τη χαρακτηριστικότερη αρχιτεκτονική κατηγορία σε έναν πολιτισμό, στον οποίο η φροντίδα, της άρχουσας τουλάχιστον τάξης, για τη μεταθανάτια ζωή αποτελούσε το επίκεντρο της επίγειας δραστηριότητας. Οι πυραμίδες, οι τάφοι των βασιλέων (Φαραώ), χαρακτηρίζονται από τις μεγάλες διαστάσεις και ταυτόχρονα το απλούστατο γεωμετρικό σχήμα που υποβάλλει τον θαυμασμό, καθώς υψώνονται στην απεραντοσύνη της ερήμου, ώστε επάξια να θεωρηθούν ένα από τα επτά θαύματα στην αρχαιότητα. Μνημεία της πίστης στην αθανασία και εκδήλωση ματαιοδοξίας των αρχόντων χτίζονται επί χίλια περίπου χρόνια, για να λεηλατηθούν στη συνέχεια από τους επιδρομείς (Πέρσες, Ρωμαίους, Άραβες) στους μετέπειτα αιώνες.

Η κάτοψη μιας πυραμίδας έχει ως βάση το τετράγωνο και είναι ακριβώς προσανατολισμένη στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Κατασκευάζεται από πελώρια κομμάτια πέτρας (μέχρι 6 μ. μήκος και 2 μ. πάχος), που λαξεύονται με επιμέλεια

και τοποθετούνται σε στρώσεις, κλιμακωτά και κατόπιν επενδύονται εξωτερικά με πέτρινο μανδύα, ώστε οι στρώσεις να είναι αδράστες. Η μεθαυστή ακρίβεια λατόμησης, κατεργασία, μεταφορά και τελικά τοποθέτηση του τεράστιου αυτού οικοδομικού υλικού αποτελούν οικοδομικό κατόρθωμα, που ορισμένες πλευρές του παραμένουν άγνωστες σε μας. Ο πελώριος και πυραμιδοειδής αυτός λίθινος όγκος περιέχει στο εσωτερικό του τους νεκρικούς θαλάμους για τον Φαραώ και τη βασίλισσα, οι οποίοι επικοινωνούν με διαδρόμους σε κεκλιμένα επίπεδα, που φθάνουν μέχρι την είσοδο, η οποία συνήθως επιδιώκεται να μείνει αφανής. Μεγάλες λίθινες πλάκες σφραγίζουν τους νεκρικούς θαλάμους, όπου βρίσκονται οι σαρκοφάγοι, ενώ μικροί αεραγωγοί χρησιμεύουν για τον εξαερισμό ή την επάνοδο ίσως της ψυχής των νεκρών. Εντύπωση προκαλεί πραγματικά η ματαιόδοξη σπατάλη οικοδομικού υλικού για τη δημιουργία του ελάχιστου εσωτερικού χώρου (μόνο η πυραμίδα του Χέοπα (Εικ. 14) καταλαμβάνει 51,5 στρέμματα με πλευρά βάσεως 227,5 μ., ύψος 146 μ. και όγκο 2.500.000 κυβικά μέτρα), αλλά και η ποικιλία των μεγεθών των διαφόρων πυραμίδων (πυραμίδες του Χέοπα, η μεγαλύτερη του Χεφρήνου και του Μυκερίνου στη Γκίζα, η βαθμιδατή πυραμίδα του Zoser κοντά στο Κάιρο, εκείνες στο Dahshur, στο Meidun και πολλές άλλες), που διάσπαρτες στη δυτική πλευρά του Νείλου, συμβολίζουν τη χωροθέτηση του θανάτου (=δύση της ζωής). Τα μεγέθη των πυραμίδων είναι απλώς πολλαπλάσια του αιγυπτιακού ποδός και η όλη τους σύλληψη και εκτέλεση είναι απόρροια της εμπειρίας των Αιγυπτίων στη Γεωμετρία,

Εικόνα 14. Γκίζα, Αίγυπτος. Τομή της πυραμίδας του Χέοπα (2.680 - 2.565 π.Χ.)

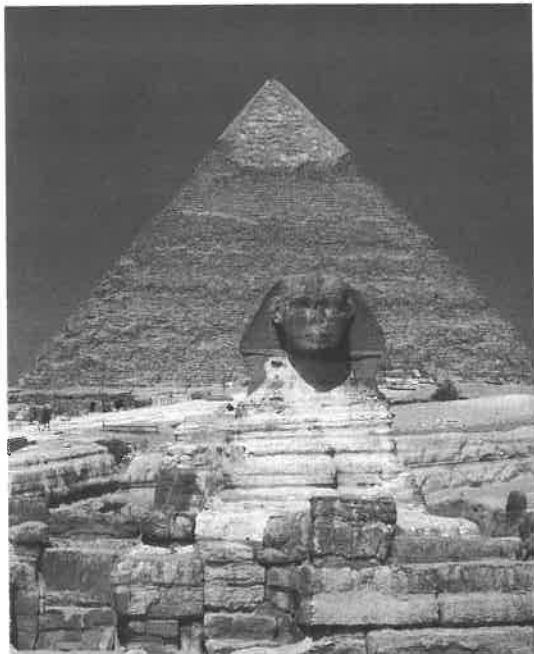
που ήταν καθημερινό πρακτικό εργαλείο, για να μετρούν τα χωράφια ή να υπολογίζουν πόσα τούβλα ή γρανιτόλιθοι χρειάζονται σ' έναν δεδομένο όγκο. Αν κριθούν πάντως από την πλευρά της αρχιτεκτονικής αισθητικής, λείπει η καλλιτεχνική αίσθηση και αφαίρεση, που αποπνέουν άλλα, μεταγενέστερα, γεωμετρικής επίσης δομής και καθαρότητας αρχιτεκτονήματα (π.χ. ο ελληνικός ναός). Ως έργα της πρακτικής γεωμετρίας, οι πυραμίδες εντυπωσιάζουν το βλέμμα, αλλά δεν συγκινούν το πνεύμα. Το αντίστοιχό τους στην Ιστορία της Αρχιτεκτονικής είναι ίσως οι σύγχρονοι, θεόρατοι ουρανοξύστες, αυστηρά γεωμετρικά σώματα στον χώρο, χρήσιμα και θαυμαστά, ως πρακτικές κατασκευές, αλλά χωρίς καμιά επένδυση πνευματικότητας και αισθήματος. Η αποθέωση της *τεχνικής χωρίς τέχνη*;

Στο τεράστιο συγκρότημα των πυραμίδων της Γκίζας ανήκει και το πελώριο άγαλμα (46,5 μ. μήκος και 21 μ. πλάτος) της Σφίγγας, λαξευμένο στον φυσικό βράχο, με σώμα λιονταριού και κεφάλι ανθρώπου, με την παροιμιώδη αινιγματική έκφραση του μυστηρίου.

Πρόδρομα, αλλά απλούστερα από τις πυραμίδες είναι τα μικρότερα σε μέγεθος ταφικά μνημεία, τα *μασταμπά*, με ορθογώνιο σχήμα, κεκλιμένους (όπως και οι πυραμίδες) τοίχους, με είσοδο και εσωτερικούς χώρους για τελετές και για τη μούμια του νεκρού. Είναι πλούσια διακοσμημένα και γεμάτα από αντικείμενα της καθημερινής ζωής για την εξυπηρέτησή του. Τέλος έχουμε και τους *λαξευτούς τάφους* σε βράχο, συνηθισμένα και εκτεταμένα σε ολόκληρη τη Μέση Ανατολή ταφικά μνημεία. Ο διασημότερος λαξευτός τάφος είναι εκείνος του *Τουταγχαμών* κοντά στις Θήβες, που βρέθηκε ασύλητος με όλα τα κτερίσματά του και την επιβλητική μάσκα που κάλυπτε τον νεκρό (μούμια Τουταγχαμών, 1340 π.Χ., Μουσείο Καΐρου).

Η τεχνοτροπία της αιγυπτιακής αρχιτεκτονικής χαρακτηρίζεται, όπως ήδη σημειώθηκε, από τη βαρύτητα των οικοδομικών μαζών. Είναι η πρώτη αρχιτεκτονική της «δοκού επί στύλων» (=οριζόντια λίθινα δοκάρια και κατακόρυφα υποστυλώματα πεσσών ή κιόνων), η οποία θα βρει την τελειώσή της ως οικοδομικό σύστημα, στην ελληνική κλασική περίοδο. Είναι επίσης το παιχνίδι των φυτόμορφων (λωτών, πατύρων κ.ά. δένδρων και φυτών) αρχιτεκτονικών στοιχείων (πεσσών, κιονοκράνων κτλ.) και αντίστοιχων διακοσμητικών μοτιβών, που ζωογονούν τις βαριές οικοδομικές επιφάνειες και δημιουργούν ένα σύνολο αντιθετικό στιβαρών όγκων και ελαφρών επιδερμίδων. Αν αναζητήσουμε τη γενεσιουργό αιτία αυτής της αρχιτεκτονικής έκφρασης, θα τη βρούμε εύκολα στο αιγυπτιακό τοπίο: εκτυφλωτικό φως σ' ένα πεδινό τοπίο (ερήμου με στενή λωρίδα οργανιστικού πράσινου χάρη στον Νείλο) και δεξιά και αριστερά τους κατακόρυφους όγκους των βράχων σαν πανύψηλους τοίχους. Η αρχιτεκτονική σ' αυτό το φυσικό πλαίσιο δεν μπορεί παρά να εκφράζεται με σαφείς, σκληρές γραμμές, με ελάχιστα ανοίγματα και με δροσερή φυτική διακόσμηση.

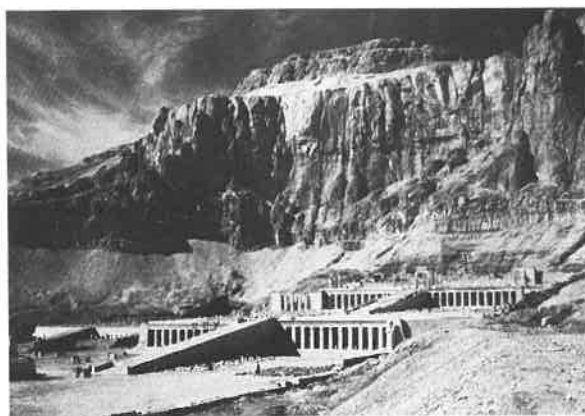
III. ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΗ ΤΕΧΝΗ

1. Γκίζα, Αίγυπτος. Η Σφίγγα μπροστά στη Μεγάλη Πυραμίδα (περίπου 2.000 π.Χ.)

4. Λούξορ, Αίγυπτος. Τμήμα των κίωνων του ναού.

2. Der el-Bahari, Αίγυπτος. Ο ναός της Βασίλισσας Χατσεψουτούτ, (περί το 1.520 π.Χ.).

5. Λούξορ, Αίγυπτος. Ο ναός του Άμμωνος. Όψη.

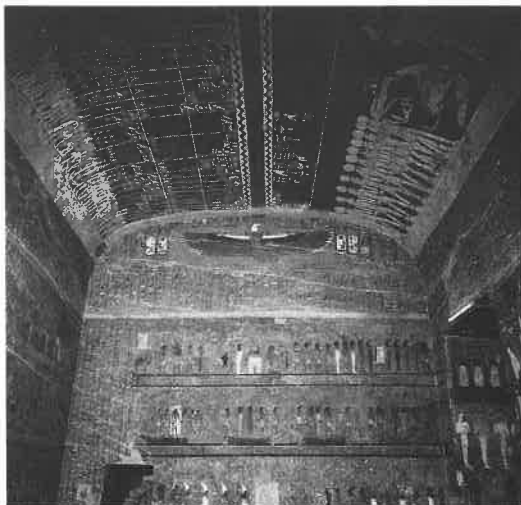

3. Edfu, Αίγυπτος. Ναός του Horus. Πτολεμαϊκή περίοδος.

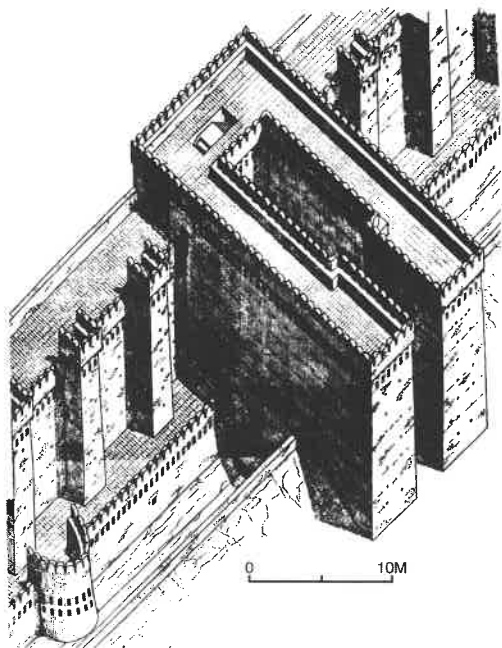

6. Θήβες, Αίγυπτος. Ο τάφος του Τουταγχαμών. Η είσοδος στην ιερή αίθουσα.

III. ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΗ ΤΕΧΝΗ

7. Άβυδος, Αιγύπτος. Θαλασσιδής τάφος του Φαραώ Seti (1.300 π.Χ.)

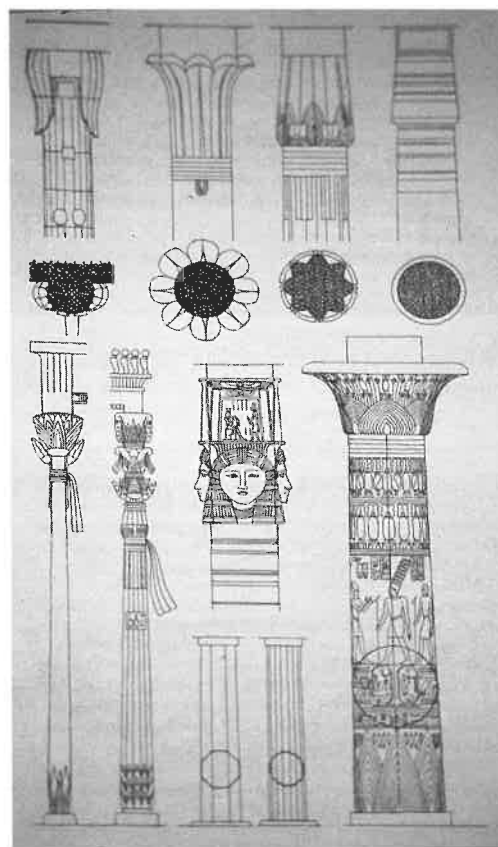
8. Βαχεν, Αιγύπτος. Δείγμα αιγυπτιακής οχύρωσης. 12η Δυναστεία (2.000-1.800 π.Χ.).

9. Αμάρνα, Αιγύπτος. Αναπαράσταση κατοικιών. 18η Δυναστεία (1.570-1.372 π.Χ.).

10. Αιγυπτιακή αρχιτεκτονική. Τύποι κίωνων και κιονοκράνων.

11. Αιγυπτιακή αρχιτεκτονική. Η χρήση του κίονα ως πλαστικού στοιχείου.

4

Η τέχνη στη Μεσοποταμία

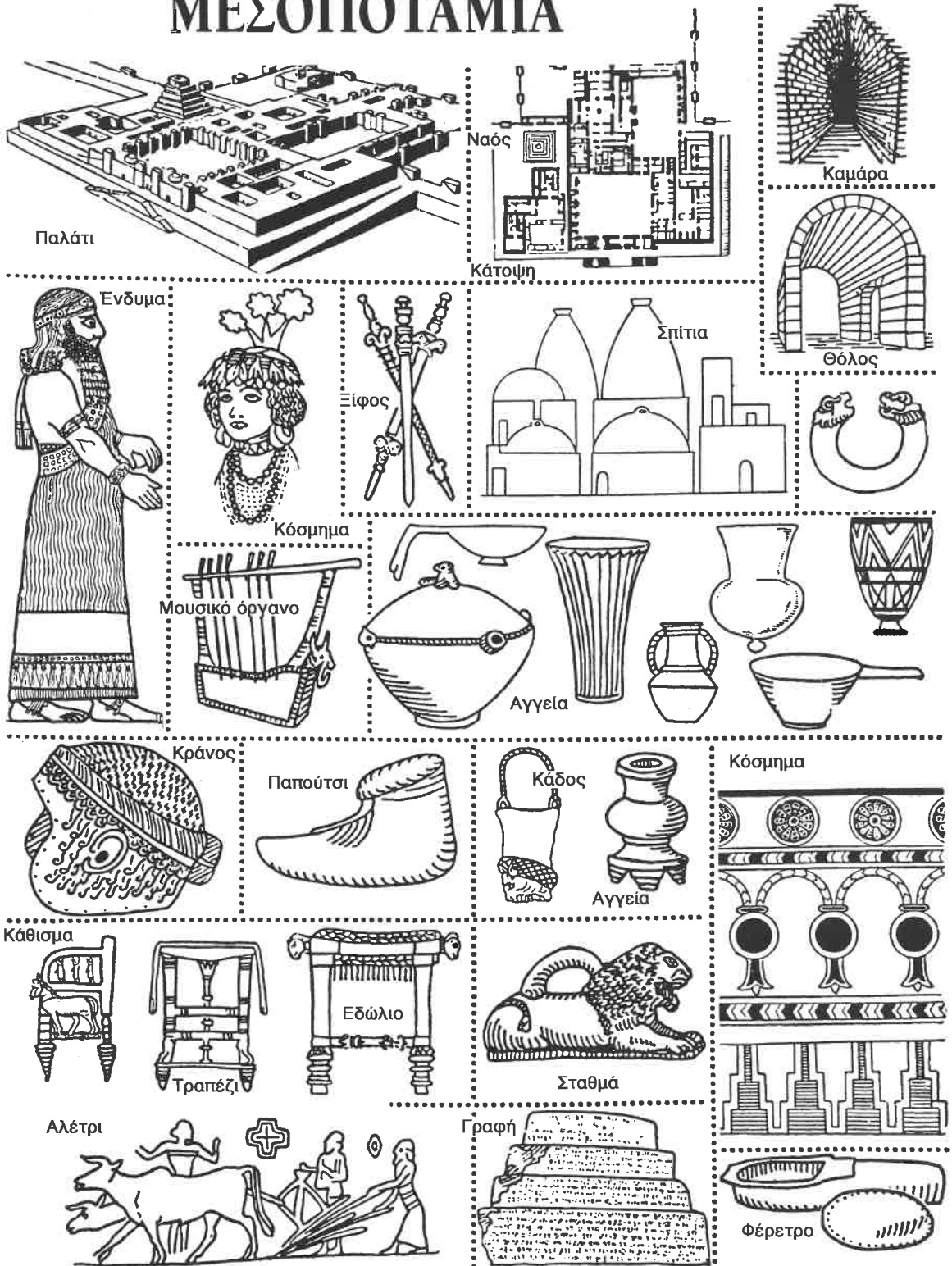
Γενικά

Όπως και στην Αίγυπτο, δύο μεγάλα ποτάμια, ο Τίγρης και ο Ευφράτης, δημιουργούν κι εδώ το κατάλληλο περιβάλλον με την άρδευση ενός εδάφους στέπας για την ανάπτυξη του άλλου μεγάλου πολιτισμού στην ασιατική ήπειρο. Λείπει και από τη Μεσοποταμία το ξύλο, όπως και από την Αίγυπτο, αλλά και ο λίθος (γρανίτης, ασβεστόλιθος), τα πολύτιμα μέταλλα (χρυσός, ασήμι, χαλκός κ.ά.) και γενικά υλικά ανθεκτικά στον χρόνο, με αποτέλεσμα να μην έχει διασωθεί μια σαφής εικόνα της τέχνης με τη διατήρηση των έργων της μέχρι σήμερα. Βασικό υλικό της καθημερινής, αλλά και της καλλιτεχνικής ζωής και δραστηριότητας, είναι η γη, ο πηλός, που θα χρησιμοποιηθεί ως δομικό υλικό σε πολλές και ποικίλες μορφές στην αρχιτεκτονική και στην πλαστική (Εικ. 15). Σε αντίθεση προς την Αίγυπτο, στον χώρο αυτό δρουν και δημιουργούν τέχνη περισσότεροι από ένας λαοί στη διάρκεια των χιλιετιών του μεγάλου αυτού πολιτισμού, που χρονικά (3000-330 π.Χ.) συμπορεύεται με τον αιγυπτιακό. Σουμέριοι, Ασσύριοι, Βαβυλώνιοι, Χεττίτες, Μήδοι και Πέρσες είναι οι σημαντικότεροι, που διαδοχικά προσθέτουν την καλλιτεχνική συμβολή τους στον γεωγραφικό χώρο που ορίζεται από τη Μ. Ασία και την Αρμενία προς Β., την Περσία προς Α., την Αραβία

προς Ν. και τη Συρία και την Παλαιστίνη προς Δ. Η λεπτομερής πολιτική ιστορία όλων αυτών των λαών ξεφεύγει από τα στενά πλαίσια του παρόντος. Σημειώνεται μόνο ότι εδώ τοποθετείται ο επίγειος παράδεισος της Αγ. Γραφής (εύφορη γη, πράσινο και νερό δηλ.) και ο μεγάλος κατακλυσμός του Νάε, απόηχος των πλημμυρών των μεγάλων ποταμών. Οι κυριότερες πόλεις-πυρήνες τέχνης και πολιτισμού είναι με χρονική ακολουθία η Ουρούκ (3000 – 2700 π.Χ.), πρώτο κέντρο των Σουμεριών με θεούς τον Απυ και τη μητέρα θεά Inanna, με θρησκευτικό-κοινωνικό σημείο τον Ναό, που αποτελεί σημείο αναφοράς και σύμβολο της κυριαρχίας της γης και των ανθρώπων (ιερέων, στρατιωτών, εργατών, γεωργών ή κυνηγών) από το θείο. Όλοι δουλεύουν και απολαμβάνουν στα πλαίσια ενός θρησκευτικοκρατικού σοσιαλισμού με επικεφαλής τον εκπρόσωπο του θεού, τον Ensi, ο οποίος συγκεντρώνει τις εξουσίες του θρησκευτικού και του στρατιωτικού ηγέτη αλλά και του νομοθέτη. Έχουμε έτσι διάκριση ανάμεσα στον θεό και τον εκπρόσωπό του στη γη, ο οποίος δεν ταυτίζεται (όπως συμβαίνει με τους Φαραώ στην Αίγυπτο) με τη θεότητα.

Μετά την Ουρούκ το πολιτικό – θρησκευτικό κέντρο μετατοπίζεται βορειότερα, στις πόλεις Kis, Ur και Lagash (2600 – 2350 π.Χ.), με νέους θεούς (Nanna και Ningal) και άρχοντες (Urkanse, Eannatum και Entemenaki). Τώρα διαχωρίζεται η εξου-

ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑ

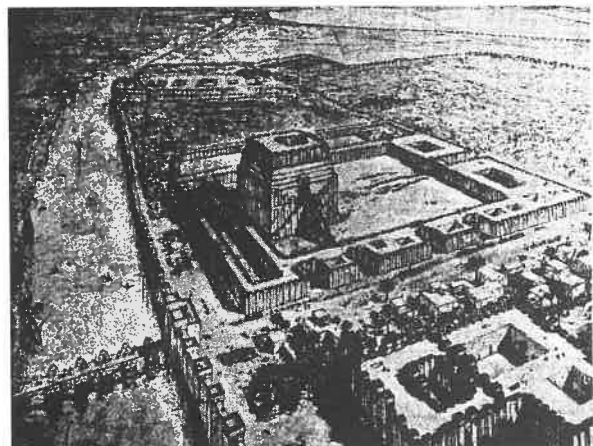
Εικόνα 15. Ο πολιτισμός της Μεσοποταμίας. Παράθεση χαρακτηριστικών μορφών και έργων του.

σία στο δίπολο ιερατείου και βασιλείας, που αρχιτεκτονικά εκφράζεται με τον Ναό και το Παλάτι και δημιουργεί αναγκαστικά συγκρούσεις, που καταλήγουν στην πτώση της δύναμης των Σουμεριών και την ανάληψη της αρχής από τον Sargon Α', που ιδρύει τη Δυναστεία των Akkad (2350-2150 π.Χ.) σημιτικής καταγωγής και δημιουργεί εκτεταμένο βασίλειο που φθάνει μέχρι τη Μεσόγειο. Δημιουργείται έτσι ο Σουμερο – ακκαδικός πολιτισμός, με δύο γλώσσες και μεικτό χαρακτήρα, ο οποίος μετά τον θάνατο του Naramsin, εγγονού του Sargon Α', καταλύεται από τη βαβυλωνιακή ηγεμονία (2016-1595 π.Χ.) με πρωτεύουσα τη Βαβυλώνα και χρονικό σημείο ακμής τη βασιλεία του Χαμμουραπί (1792-1750 π.Χ.), στρατηλάτη, οικοδόμου και νομοθέτη (γνωστή είναι η στήλη Χαμμουραπί, Μουσείο Λούβρου). Ακολουθούν στη συνέχεια οι Κασσίτες, οι Ελαμίτες και κατόπιν οι Ασσύριοι (1400-612 π.Χ.), πολεμικός λαός, με πρωτεύουσα την Ασσούρ και ύστερα τη Νιμρούδ και με πλούσια δείγματα μεγαλόπρεπης και επιβλητικής αρχιτεκτονικής (παλάτι Χορσαμπάντ κ.ά.). Τέλος οι Μήδοι και οι Πέρσες θα είναι οι τελευταίοι πρωταγωνιστές σ' αυτόν τον χώρο, πριν από τον Μ. Αλέξανδρο (330 π.Χ.)

Η ποικιλία λαών δημιουργεί αναλογικά πολυμορφία τεχνοτροπική και άλλη στις εικαστικές τέχνες αυτού του πολιτισμού, παρά το γεγονός ότι το βασικό γηγενές υλικό παραμένει ο πηλός (ωμά και ψημένα τούβλα, καλάμια, ψάθες, γυψοκονία, ασφαλτος κ.ά.), ενώ το ξύλο και τα μέταλλα εισάγονται από άλλες χώρες (Λίβανο, Κύπρο, Φοινίκη κ.ά.). Παρόλο που κι εδώ η θρησκεία βρίσκεται στο επίκεντρο της ζωής, δεν έχει τον δραματικό και μεταφυσικό χαρακτήρα του αιγυπτιακού πολιτισμού. Οι λαοί της Μεσοποταμίας αντιμετωπίζουν διαφορετικά τον θάνατο και την αθανασία της ψυχής. Το επίκεντρο της δράσης βρίσκεται στον αγώνα για την επίγεια ζωή, την κατάκτηση και την απόλαυσή της. Είναι άνθρωποι πρακτικοί, οργανωτικοί και ανήσυχοι, που εφευρίσκουν διευκολύνσεις για το εμπόριο, τις χρηματικές ανταλλαγές, τον υπολογισμό του χρόνου σε έτη, μήνες, ημέρες, ώρες, λεπτά και δευτερόλεπτα και για πολλά άλλα θέματα της καθημερινότητας, που από τότε αποτελούν κτήμα όλων μας. Ταυτόχρονα αναπτύσσουν διάφορα συστήματα γραφής και διακοσμητικά μοτίβα, που επιβιώνουν μέχρι σήμερα.

Αρχιτεκτονική – Πολεοδομία

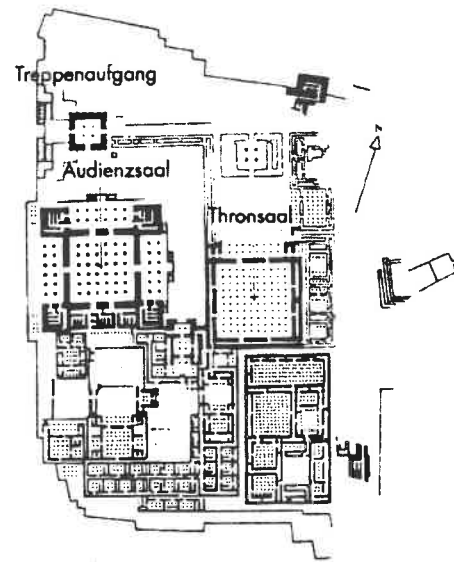
Είδαμε ότι ο χώρος της Μέσης Ανατολής έχει δώσει ήδη από τη Νεολιθική περίοδο δείγματα αστικής οργάνωσης και μορφές γεωργικής ζωής, όπως δείχνουν οι ανασκαφές στην Ιεριχώ, Tell Hassuna και αλλού. Οι μετέπειτα πόλεις της Μεσοποταμίας (Uruk, Ur, Assur, Babylon κ.ά.) (Εικ. 16) παρουσιάζουν κατ' αρχήν οχυρωματικό χαρακτήρα, απόρροια των συνεχών πολιορκιών και συγκρούσεων μεταξύ των λαών που πρωταγωνιστούν στον χώρο, όπως είδαμε. Οι πόλεις αυτές είναι αστικά κέντρα με πυρήνα θρησκευτικό (ναός), διοικητικό (παλάτι), εμπορικό και παραγωγικό και ανάλογες λειτουργίες. Κυκλικό, ελλειψοειδές ή ορθογώνιο σχήμα με αποκλίσεις είναι συνήθως το περίγραμμά τους, με δρόμους ευθύγραμμους ή καμπύλους και με χαρακτήρα ανάλογο με τον λαό που τις χτίζει. Αυστηρή κανονικότητα πολεμικού χαρακτήρα παρουσιάζει π.χ. η πολεοδομία των Ασσυρίων. Παλάτι και ναός αποκαλύπτουν επίσης με τη μνημειακότητα και την πολυπλοκότητά τους τη σύνθετη δομή και την ιεράρχηση των δύο πόλων της εξουσίας. Μέσα σ' αυτά τα συγκροτήματα υψώνονται και τα γνωστά *Zikkurat*, πυραμιδοειδή κτήρια με τετράπλευρη κάτοψη και με περιμετρικά κεκλιμένα επίπεδα, που οδηγούν στην κορυφή, όπου υπάρχει οικίσκος και ναΐσκος ή παρατηρητήριο (αστεροσκοπείο). Είναι γνωστή η επίδοση αυτού του πολιτισμού στην αστρονομία και η σύνδεση του

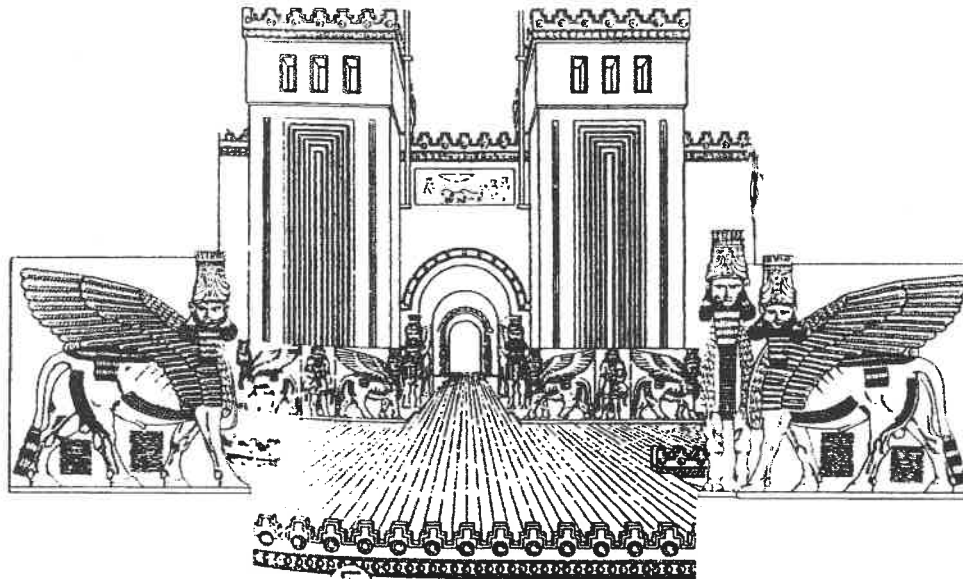
Εικόνα 16. Βαβυλώνα. Μερική αναπαράσταση της πόλης με τον πύργο της Βαβέλ.

Zikkurat της Βαβυλώνας, μέσα στον περίβολο του ιερού του θεού Μαρδούκ (το Ετεμενάνκι), με τον θρόνο του πύργου της Βαβέλ, που συμβολίζει την ασέβεια των ανθρώπων στην προσπάθειά τους να φθάσουν στον ουρανό. Τέλος η οργάνωση της περιοχής της κατοικίας μέσα στις πόλεις χαρακτηρίζεται, στις περισσότερες περιπτώσεις, από ακανόνιστους δρόμους και ενδοστρέφεια του σπιτιού, με άνοιγμα των χώρων προς μία εσωτερική αυλή, ενώ οι εξωτερικοί τοίχοι και οι προσόψεις είναι τυφλές, κάτι που επιβιώνει και σήμερα στις πόλεις της Μέσης Ανατολής.

Τελευταία στη σειρά είναι η αρχιτεκτονική παρουσία των Περσών, λαού με οργανωτικές ικανότητες και στρατιωτική δομή, η οποία αντανάκλαται στη μνημειακή κλίμακα και την επιβλητικότητα των βασιλικών παλατιών, όπως π.χ. στην Περσέπολη (Εικ. 17).

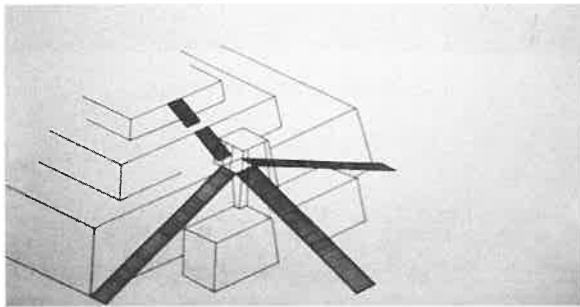

Εικόνα 17. Περσέπολη. Κάτοψη του παλατιού (ca. 500 π.Χ.).

Εικόνα 17α. Βαβυλώνα. Γραφική αναπαράσταση μνημειακού πυλώνα.

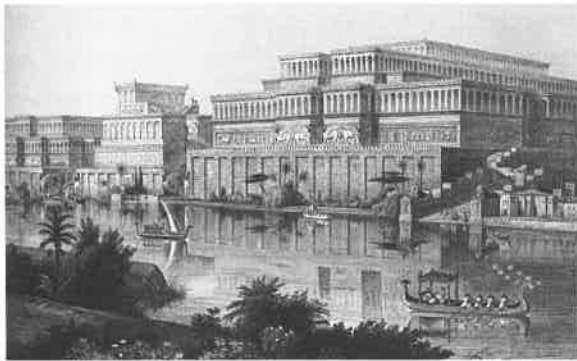
IV. Η ΤΕΧΝΗ ΣΤΗ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑ

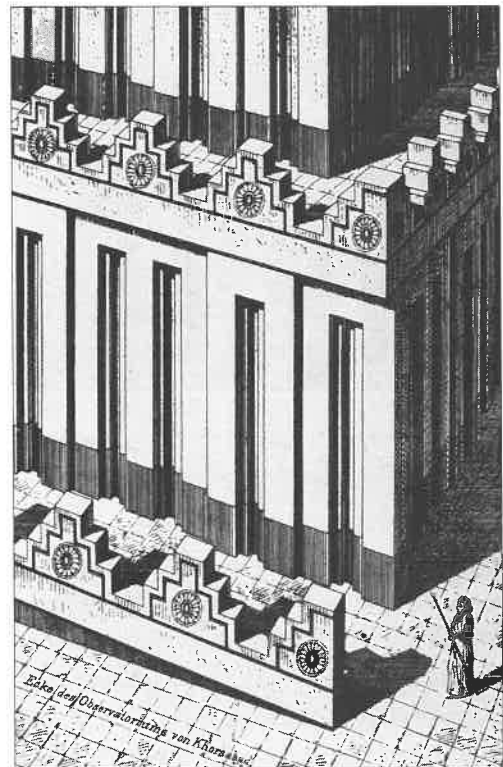
1. Μεσοποταμία. Ερείπια Zikkurat με τις κλίμακες και αναπαράστασή του.

3. Χορσαμπάντ, Μεσοποταμία. Αναπαράσταση του ανακτόρου (επάνω). Πύλη με ανθρωπόμορφους ταύρους (κάτω).

2. Μεσοποταμιακή αρχιτεκτονική. Το Παλάτι στη Nimrud (9ος-8ος αι. π.Χ.). Αναπαράσταση από τον J. Ferguson.

4. Χορσαμπάντ, Μεσοποταμία. Λεπτομέρεια της τοικοδομίας του ανακτόρου. Χαρακτηριστική είναι η επιβολή της αρχιτεκτονικής στη σχέση της με την ανθρώπινη μορφή: η «μη ανθρώπινη» κλίμακα.

IV. Η ΤΕΧΝΗ ΣΤΗ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑ

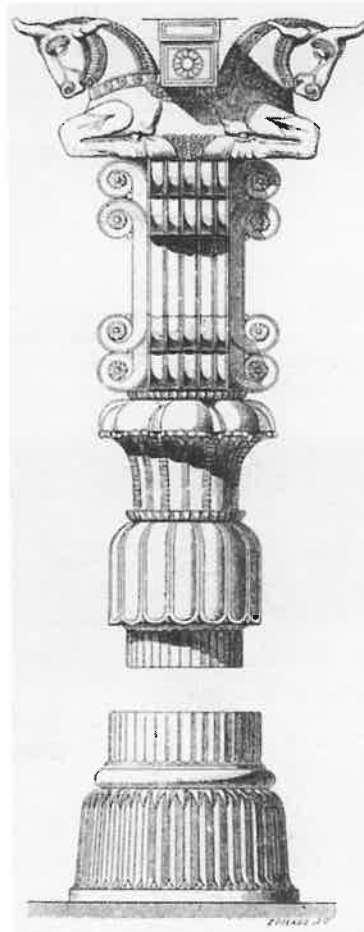
5. Περσέπολη. Η κλίμακα του ανακτόρου (518 π.Χ.) Περσική μνημειακή αρχιτεκτονική.

7. Περσέπολη. Ανάκτορο του Δαρείου.

6. Περσική αρχιτεκτονική. Διακόσμηση των αρχιτεκτονικών επιφανειών με ανάγλυφα. Πέρσες φρουροί σε ρυθμική σειρά.

8. Περσική αρχιτεκτονική. Κίονας με μοτίβα ταύρων.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Θ. ΜΠΟΥΡΑΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Ε.Μ. ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ

ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΗΣ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

ΠΡΩΤΟΣ ΤΟΜΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΥΜΜΕΤΡΙΑ

ΑΘΗΝΑ 1999

ISBN 960-266-062-7

Κεντρικολογίου Θάλας

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Σ. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ - Σ. ΠΑΠΑΔΑΜΗΣ & ΣΙΑ Ε.Ε.

ΙΩΑΝ. ΘΕΟΛΟΓΟΥ 80 ΖΩΓΡΑΦΟΥ, ΤΗΛ. 77.10.548 - 77.02.033, FAX: 77.10.581

III

Αιγυπτιακή Ἀρχιτεκτονική

Ἱστορικό καὶ πολιτιστικό πλαίσιο. Γεωγραφία. Κλίμα

Οἱ Αἰγύπτιοι ἦταν ὁ πρῶτος λαὸς στὸν κόσμον ποὺ παρουσίασε συγκροτημένο καὶ πολυποικίλο πολιτισμὸ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ μεγαλειώδη καὶ ἐπιβλητικὴ. Ἐξετάζεται λοιπὸν πρῶτη. Χαρακτηριστικὸ τῆς εἶναι ἡ αὐτοτέλεια, καὶ αὐτὸ βοηθᾷ μίᾳ τελείως ἀνεξάρτητῃ καὶ αὐτόνομῃ ἐξέτασή τῆς. Πράγματι, ἡ αἰγυπτιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐλάχιστα ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμον, διαδόθηκε πολὺ λίγο ἔξω ἀπὸ τὴν χώρα ποὺ ἀναπτύχθηκε (σὲ ἱερὰ αἰγυπτιακῶν θεοτήτων κατὰ τὴν ὄψιμῃ ρωμαϊκῇ περιόδῳ) καὶ τέλος ἔσβησε χωρὶς νὰ ὀδηγήσει σὲ νέα ἀρχιτεκτονικὴ, ὅταν ἀκριβῶς χάθηκε καὶ ὁ παλιὸς τρόπος ζωῆς στὴν Αἴγυπτον, μὲ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, κατὰ τὸν 4ο μ.Χ. αἰῶνα.

Ὁ κλειστὸς καὶ αὐτόνομος χαρακτήρας τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Αἴγυπτου δὲν ἦταν ἄσχετος μὲ τὴν γεωγραφικὴ μορφή τῆς χώρας: Ἀνάμεσα σὲ δύο χαμηλὰς ὄροσειρὰς, περιβαλλόμενες ἀπὸ τὴν ἀνυδρὴν ἔρημον, σχηματίζεται μακρότατη κοιλάδα 1.100 χιλιομέτρων μήκους, ἀλλὰ πολὺ μικροῦ πλάτους, μόλις 4 ἕως 16 χιλιομέτρων. Τὴν εὐφορὴ αὐτὴ κοιλάδα τὴν δημιούργησε ὁ ποταμὸς Νεῖλος, ὁ ὁποῖος κάθε χρόνον μὲ τὴν ὑψωσὴ τῶν ὑδάτων τοῦ ἔκανε τὸ ἔδαφος γόνιμον. Ἡ οἰκονομία τοῦ ἀποκλειστικὰ σχεδὸν γεωργικοῦ λαοῦ τῆς Αἴγυπτου στηριζόταν στὸν ποταμὸ, γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὑπῆρχαν θρύλοι καὶ θρησκευτικὰς δοξασίαι. Σὲ ἄμεση σχέσιν μ' αὐτὸν ἦταν οἱ πόλεις καὶ κάθε εἶδος δραστηριότητος, οἱ ἐπικοινωνίαι καὶ οἱ μεταφορὰς. Γενικὰ, μπορεῖ νὰ λεχθῆ ὅτι ἡ Αἴγυπτος ἦταν δημιούργημα τοῦ Νεῖλου καὶ ὅτι χωρὶς αὐτὸν δὲν θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρξει. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Ὅμηρος ὀνομάζει τὴν Ὀδύσσειαν τὸν ποταμὸν, Αἴγυπτον.

Ἡ Αἴγυπτος χωρίζεται σὲ τρεῖς περιοχάς. Τὴν Κάτω Αἴγυπτον ποὺ περιλαμβάνει τὸ δέλτα τοῦ ποταμοῦ καὶ τὶς σημερινὰς μεγάλας πόλεις Ἀλεξάνδρεια καὶ Κάιρον, τὴν Ἄνω Αἴγυπτον νοτιώτερα μέχρι τοὺς καταρράκτες τοῦ Ἄσουαν καὶ ἀκόμα πρὸς τὴν Νουβίαν.

Ἡ γῆ δὲν ἦταν μόνον εὐφορὴ, ἀλλὰ παρῆχε καὶ πολλὰ πετρώματα καὶ ὀρυκτά, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνῃ λόγος ἀργότερα. Πέρα ἀπὸ τὴν κοιλάδα τοῦ Νεῖλου, στὴν ἔρημον, ὑπῆρχαν μερικὰς ὀάσεις στὶς ὁποῖαι ἀναπτύχθηκαν

μικροί οικισμοί καλλιεργητών. Στην θάλασσα δὲν κτίσθηκαν ποτὲ μεγάλες πόλεις, τουλάχιστον στὴν ἐποχὴ τῶν Φαραώ.

Τὸ κλίμα τῆς χώρας ἦταν πολὺ ξηρὸ καὶ θερμὸ. Μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ὕφίσταται μόνον ἄνοιξη καὶ καλοκαίρι. Τὸ χιόνι καὶ ἡ παγωνιά εἶναι ἄγνωστα, ἡ βροχὴ σπανιώτατη. Ἡ συνεχὴς σχεδὸν ἡλιοφάνεια καὶ τὸ δυνατό φῶς εἶχαν βασικὴ σημασία γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ. Οἱ ἐτήσιες πλημμύρες ποὺ ἐμπόδιζαν τὴν ἀπασχόληση στοὺς ἀγροὺς δημιουργοῦσαν τὴν δυνατότητα χρησιμοποίησεως μεγάλου ἀριθμοῦ ἀνειδίκευτων ἐργατῶν σὲ διάφορα ἔργα. Ἡ ἔλλειψη βροχῆς εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν γενίκευση τῶν ἐπιπέδων δωμάτων σὲ σπίτια καὶ ναοὺς.

Ὁ λαὸς ποὺ δημιούργησε τὸν αἰγυπτιακὸ πολιτισμὸ ἦταν μία σύνθετη φυλὴ μὲ στοιχεῖα σημιτικὰ (ὅπως οἱ Ἄραβες καὶ οἱ Σύριοι), στοιχεῖα γηγενῆ, ἴσως ἀφρικανικῆς καταγωγῆς, καὶ τέλος τύπους ἀπὸ τὴν λευκὴ φυλὴ ποὺ εἶχε ἐξαπλωθῆ παλαιότερα γύρω ἀπὸ τὴν Μεσόγειο. Ἦδη ἀπὸ τὸ 4.000 π.Χ. ὁ λαὸς αὐτὸς ζοῦσε σὲ χωριά μὲ ἀγροτικὴ οἰκονομία καὶ γνώριζε τὸν χαλκὸ καὶ τὸν χρυσό. Παρὰ τὶς κατακτήσεις καὶ τὶς καταστροφές, ὁ λαὸς τῆς Αἰγύπτου ἔμεινε βασικὰ ἀναλλοίωτος μὲ τὴν πάροδο τῶν αἰῶνων.

Τοὺς Αἰγυπτίους τοὺς ἀπασχολοῦσαν πάρα πολὺ τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα. Ἡ θρησκεία τοὺς στρεφόταν γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου καὶ τὴν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν, ἀλλὰ συνοδεύοταν καὶ ἀπὸ μυθολογικὰ στοιχεῖα, ἀφ' ἑνὸς τὴν λατρεῖα ὀρισμένων ζώων (καταγωγῆς ἴσως ἀφρικανικῆς, ὄχι ἄσχετης μὲ τὴν τοτεμικὴ λατρεία) καὶ ἀφ' ἑτέρου μιᾶς ἀνθρωπομορφικῆς θεολογίας, καταγωγῆς συριακῆς. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι κατὰ καιροὺς ἡ θρησκεία ἔπαιρνε διαφορετικὰς κατευθύνσεις καὶ δινόταν προτεραιότητα στὴν λατρεία ὄχι πάντοτε τοῦ ἴδιου θεοῦ. Στὶς διάφορες πόλεις ἄλλωστε ὑπῆρχαν ἱερὰ διαφόρων θεοτήτων καὶ ἐκεῖ δινόταν ἰδιαίτερη σημασία στὴν λατρεία τους. Αὐτὰ ἔχουν σὰν συνέπεια μιὰ τεράστια ποικιλία στὴν αἰγυπτιακὴ λατρεία, ποὺ ἔχει ἄμεσο ἀντίκτυπο στὴν τέχνη ἢ ὁποία τὴν ἐξυπηρετοῦσε. Ἄλλὰ βασικὴ καὶ ἀμετάβλητη ἦταν ἡ πίστη τῆς ἀνάγκης διατηρήσεως τοῦ νεκροῦ σώματος τοῦ ἀνθρώπου μὲ κάθε τρόπο γιὰ πάντα, πίστη σχετικὴ μὲ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, ποὺ εἶχε μέγιστη σημασία γιὰ τὴν αἰγυπτιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Ἡ προσπάθεια γιὰ τὸ ἀμετάβλητο καὶ τὸ αἰώνιο ἐκδηλώνεται καὶ ἔμμεσα στὰ κτήρια τῶν Αἰγυπτίων καὶ ἀκόμα σχετίζεται μὲ τὴν ἔμφυτη συντηρητικότητά τους. Πραγματικά, σ' ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ἡ αἰγυπτιακῆς τέχνης ἐμφανίζεται ὑπερβολικὰ συντηρητικὴ καὶ ἱερατικὴ ἢ προσκόλλησις στὴν παράδοση εἶναι κανόνας σχεδὸν γι' αὐτήν. Ἡ ἀγάπη γιὰ τὸ αἰώνιο ἄμεσα ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ἀνέγερση τεράστιων κτηρίων καὶ τὴν χρησιμοποίησις ὑλικῶν ἐξαιρετικὰ ἀνθεκτικῶν στὸν χρόνον.

Τὸ πάνθειον λοιπὸν τῆς αἰγυπτιακῆς θρησκείας εἶναι μεγάλο. Ἄναφέρουμε τὴν λατρεία τοῦ Ἡλίου (ὑπὸ διάφορες μορφές), τοῦ Ἄμμωνος, τοῦ Ὀσί-

ριδος, του Ώρου και της Ίσιδος. Κατά καιρούς θεωρήθηκαν ιερά διάφορα ζώα, όπως ο ταύρος (Άπις), ή άγελάδα (Άθώρ), οί κροκόδειλοι, οί γάτες ή και πουλιά, τó γεράκι και ή ίβις. Ή θρησκεία είχε άμεση σχέση με τó πρόσωπο του βασιλιά (Φαραώ) που πίστευαν ότι ήταν γιός του θεού του Ήλιου και έχαιρε άπολύτου σεβασμού ως θεός και αυτός.

Οί Αίγύπτιοι υπήρξαν λαός πολυάριθμος και πολυ έργατικός. Ή κοινωνική τους όργανωση ήταν άπλή. Ή διοίκηση συγκεντρωνόταν στα χέρια του Φαραώ και των ανθρώπων γύρω από αυτόν (άπόλυτη μοναρχία, θεοκρατικό σύστημα). Τεράστια δύναμη είχε και τó ιερατείο που τó αποτελούσαν άνθρωποι μορφωμένοι, σε άπόσταση από τόν λαό, που πολλές φορές γίνονταν ισχυρότεροι και από τόν ίδιο τόν Φαραώ. Μιά καλά όργανωμένη κρατική μηχανή κατηύθυνε τó κράτος (ή χώρα ήταν χωρισμένη σε διαμερίσματα και νομούς), αλλά υπήρξαν και μεγάλες περιόδοι χάους και άναρχίας. Ό πολός λαός ζούσε ζωή περιορισμένη και άπλή, άπασχολούμενος με τήν γεωργία. Ό στρατός ήταν επίσης καλά όργανωμένος αλλά σπάνια έξεστράτευε πέρα από τά σύνορα.

Ό πλούτος της χώρας ήταν μεγάλος. Άσφαλώς ή Αίγυπτος στα χρόνια της άκμης της ήταν τó πλουσιότερο κράτος στόν κόσμο. Ή άφθονία της γεωργικής παραγωγής και ή δυνατότητα χρησιμοποίησης χιλιάδων ανθρώπων στα δημόσια έργα έκανε δυνατή τήν άνέγερση πολλών και τεράστιων σε μέγεθος μνημείων.

Ή κοινωνία των Αίγυπτίων με τήν κοσμοθεωρία της ιεραρχήσεως των πάντων, τήν παραδοσιακή συμβολική σκέψη, τήν δεσποτική διοίκηση και τήν σκοτεινή θρησκεία του θανάτου, δέν μπόρεσε να παρουσιάσει έκδηλώσεις όλοκληρωμένου πνευματικού πολιτισμού, όπως ήταν ό έλληνικός. Οί επιστήμες ήταν άποκλειστικότητας του ιερατείου, οί τέχνες του λόγου μικρής σημασίας, ή φιλοσοφία σχεδόν άνύπαρκτη και δέν διακρινόταν από τήν θεολογία, τó θέατρο έννοια άγνωστη. Ό λαός έκτός από τά καθημερινά έργα του, φαίνεται ότι έλάμβανε μέρος σε θρησκευτικές τελετές. Ή γλώσσα του είχε ένα ιδιότυπο τρόπο γραφής, τά ιερογλυφικά, που διαβάστηκαν για πρώτη φορά στα νέα χρόνια από τόν Champollion. Χιλιάδες έπιγραφές με ιερογλυφική γραφή σώθηκαν, πολύτιμα στοιχεία για τούς άρχαιολόγους.

Ή Άρχαία Αίγυπτος μάς άφησε τεράστιο πλούτο μνημείων. Τά έργα γλυπτικής, ζωγραφικής, μικροτεχνίας κλπ. κατά έκατοντάδες γεμίζουν τά μουσεια της Εύρώπης και της Άμερικής. Στην καλή τους διατήρηση φαίνεται ότι συνέτεινε πολυ τó κλίμα του τόπου. Τά περισσότερα έχουν σχέση με ταφικά εύρηματα. Τά άρχιτεκτονικά μνημεία πάνω στην γη της Αίγυπτου είναι επίσης πάρα πολλά, ένω είναι γνωστά και πλείστα άλλα που έχουν καταστραφή. Ό πλούτος των Φαραώ, ή άγάπη για τά αιώνια έργα, αλλά και τó γεγονός ότι επί χιλιάδες χρόνια ύφίστατο τó κράτος της Αίγυπτου

είναι οι αιτίες της άφθονίας αυτής των μνημείων. Το ιερατικό ύφος και η προσκόλληση στην παράδοση συνοδεύονταν στην γλυπτική και την ζωγραφική από την σχηματοποίηση των μορφών. Αυτό είχε ως άμεσο αποτέλεσμα την διατήρηση μιᾶς ποιότητας σ' όλα τὰ ἔργα, ἔτσι ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ λεχθῆ ὅτι κανένα ἀπὸ αὐτὰ δὲν ἔπεφτε κάτω ἀπὸ τὸ μέτριο.

Ἦδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα (Μανέθων, 3ος π.Χ. αἰώνας) χώρισαν τὴν αἰγυπτιακὴ ἱστορία σὲ ἀντιστοιχία πρὸς τὶς τριάντα δυναστείες τῶν Φαραῶ πού ἀνέβηκαν στὸν θρόνο. Αὐτὸ ἦταν φυσικὸ γιὰ ἓνα κράτος στὸ ὁποῖο οἱ βασιλεῖς εἶχαν ἀπόλυτη ἐξουσία καὶ οἱ περισσότερες ἱστορικὲς πληροφορίες σχετίζονται μ' αὐτούς. Ἄν καὶ ἡ χρονολόγηση δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀσφαλῆς, ἱκανοποιεῖ τὶς ἀνάγκες τῶν σπουδῶν. Γιὰ λόγους μεθόδου οἱ τρεῖς σχεδὸν χιλιετίες τῆς αἰγυπτιακῆς ἱστορίας μέχρι τὴν ρωμαϊκὴ κατάρκτηση, ὅπως καὶ οἱ βασιλικὲς δυναστείες, χωρίζονται σὲ δώδεκα περιόδους:

— Ἀρχαϊκὴ περίοδος	Δυναστείες I καὶ II	περ. 3100 - 2686 π.Χ.
— Παλῆθ Βασίλειο	Δυναστείες III καὶ VI	περ. 2686 - 2181 π.Χ.
— Πρῶτὴ ἐνδιάμεση περίοδος	Δυναστείες VII ἕως X	περ. 2181 - 2040 π.Χ.
— Μέσο Βασίλειο	Δυναστείες XI ἕως XIII	περ. 2040 - 1674 π.Χ.
— Δεύτερη ἐνδιάμεση περίοδος	Δυναστείες XIV ἕως XVII	περ. 1674 - 1559 π.Χ.
— Νέο Βασίλειο	Δυναστείες XVIII ἕως XX	περ. 1559 - 1085 π.Χ.
— Τρίτὴ ἐνδιάμεση περίοδος	Δυναστείες XXI ἕως XXV	περ. 1085 - 664 π.Χ.
— Σαΐτις ἐποχὴ	Δυναστεία XXVI	περ. 664 - 525 π.Χ.
— Περσικὴ κυριαρχία	Δυναστεία XXVII	525 - 404 π.Χ.
— Αἰγύπτιοι βασιλεῖς	Δυναστείες XXVIII ἕως XXX	404 - 341 π.Χ.
— Νέα περσικὴ κυριαρχία Ἀχαιμενίδες		341 - 332 π.Χ.
— Πτολεμαῖοι βασιλεῖς	Δυναστεία τῶν Λαγιδῶν	332 - 30 π.Χ.

Ἡ πρώτη δυναστεία ἀρχίζει μὲ τὸν μυθικὸ Φαραῶ Μῆνη πού ἔνωσε τὴν Ἄνω καὶ τὴν Κάτω Αἴγυπτο σὲ ἑνιαῖο κράτος καὶ θεμελίωσε τὴν πρώτη πρωτεύουσά του, τὴν Μέμφιδα. Στὴν τέταρτὴ δυναστεία, τοῦ παλαιοῦ βασιλείου, ἀνάγονται τὰ τεράστια ταφικὰ μνημεῖα τῆς Γκίζας, οἱ πυραμίδες τῶν Φαραῶ Χέοπος, Χεφρήνου καὶ Μικερίνου. Τὸ μέσο Βασίλειο ἀρχίζει μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῆς πρωτεύουσας στὴν πόλη τῶν Θιβῶν, στὴν Ἄνω Αἴγυπτο μετὰ ἀπὸ μιὰ νέα ἐνοποίηση τοῦ κράτους πού εἶχε ἀποδιοργανωθῆ κατὰ τὴν πρώτη ἐνδιάμεση περίοδο. Ἀπὸ βασιλεῖς τῆς 12ης δυναστείας κτίζονται οἱ πυραμίδες τοῦ Δαχσούρ, κατὰ τὴν 15ῃ δυναστεία γίνεται ἡ εἰσβολὴ τῶν Ὑξῶς, νομαδικῆς φυλῆς, ἀσιατικῆς καταγωγῆς, πού κατέκτησαν μεγάλο μέρος τῆς χώρας. Ἡ ἐκδίωξή τους καὶ ἡ νέα ἐνοποίηση τοῦ

κράτους θά γίνει περί τὸ 1580. Κατὰ τὴν 17ῃ δυναστεία ἡ πρωτεύουσα θά ἐγκατασταθῆ καὶ πάλι στὴν πόλη τῶν Θηβῶν.

Τὸ Νέο βασίλειο εἶναι ἡ ἐποχὴ μεγάλης ἀκμῆς καὶ ἰσχύος τῆς Αἰγύπτου ποὺ μᾶς ἄφησε σχετικὰ μεγάλο ἀριθμὸ μνημείων. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς Φαραῶ ὀργάνωσαν τότε ἐκστρατείες στὴν Ἀσία καὶ τὴν Ἀφρική καὶ ἔκαναν τὴν Αἴγυπτο μιά μεγάλη δύναμη. Στὴν 18ῃ δυναστεία ἀνήκουν οἱ Φαραῶ ποὺ ἔκτισαν περίφημα μνημεῖα, ὅπως ὁ Τοῦθμωσις ὁ I (Καρνάκ), ἡ βασίλισσα Χατσεψούτ καὶ ὁ Ἀμένοφις ὁ IV, ὁ γνωστὸς καὶ ὡς Ἀχενατών. Στὶς μέρες τοῦ ἐγίνε ἀπόπειρα θρησκευτικῆς ἀναμορφώσεως ποὺ συνοδεύεταν ἀπὸ μιά πολιτιστικὴ ἐπανάσταση καὶ ἀνθησι τῶν τεχνῶν, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ κτίσιμο μιᾶς ἀκόμα πρωτεύουσας, τῆς Τελ-ἐλ-Ἀμάρνα. Στὴν ἴδια δυναστεία ἀνήκει ὁ Τουταγχαμών, γνωστὸς ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ τάφου τοῦ ποῦ σώθηκε ἀσύλητος μέχρι τὴν σύγχρονη ἐποχὴ.

Στὴν ἀμέσως ἐπόμενη δυναστεία ἡ Αἴγυπτος ἔφθασε σὲ μέγιστη ἀκμὴ (Φαραῶ Ραμσῆς I καὶ II) ποὺ διατηρήθηκε καὶ στὴν εἰκοστή. Κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ ὀλοκληρώθηκαν τὰ τεράστια μνημεῖα τοῦ Καρνάκ, τοῦ Λουξορ καὶ τοῦ Medinet Habu. Ἡ τρίτη ἐνδιάμεση περίοδος, ποὺ λέγεται καὶ Κάτω Βασίλειο, χαρακτηρίζεται ἀπὸ νέα κατάπτωση μὲ εἰσβολὴ τῶν Ἀσσυρίων καὶ λεηλασία τῶν πόλεων Μέμφιδος καὶ Θηβῶν. Ἕλληνες ἄποικοι ἀπὸ τὴν Ἰωνία κτίζουν τὴν πόλη Ναύκρατι στὸ Δέλτα. Πρωτεύουσα κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ γίνεται ἡ Βούβαστις κι ἀργότερα ἡ Σαῖς στὴν περιοχὴ τοῦ Δέλτα. Θά ἐπακολουθήσει νέα ἐνοποίηση τῆς χώρας (Ψαμίτιχος I) ἀλλὰ σὲ συνέχεια ἡ Αἴγυπτος καταλαμβάνεται ἀπὸ τοὺς Πέρσες ὑπὸ τὸν βασιλέα Καμβύση καὶ μετατρέπεται σὲ περσικὴ σατραπεία. Ἀργότερα ἀναδεικνύονται καὶ πάλι Αἰγύπτιοι βασιλεῖς, γνωστοὶ γιὰ τὶς σχέσεις τους μὲ τοὺς Ἕλληνας. Σὲ συνέχεια ξαναγίνεται περσικὴ ἐπαρχία ὡς τὴν ἐκστρατεία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, τὸ 332 π.Χ. Τότε ἰδρύεται μιά νέα παραλιακὴ πόλη στὸ Δέλτα, ἡ Ἀλεξάνδρεια.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες στρατηγούς τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ὁ Πτολεμαῖος, κληρονομεῖ τὴν χώρα καὶ ἰδρύει τὸ βασίλειο τὸ ὁποῖο, ἕως τὸ 30 π.Χ. ἀνέπτυξε ἓνα ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους πολιτισμοὺς τῆς Μεσογείου (Πτολεμαῖος I ἕως XV καὶ Κλεοπάτρα). Οἱ Ἕλληνες βασιλεῖς δημιούργησαν μιά νέα κοινωνικὴ δομὴ στὶς πόλεις, συστηματοποίησαν τὴν ἐκμετάλλευση τῆς γῆς καὶ ὑποστήριξαν τὶς ἐπιστῆμες καὶ τὶς τέχνες. Παράλληλα προστάτευσαν τὴν τοπικὴ ἀρχαία θρησκεία κι ἔκτισαν ναοὺς καθαρὰ αἰγυπτιακοῦ τύπου. Μετὰ τὴν Πτολεμαϊκὴ περίοδο, ἡ Αἴγυπτος ἐγίνε ρωμαϊκὴ ἐπαρχία.

Γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Αἰγυπτιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς

Τὸ σπουδαιότερο χαρακτηριστικὸ τῆς Αἰγυπτιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι

τὸ μνημειῶδες ὕφος. Αὐτὸ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν τεράστια ἔκταση καὶ τὸν ὄγκο τῶν ἀρχιτεκτονημάτων, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν συνεχῆ τονισμό τῶν ἀξόνων τους. Τὰ αἰγυπτιακὰ κτήρια εἶναι ἐπιβλητικά καὶ βαριά, ἀλλὰ συγχρόνως συμμετρικῆς γενικῆς συνθέσεως. Μεγάλῃ ἐπιτυχίᾳ τῶν ἀρχιτεκτόνων τους θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται ἡ ἐξυπηρέτησις πολὺπλοκῶν λειτουργιῶν, μὲ διατήρησις τοῦ μνημειώδους ὕφους.

Ἡ Αἰγυπτιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ἂν καὶ τῆς ἦταν γνωστοὶ οἱ θόλοι καὶ τὰ τόξα, ἔμενε, σχεδὸν σ' ὅλα τὰ μεγάλα μνημεῖα τῆς, ἀρχιτεκτονικῆ τῆς δοκοῦ ἐπὶ στύλων. Ποτὲ ὅμως δὲν ἐπέτυχε ἕνα καθαρὰ τεκτονικὸ ὕφος, οὔτε μπόρεσε νὰ ἐκφράσει διὰ τῶν μορφῶν τὰ φέροντα καὶ τὰ φερόμενα στοιχεῖα. Ἄν καὶ ἦταν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ λίθου, δὲν ἔπαυε νὰ ἐκφράζει δομικὰ στοιχεῖα μιᾶς οἰκοδομικῆς ποῦ προηγήθηκε καὶ χρησιμοποιοῦσε ξύλα καὶ εὐτελεῖς ὕλες (μορφὴ κίωνων, δέσμη κίωνων, νεύρωσις τῶν ἀκμῶν τῶν πυλώνων κ.ο.κ.). Ἐχοντας ὡς ὑπόβαθρο τὴν ἀπλοϊκὴ σκέψις ἑνὸς παραδοσιακοῦ λαοῦ, πολλὰς φορὰς ἀρκέσθηκε σὲ μορφὰς μὲ ἄμεσο συμβολικὸ χαρακτῆρα.

Τὰ Αἰγυπτιακὰ ἀρχιτεκτονήματα ἔχουν ἀξιοπρόσεκτες ἀρετὲς κλίμακας. Τὰ μεγάλα μνημεῖα φαίνονται πράγματικὰ μεγάλα καὶ τὰ μικρὰ φαίνονται πάλι μικρὰ. Ὁ διάκοσμος καὶ ὀρισμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποῦ μένουσιν σὲ κλίμακα ἀνθρώπινη βοηθοῦν σ' αὐτό.

Θὰ πρέπει νὰ σημειωθῆ ἡ ἀγάπη τῶν Αἰγυπτίων γιὰ τὴν γεωμετρίαν καὶ τὶς καθαρὰς γεωμετρικὰς μορφὰς (πυραμίδες, κυλίνδρους), ὅπως καὶ γιὰ τὶς ἀριθμητικὰς ἢ δυναμικὰς ἀναλογίας. Στὴν Αἰγυπτιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τὰ πλήρη ἐπικρατοῦν πᾶν ὅσα κενά. Οἱ βαρεῖες μάζες καὶ οἱ μεγάλες ἐπιφάνειες τοίχων εἶναι μεγάλης σημασίας ἐκφραστικὰ μέσα. Ἦταν ἐξ ἄλλου ἡ πρώτη ποῦ ἐφήρμοσε τὴν μεγάλη γλυπτικὴ τῶν προσώπων. Πολλὰ ὅμως αἰγυπτιακὰ ἀρχιτεκτονήματα, καὶ μάλιστα μερικὰ ποῦ θεωροῦνται ἀριστουργήματα, εἶναι ἀποτελέσματα μεταγενέστερων προσθηκῶν, βελτιώσεων ἢ τροποποιήσεων. Δὲν ἔχουν προκύψει ἀπὸ ἐνιαία σύλληψιν αὐτόνομου καλλιτεχνικοῦ ἔργου.

Στὰ αἰγυπτιακὰ μνημεῖα, ὅλα τὰ ἐπὶ μέρος στοιχεῖα συντίθενται γιὰ τὴν δημιουργίαν μιᾶς ἐντυπώσεως ἢ ἀτμοσφαιρᾶς μεγαλείου καὶ μυστηρίου. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἔχουν ἐλάχιστη αὐτοτέλεια. Σὲ ἀντίθεσιν μὲ ἕνα ἑλληνικὸ νᾶο, τὰ θραύσματα ἑνὸς ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους διατηροῦν περιορισμένη ὁμορφίαν καὶ οἱ κατεστραμμένοι ναοὶ δὲν παρέχουσιν στὸν θεατὴ ἐντυπώσεις ποῦ θὰ τὸν βοηθοῦσαν νὰ φαντασθῆ τὴν ἀρχικὴν μορφὴν τους.

Ὁ συντηρητισμὸς, τὸ ἀμετάβλητο τελετουργικὸ τῆς θρησκευτικῆς λειτουργίας καὶ ἡ ἀπομόνωσις ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμον, ἔδωσαν στὴν Αἰγυπτιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ, κατὰ τοὺς τριάντα αἰῶνες τῆς ἱστορικῆς τῆς πορείας, κάτι τὸ ἀνεξέλικτον καὶ τὸ στατικὸν παρὰ τὴν φαινομενικὴν ποικιλίαν τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς. Ἡ κατὰ καιροὺς ἀνανέωσις τῶν ἐκφραστικῶν τῆς τρόπων δὲν

ήταν συνήθως παρά ή μίμηση παλαιότερων προτύπων. Τόσο ή τυπολογική όσο και ή στυλιστική της εξέλιξη υπήρξε τόσο βραδεία ώστε με δυσκολία γίνεται αντιληπτή σε όσους δέν την μελετήσουν σε βάθος.

Υλικά δομής τών αρχαίων Αίγυπτίων

Ἡ Αἴγυπτος λόγω τών λίγων βροχῶν, εἶναι πολύ φτωχή σε δένδρα και τά ξύλα εἶναι σχετικῶς σπάνια, ἄν και πιστεύεται ὅτι κατά τήν ἀρχαιότητα εἶχε πολύ περισσότερα ἀπό τώρα. Ὁ φοίνιξ, τὸ συνηθέστερο δένδρο στήν χώρα, εἶχε ξύλο ἀκατάλληλο γιά τήν οἰκοδομική, ὅπως και ή συκομορέα. Ἀπό τὸ κάπως καλύτερο ξύλο ἀκακίας κατασκεύαζαν βάρκες γιά τὸ ποτάμι. Εἶναι βέβαιο ὅτι κατά τήν ἀρχαιότητα γινόταν και εἰσαγωγή ξύλων, στήν ἀρχιτεκτονική τών σπιτιῶν, ὅμως, φαίνεται ὅτι ἔκαναν μεγάλη χρήση καλαμιῶν και ἄλλων εὐτελῶν ὑλικῶν ἀπό τά φυτά τοῦ Νείλου. Ἀνάμεσα σ' αὐτά ἦταν και ὁ πάπυρος, ἀπό τά φύλλα τοῦ ὁποίου κατασκευαζόταν εἶδος χαρτιοῦ.

Πολύ συνηθισμένο ὑλικὸ ἦταν ἐπίσης, γιά τήν μὴ μνημειώδη ἀρχιτεκτονική, ή ἀργίλος ὑπὸ μορφῇ πλίνθων. Αὐτὲς ἔμεναν ὠμές, εἶχαν συνήθως διαστάσεις $38 \times 11 \times 15$ ἑκατοστῶν και εἶχαν γενικὴ χρήση σε σπίτια, ἀποθήκες, τείχη, τάφους και κάθε εἶδους βοηθητικὲς κατασκευές. Πολλὲς φορὲς τίς χρησιμοποιοῦσαν σε συνδυασμὸ με ξύλα ἢ φυτικὰ ὑλικά ἐν γένει. Τὸ ξηρὸ κλίμα τῆς χώρας εὐνοοῦσε πολύ τήν ἐφαρμογὴ τών ὠμῶν πλίνθων, τὸ μικρὸ βάρος τών ὁποίων τίς ἔκανε κατάλληλες γιά τήν δομὴ θόλων. Ψημένα τοῦβλα δέν κατασκεύαζαν, γιὰτί ή καύσιμη ὕλη ἦταν περιορισμένη και ἀκριβή.

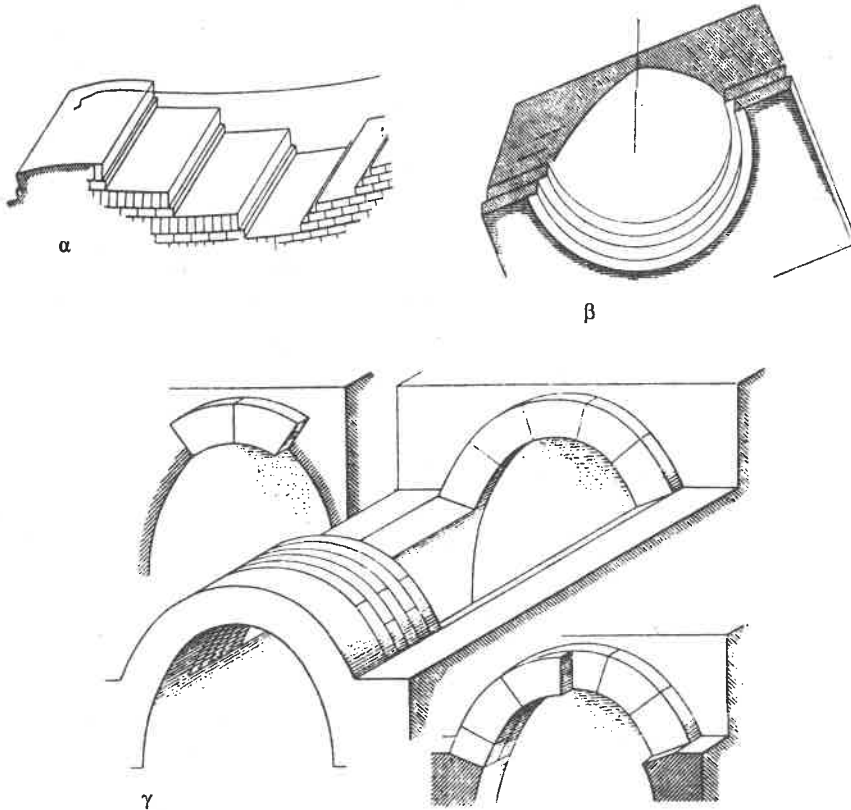
Οἱ λίθοι ἦταν στήν Αἴγυπτο ἄφθονοι και ἐξαιρετικῆς ποιότητος. Αὐτοὶ ἦταν ψαμίτες, πολλῶν εἰδῶν ἀσβεστόλιθοι και γρανίτες. Τὰ δύο τελευταῖα εἶχαν μεγάλη ἐφαρμογὴ και στήν γλυπτική. Τὰ περισσότερα λατομεῖα ἦταν στήν Ἄνω Αἴγυπτο, ἀλλὰ ὑπῆρχαν δυνατότητες μεταφορᾶς με τὸ ποτάμι. Ἐνα εἶδος γρανίτου, ὁ Συηνίτης, λατομεύοταν στὸ σημερινὸ Ἄσουάν. Ὁ ἐρυθρὸς γρανίτης, γνωστὸς με τὸ ὄνομα πορφυρίτης (ποὺ ἐχρησιμοποιεῖτο ἀργότερα ἀπό τοὺς Ρωμαίους και τοὺς Βυζαντινοὺς) ἔβγαινε στήν ἀνατολικὴ ἔρημο (Μυδὸς ὄρμος). Οἱ Αἰγύπτιοι ἀρχιτέκτονες χρησιμοποιοῦσαν ἐπίσης τὸν ἀλάβαστρο, εἶδος κρυσταλλικῆς γύψου με ὑποκίτρινο χρῶμα, γνωστὸ και στήν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Μινωικῆς Κρήτης.

Ἀναλόγως τών ιδιοτήτων κάθε λίθου γινόταν και ή χρήση του. Ἀπὸ σκληρὸ γρανίτη κατασκεύαζαν κατώφλια, κίονες, ὀβελίσκους. Ἀπὸ ἀσβεστόλιθους ἢ ψαμίτες τοὺς τοίχους, ἀπὸ ἀλάβαστρο δάπεδα ἢ ἐπικαλύψεις τοίχων. Ἡ κατεργασία τών λίθων γινόταν με χάλκινα ἐργαλεῖα, ἄν και γνώριζαν τὸν σίδηρο ἀπὸ τήν ἐποχὴ τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου.

Οί τρόποι δομής τών ἀρχαίων Αἰγυπτίων

Χαρακτηριστικό τῆς Αἰγυπτιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι ἡ προσπάθεια νά μὴν χρησιμοποιηθοῦν ξύλα. Ἀποφεύγουν λοιπὸν ὄχι μόνον ξυλοκατασκευές, ἀλλὰ καὶ τὶς σκαλωσιές καὶ τοὺς ξυλοτύπους.

Γιὰ νὰ μὴ χρειάζονται σκαλωσιές ὅταν ἐκτιζαν τοίχους μὲ τοῦβλα, προ-

1. Κτίσιμο μὲ ὠμές πλίνθους στὴν ἀρχαία Αἴγυπτο: α Κλιμακωτὴ δομὴ τοίχου, β Θόλος μὲ τὸ σύστημα τῆς ἐκφορᾶς, γ Κυλινδρικοὶ θόλοι μὲ τὸ σύστημα τῶν δακτυλίων (Choisy).

χωροῦσαν κλιμακωτὰ ὡς πρὸς τὸ μῆκος τοῦ τοίχου καὶ πατοῦσαν χαμηλὰ κτίζοντας ψηλότερα. Ἡ πλινθοδομὴ γινόταν μὲ ἰσόδομο τρόπο ἢ ψευδο-ισόδομο καὶ σπανίως μὲ πλαγιαστὰ τοῦβλα. Στὸ κτίσιμο χρησιμοποιοῦσαν ὡς συνδετικὴ ὕλη πηλό. Πολλές φορές ἐνίσχυναν τὶς γωνίες μὲ δέσμη ἀπὸ καλάμια, τῆς ὁποίας τὰ σχοινιά συνδέσεως κτίζονταν ἀνάμεσα στὶς στρώσεις τῶν πλίνθων. Αὐτὲς γίνονταν στὶς τοιχοποιεῖς ἐνίοτε ἐλαφρὰ καμπύλες καὶ ὄχι ὀριζόντιες.

Οί μεγάλοι πλίνθινοι τοίχοι (ὅπως στὰ τείχη τῶν πόλεων λ.χ.) εἶχαν τεράστιο βάρος καί σχετικά μικρή ἀντοχή σέ σύνθλιψη. Γιὰ νά ἀποφύγουν καταρρεύσεις, πολλές φορές οἱ Αἰγύπτιοι κατασκεύαζαν τήν βάση τοῦ τοίχου παχύτερη ἀπό τὸ ἄνω μέρος του. Ἡ κλίση αὐτὴ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας γίνονταν ἀργότερα καί στοὺς λίθινους τοίχους πού ἐμμοῦντο τοὺς κατασκευασμένους ἀπὸ πλίνθους, ἂν καί αὐτὸ δὲν εἶχε πιά λόγο κατασκευαστικό.

Οἱ θόλοι γίνονταν σέ κρυπτά μέρη, σπανιώτατες δὲ εἶναι οἱ ἐμφανεῖς καμπύλες ὀροφές. Οἱ σφαιρικοὶ γίνονταν μὲ τὸ σύστημα τῆς ἐκφορᾶς, πού συναντᾶμε ἀργότερα σὲ μνημεῖα τῆς Μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος. Τὸ σύστημα αὐτὸ εἶχε χαρακτηριστικὸ τὴν κατὰ ὀριζόντιες στρώσεις διάστροψη τῶν πλίνθων μὲ ἐπεξοχὴ περιμετρικὰ σὲ κάθε ψηλότερη στρώση. Τὸ σχῆμα πού προέκυπτε δὲν ἦταν ἀπολύτως κυκλικὸ σὲ κατακόρυφη τομὴ, ἀλλὰ κάπως ἐλλειψοειδές. Οἱ κυλινδρικοὶ θόλοι γίνονταν χωρὶς ξυλοτύπους, μὲ στρώσεις ἀπὸ τοῦβλα οἱ ὁποῖες δὲν ἦταν κατακόρυφες πρὸς τίς γραμμὲς τῶν γενετειρῶν ἀλλὰ πλάγιες. Ἔτσι τὰ ἐλαφρὰ τοῦβλα μποροῦσαν μόνον μὲ τὴν πρόσφυση τῶν συνδετικῶν ὑλικῶν νά σταθοῦν καί πάνω ἀπὸ τὸ κενό.

Ἡ μνημειακὴ Αἰγυπτιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἶχε ὡς χαρακτηριστικὸ τὴν δομὴ δοκοῦ ἐπὶ στύλων ἀπὸ λίθινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καί συνήθως μεγάλου μεγέθους. Ἡ λάξευση τῶν λίθων γίνονταν ἐξαιρετικὰ ἐπιμελημένη καί λεπτή. Εἶναι γνωστὸ τὸ παράδειγμα τῆς προσαρμογῆς τῶν τεράστιων λίθων τῆς πυραμίδας τοῦ Χέοπος, ὅπου μεταξὺ τῶν ἀρμῶν δὲν χωράει νά περάσει οὔτε λεπίδα. Ἡ ἐξαιρετικὴ αὐτὴ τελειότητα ὑποχωρεῖ σὲ μεταγενέστερες ἐποχές.

Τὰ προβλήματα πού ἀνέκυπταν κατὰ τὴν κατασκευὴ τῶν τεράστιων λίθινων μνημείων εἶναι προβλήματα μεταφορᾶς, τοποθετήσεως καί προσαρμογῆς. Ἡ μεταφορὰ γίνονταν μὲ ἔλξη, πάνω σὲ εἰδικὰ ἔλκυθρα, ἀπὸ πλῆθος ἐργατῶν. Τὰ μεγαλύτερα κομμάτια (ὅπως π.χ. οἱ γιγαντιαῖοι ὀβελίσκοι) τὰ μετέφεραν μὲ εἰδικούς πλωτῆρες στὸν Νεῖλο καί σὲ συνέχεια ἐφαρμόζοντας μιὰ ἐξυπνὴ μέθοδο μὲ κεκλιμένα ἐπίπεδα ἀπὸ ἄμμο: διαδοχικὲς ἀνυψώσεις καί κυλίσεις στὰ ἐπίπεδα αὐτά, εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ὀριζόντια μετακίνηση τοῦ τεράστιου μονολιθικοῦ ὀβελίσκου.

Γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν ἐπιστυλίων στὴν θέση τους πάνω ἀπὸ τοὺς κίονες φαίνεται, ὅτι καί πάλι εἶχαν μηχανευθῆ μιὰ μέθοδο μὲ ἄμμο, ἔτσι ὥστε νά μὴ χρειάζονται ξύλινες σκαλωσιές. Σὲ ἔλκυθρα ἐπάνω μετέφεραν καί τὰ τεράστια μονόλιθα ἀγάλματα, τὰ ὁποῖα λαξεύονταν σὲ τελικὴ φάση, στὴν θέση πού θὰ στήνονταν μπροστὰ ἢ μέσα στοὺς ναοὺς. Ἡ γεωμετρικὴ ἀνάλυση τῶν πλαστικῶν ὄγκων τῶν γλυπτικῶν αὐτῶν ἔργων πού ἔχει σωθῆ σὲ ἀγάλματα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶχαν ἀπόπερατωθῆ, παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον.

Πάνω σὲ τεράστια κεκλιμένα ἐπίπεδα, κατασκευασμένα ἀπὸ ὠμὲς πλίνθους καὶ χῶμα, ἀνυψώνονταν καὶ οἱ βαρύτεροι λίθοι κατὰ τὴν ἀνέγερση τῶν πυραμίδων ἢ τῶν πυλώνων τῶν μεγάλων ναῶν. Μετὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ ἔργου οἱ κατασκευεὺς αὐτὲς ἀφαιροῦντο.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι, κατὰ τὶς ἐποχὲς μὲ σημαντικὴ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα, στὴν Αἴγυπτο ὑπῆρξαν ἐξειδικευμένοι τεχνίτες (λιθοξόοι, γλύπτες, διακοσμητές), ποὺ ἐργάζονταν ὁλόκληρο τὸν χρόνο, καὶ ἀνειδίκευτοι ἐργάτες τοὺς ὁποίους ἀπασχολοῦσαν μόνο κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν πλημμυρῶν. Ἔχει διασωθῆ σημαντικὸς ἀριθμὸς σποραδικῶν πληροφοριῶν γιὰ τὸ ἐργατοτεχνικὸ προσωπικὸ τῶν ἔργων στὴν Αἴγυπτο (ὅπως ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ χωριοῦ τοῦ Deir el Medineh) ποὺ παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον. Οἱ ἀρχιτέκτονες, τέλος, εἶχαν μιὰ ξεχωριστὴ θέση στὴν ἀρχαία αἰγυπτιακὴ κοινωνία, δεδομένου ὅτι ὀργάνωναν τὴν λατρευτικὴ λειτουργία, κι ὄχι μόνο τὴν κατασκευὴ, ναῶν καὶ τάφων. Δὲν προέρχονταν ἀπὸ τὴν τάξη τῶν τεχνιτῶν ἢ τῶν καλλιτεχνῶν καὶ ἀρκετὲς φορὲς ἔμειναν ἐπωνύμως γνωστοὶ στὴν ἱστορία (ὅπως λ.χ. ὁ Σεμνούτ, ποὺ ἔκτισε τὸν ναὸ τῆς Χατσεψούτ στὸ Deir el Bahari).

Οἱ ἀρχιτεκτονικὲς μορφές

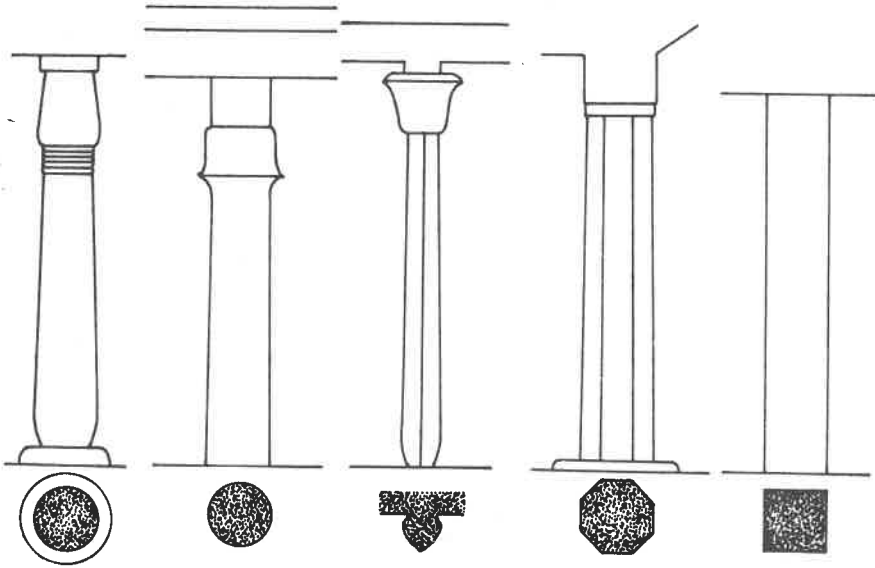
Ἡ ἀνάλυση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν, καθὼς καὶ τῶν στοιχείων ποὺ συνθέτουν τὴν Αἰγυπτιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ, θὰ πρέπει νὰ προηγηθῆ ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν ἰδίων τῶν μνημείων.

α) Τὰ στηρίγματα ποὺ ἀπαντοῦν στὴν Αἴγυπτο τῶν Φαραῶ εἶναι κίονες καὶ πεσσοί.

Οἱ κίονες τῶν αἰγυπτιακῶν κτηρίων δὲν ἔχουν καθορισμένες ἀναλογίαις καὶ παρουσιάζουν πολλὰ παραλλαγές. Γενικὸ τους γνώρισμα εἶναι ὅτι, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὰ στηρίγματα τῆς Ἑλληνορωμαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς, δὲν ἐκφράζουν τὸν ρόλο τους, δὲν δείχνουν δηλαδὴ μὲ τὴν μορφή τους ὅτι στηρίζουν κάτι. Ὅπως ἤδη εἶδαμε, οἱ Αἰγύπτιοι ἔμειναν σὲ μορφὲς συμβολικὲς ἢ μετέφεραν στὸν λίθο σχήματα καὶ χαρακτηριστικὰ παλαιότερων ξύλινων κατασκευῶν. Εἰδικὰ στοὺς κίονες μιμοῦνται φυτικὲς μορφές καὶ συγκεκριμένα τὸ στέλεχος τοῦ λατοῦ ἢ τοῦ παύρου ἢ δέσμη ἀπὸ στελέχη τῶν φυτῶν αὐτῶν. Στὸ κάτω μέρος παρουσιάζεται μιὰ στένωση (ἢ ὁποία ὑπάρχει πάντοτε στὰ φυτὰ), ἐνῶ στὰ κιονόκρανα δόθηκε ἡ μορφή ἄνθους. Ὁ κίονας στηρίζεται σὲ βάση πεπλατυσμένης κολουροκωνικῆς μορφῆς, τῆς ὁποίας ἡ διάμετρος εἶναι ἀρκετὰ μεγαλύτερη ἀπὸ τοῦ κορμοῦ, στὸν ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ. Ὁ κορμὸς παρουσιάζει πάντοτε μείωση, δηλαδὴ μικρότερη διάμετρο στὸ ἄνω μέρος του παρὰ στὸ κάτω καὶ χωρίζεται σὲ ὀριζόντιες ζῶνες, οἱ ὁποῖες διακοσμοῦνται μὲ ἀνάγλυφα καὶ ἐπιγραφές, ποὺ εἶχαν μά-

λιστα και έντονα χρώματα. Έτσι ο κορμός ποτέ δέν πήρε τόν χαρακτήρα μέλους φέροντος, όπως έπρεπε. Στο κατώτερο μέρος του πολλές φορές είχε φύλλα χαρακτά ή γραπτά που έμιμοῦντο τὰ φύλλα τῆς βάσεως τῶν φυτικῶν στελεχῶν. Όταν ο κορμός έμιμείτο δέσμη είχε σέ ὀριζόντια τομή μορφή τετραμερή ή ὀκταμερή. Στις περιπτώσεις αυτές οί ὀριζόντιες ζώνες του είχαν τήν μορφή ιμάντων συνδέσεως.

Τὰ κιονόκρανα ήταν πολλῶν ειδῶν. Έκτός ἀπό τόν κύριο ὄγκο

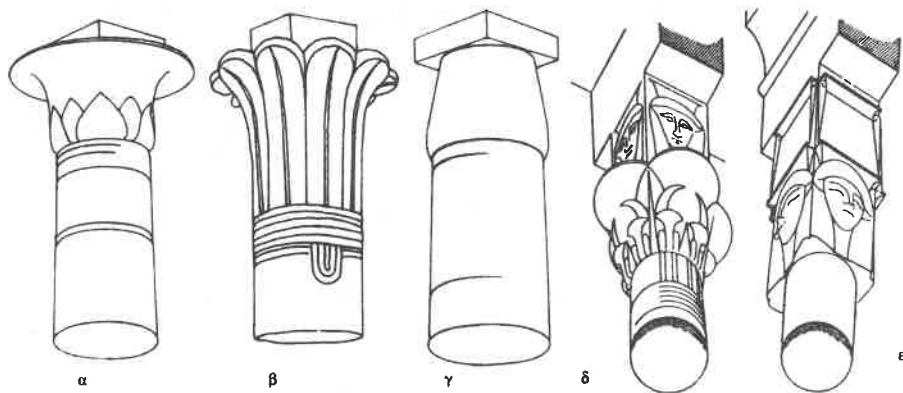
2. Στηρίγματα Αιγυπτιακής ἀρχιτεκτονικῆς σέ ὄψη καί κάτοψη: α Κίων με κιονόκρανο κλειστοῦ ἄνθους λωτοῦ, β Κίων με κιονόκρανο ἀντεστραμμένου ἄνθους λωτοῦ, γ Ἡμικίων πατυρόμορφος, δ Ὀκταγωνικός κίων, ε Ἀπλός πεσσός.

τους ἔφεραν σχεδόν πάντοτε ἄβακα, ἕνα τετράγωνο σέ ὀριζόντια διατομή πρίσμα, πάνω στο ὁποῖο γινόταν ή στήριξη τῶν ὑπερκειμένων στοιχείων. Οί ἄβακες συνήθως είχαν πλάτος κατά πολὺ μικρότερο ἀπό τήν ἄνω διάμετρο τοῦ κιονοκράνου.

Τρία φυτά, τυπικά τῆς Αἰγυπτιακῆς χλωρίδας, ἀποτελοῦν τήν ἀφετηρία τοῦ διακόσμου τῆς ἀρχιτεκτονικῆς που ἐξετάζουμε. Ὁ λωτός, ὁ πάπυρος καί ὁ φοινῖξ. Ὁ λωτός ήταν τὸ σύμβολο τῆς Ἄνω Αἰγύπτου καί ὁ πάπυρος τῆς Κάτω. Τὰ ἄνθη τους στήν σχηματοποιημένη τους μορφή μοιάζουν ἀρκετά μεταξύ τους ἔτσι ὥστε νά ὑπάρχει μιὰ σχετική ἀσάφεια. Τὰ διάφορα ἐπί μέρους στοιχεία τους πολλές φορές ἄλλωστε συνυπάρχουν καί οί ἀρχιτεκτονικές μορφές ἀποτελοῦν ἐλεύθερες ἀναπλάσεις τῶν φυσικῶν. Διακρίνονται ἔτσι οί ἐξῆς τύποι:

Λωτόμορφα, με άνοικτό τὸ ἄνθος. Εἶχαν κατὰ κανόνα ἀνάγλυφα τὰ φύλλα τῆς βάσεως τοῦ ἄνθους καὶ ἔμοιαζαν μὲ κώδωνα ἀντεστραμμένο. Παραδείγματα τοῦ εἶδους στὴ μεγάλη ὑπόστυλο αἴθουσα τοῦ Καρνάκ.

Λωτόμορφα μὲ κλειστὸ τὸ ἄνθος. Παρουσίαζαν στένωση πρὸς τὰ ἄνω καὶ πάντοτε ἔφεραν διακόσμηση σὲ ζῶνες. Μποροῦμε νὰ διακρίνουμε δύο τύπους: Τὰ ἅπλα καὶ τὰ ἀντίστοιχα πρὸς τὸν κορμὸ μορφῆς δέσμης. Παραδείγματα τοῦ πρώτου εἶδους ἔχομε πάλι στὴν μεγάλη αἴθουσα τοῦ Καρνάκ, στὸ Λουξορ κτλ. Τοῦ δευτέρου, στὸν ναὸ τοῦ Τούθμωσι III στὸ Καρνάκ, στὸν ναῖσκο τῆς Ἐλεφαντίνης κ.ά.

3. Αἰγυπτιακὰ κιονόκρανα: α Μὲ ἀνοικτὸ ἄνθος τοῦ λωτοῦ, β Φοινικόσχημο, γ Μὲ κλειστὸ τὸ ἄνθος τοῦ λωτοῦ, δ καὶ ε Σύνθετα ἀτορικά (Choisy).

Λωτόμορφα, μὲ ἀνοικτὸ τὸ ἄνθος ἀλλὰ ἀντεστραμμένο (κωδωνόσχημα). Εἶναι σπάνια μορφή κιονοκράνου.

Παπυρόμορφα. Μιμοῦνται τὸ ἄνθος τοῦ παπύρου, ποῦ θυμίζει κάπως τὸ ἄνθος λωτοῦ, ἀλλὰ εἶναι πολὺ πιὸ διεσταλμένο. Παράδειγμα: οἱ ἡμικίονες τῆς «βορείας οἰκίας» στὴν Σαχάρα.

Φοινικόσχημα. Καταλήγουν σὲ φύλλα φοίνικος, ἀνάγλυφα ἢ καὶ γραπτὰ καὶ εἶναι πολλῶν εἰδῶν (μὲ ἱμάντες στὸ κάτω μέρος ἢ μὲ μικρὰ φύλλα). Παράδειγμα ἔχομε στὸ Edfu.

Ψευδοκορινθιακὰ κιονόκρανα. Ἄπαντοῦν σὲ ναοὺς τῆς Πτολεμαϊκῆς ἐποχῆς καὶ προῆλθαν ἀπὸ τὴν προσαρμογὴ τῶν ἑλληνικῶν κορινθιακῶν στὶς αἰγυπτιακὲς μορφὲς διακόσμου. Εἶναι σύνθετα ἀπὸ ἄνθη λωτοῦ καὶ ἔλικες καὶ ἀπαντοῦν σὲ πολλὲς παραλλαγές. Παραδείγματα εἶναι γνωστὰ στὸν ναὸ τῆς Ἴσιδος στὸ νησί Φίλαι, στὸ Edfu κ.ά.

Κιονόκρανα Ἄτορικά. Ἔχουν κυβικὸ γενικὸ σχῆμα καὶ διακοσμοῦνται στὶς τέσσερες πλευρὲς τους μὲ προτομὲς τῆς Θεᾶς Hathor. Διακρίνονται δύο τύποι. Ἄπλα, ὅπως π.χ. στὸν ναὸ τῆς Dendera ἢ τῆς Χατσεψούτ, καὶ σύνθετα μὲ λωτόμορφο τὸ κάτω μέρος ὅπως στὸν ναὸ τῆς νησίδας Φίλαι.

Οί κίονες τῶν αἰγυπτιακῶν ἀρχιτεκτονικῶν ἔργων δὲν εἶχαν ὀρισμένες ἀναλογίες. Συνήθως τὸ ὕψος τους δὲν ὑπερέβαινε τὶς ἕξι διαμέτρους, ἂν καὶ ὑπάρχουν καὶ παραδείγματα ραδιῶν κίωνων (πατυρόμορφοι π.χ.).

Οἱ πρωτοδωρικοί κίονες, πολὺ περισσότερο ἀπὸ τοὺς προηγούμενους, ἐκφράζουν τὴν λειτουργία τοῦ συστήματος. Δὲν εἶναι πολὺ συνήθεις. Τὸ γνώστότερο παράδειγμά τους εἶναι στοὺς τάφους τοῦ Beni-Hassan (τῆς 20ῆς δυναστείας).

Πρόκειται γιὰ ἀπλὰ στηρίγματα, χωρὶς μείωση, ὀριζόντιας τομῆς δεκαεξαγώνου, μὲ χαμηλὸ ἄβακα. Παρεμφερεῖς εἶναι οἱ κίονες τοῦ ναοῦ τοῦ Τούθμωση II στὸ Καρνάκ, καθὼς καὶ τὸ πολὺ ἀρχαιότερο παράδειγμα κίωνων μὲ ραβδώσεις, στὸν νεκρικό ναὸ τοῦ Ζοζέρ στὴν Σαχάρα, μὲ ἐλαφρὰ μείωση πρὸς τὰ ἄνω, ποὺ θυμίζουν κάπως τοὺς δωρικούς κίονες τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς. Νεώτερες ὁμως ἐρευνες ἔδειξαν ὅτι οἱ ραβδώσεις καὶ τὸ περίεργο κιονόκρανο ποὺ ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτοὺς τοὺς κίονες, μιμοῦνται καὶ πάλι ἓνα σπάνιο εἶδος φυτοῦ τῆς Αἰγύπτου.

Οἱ πεσσοὶ διατομῆς ὀρθογωνίου ἢ τετραγώνου ἦσαν συνηθέστατοι κυρίως στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ναῶν. Κατὰ κανόνα ἔφεραν διακόσμηση μὲ ἀνάγλυφα καὶ πλῆθος ἀπὸ ἱερογλυφικὰς ἐπιγραφάς. Ἡ ὄψη τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Χατσεψούτ στὴν ἄνω Αἰγύπτο διαμορφωνόταν σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου μὲ πεσσοὺς.

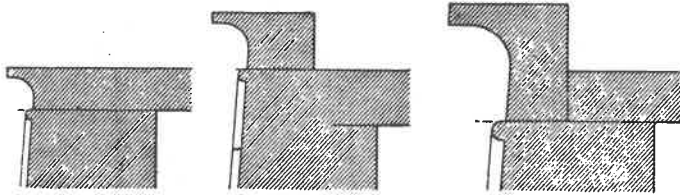
Οἱ πεσσοὶ τοῦ Ὀσίριδος (pilliers Osiriaques) εἶναι σύνθετα στηρίγματα, ἀρκετὰ συνηθισμένα σὲ ναοὺς (ἐσωτερικὴ αὐλὴ τοῦ Ραμσείου τῶν Θηβῶν, ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ Abu-Simbel, κ.ἄ.). Εἶναι πεσσοὶ διατομῆς ὀρθογωνίου, μπροστὰ ἀπὸ τοὺς ὁποίους στέκονται σὲ μετωπικὴ καὶ ἱερατικὴ στάση ἀγάλματα τοῦ Ὀσίριδος. Τὰ ἀνθρωπόμορφα αὐτὰ στηρίγματα θυμίζουν κάπως τὰ πολὺ μεταγενέστερα ἑλληνικὰ παραδείγματα Καρυατίδων ἢ Ἀτλάντων. Δὲν ἀπαντοῦν μετὰ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Νέου Βασιλείου.

β) Τὰ ἐπιστύλια τὰ σχημάτιζαν λίθινα ὀριζόντια στοιχεῖα, ποὺ εἶχαν τὴν ἔδρασή τους στοὺς ἄβακες τῶν κιονοκράνων. Οἱ ἀναλογίες τοῦ ὕψους των πρὸς τὸ ὕψος ἢ τὴν διάμετρο τῶν κίωνων δὲν ἦσαν σταθερές. Ἦταν ἄλλοτε ὀλόσωμα καὶ ἄλλοτε σὲ δύο τεμάχια παραλλήλως διατεταγμένα, ὅπως λ.χ. στὸν ναὸ τοῦ Λουξορ. Τὰ μέτωπα τῶν ἐπιστυλίων ἔφεραν κατὰ κανόνα σχεδόν, διακόσμηση ἢ στίχους ἱερογλυφικῶν. Στὴν ὄψη, στὸ ἀνώτερο τμήμα τους, εἶχαν ἓνα συνεχές στοιχεῖο ἡμικυκλικῆς διατομῆς, ποὺ σχημάτιζε ζώνη κατὰ μῆκος τοῦ ἐπιστυλίου, ἓνα εἶδος κυματίου.

γ) Ἀμέσως ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο, χωρὶς τὴν παρεμβολὴ ἄλλου μέλους, ἐρχόταν τὸ γείσον. Αὐτὸ εἶχε τυπικὴ μορφή σ' ὅλη τὴν Αἰγυπτιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐλαφρῶς κοίλη καὶ κατέληγε πρὸς τὰ ἄνω σὲ κατακόρυφο ἐπίπεδο μέτωπο. Ὁ λειτουργικὸς σκοπὸς τοῦ γείσου ἐρχόταν σὲ δευτερεύουσα μοῖρα (λόγω τῶν λίγων ὀμβρίων ὑδάτων). Κυρίως χρησίμευε

σάν ένα μέλος μορφολογικό, ένα στοιχείο τελειώματος πρὸς τὰ πάνω, διαμορφώνοντας τὴν ἐπίστεψη τοῦ ὄλου.

Τὸ γείσον διακοσμεῖτο κατὰ κανόνα μὲ ἀνάγλυφα φύλλα, μὲ ζωνρὰ χρώματα. Ἀπὸ πλευρᾶς καθαρῶς κατασκευαστικῆς, διακρίνονται δύο τύποι γείσων. Ἀφ' ἐνὸς στὸ ὕψος τῶν πλακῶν ἐπικαλύψεως ποὺ διαμόρφωναν τὴν ὄροφή καὶ ἀφ' ἑτέρου λίγο ψηλότερα.

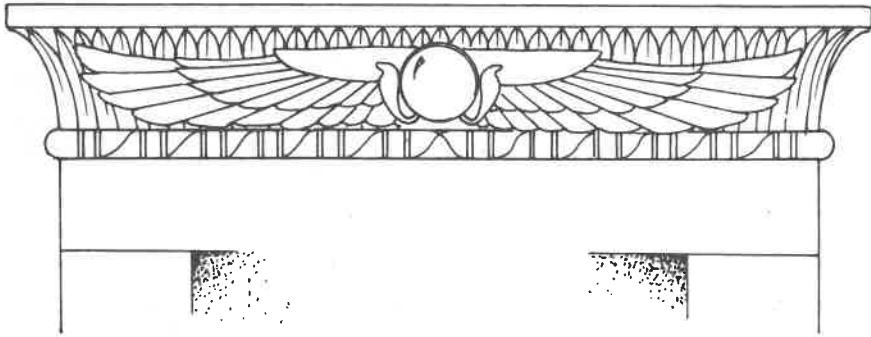

4. Γείσα αἰγυπτιακῶν ναῶν σὲ τομή (Choisy).

Ἡ ἀδυναμία τοῦ αἰγυπτιακοῦ κίονος νὰ ἐκφράσει τὴν λειτουργία του ὡς στηρίγματος ἐπιτείνεται μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο φέρει τὰ ἐπιστύλια καὶ τὰ γείσα: Λόγω τοῦ μικροῦ μεγέθους τοῦ ἄβακος καὶ τοῦ πλάτους τοῦ ἀνθισμένου κιονοκράνου, ἡ στήριξη τοῦ ἐπιστυλίου δὲν διακρίνεται ἀπὸ χαμηλὰ καὶ δίδεται ἡ ἐντύπωση ὅτι ὀλόκληρη ἡ ὄροφή μετεωρίζεται πάνω ἀπὸ τοὺς κίονες.

δ) Τὰ ἀνοίγματα, ὅπως σημειώθηκε καὶ στὴν εἰσαγωγή, ἦταν γενικῶς περιορισμένα στὰ αἰγυπτιακὰ κτήρια καὶ τοῦτο γιὰ λόγους κυρίως κλίματος. Οἱ πόρτες κατὰ κανόνα εἶχαν εὐθύγραμμα μονόλιθα ὑπέρθυρα πάνω ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐνίοτε διαμορφωνόταν ἐπίστεψη μὲ γείσον. Οἱ παραστάδες τῶν θυρῶν σχεδὸν πάντοτε καλύπτονταν μὲ ἀνάγλυφα διακοσμητικὰ στοιχεῖα ἢ ἱερογλυφικά. Τὰ παράθυρα ἦσαν σπανιότατα (ἀναφέρεται ἓνα παράδειγμα στὸ Medinet Habu π.χ.). Τὸ φῶς ἔμπαινε στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ναῶν ἀπὸ εἰδικὲς σχισμὲς στὶς πλάκες ἐπικαλύψεως τῶν χώρων, ἢ ἀπὸ πλάγια στενότατα ἀνοίγματα στὴν ὑπερύψωση τοῦ γείσου ποὺ διαμόρφωνε τὴν ἐπίστεψη τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ (παραδείγματα καὶ τῶν δύο ἔχομε στὸν μεγάλο ναὸ τοῦ Καρνάκ). Ἄλλη μέθοδος φωτισμοῦ ἦταν μέσῳ ὑπερυψωμένου φωταγωγοῦ, ὅπως π.χ. στὴν μεγάλη ὑπόστυλο αἴθουσα τοῦ ναοῦ τοῦ Καρνάκ, ὅπου μάλιστα διασώθηκαν στὴν θέση τους τὰ διάτρητα λίθινα διαφράγματα τῶν ἀνοιγμάτων.

Ἡ Αἰγυπτιακὴ διακοσμητικὴ χρησιμοποιεῖ ἓνα μέγιστο ἀριθμὸ θεμάτων, ποὺ ἔχουν σχέση ἀμεση μὲ τὴν φύση. Ὁ διάκοσμος ἦταν ἀπαραίτητη συμπλήρωση τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου, μπορεῖ μάλιστα νὰ λεχθῆ ὅτι οἱ ἀρχιτέκτονες ἔκαναν κατάχρηση τοῦ διακόσμου σὲ βᾶρος τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, καλύπτοντας κάθε ἐλεύθερη ἐπιφάνεια. Καὶ δὲν εἶναι μόνον στὴν

5. Ὑπέρθυρο ναοῦ με ἡλιακὸ ἔμβλημα.

μνημειώδη ἀρχιτεκτονικὴ πού γινόταν αὐτό, ἀλλὰ καὶ στὶς ἀπλὲς κατοικίες ἢ τοὺς συνηθισμένους τάφους.

Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν χώρων ἢ μὲν ὀροφὴ διακοσμεῖται μὲ τὸν ἑναστρο οὐρανὸ ἢ μὲ γῦπες καὶ ἀετοὺς πού πετοῦν, τὸ δὲ πάτωμα μὲ ὑδρόβια φυτὰ καὶ πτηνὰ πού κολυμποῦν στὸ νερὸ ἢ μὲ ἀπομίμηση χαλιοῦ. Στοὺς τοίχους ὑπάρχουν ὑδρόβια φυτὰ καὶ λατοῖ. Στοὺς ναοὺς, οἱ κίονες καλύπτονται μὲ κοσμήματα, ὅπως ἔχομε ἤδη ἀναφέρει, γραπτὰ ἢ ἀνάγλυφα. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ τοῖχοι, στοὺς ὁποίους γίνεται σύνθεση σκηνῶν μὲ διάφορα πρόσωπα, διακοσμητικῶν θεμάτων, μακρῶν ζωφόρων μὲ μικρότερα στοιχεῖα (ὅπως στὰ ἐπιστύλια π.χ. ἢ στοὺς πυλῶνες) καὶ τέλος ἱερογλυφικῶν ἐπιγραφῶν πού καταλαμβάνουν ὅλα τὰ ὑπόλοιπα κενὰ κατὰ τρόπο πολὺ ἐπιτυχή. Πάνω ἀπὸ τὰ θυρώματα συνηθέστατα ἔχομε τὸ θέμα τοῦ γύπα πού πετάει ἢ τὸν φτερωτὸ ἡλιακὸ δίσκο μὲ τὰ δύο φίδια δεξιά κι ἀριστερά (χαρνασίς).

Θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ αἰγυπτιακὴ διακοσμητικὴ, ὅπως καὶ ἡ ζωγραφικὴ καὶ ἡ γλυπτικὴ ἐπιμένει στὴν σχηματοποίηση τῶν μορφῶν καὶ στὴν μεθοδικὴ ἀφαίρεση καὶ ἀκόμα ὅτι τὸ ὅλο ὕφος τῶν παραστάσεων, εἴτε γραπτῶν εἴτε ἀναγλύφων, περιορίζεται σὲ γραμμικὲς ἀπεικονίσεις χωρὶς πλαστικότητα καὶ ἐντύπωση βάθους, ἔτσι ὥστε νὰ μὴν διασπῶνται οἱ ἐπίπεδες ἐπιφάνειες τὶς ὁποῖες διακοσμοῦν.

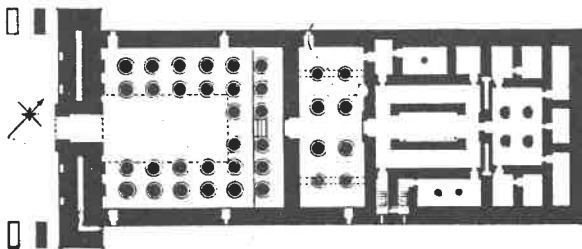
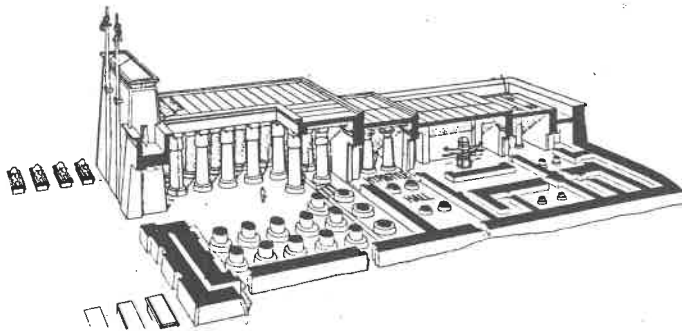
Τὰ μνημεῖα

Τὰ αἰγυπτιακὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα πού θὰ ἐξετασθοῦν εἶναι οἱ ναοὶ ἐν γένει, τὰ ταφικὰ μνημεῖα καὶ τέλος οἱ κατοικίες καὶ τὰ ἀνάκτορα.

α) Οἱ ναοὶ. Οἱ ἀρχαῖοι αἰγυπτιακοὶ ναοὶ διαφέρουν βασικὰ ἀπὸ τὰ θρησκευτικὰ κτήρια ἄλλων λαῶν καὶ ἐποχῶν. Ἦταν ὀγκώδη καὶ μνημειώδη ἔργα, τὰ ὁποῖα μᾶς εἶναι γνωστὰ εἴτε ἀπὸ τὰ διασωθέντα ἐρείπιά τους εἴτε ἀπὸ περιγραφὰς ἀρχαίων συγγραφέων, ὅπως π.χ. τοῦ Στράβωνος. Γιὰ τὴν

θεμελίωση τῶν ναῶν γίνονταν εἰδικές τελετές, στις ὁποῖες λάμβανε μέρος ὁ Φαραῶ, βάσει ἐνὸς ἀρχαιοτάτου τυπικοῦ. Ἄλλες τελετές γίνονταν ἀργότερα γιὰ τὴν καθιέρωση (ἐγκαίνια) τοῦ νέου κτίσματος.

Οἱ αἰγυπτιακοὶ ναοὶ εἶχαν συγκεκριμένη ἀλλὰ πολὺπλοκὴ λειτουργία.

5 0 3 0 5 M

β. Τυπικὴ διάταξη αἰγυπτιακοῦ ναοῦ. Ὁ ναὸς τοῦ Χονσοῦ στὸ Καρνάκ.

Ἀξονομετρικό, κατὰ μῆκος τομὴ καὶ κάτοψη (Fletcher).

Σ' αὐτοὺς ὁ Φαραῶ ἢ οἱ ἄνθρωποι τοῦ ἱερατείου ποὺ τὸν ἀντιπροσώπευαν, μὲ συνεχεῖς τελετουργίες ἐξευμένιζαν τὸ θεῖον καὶ ἐξασφάλιζαν τὴν εὐτυχία τῆς χώρας. Παράλληλα στοὺς ναοὺς γίνονταν δεκτὲς προσφορὲς τῶν πιστῶν καὶ συγκεντρώνονταν τὰ εἰσοδήματα ἀπὸ τις γαῖες ποὺ ἀνήκαν σ' αὐτοὺς. Ἔτσι στὸ συγκρότημα τῶν ναῶν, τῶν μεγαλυτέρων τοῦλάχιστον, ὑπῆρχαν πλὴν τῶν δευτερευόντων ναῖσκων, βωμοί, ἀποθήκες, ἐργαστήρια, κτήρια διοικητικὰ ἀκόμα καὶ κατοικίες γιὰ τοὺς ἱερεῖς ἢ τὸ προσωπικό. Γύρω ἀπὸ

τὸ συγκρότημα (ποῦ μποροῦσε ἀκόμα νὰ περιλαμβάνει ἄλση ἀπὸ φοίνικες ἢ ἱερὲς λίμνες) ὑψωνόταν περίβολος ἀπὸ ὤμες πλίνθους. Οἱ κυρίως ναοὶ χαρακτηρίζονταν συνήθως ἀπὸ ἐπιμήκη καὶ συμμετρικὴ μορφή μὲ κατὰ παράταξιν διατεταγμένους χώρους τὸν ἓνα μετὰ τὸν ἄλλο. Οἱ χώροι αὐτοὶ εἶχαν διαφορετικὴ λειτουργία ὁ καθένας, ἄμεσα σχετιζόμενη μὲ τὴν πολύπλοκην λατρεία τῶν Αἰγυπτίων καὶ σὲ κάθε ναὸ διαφέρουν κατὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴν γενικὴ μορφή. Ἡ συνηθέστατα συμμετρικὴ ὡς πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ μνημείου διάταξιν ὑποβάλλει τὴν ἔννοια τῆς κινήσεως πρὸς τὸ βάθος τοῦ ναοῦ, πρὸς ἓνα ἄδυστο, τὸ ὁποῖο ἦταν καὶ τὸ ἱερώτερον σημεῖο του. Ἡ ἔννοια αὐτὴ τῆς κινήσεως διαφαίνεται καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν ναὸ μὲ τίς μακρὰς σειρὰς σφιγγῶν ἢ ἀγαλμάτων καὶ ὀβελίσκων, ποῦ προηγοῦνται τῆς εἰσόδου καὶ τοῦ πυλώνα του.

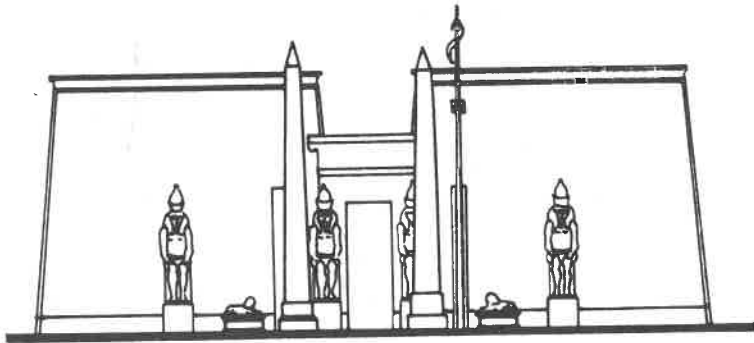
Στὴν γενικὴ σύνθεσιν τοῦ κυρίως ναοῦ, διακρίνονται λοιπὸν αὐλές, περιτοιχιζόμενες ἀπὸ πεσσούς ἢ κίονες, μία ἢ καὶ δύο, καὶ συνέχεια ὑπόστυλη αἴθουσα. Οἱ πιστοὶ ποῦ ἔπαιρναν μέρος στὴν λατρεία συνήθως ἔμεναν στὶς αὐλές καὶ μόνον οἱ μυημένοι μποροῦσαν νὰ εἰσέλθουν στὴν ὑπόστυλη αἴθουσα, ποῦ φωτιζόταν κυρίως ἀπὸ ψηλά.

Μετὰ τὴν ὑπόστυλη αἴθουσα ὑπῆρχαν πολύπλοκα διαμερίσματα διαδρόμων, σκοτεινῶν δωμάτων καὶ ἄλλων ὑποτύλων αἰθουσῶν, προσιτὰ μόνον στοὺς ἱερεῖς καὶ στὸν βασιλέα Φαραῶ, τὰ ὁποῖα διέφεραν ἀπὸ μνημεῖο σὲ μνημεῖο. Στὸ πίσω αὐτὸ μέρος ἐνίοτε ὑπάρχουν ναῖσκοι ἄλλων θεοτήτων. Στὸ κυρίως ἱερὸ διατηροῦσαν τὰ ἀντικείμενα τῆς λατρείας ἢ καὶ τὴν ἱερὴν λέμβο τῆς Ἴσιδος, στοὺς ναοὺς της.

Χαρακτηριστικὰ τῆς διατάξεως αὐτῆς τῶν ναῶν ἦταν ἡ διαδοχικὴ ἀνύψωσις τοῦ δαπέδου, ταπεινώσις τῆς ὀροφῆς καὶ μείωσις τοῦ φωτισμοῦ, ἀπὸ τὸν ἓνα ἄδυστο στὸν ἄλλο καὶ ὅσο προχωροῦμε πρὸς τὸ ἄδυστο. Τονίζονταν ἔτσι ἡ ἔννοια τοῦ βάθους καὶ ἡ ἀτμόσφαιρα μυστηρίου ποῦ δέσποζε στὴν θρησκείαν τῶν Αἰγυπτίων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεντρικὴ εἴσοδο τοῦ ναοῦ, δὲν ὑπῆρχαν ἄλλα ἀνοίγματα καὶ ἡ πορεία πρὸς τὸ βάθος ἦταν σαφὴς καὶ καθορισμένη. Παχύτατοι τοῖχοι ἀπομόνωναν τὴν λειτουργίαν τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμον, καὶ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ ναοῦ συγκεντρωνόταν στὴν πρόσοψίν του. Ἀντιθέτως πρὸς τοὺς Ἑλληνας, οἱ Αἰγύπτιοι σχεδὸν ποτὲ δὲν συνέθεσαν ναοὺς μὲ κίονες στὸ ἐξωτερικὸ προτιμοῦσαν νὰ τοὺς χρησιμοποιοῦν στὶς ἡμιμπαῖθριες αὐλές ἢ στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κτηρίων τους.

Ὁ πυλών, τὸν ὁποῖο ἀποτελοῦσαν δύο συμμετρικὰ ὡς πρὸς τὸν ἄξονα στοιχεῖα, σχεδὸν πάντα δέσποζε στὴν πρόσοψιν. Τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα εἶχαν μορφή πύργου ποῦ ἀναπτύσσεται κατὰ πλάτος καὶ ὕψος καὶ εἶχαν πάντοτε ἐπίστεψιν γείσου. Ἰσχυρὴ μείωσις τοῦ πάχους καὶ τοῦ πλάτους τοῦ τοίχου ποῦ τὰ ἀποτελοῦσε πρὸς τὰ πάνω ἔδινε σ' ὀλόκληρον τὸν πυλώνα

ένα απλό μεγαλείο και συγχρόνως ένα χαρακτήρα ευσταθείας και στατικότητας, που είναι ακριβώς τα κύρια χαρακτηριστικά του αιγυπτιακού στύλ. Θα πρέπει να σημειωθεί, ότι και οι πλάγιοι τοίχοι του ναού είχαν επίσης ελαφρή μείωση του πάχους προς τα πάνω, που τόνιζε την στατικότητα και το βαρύ, ογκώδες ύφος του έργου. Μπροστά από τους πυλώνες και συμμετρικά διατεταγμένα ήταν διάφορα άλλα στοιχεία: Ἀνδριάντες Φαραώ, σειρές αγαλμάτων ή σφιγγών και όβελισκοί. Πελώρια ξύλινα κοντάρια, των οποίων οι έγκοπες στερεώσεως σώζονται ακόμα επάνω στους πυλώνες, χρησιμοποιούν για την ανύψωση σημαίων και τόνιζαν την συμμετρικότητα της προσόψεως.

7. Τυπική πρόσοψη αιγυπτιακού ναού με πυλώνα. Ὁ ναός τοῦ Λούξορ.

Οί όβελισκοί συμβόλιζαν ίσως τις άκτίνες τοῦ ήλίου και ήταν στήλες με τετράγωνη διατομή μεγάλο μέγεθος με ελαφριά μείωση προς τα πάνω και πολύ ραδινές αναλογίες. Ἡ κορυφή τους, μορφής πυραμιδοσειδοῦς, ήταν χρυσαμένη. Τοποθετημένοι μπροστά στους ογκώδεις πυλώνες, με τις κομπές αναλογίες τους δημιουργούσαν μιὰ πολύ εὐχάριστη αντίθεση. Σώζονται πολλοί όβελισκοί στην Αίγυπτο και άλλοι μεταφερμένοι στην Εὐρώπη για νά διακοσμήσουν πλατείες (Κωνσταντινούπολη, Παρίσι, Λονδίνο). Ὁ όβελισκος που ύψώνεται στην πλατεία τοῦ Λατερανοῦ στην Ρώμη έχει ὕψος 32 μέτρων.

Στους ναούς οί Αιγύπτιοι χρησιμοποίησαν τεχνάσματα και όπτικές διορθώσεις, που είχαν σκοπό νά δώσουν με τρόπο άφανή μιὰ πνοή ζωής στα άψυχα κτήρια. Ἐφαρμογή τους έγινε σε μερικές περιπτώσεις στις πλευρές των ναών με σκοπό νά αναιρέσουν την φαινομενική κυρτότητα που προκύπτει όπτικά από την εὐθεία λόγω τής φυσικής κινήσεως των βλεμμάτων (Borisavlievitch), ή μάλλον για νά δώσουν μιὰ κίνηση στις επιφάνειες. Δέν κάνουν λοιπόν ένιοτε εὐθείες σε κάτοψη τις γραμμές των τοίχων, αλλά ελαφρά κυρτές. Ὡς προς τις αναλογίες οί Αιγύπτιοι έφάρμοσαν άπλές σχέσεις βασιζόμενες (κατά τον Choisy) σε αναλογίες άκεραίων μεγεθών. Τό

σύστημα αυτό στηριζόταν στίς μετρικές σχέσεις, του ἐμβάτου, πού είχε ἀρχικά σάν ἀφετηρία, τὸ μέγεθος τοῦ τούβλου.

Ἐξετάζονται ἀκολούθως οἱ σπουδαιότεροι ναοί.

Κατὰ τὴν προδυναστική περίοδο τῆς Αἰγύπτου φαίνεται ὅτι τὰ κτίσματα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν λατρεία ἦταν ἀπὸ εὐτελεῆ ὑλικά, γιατί παρατηρεῖται πλήρης ἀπουσία λίθινων λειψάνων. Ἀναφέρεται ἀργότερα στὰ κείμενα ὁ ἀρχαϊκὸς τύπος ἱεροῦ, «σκηνὴ τοῦ Ὁσίριδος».

Ἀπὸ τὸ Ἀρχαῖο Βασίλειο, τόσο πλούσιο σὲ ταφικά μνημεῖα δὲν σώθηκαν λείψανα ναῶν. Ἀναφέρονται ἴχνη ἐνὸς ἱεροῦ τοῦ Ὁσίριδος εἰς Medamund κάτω ἀπὸ ἓνα ναὸ τοῦ Μέσου Βασιλείου, ὅπως καὶ ὁ ἡλιακὸς ναὸς τοῦ Niouserre τῆς 5ης δυναστείας μὲ ἰδιότυπη διάταξη τῆς κατόψεως.

Ἀπὸ τὸ Μέσο Βασίλειο, ἐλάχιστα πράγματα μᾶς εἶναι γνωστὰ γιὰ ναοὺς, διότι τὰ λείψανα πού σώθηκαν εἶναι πολὺ περιορισμένα καὶ τὰ κείμενα, πού τοὺς ἀναφέρουν, λίγα καὶ ἀτελεῆ. Γνωρίζομε λοιπὸν τὴν θέση διαφόρων ναῶν τῆς ἐποχῆς, καθὼς καὶ μεμονωμένα ἀρχιτεκτονικὰ τους μέλη ἐνσωματωμένα σὲ δευτέρη χρήση, σὲ νεώτερα μνημεῖα (Ἡλιούπολις, Fayoum, Dendera, Κοπτός, Ἄβυδος κ.ἄ.). Σῶζονται ἐπίσης θεμέλια ναῶν τῆς ἐποχῆς ὅπως στὸ Γαοῦ, καθὼς καὶ ἓνα μικρὸ ὑπόστυλο περίπτερο μικροῦ μεγέθους τοῦ Φαραὼ Σέσωστρη I, στὸ Καρνάκ.

Στὸ Νέο Βασίλειο κτίσθηκαν πάρα πολλοὶ ναοί, ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώθηκαν σὲ καλὴ κατάσταση. Ὅρισμένοι εἶχαν εἰδικὰ νεκρικὸ χαρακτῆρα καὶ συνδέονταν μὲ τὸ ὄνομα ἐνὸς αὐτοκράτορος, δὲν ἦσαν ὅμως σὲ ἄμεση σύνδεση μὲ τὸν τάφο τους, ὅπως π.χ. οἱ βορείως τοῦ Medinet Habou ναοὶ καὶ τοῦ Τούθμωση II καὶ III. Νεκρικὸς ἦταν καὶ ὁ μέγας ναὸς τῆς Χατσεψούτ (1490 - 1470 π.Χ.) στὸ Deir-el-Bahari στὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Νείλου, κοντὰ στὴν πόλη τῶν Θηβῶν. Ἡ μορφή του εἶναι πρωτότυπη, γιατί κτίσθηκε σὲ διαδοχικὲς αὐλὲς πού χωρίζονται ἀπὸ κιονοστοιχίες. Ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ ναοῦ εἶναι ὁ γνωστὸς ἀπὸ ἐπιγραφῆς Semnout. Ἡ κάτω αὐλὴ εἶχε περιμετρικὰ τοῖχο στὸ βάθος ἀπέναντι πρὸς τὴν εἴσοδο στοῦς καὶ κεκλιμένο ἐπίπεδο πρὸς τὴν δευτέρη αὐλὴ. Αὐτὴ εἶχε διαστάσεις 90 × 75 μέτρα, περιμετρικὰ ἓνα στηθαῖο καὶ ἀπέναντι στὸ βάθος πάλι στοὰ μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις στὸν πίσω τοῖχο τῆς. Στὸ βάθος ὑπῆρχαν δύο ναῶδρια ἓνα τῆς Hathor, τὸ δεύτερο τοῦ Ἄνουβη. Ἀμέσως πίσω ὑπῆρχε μιὰ δευτέρη στοὰ σὲ μεγαλύτερο ὕψος, προσιτὴ καὶ πάλι μὲ κεκλιμένο ἐπίπεδο.

Στὴν τρίτη καὶ ψηλότερη αὐλὴ, ὑπῆρχαν περιμετρικὲς πεσσοστοιχίες μὲ ἀγάλματα τῆς Χατσεψούτ, μορφῆς πεσῶν τοῦ Ὁσίριδος. Στὸ βάθος ἦταν τὸ κυρίως ἱερό, μὲ μέγαλο βωμὸ γιὰ τὴν λατρεία τοῦ Ἡλίου καὶ νοτίως παρεκκλήσια. Ἀσφαλῶς ὁ ναὸς αὐτὸς εἶναι ὁ πιὸ πρωτότυπος

της Αιγύπτου. Ἡ διακόσμησή του με ἀνάγλυφα καὶ σκηνές παρουσιάζει μεγάλη καλλιτεχνικὴ ἀξία. Κάπως παρόμοιος ἦταν ὁ ναὸς τοῦ Τούθμωση IV.

Τὸ Ραμσεῖον, στὴν ἴδια περιοχὴ εἶναι ἀπὸ τοὺς γνωστότερους ναοὺς τῆς Αἰγύπτου, κυρίως γιὰ τοὺς Ὀσιριακοῦ τύπου πεσσούς του, ὕψους 17 μέτρων. Κτίσθηκε ἀπὸ τὸν Ραμσή τὸν II καὶ περιλαμβάνει δύο τεράστιες αὐλές καὶ ἓνα πυλῶνα δυστυχῶς κατεστραμμένο.

Ὁ ναὸς τοῦ Sethi στὴν Ἄβυδο εἶναι ἀπὸ τὰ τελειότερα μνημεῖα τῆς Αἰγυπτιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀποτελούμενος ἀπὸ πυλῶνα, πρώτη αὐλὴ, στοά, ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ ὑπόστυλο αἴθουσα, ἑπτὰ παραλλήλως διατεταγμένα ἱερά καὶ τέλος ἓνα ἱερὸ τοῦ Ὀσίριδος. Ἀριστούργημα ἐπίσης τῆς Αἰγυπτιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς θεωρεῖται ὁ ναὸς τοῦ Medinet Habou ἔργο τοῦ Ραμσή III, με προκυμαία, τεράστιο ὄχυρωμένο πυλῶνα, ἀνάκτορα τοῦ Φαραὼ καὶ πολυπλοκώτατο ναό. Πίσω ὑπῆρχαν, ὅπως καὶ στὸ Ραμσεῖον, ἀποθῆκες.

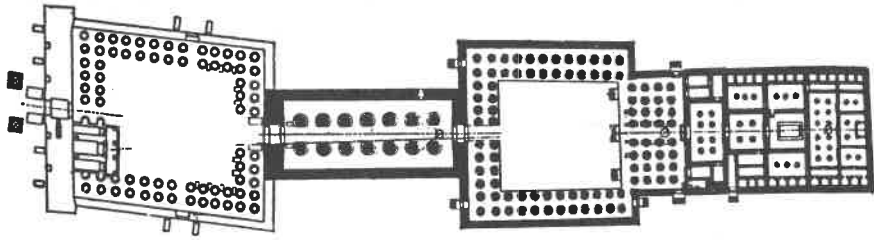
Ὁ ναὸς τῆς Ἐλεφαντίνης, ἀπλὸ μικρὸ περίπτερο με δύο κλίμακες, γνωστὸς ἀπὸ τὶς ἀναλογικὲς σχέσεις του ποὺ εἶχαν μελετηθῆ ἀπὸ τὸν Choisy, δὲν σώζεται πλέον.

Ἄλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ νεκρικοῦ χαρακτῆρα παραπάνω μνημεῖα, τὴν ἐποχὴ τοῦ Νέου Βασιλείου, ἡ χώρα ἦταν γεμάτη ἀπὸ σπουδαῖα καὶ ἀξιόλογα ἱερά, ἀφιερωμένα σὲ τοπικοὺς θεοὺς. Φαίνεται ὅτι μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ τὰ μνημεῖα αὐτὰ εἶχε καταστραφῆ ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Πτολεμαίων. Μᾶς εἶναι γνωστὰ σήμερα μερικὰ λαμπρὰ παραδείγματα καλὰ διατηρημένα (Λοῦξορ, Καρνάκ), ἄλλα μόνον ἀπὸ τὰ θεμέλιά τους (Τέλ-ἐλ-Ἀμάρνα) καὶ ἄλλα ἀπὸ ἀπλὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ἐκ νέου. Οἱ Porter καὶ Moss, με δημοσίευσή τους (βλ. Βιβλιογραφία) μᾶς δίνουν τὴν καλύτερη εἰκόνα τοῦ συνόλου αὐτοῦ, ἐξετάζοντας τὰ μνημεῖα σὲ σειρὰ, βάσει τῆς τοπογραφικῆς τους θέσεως.

Στὴν πόλη Τάνη στὸ Δέλτα ὑπῆρχε ἓνας ναὸς κτισμένος σὲ διάφορες περιόδους, σήμερα πλήρως κατεστραμμένος. Μαζὶ με τὸ Καρνάκ ἦταν ὁ μεγαλύτερος τῆς χώρας. Ἡ περίμετρος τοῦ τείχους του ἔφθανε 200 × 400 μέτρα.

Στὸ Λοῦξορ ἔχομε ἓνα ἀπὸ τὰ ὠραιότερα καὶ καλύτερα διατηρημένα μνημεῖα τῆς Αἰγύπτου. Κτίσθηκε στὴν θέση ἑνὸς παλαιότερου ἱεροῦ (τοῦ Μέσου Βασιλείου) ἀπὸ τὸν Ἀμενόφι τὸν III καὶ ἀργότερα (ἐπὶ Ραμσή II) προστέθηκε ἓνας πυλῶνας καὶ μιὰ αὐλὴ. Ἐπὶ Πτολεμαίων ἐγιναν καὶ ἄλλες προσθήκες καὶ τέλος τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ διασκευάσθηκε ἀπὸ τοὺς Κόπτες σὲ ἐκκλησία. Παρὰ ταῦτα ἔχει μεγάλη ἐνότητα ὡς ἀρχιτεκτονικὸ ἔργο. Ἀρχικῶς, τὸ ἀποτελοῦσαν δύο χωριστὰ ἱερά. Ἡ διάταξη τοῦ ναοῦ εἶναι ἀξονικὴ. Πλὴν τοῦ ὑποστύλου προνάου με 32 κίονες ὑπάρχουν κατὰ μῆκος διατεταγμένοι πέντε κύριοι χώροι κατὰ κανόνα ὑπόστυλοι. Στὸν

τρίτο ήταν το κολοσσιαίο άγαλμα του Ἄμμωνος, ενώ τὰ γύρω διαμερίσματα χρησιμοποιούνταν για τὴν λατρεία. Ἡ αὐλή πού προηγείται ἔχει διπλὲς στοᾶς δεξιά καὶ ἀριστερά, μὲ πελώριο πυλώνα, τοῦ ὁποῖου προηγείται ἡ περίφημη κιονοστοιχία τοῦ Λουξορ, εἶδος ὑπόστυλου διαδρόμου μὲ δύο σειρὲς γιγαντιαίων κιόνων μὲ κιονόκρανα κωδωνόσχημα (ἀνοικτὸ ἄνθος λωτοῦ). Ἡ αὐλή τοῦ Ραμσή II, πού ὅπως σημειώθηκε προστέθηκε ἀργότερα, εἶναι τετράγωνη μὲ ἐλαφρῶς κεκλιμένο τὸν ἄξονά της καὶ προσπελάσιμη ἀπὸ ἕνα

8. Κάτοψη τοῦ ναοῦ τοῦ Λουξορ (Stevenson - Smith).

ἀκόμη γιγαντιαῖο πυλώνα μπρὸς ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὑψώνονταν ὀβελίσκοι (ὁ ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς βρίσκεται στὴν πλατεία Ὁμοιοῖας στὸ Παρίσι) καὶ ἕξι ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ἀγάλματα.

Στὴν Τ ἐ λ - ε λ - Ἄ μ ἄ ρ ν α, ὁ ἀναμορφωτὴς Φαραῶ Ἀχενατῶν εἶχε κτίσει ἕνα πελώριο ναό, πού κατεστράφη ἐξ ὀλοκλήρου μετὰ τὸν θάνατό του. Μία εἰδικὴ μέθοδος χαράξεως τῶν θεμελίων ἐπιτρέπει τὴν ἀναπαράστασή του. Εἰδικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς ἀρχιτέκτονες παρουσιάζουν τὰ διάφορα ἀρχαῖα σχέδια τοῦ ναοῦ πού σώθηκαν. Ὁ τρόπος ἀπεικονίσεως σὲ αὐτὰ εἶναι τελειῶς συμβατικός, ἀλλὰ παρέχουν πληροφορίες γιὰ τὸ σπουδαῖο αὐτὸ μνημεῖο.

Στὸ Κ α ρ ν ἄ κ (πού μαζί μὲ τὸ Λουξορ σχημάτιζε τὶς ἀρχαῖες Θῆβες), σώζεται ὁ μεγαλύτερος καὶ πολυπλοκότερος ναὸς τῆς Αἰγύπτου. Κάθε Φαραῶ τοῦ Νέου Βασιλείου εἶχε τὴν φιλοδοξία νὰ προσθέσει σ' αὐτὸν κάτι, ἔστω καὶ μικρό. Ξέρομε ὅτι ἀπὸ τὴν 11η καὶ τὴν 12η δυναστεία σώθηκαν λείψανα στὸν ναό, ἀλλὰ ὑπάρχουν ἄπειρα προβλήματα γιὰ τὶς οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ μνημείου καὶ τὴν χρονολόγησή κάθε μιᾶς ἀπὸ αὐτές. Ἡ μεγάλη ἐποχὴ τοῦ Καρνάκ εἶναι ἡ 18η Δυναστεία.

Τὸ Καρνάκ εἶναι συγκρότημα ἀπὸ ναοὺς καὶ ἱερά, περιβαλλόμενο ἀπὸ τεράστιο σὲ ἔκταση περίβολο. Δεσπόζει ὁ μεγάλος ναὸς τοῦ Ἄμμωνος, τοῦ ὁποῖου ἡ πρόσοψη εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ δυτικά.

Ἡ προσπέλαση γίνεται ἀπὸ ἕνα γιγαντιαῖο πυλώνα καὶ μεγάλη αὐλή, στὴν ὁποία βλέπει καὶ ἕνας μικρὸς ναὸς τοῦ Ραμσή III. Ἀκολουθεῖ ἡ περίφημη μεγάλη ὑπόστυλη αἴθουσα καὶ μετὰ τὸν 3ο καὶ τὸν 4ο πυλώνα ὁ κυ-

ρίως ναός. Τὸ σύνολο ἔτσι ὑπερβαίνει τὰ 350 μέτρα σὲ μῆκος. Ἡ ὑπόστυλη αἶθουσα (52 × 103 μ.) ξεκίνησε σὰν ἕνας διάδρομος ὁμοιος μὲ τοῦ ναοῦ τοῦ Λουξορ, μὲ ἕξη ζεύγη γιγαντιαίων κιόνων, ἀλλὰ ἀργότερα μὲ τὴν προσθήκη δεξιὰ καὶ ἀριστερά, ἄλλων 122 ἔγινε ὑπόστυλος χώρος. Τὸ ὕψος τῶν μεσαίων κιόνων εἶναι 19,26 μέτρα καὶ τῶν πλαγίων 14,74 μ. Ἡ ὑψομετρικὴ διαφορὰ τῆς στάθμης τῶν δωμάτων ἐπιτρέπει τὴν δημιουργία φωταγωγοῦ. Πλήθος διαμερισμάτων καὶ πολύπλοκων χώρων, διαμορφώνουν τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ.

Πρὸς νότο καὶ σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὰ προηγούμενα ὑπάρχει μία σειρὰ ἀπὸ τέσσερις αὐλὲς τραπεζοειδοῦς σχήματος καὶ τέσσερις πυλώνες, διαφορῶν ἐποχῶν. Ἀνατολικά πρὸς αὐτά, ἀλλὰ ἐντὸς τοῦ γενικοῦ περιβόλου, ὑπάρχει ἡ ἱερὴ λίμνη, ἐνῶ στὰ δυτικὰ ἕνας ἀκόμα ναός, πρὸς τιμὴ τοῦ Χονσοῦ. Μπροστὰ ἀπὸ τὸν κολοσσιαῖο πύλωνα, ποῦ προηγεῖται τοῦ ναοῦ αὐτοῦ (ποῦ κτίσθηκε πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο τὸν Εὐεργέτη), ἄρχιζε μία ἀπέραντη σειρὰ σφιγγῶν, ποῦ ἔφθανε μέχρι τὸ Λουξορ. Νοτιώτερα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν μεγάλο περίβολο σώζεται ἕνα συγκρότημα ναῶν ἀκόμα, μὲ κύριο στοιχεῖο τὸν ναὸ τῆς Μούτ, ποῦ εἶναι σχεδὸν ἀντίγραφο τοῦ ναοῦ τοῦ Ραμσή III, ποῦ εἶδαμε δεξιὰ στὴν εἴσοδο τοῦ μεγάλου ναοῦ.

Ὁ ναὸς τοῦ Καρνάκ εἶναι πραγματικὰ ἕνα μεγάλο ἀρχιτεκτονικὸ ἔργο καὶ θαυμάστηκε πολὺ. Ἡ ὑπόστυλη αἶθουσα, μὲ τοὺς πελώριους κίονες ποῦ σχηματίζουν δάσος μέσα στὸ ἡμίφως, προκαλεῖ κατάπληξη καὶ δέος. Ἡ ρυθμικὴ διάταξη τόσων κιόνων δίνει τὴν ἐντύπωση τοῦ ἀτέρμονος μνημειώδους χώρου. Εἶναι ἕνα ἔργο μεγάλης κλίμακας καὶ πραγματικὰ πρωτότυπο, πρωτοφανὲς στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ἐποχῆς του.

Ὁ μεγάλος Φαραῶ Ραμσής ὁ II εἶναι ὁ ἰδρυτὴς ἐνὸς ἀκόμα σπουδαίου μνημείου τοῦ ναοῦ τοῦ Abu Simbel (Ἴψαμποῦλ) στὴν Νουβία. Γιὰ τὸν σπουδαῖο αὐτὸ ναὸ, ποῦ βρίσκεται στὴν δυτικὴ ὄχθη τοῦ Νεῖλου, ἔχει γίνεи πολὺς λόγος τελευταῖα ἐξ αἰτίας τῶν μεγάλων ἔργων μετακινήσεώς του, ποῦ ὀργάνωσε ἡ U.N.E.S.C.O. στὴν Αἴγυπτο, μὲ σκοπὸ νὰ τὸν διασώσει ἀπὸ τὰ νερὰ τοῦ ποταμοῦ, ποῦ θὰ τὸν κατέκλυζαν γιὰ πάντα λόγῳ τοῦ νέου φράγματος τοῦ Ἀσουάν. Ὁ ναὸς εἶναι σκαλισμένος ἐξ ὀλοκλήρου στὸν φυσικὸ βράχο τῆς ὄχθης. Μία κλίμαξ ὀδηγεῖ σὲ μεγάλη πλατφόρμα μπροστὰ στὸν ναὸ, τοῦ ὁποῖου ἡ πρόσοψη διαμορφώνεται μὲ τέσσερα κολοσσιαῖα ἀγάλματα καθισμένα, πάνω σὲ ψηλὰ βάρθρα. Παριστάνουν τὸν Ραμσή II. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἀγάλματα αὐτὰ εἶναι σήμερὰ ἐν μέρει κατεστραμμένο. Ψηλότερα ὑπάρχει συνεχῆς ζωφόρος μὲ ἀνάγλυφα καὶ τὸ ἀγαλμα τοῦ θεοῦ Ρε-Ἐραχτί. Στὸ ἐσωτερικὸ ὑπάρχει μία μεγάλη αἶθουσα μὲ «πεσσοὺς τοῦ Ὁσίριδος» καὶ ἐπίπεδη ὀροφὴ μὲ ζωγραφικὸ διάκοσμο. Ἀκολουθεῖ μικρότερη ὑπόστυλη αἶθουσα, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπάρχουν μικρότεροι χώροι τοῦ αὐτοῦ.

Λίγο βορειότερα σώζεται ἕνας μικρότερος ὑπόσκαφος ναός, τοῦ ἰδίου

τύπου, ιδρυμένος από τον ίδιο βασιλέα προς τιμήν της θεᾶς Hathor. Ἐδῶ ἔχομε γιγαντιαίους ὄρθιους ἀνδριάντες τοῦ βασιλέως καὶ τῆς βασίλισσας καὶ στὸ ἐσωτερικὸ πεσσοῦς μὲ Ἄτορικά κιονόκρανα. Στὸ βάθος ἦταν ἀγαλλμα τῆς θεᾶς-ἀγελάδος Hathor ποὺ προστάτευε τὸν Φαραῶ.

Κατὰ τοὺς χρόνους ποὺ κυβερνοῦσαν τὴν Αἴγυπτο οἱ Ἑλληνες βασιλεῖς, οἱ Πτολεμαῖοι, ἀναπτύσσεται στὴν χώρα ἡ τελευταία φάση τῆς ἀρχαίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Τὰ κτήρια ποὺ μᾶς ἄφησε ἡ ἐποχὴ αὐτὴ ὡς πρὸς τὶς ἀρχὲς ἀκολουθοῦν συντηρητικὰ τὰ παλαιὰ πρότυπα τοῦ Νέου Βασιλείου καὶ ἐπηρεάζονται μόνον σὲ μεμονωμένα μορφολογικὰ στοιχεῖα, ὅπως π.χ. στὰ κιονόκρανα. Οὔτε οἱ τύποι, οὔτε οἱ τρόποι τῆς συνθέσεως, οὔτε ἡ διακόσμηση ἐπηρεάζονται οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα. Οἱ Πτολεμαῖοι βασιλεῖς, ὅπως οἱ παλαιότεροι Φαραῶ προσέθεταν τμήματα σὲ ὑπάρχοντες ναοὺς ἢ ἐκτιζαν νέους.

Ὁ ναὸς τοῦ Edfu ἄρχισε τὸ 237 π.Χ. ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο τὸν Εὐεργέτη καὶ τελείωσε λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴν κατάκτηση. Ἦταν ἀφιερωμένος στὸν θεὸ Ὠρο καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ πυλώνα, μεγάλη αὐλὴ μὲ στοᾶς, πρόναο ὑπόστυλο, αἴθουσα ἐπίσης ὑπόστυλη καὶ στὸ βάθος ἱερό. Τὰ κιονόκρανά του εἶναι κορινθιάζοντα σύνθετα ἢ φοινικόσχημα. Ὁ ναὸς τοῦ Edfu διατηρεῖται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση.

Ὁ ναὸς τῆς Hathor στὴν Dendera δὲν ἔχει πυλώνες αὐλὲς καὶ περίβολο, ἀλλὰ μεγάλη αἴθουσα μὲ 24 κίονες καὶ πρόσοψη μὲ ἕξι κίονες καὶ Ἄτορικά κιονόκρανα. Στὸ βάθος ὑπάρχει πάλι τὸ ἄδυτο. Εἰδικὲς σκάλες ὁδηγοῦν στὸ βατὸ δῶμα τοῦ ναοῦ, στὸ ὁποῖο γίνονταν, ὅπως φαίνεται τελετές.

Στὴν νησίδα Φίλια κοντὰ στὸ σημερινὸ Ἄσουάν, σώζεται ἕνας ἀκόμα ναὸς τῆς πτολεμαϊκῆς περιόδου. Μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ φράγματος, τὸ μνημεῖο εἶναι περιοδικὰ μόνον ὄρατό, μερικoὺς μῆνες κάθε χρόνο. Χαρακτηριστικὸ του εἶναι ὅτι οἱ κατὰ καιροὺς προσθήκες δὲν διατήρησαν τὸν ἴδιο πάντοτε ἄξονα συμμετρίας. Ἦταν ἀφιερωμένο στὴν Ἴσιδα. Ἐνας ὀγκώδης πυλώνας ὁδηγεῖ σὲ μιὰ αὐλὴ ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι προσπελάσιμα ὁ κυρίως ναὸς, μὲ τὸ ἐσωτερικὸ ἀπολύτως σκοτεινὸ καὶ στὰ δυτικὰ δεῦτερος ναὸς μὲ κιονοστοιχίες. Πάνω στὴν νησίδα ὑπάρχει τέλος ἕνας ἀκόμα ναὸς, περίπτερος, ποὺ ἔμεινε ἀτελείωτος. Ἀνήκει στὴν ρωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ κτίσθηκε ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες Αὐγουστο καὶ Τραϊανό. Ἄς σημειωθῇ ὅτι ὁ Αὐγουστος εἶχε κτίσει ἕνα ἀκόμα μικρὸ ναό, στὴν Dendera.

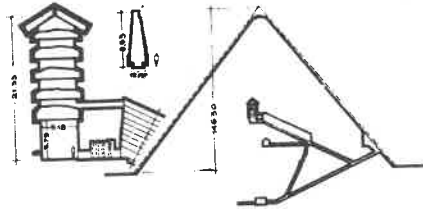
β) Τὰ ταφικὰ μνημεῖα. Θρησκευτικὲς δοξασίες, κυρίως, δημιούργησαν τοὺς λόγους ἀνεγέρσεως πολλῶν καὶ σπουδαίων ταφικῶν μνημείων στὴν Αἴγυπτο. Ἡ πίστη ὅτι τὸ νεκρὸ σῶμα πρέπει νὰ συντηρηθῇ γιὰ νὰ ἐπανέλθει σ' αὐτό, στὸ ἀπώτερο μέλλον, ἢ ψυχὴ, ὁδήγησε στὴν μομοποίηση τῶν σωμάτων καὶ τὴν ἀνέγερση μεγάλων κτισμάτων γιὰ τὴν προστασία

τους. Διακρίνονται πολλές μορφές ταφικών μνημείων. Τὰ σπουδαιότερα είναι οἱ πυραμίδες, τὰ μασταμπά καὶ οἱ λαξευτοὶ τάφοι σὲ πέτρα.

Ι. Πυραμίδες. Διακρίνονται πολλῶν τύπων πυραμίδες στὴν Αἴγυπτο. Γενικὰ χαρακτηριστικά τους εἶναι οἱ μεγάλες διαστάσεις καὶ τὸ ἀπλούστατο γεωμετρικὸ σχῆμα ποὺ ἐντυπωσιάζει μέσα στὴν ἀπέραντη ἔκταση τῆς ἐρήμου. Εἶναι κατὰ κανόνα σχεδὸν προορισμένες νὰ στεγάσουν τὰ σώματα τῶν βασιλέων Φαραῶ καὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ τους ἀπαιτήθηκαν τεράστιοι κόποι. Ἀνέγερση πυραμίδων γινόταν ἐπὶ δέκα περίπου αἰῶνες τῆς αἰγυπτιακῆς ἱστορίας.

Οἱ πυραμίδες τῆς Γκίζας δυτικὰ ἀπὸ τὸν Νεῖλο στὴν ἔρημο, κοντὰ στὸ Κάιρο, ἀνάγονται ὅλες στὴν τετάρτη δυναστεία καὶ συγκεκριμένα στοὺς τρεῖς Φαραῶ Χέοπα, Χεφρήνο καὶ Μυκερίνο. Εἶναι μνημεῖα ποὺ

9. Ἡ πυραμίδα τοῦ Χέοπος στὴ Γκίζα. Τρεῖς τομές. Γενικὴ, τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου καὶ τῆς μεγάλης στοᾶς.

θαυμάστηκαν πολὺ σ' ὅλες τὶς ἐποχὲς καὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους θεωρήθηκαν ἕνα ἀπὸ τὰ ἑπτὰ θαύματα τοῦ κόσμου. Ὁ Ἡρόδοτος τὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα τὶς περιγράφει, μὴ παραλείποντας ὡς Ἕλληνα, νὰ παρατηρήσει, ὅτι οἱ Φαραῶ τῶν ὁποίων ἡ μάταιοδοξία τὶς δημιούργησε, ἄφησαν κακὴ μνήμη στοὺς μεταγενεστεροὺς. Οἱ πυραμίδες λεηλατήθηκαν πολλὲς φορὲς (ἀπὸ τοὺς Πέρσες, τοὺς Ρωμαίους καὶ τοὺς Ἀραβες) καὶ ἔτσι ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῶν ἀρχιτεκτόνων τους ἀπέτυχε κατὰ βάση. Πλὴν ὁμως, ἔμειναν μοναδικὰ μνημεῖα τῆς πίστεως τῶν Αἰγυπτίων στὴν ἀθανασία.

Οἱ πυραμίδες τῆς Γκίζας ἔχουν ὡς βάση τετράγωνο καὶ εἶναι ἀκριβῶς προσανατολισμένες στὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος, γιὰ τὸν λόγο δὲ αὐτὸ τοὺς ἀπεδόθη καὶ σημασία ἀστρονομική. Ἡ μεγαλύτερη ἀπὸ αὐτές, ἡ πυραμίδα τοῦ Χέοπος, γνωστὴ καὶ μὲ τὸ ὄνομα «μεγάλῃ Πυραμίδα», ἔχει πλευρὰ τῆς βάσεως 227,5 μέτρα, ὕψος 146 μέτρα, ὄγκο 2.500.000 κυβικῶν μέτρων καὶ καταλαμβάνει ἔκταση 51,5 στρεμμάτων. Ἡ διέδρη γωνία τῆς βάσεώς της εἶναι 51° 50'. Ἔχει κατασκευασθῆ ἀπὸ πελώρια κομμάτια πέτρας, μὲ ἐξαιρετικὰ ἐπιμελημένη τὴν λάξευση, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν μῆκος περισσότερο ἀπὸ 6,20 μέτρα καὶ πάχος 1,85 μέτρα. Τὰ τεμάχια αὐτὰ ἔχουν τοποθετηθῆ σὲ στρώσεις, ποὺ δίνουν στὴν πυραμίδα μορφή κατὰ κάποιον τρόπο κλιμακωτῆ. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι οἱ στρώσεις αὐτὲς ἦταν ἄλλοτε

άορατες, διότι αρχικά εξωτερικά υπήρχε ένας μανδύας από εκλεκτότερο πέτρωμα. Οί μέθοδοι λατομείσεως, κατεργασίας, μεταφορᾶς καὶ τοποθετήσεως τῶν γιγαντιαίων αὐτῶν τεμαχίων διατηροῦν πολλὰ ἀπὸ τὰ μυστικά τους. Τὴν ἀκρίβεια τῆς χαράξεως τοῦ μνημείου μποροῦμε νὰ ἐκτιμήσουμε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὴν χωροστάθμιση τῆς βάσεώς του, σὲ μῆκος τῆς διαγωνίου του 320 μ. ἔχει γίνει λάθος μόνο 18 χιλιοστῶν τοῦ μέτρου.

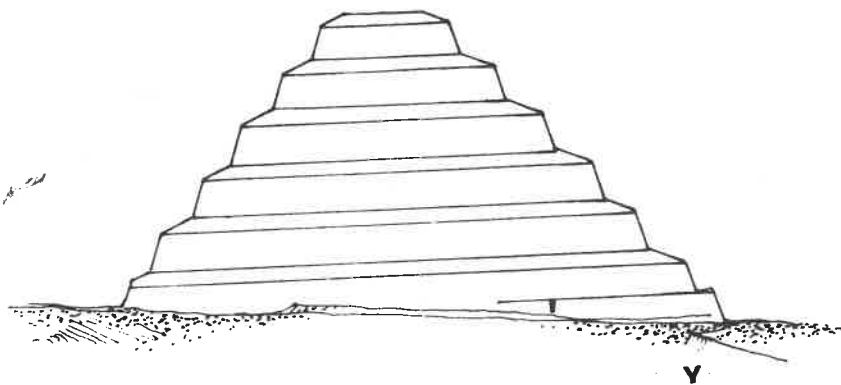
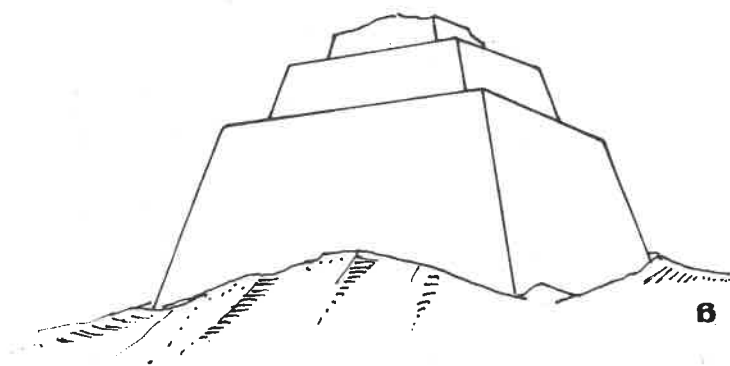
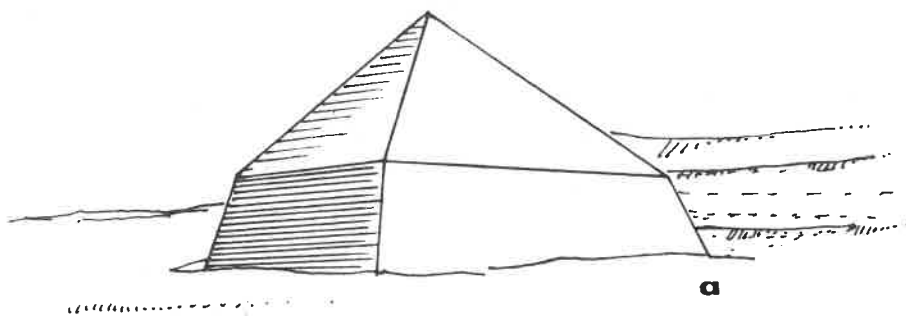
Ἡ εἴσοδος τῆς πυραμίδας τοῦ Χέοπος ἦταν στὴν ἀρχαιότητα τελείως ἀφανής, ἀλλὰ μετὰ τὴν σύλησὴ της παρέμεινε ἀνοικτὴ. Βρίσκεται 14,5 μέτρα ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἔδαφος καὶ ὁδηγεῖ σὲ ἓνα διάδρομο μὲ ἰσχυρὴ κλίση, ποὺ καταλήγει σὲ ἓνα ὑπόγειο νεκρικό θάλαμο. Ἀπὸ τὸν κατερχόμενο διάδρομο ὅμως ἀρχίζει καὶ ἓνας δεῦτερος μὲ ἰσχυρὴ κλίση πρὸς τὰ πάνω καὶ ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶναι προσπελάσιμη ἡ μεγάλη στοά, ὁ μέγας ταφικός θάλαμος τοῦ Φαραῶ, καθὼς καὶ τὸ λεγόμενο δωμάτιο τῆς βασίλισσας. Ἡ κατασκευὴ τοῦ θαλάμου τοῦ Φαραῶ, μὲ ἐπάλληλες καθ' ὕψος διατεταγμένες ἀνακουφιστικὲς πλάκες, παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον, ὅπως καὶ ἡ μεγάλη στοά ὕψους 8,50 καὶ μήκους 46 μέτρων. Ἡ εἴσοδος πρὸς τὸν νεκρικό θάλαμο κλεινόταν μὲ τρεῖς λίθινες καὶ βαρύτερες πλάκες, μέσα δὲ σ' αὐτὸν σώζεται ἀκόμα ἡ σαρκοφάγος τοῦ βασιλέα. Μικροὶ ἀεραγωγοὶ ἔχουν μείνει γιὰ τὸν ἀερισμὸ τοῦ θαλάμου ἢ ἴσως γιὰ τὴν ἐπάνοδο τῆς ψυχῆς τοῦ νεκροῦ.

Οἱ ἄλλες δύο πυραμίδες τῆς Γκίζας, τοῦ Χεφρήνου καὶ τοῦ Μυκερίνου, παρουσιάζουν μεγάλες ὁμοιότητες μὲ τὴν πρώτη. Ὅλες μαζὶ σχηματίζουν ἓνα ἀπέραντο συγκρότημα μὲ νεκρικοὺς ναοὺς, μικρότερες πυραμίδες, μασταμπᾶ, θέσεις ἡλιακῶν λέμβων, ἀποβάθρες ἕως τὰ κανάλια τοῦ Νεῖλου κτλ. Στὸ συγκρότημα ἀνήκει καὶ ἡ μεγάλη Σφίγξ, ἄγαλμα πελώριο ποὺ λαξεύθηκε στὸν φυσικὸ βράχο, στὴν θέση ἐνὸς λατομείου. Ἐχει τὴν μορφή καθιστοῦ λιονταριοῦ μὲ κεφάλι ἀνθρώπινο, 46,50 μέτρα μῆκος καὶ ὕψος περισσότερο ἀπὸ 21 μέτρα. Ἐχει κατασκευασθῆ ἐπὶ Φαραῶ Χεφρήνου, τοῦ ὁποῖου μάλιστα διατηρεῖ καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου. Μὲ τὴν πάροδο τῶν αἰῶνων θεωρήθηκε σύμβολο τοῦ ἀγνώστου καὶ τοῦ μυστηρίου.

Τὰ μεγέθη τῶν πυραμίδων εἶναι ἀπλὰ πολλαπλάσια τοῦ αἰγυπτιακοῦ ποδός. Πολλὲς γεωμετρικὲς σχέσεις καὶ χαράξεις μποροῦν νὰ διαπιστωθοῦν στὰ μοναδικὰ αὐτὰ κτίσματα. Στὴν τομὴ τῆς πυραμίδας τοῦ Χεφρήνου λ.χ. διακρίνονται οἱ ἀναλογίαι 3, 4, 5 τοῦ Πυθαγορείου τριγώνου. Ἡ μελέτη τους στὰ νεώτερα χρόνια ἐγινε ἀφορμὴ νὰ ἐκτιμηθοῦν οἱ γνώσεις τῶν Αἰγυπτίων στὰ μαθηματικά.

Ἐκτὸς ἀπὸ τίς πολὺ γνωστὲς αὐτὲς πυραμίδες τῆς Γκίζας καὶ μάλιστα προγενέστερες ἀπὸ αὐτὲς, εἶναι τῆς Σαχάρας καὶ τοῦ Dahshur. Στὴν Σαχάρα στὰ κράσπεδα τῆς Μέμφιδος, κοντὰ στὸ Κάιρο, σώθηκε ἡ περίφημη βαθμιδωτὴ πυραμίδα τοῦ Zoser τῆς τρίτης Δυναστείας, μνημεῖο μὲ τεράστιο ἀρχαιολογικὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἀρκετὰ καλὰ διατηρημένο. Ἀνήκει σὲ ἓνα

περιτειχισμένο πελώριο συγκρότημα με ναούς, αύλές, κλίμακες κτλ. Ἡ ἴδια ἢ πυραμίδα διαμορφώνεται σὲ ἕξη βαθμίδες, μὲ ἐλαφρὰ κεκλιμένες τὶς

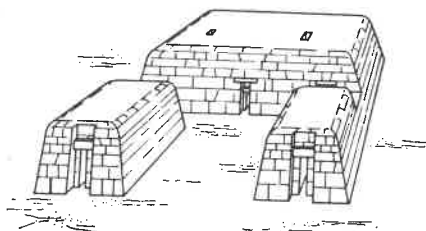

10. Τρεῖς πυραμίδες: α Τοῦ Dahshour, β τοῦ Meidoum, γ Τοῦ Zoser στὴν Σαχάρα.

πλευρὲς τους. Στὸ Dahshur μία ἀπὸ τὶς πυραμίδες ἐμφανίζεται μὲ ἐλαφρῶς τεθλασμένες τὶς ἀκμὲς της. Ἐνδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζει τὸ συγκρότημα

πυραμίδων τοῦ Abu - Sir καὶ τοῦ Meidum. Ἡ μελέτη τοῦ I.E.S. Edwards παρέχει πλήρη κατάλογο τῶν πυραμίδων τῆς Αἰγύπτου, μὲ τὴν χρονολόγησή τους, τὰ περιεργα ὀνόματα ποὺ τοὺς ἔδιναν οἱ ἀρχαῖοι Αἰγύπτιοι καὶ πλήρη βιβλιογραφία.

II. Τὰ μασταμπᾶ εἶναι ἀπλούστερα καὶ πολὺ μικρότερα ταφικὰ μνημεῖα. Ἐξελικτικά, προηγούνται τῶν πυραμίδων. Εἶχαν ὀρθογώνιο σχῆμα μὲ τοὺς τοίχους κεκλιμένους πρὸς τὰ πάνω, κτισμένους ἀπὸ πλίνθους ἢ λίθους. Ὑπῆρχε πάντοτε μία εἴσοδος καὶ τὸ ὕψος ἦταν μικρὸ. Τὸ ἐσωτερικὸν τους χωρίζονταν σὲ τρία ἢ πέντε διαμερίσματα καὶ μερικὲς φορές ὑπάρχουν καὶ φωτιστικὲς θυρίδες στὴν στέγη τους. Ἡ εἴσοδος ἦταν ἀπὸ τὴν στενὴ ἢ

11. Μασταμπᾶ τῆς Γκίζας σὲ ἀναπαράσταση.

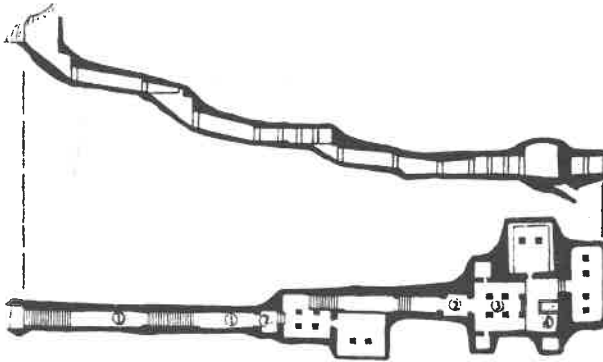
τὴν μακρὰ πλευρὰ τοῦ κτηρίου. Ἕνας κύριος χῶρος χρησίμευε γιὰ λειτουργίες καὶ τελετὲς πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ καὶ σὲ ἓνα δεύτερο, σφραγισμένον μὲ μιὰ εἰκονικὴ πόρτα, ἔμπαινε ἡ μούμια τοῦ νεκροῦ, καθὼς καὶ τὰ λίθινα ἀγάλματά του, τὰ ὁποῖα βάσει ἑνὸς ἀφελοῦς συλλογισμοῦ μπορούσαν νὰ χρησιμεύσουν σὰν σώματα, ἐφόσον καταστρεφόταν ἡ πραγματικὴ μούμια. Σ' ἓνα τρίτον χῶρον ἐτοποθετοῦντο ἀγάλματα τῆς οἰκογένειας τοῦ νεκροῦ. Μέσα στὰ μασταμπᾶ ἔβαζαν καὶ πολλὰ ἀντικείμενα τῆς καθημερινῆς ζωῆς. πού ὑποτίθεται ὅτι θὰ χρησίμευαν κάποτε στὸν νεκρὸ. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτά, γινόταν καὶ πλήρης διακόσμηση τῶν τοίχων, τῆς ὀροφῆς καὶ τοῦ δαπέδου, μὲ παραστάσεις ἀπὸ τὴν ζωὴ καὶ ἄλλα θέματα.

Τὰ μασταμπᾶ σχημάτιζαν ἐκτεταμένα συγκροτήματα στὴν ἔρημο, μὲ δρόμους καὶ συνοικίες. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρουμε τὸ μασταμπᾶ τοῦ Thi στὴν Σαχάρα τῆς πέμπτης δυναστείας, ἀρχιτέκτονος καὶ προϊσταμένου στὴν ἀνεγερσὴ τῶν πυραμίδων. Ὁ προθάλαμος ἦταν εὐρύχωρος μὲ περιμετρικὰ διατεταγμένους πεσσοὺς, ἐνῶ ὁ θάλαμος τοῦ νεκροῦ βρισκόταν πολὺ χαμηλότερα, στὸ βάθος μιᾶς ὑπόγειας διόδου. Ἡ διακόσμηση τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀξιόλογη.

III. Τάφοι λαξευμένοι στὸν βράχο. Γενικεύονται στὸ Μέσο καὶ τὸ Νέον Βασίλειον. Οἱ σπουδαιότεροι ἀπὸ αὐτοὺς βρίσκονται στὴν περίφημη κοιλάδα τῶν Βασιλέων, στὴν δυτικὴ ἀκτὴ τοῦ Νείλου ἀπέναντι

ἀπὸ τὴν πόλιν τῶν Θηβῶν. Ἐξωτερικὰ δὲν διακρίνονται κἀν. Ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἐκτεταμένους διαδρόμους σκαμμένους βαθιὰ μέσα στὸ πέτρωμα, ποὺ ὀδηγοῦν σὲ ἓνα χῶρο τελετῶν πίσω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἦταν ὁ κυρίως νεκρικός θάλαμος μὲ τὴν σαρκοφάγον τῶν Φαραῶ.

Ἡ εἴσοδος κάθε τάφου ἦταν ἐπιμελέστατα σφραγισμένη, ἀλλὰ ὑπῆρχαν καὶ συστήματα ἀπομονώσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ παραπλανητικὰ περάσματα ἢ ψεύτικα ἀνοίγματα. Ὅλα αὐτὰ ἀπέβλεπαν στὸ νὰ ἐμποδίσουν τὴν εἴσοδο τυμβωρύχων στοὺς βασιλικούς τάφους καὶ τὴν διαρπαγὴ τους. Καὶ

12. Κάτοψη καὶ τομὴ κατὰ μῆκος, ὑπόγειου λαξευτοῦ αἰγυπτιακοῦ τάφου:
1 Διάδρομος, 2 Προθάλαμος, 3 Αἴθουσα καὶ 4 Θέση τῆς ταφῆς (Fletcher).

ὅμως σχεδὸν ὅλοι οἱ τάφοι τοῦ εἴδους αὐτοῦ βρέθηκαν συλημένοι ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Μόνον ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς ἔμεινε ἀσύλητος μὲ ὅλα τὰ ἀρχαῖα κτερίσματά του, ὁ τάφος τοῦ Τουταγχαμών (σήμερα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Καΐρου), τοῦ ὁποῖου ὅμως τὸ ἀρχιτεκτονικὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ἀσήμαντο.

Ἡ διακόσμηση τῶν ὑπογείων τάφων εἶναι πολὺ ἀξιοπρόσεκτη. Ὅλες οἱ ἐπιφάνειες δέχονται διακόσμηση γραπτὴ ἢ σὲ ἐλαφρὸ ἐγχρωμο ἀνάγλυφο. Συγεχεῖς στίχοι σὲ ἱερογλυφικὴ γραφὴ ἐξηγοῦν τὶς νεκρικές τελετὲς καὶ περιγράφουν τὸ ταξίδι τῆς ψυχῆς στὸν κάτω κόσμον.

Οἱ σπουδαιότεροι καὶ ὠραιότεροι ἀπὸ τοὺς τάφους τῆς τρίτης αὐτῆς κατηγορίας εἶναι τῶν Φαραῶ Ραμσή III, IV, καὶ IX καὶ τοῦ Seti τοῦ πρώτου, στὴν κοιλάδα τῶν Βασιλέων. Βρέθηκαν στὰ 1817. Οἱ τάφοι τοῦ Beni - Hassan κατὰ πολὺ ἀρχαιότεροι εἶναι γνωστοὶ κυρίως γιὰ τοὺς πρωτοδωρικούς των κίονες, γιὰ τοὺς ὁποίους ἐγίνε ἤδη λόγος.

γ) Οἱ κἀτοικίες καὶ τὰ ἀνάκτορα. Τὰ εὐτελῆ ὕλικά (ὡμὰ τοῦβλα καὶ φυτικά ὕλικά τοῦ Νείλου) ποὺ ἐχρησιμοποιοῦντο γιὰ τὴν οἰκο-

δόμηση τῶν κοινῶν κατοικιῶν καὶ τῶν παλατιῶν στὴν Αἴγυπτο, ἔγιναν αἰτία νὰ χαθοῦν σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου τὰ ἴχνη τους σ' ὅλη τὴν χώρα. Τεράστιες πόλεις, ὅπως ἡ Μέμφις καὶ αἱ Θῆβαι, ἀφανίσθηκαν χωρὶς νὰ ἀφήσουν οὔτε τὸ μικρότερο λείψανο στὴν σημερινὴ ἐποχὴ. Τυχαῖα εὐρήματα καὶ ἀπεικονίσεις μᾶς βοηθοῦν νὰ φαντασθοῦμε τὴν μορφή τῆς αἰγυπτιακῆς οἰκίας, ὅπως καὶ μερικὰ προπλάσματα σπιτιῶν ἀπὸ πηλό (Maison d'âmes καὶ τοῦ Méketrè).

Στὸ Μέσο Βασίλειο (12ῃ Δυναστεία) κτίσθηκε ἡ πόλη Καχούν, στὸ Fayoum, τῆς ὁποίας διασώθηκαν ἀξιόλογα λείψανα. Χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀπόλυτη κανονικότητα καὶ εἶχε περιμετρικὸ πλίνθινο τεῖχος. Οἱ γενικὲς διαστάσεις τῆς πόλεως ἦσαν μόνις 400 × 350 μέτρα. Εἶχε δύο πύλες καὶ δύο περιοχὲς σαφῶς διακρινόμενες: δυτικὰ οἱ ἐργάτες καὶ ἀγρότες, ἀνατολικά οἱ ὑπάλληλοι. Λιακρίνονται πολλοὶ τύποι οἰκιῶν.

Ἀπὸ τὸ Μέσο Βασίλειο σώθηκαν πολὺ περισσότερα στοιχεῖα. Σὲ τοιχογραφίες τάφων ἔχομε πλῆθος τεκμηρίων, ποὺ ἐπιτρέπουν τὴν μελέτη τῶν σπιτιῶν τῆς ἐποχῆς καὶ μάλιστα σὲ ἄμεση σχέση πρὸς τὴν ζωὴ μέσα σ' αὐτά. Στὴν Ἀμάρνα, κατὰ τὸ τέλος τῆς 18ῃς Δυναστείας, σώθηκαν τὰ λείψανα ἑνὸς χωριοῦ γιὰ ἐργάτες. Γενικῶν διαστάσεων 70 × 70 μ., εἶχε ὅλα τὰ σπῖτια τοῦ κτισμένα μὲ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς σχέδιο. Ἡ ἀπόλυτη αὐτὴ τυποποίηση προϋποθέτει προγραμματισμό. Οἱ χῶροι ἦσαν: Προθάλαμος, δωμάτιο ὕπνου, δωμάτιο ὑποδοχῆς, κουζίνα καὶ σκάλα ἀνόδου στὸ δῶμα.

Ἡ ἴδια ἡ πόλη Ἀμάρνα εἶχε ἔκταση 9 ἐπὶ 1 χιλιόμετρο. Δὲν ὑφίσταται κανονικότης οὔτε διαχωρισμὸς πλουσίων καὶ φτωχῶν συνοικιῶν. Τρεῖς μεγάλες ἀρτηρίες Βορρά-Νότου εὐκόλυναν τὴν κυκλοφορίαν: ὑπῆρχε καὶ μεγάλος ἀριθμὸς καθέτων μικρῶν δρόμων.

Τὰ σπῖτια τῆς Ἀμάρνας, γνωστὰ καὶ ἀπὸ εὐρήματα καὶ ἀπὸ ἀπεικονίσεις, θεωροῦνται τυπικὰ αἰγυπτιακὰ σπῖτια. Εἶχαν κατὰ κανόνα διάταξη τετράγωνη, ἦταν ἰσόγεια μὲ εἴσοδο ἀπὸ Βορρά, ποὺ διαμορφωνόταν μὲ ἓνα ἢ δύο ξύλινους κίονες. Ἀκολούθως τὸ σπῖτι χωριζόταν σὲ τρία παραλλήλως διατεταγμένα τμήματα, τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα περιλαμβάνει πολλὰ δωμάτια. Ὁ κύριος χῶρος ἦταν εἶδος ὑποστύλου αἰθούσης, γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἦταν μικρὰ δωμάτια. Στὸ δεύτερο τμῆμα τοῦ σπιτιοῦ ὑπῆρχε πάλι χῶρος μὲ κίονες ποὺ στήριζαν τὴν ὀροφή, κόγχες στοὺς τοίχους καὶ βωμό. Τὸ τρίτο τμῆμα τοῦ σπιτιοῦ ἦταν ἀπολύτως ἰδιωτικὸ μὲ ἓνα living room καὶ ὑπνοδωμάτιο. Κατελάμβανε τὴν νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ σπιτιοῦ. Ὑπῆρχαν καὶ χῶροι ὑγιεινῆς καὶ δὲν ὑφίστατο ἰδιαίτερος γυναικωνίτης. Τὰ παιδιὰ φαίνεται ὅτι κοιμόνταν στὴν ταράτσα (δῶμα) τοῦ σπιτιοῦ.

Στὸ Deir-El-Medine σώθηκε ἓνα ὀλόκληρο χωριό, κτισμένο γιὰ ἐργάτες τεχνίτες καὶ καλλιτέχνες ποὺ ἐργάζονταν στὴν κοιλάδα τῶν Βασιλέων γιὰ τοὺς βασιλικοὺς τάφους. Ἔχει γενικὲς διαστάσεις 131 × 50

μέτρα και 70 κατοικίες. Τα σπίτια του θυμίζουν παραδείγματα της Ἀμάρνα.

Τὰ λείψανα ἀνακτόρων πού διασώθηκαν στήν Αἴγυπτο εἶναι πολὺ φτωχά. Στήν πρωτεύουσα τοῦ Ἀχενατῶν τὴν Ἀμάρνα, σώθηκαν κάπως καλύτερα τὰ ἴχνη τοῦ ἀνακτόρου. Ἔχει κολοσσιαῖες διαστάσεις καὶ εἶναι ἐξαιρετικά πολὺπλοκο. Μεγάλο μέρος του καλύπτεται ἀκόμα ἀπὸ καλλιέργειες.

Διακρίνονται διαμερίσματα ἐργατικοῦ προσωπικοῦ, γυναικωνίτης, ἀποθήκες, ὑπηρεσιακὸ τμήμα παλατιοῦ καὶ τέλος ἡ βασιλικὴ κατοικία. Τὰ διαμερίσματα τοῦ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ θυμίζουν πολὺ τὰ χωριά τῶν ἐργατῶν πού ἔχουν ἤδη ἀναφερθῆ. Ὁ γυναικωνίτης διαμορφωνόταν γύρω ἀπὸ ἓνα κῆπο μὲ στοὰ καὶ εἶχε ἐξοχες τοιχογραφίες. Ὑπῆρχαν τρία χωριστὰ σύνολα ἀποθηκῶν. Τὸ διοικητικὸ παλάτι ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἓνα κτήριο, μεγάλῃ αὐλῇ μὲ πελώρια ἀγάλματα τοῦ βασιλέως καὶ τῆς βασιλίσσης, τρεῖς αὐλές, μία μεγάλη αἴθουσα μὲ 4 × 12 κίονες καὶ τὴν Αἴθουσα τῆς στέψεως μὲ 32 × 17 = 544 πεσσούς. Ἡ κατοικία τοῦ βασιλέως, προσπελάσιμη μὲ γέφυρα, περιλαμβάνει ἓνα μεγάλο τετράγωνο μὲ μεγάλο κῆπο, οἰκία καὶ ἀποθήκες.

Βιβλιογραφία

1. *Gardiner A. H.*, *Egypt of the Pharaohs*, Oxford, 1961 (Ἱστορία).
2. *Daumas F.*, *La civilisation de l'Égypte Pharaonique*, Paris, 1971.
3. *Seton Lloyd*, *The Art of the Ancient Near East*, *The World of Art Library*, London, 1961.
4. *Wilson John A.*, *The Culture of Ancient Egypt*, Chicago, 1975.
5. *Clark Rundle*, *Myth and Symbol in Ancient Egypt*, London, 1959.
6. *Baldwin Smith E.*, *Egyptian Architecture as Cultural expression*, New York, London, 1938.
7. *Capart J.*, *Propos sur l'Art Égyptien*, Bruxelles, 1931.
8. *Stevenson Smith W.*, *The Art and Architecture of Ancient Egypt*, Harmondsworth, 1965.
9. *Badawy Alex.*, *A History of Egyptian Architecture*, vol. 1, *From the Earliest Times to the End of the Old Kingdom*, Giza, 1954.
10. *Badawy Alex.*, *Architecture in Ancient Egypt and the Near East*, M.I.T. Press, 1966, σ. 1 - 71.
11. *Petrie W.*, *Flinders M.*, *Egyptian Architecture*, London, 1938.
12. *Woldering Irmgard*, *Ägypten*, Baden-Baden, 1964.
13. *Desroches-Noblecourt C.*, *Le style égyptien*, Paris, 1946.
14. *Lange Kurt and Hirmer Max*, *Aegypten*, München, 1955.
15. *De Cenival Jean-Louis*, *Égypte, Architecture Universelle*, Office du livre, Fribourg, 1964.
16. *Giedion S.*, *The Eternal Present. The Beginnings of Architecture*, London, 1964.
17. *Kees H.* (ed. T. G. H. James), *Ancient Egypt, A Cultural Topography*, London, 1961.
18. *Choisy A.*, *L'art de bâtir chez les Égyptiens*, Paris, 1904.

19. *Jéquier G.*, Manuel d'Archéologie Égyptienne, Les éléments de l'Architecture, Paris, 1924.
20. *Jéquier G.*, L'Architecture et la décoration dans l'ancienne Égypte, τόμοι 3, Paris, 1920, 1922, 1924.
21. *Vandier J.*, Manuel d'Archéologie Égyptienne, tome II, a. Les grandes époques, L'Architecture funéraire, Paris, 1954, tome II, b. Les grandes époques, L'Architecture religieuse et civile, Paris, 1955.
22. *Kostof Spiro*, The practice of Architecture in the Ancient World, Egypt and Greece, The Architect, Chapters in the history of a profession, New York, 1977, σ. 3 - 27.
23. *Badawy Alex*, Le dessin architectural chez les Anciens Égyptiens, Étude comparative des représentations égyptiennes de construction, Le Caire, 1948.
24. *Lucas A.*, Ancient Egyptian Materials and Industries, London, 1948.
25. *Clarke S. and Engelbach R.*, Ancient Egyptian Masonry, London, 1930.
26. *Fakhry Ahmed*, The Pyramids, Chicago, 1961.
27. *Porter B. and Moss R.*, Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts Reliefs and Paintings, 7 τόμοι, Oxford, 1927 - 1951.
28. *Edwards I. E. S.*, The Pyramids of Egypt, Harmondsworth, 1961.
29. *Lauer J. P.*, Histoire monumentale des Pyramides d'Égypte, Le Caire, 1962.
30. *Reisner G. A.*, The Development of the Egyptian Tomb, Cambridge, 1936.
31. *Thomas Elizabeth*, Royal Necropoleis, Princeton, 1966.
32. *Ricke Her.*, Bemerkungen zur ägyptischen Baukunst des Alten Reichs, I. Zürich, 1944.
33. *Emery W. B.*, Archaic Egypt, Harmondsworth, 1961.
34. *Gardiner Alan H.*, The Temple of the King Sethos I, at Abydos, vol. I - III, London and Chicago, 1933 - 1938.
35. *Chevrier Henri*, Plan d'ensemble de Karnak, du Service des Antiquités de l'Égypte, Le Caire, 1936.
36. *Engelbach Reginald*, The problem of the obelisks from a study of the unfinished obelisk at Arwan, London, 1923.
37. *Fairman H. W.*, Town Planning in Pharaonic Egypt, Town Planning Review, XX, 1949.
38. *Coppa Mario*, Storia dell 'Urbanistica, Dalle origini all 'Ellenismo, vol. A', Torino, 1968.
39. *Lampl Paul*, Cities and planning in the Ancient Near East, New York, 1968.
40. *Pendlebury J. D. S.*, Tell-el-Amarna, London, 1936.
41. *Petrie W.M.F.*, Tell-el-Amarna, London, 1894.
42. *Alfred Cyril*, Akhenaten, Pharaoh of Egypt, London, 1968.
43. *Posener G. κ.ά.* Dictionnaire de la civilisation Égyptienne, Paris, 1970.

IV

Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Δυτικὴ Ἀσία ὡς τὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα

Μετὰ τὴν Αἰγυπτιακὴ ἐξετάζεται σὲ συντομία ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν λαῶν τῆς Δυτικῆς Ἀσίας ἀπὸ τὴν τέταρτη π.Χ. χιλιετία μέχρι τὰ χρόνια τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ἀπὸ τὰ περσικὰ ὑψίπεδα ὡς τὸ Αἰγαῖο καὶ ἀπὸ τὸν Καύκασο ὡς τὸν Περσικὸ κόλπο καὶ τὴν βόρεια Ἀραβία ἀναπτύσσονται κατὰ τοὺς μακροὺς αἰῶνες, γιὰ τοὺς ὁποίους γίνεται λόγος, διάφοροι λαοὶ καὶ πολιτισμοί, οἱ πρῶτοι σπουδαῖοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι τρεῖς: ὁ Ἀσσυροβαβυλωνιακός, ὁ Χιτιτικὸς καὶ ὁ Περσικὸς. Ἄν καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα κατόρθωσε νὰ διευκρινίσει τὶς ἰδιομορφίες καθ' ἑνὸς ἀπὸ τοὺς πολιτισμοὺς τῆς περιοχῆς, πολλὰς φορὰς στὴν μελέτη τους γίνονται συσχετισμοὶ καὶ ἀπὸ κοινοῦ ἐξετάζονται διάφορα στοιχεῖα τους καὶ τοῦτο γιὰτὶ οἱ ἐπαφῆς καὶ οἱ ἀλληλεπιδράσεις μεταξὺ τους ὑπῆρξαν κατὰ καιροὺς πολὺ μεγάλες. Εἶναι ἐπίσης γεγονός ὅτι ὁ πρῶτος καὶ ὁ τρίτος ἀπὸ τοὺς παραπάνω σπουδαιότερους πολιτισμοὺς ἀνέπτυξαν σοβαρὴ ἀρχιτεκτονικὴ πού ἔχει ἀφήσει μνημεῖα μεγάλης κλίμακας καὶ μὲ σημαντικὸ ἀρχιτεκτονικὸ ἐνδιαφέρον.

Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν τέχνη τῶν λαῶν πού ἔζησαν στὴν ἀπέραντη αὐτὴ περιοχὴ, ὀφείλονται στὴν ἔρευνα τῶν δύο τελευταίων αἰῶνων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀόριστες πληροφορίες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τὸν Ἡρόδοτο δὲν ὑπῆρχαν ἄλλες ἀρχαῖες πηγές. Τὰ λείψανα τῶν μεγάλων πόλεων τῆς Μεσοποταμίας θαμμένα κάτω ἀπὸ τὶς τεράστιες ἐπιχώσεις, ἔμειναν ἄγνωστα στοὺς πρῶτους περιηγητὲς - ἀρχαιολόγους. Οἱ ἄλλοτε εὐφορες περιοχὲς μεταξὺ τοῦ Τίγρη καὶ τοῦ Εὐφράτη ἔγιναν μετὰ τὸν 13ο αἰῶνα μ.Χ. (ὅταν τὸ σύστημα τῶν ἀρδεύσεων ἔπαυε νὰ λειτουργεῖ) μιὰ ἄγονη ἔρημος. Ἔτσι τὰ μόνον γνωστὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα τοῦ χώρου αὐτοῦ πρὸ τῶν ἀνασκαφῶν ἦταν τῆς Περσεπόλεως, στὰ ἀνατολικά ὑψίπεδα.

Οἱ ξεχασμένοι λαοὶ τῆς μέσης Ἀνατολῆς ἀπέκτησαν ἱστορία τριῶν χιλιάδων ἐτῶν ὅταν κατορθώθηκε νὰ διαβασθοῦν τὰ κείμενα πού εἶχαν ἀφήσει, σὲ σφηνοειδῆ γραφῆ. Σὲ πῆλινα πλακίδια ἢ σὲ πέτρα οἱ σφηνοειδεῖς ἐπιγραφές πού βρισκόνταν σὲ μιὰ ἐξαιρετικὰ ἀνεπτυγμένη περιοχὴ, δημιούργησαν τὸ πρῶτο ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον στὴν Εὐρώπη, στὶς ἀρχὲς τοῦ περασμένου αἰῶνα. Ἀποκρυπτογραφήθηκαν μὲ μύριους κόπους (G F. Grotefend,

H. C. Rawlinson). Τὰ κείμενά τους ἀνήκουν σὲ διάφορες γλῶσσες καὶ ιδιώματα, ἐνῶ τὰ σύμβολά τους εἶχαν ἀξία ἰδεογράμματος (ἀρχικὰ μὲ ἑκατοντάδες χαρακτῆρες) ἢ συλλαβῆς ἢ καὶ ἀπλοῦ γράμματος (τελικά, μὲ 36 χαρακτῆρες, ὅπως στὴν τρίγλωσση περσικὴ ἐπιγραφή τοῦ Βεῖστουν).

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μελετήθηκε μετὰ ἀπὸ ἐκτεταμένες καὶ συστηματικὲς ἀνασκαφῆς ποὺ ἐγίναν τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες στὴν Μεσοποταμία, τὴν Περσία καὶ τὴν Μικρὰ Ἀσία. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀριστουργήματα τῶν λαῶν τῆς μέσης Ἀνατολῆς μεταφέρθηκαν τότε στὰ μεγάλα εὐρωπαϊκὰ μουσεῖα (Βρεταννικὸ, Λοῦβρο, Βερολίνου) καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἱστορικὲς μελέτες δημιούργησαν ζωηρότατο ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον. Ἀργότερα γιὰ τοὺς διάφορους πολιτισμοὺς διαμορφώθηκαν ἀνάλογες εἰδικότητες καὶ διευκρινίσθηκαν ἄπειρα προβλήματα.

1. Ἀσσυροβαβυλωνιακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ

Ὁ παλαιότερος ἀπὸ τοὺς πολιτισμοὺς τῆς Δυτικῆς Ἀσίας ἀναπτύχθηκε στὴν ἀρχαία Μεσοποταμία, τὸ σημερινὸ Ἰράκ. Οἱ ἀπέραντες πεδιάδες μὲ τὰ πρωσχωσιγενῆ ἐδάφη ἀνάμεσα στὰ δύο μεγάλα ποτάμια, τὸν Τίγρη καὶ τὸν Εὐφράτη, ἦταν ἡ κοιτίδα τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ. Οἱ πρῶτες σχετικὲς πληροφορίες προέρχονται ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη: Οἱ Ἑβραῖοι εἶχαν σχέσεις μὲ τοὺς λαοὺς τῆς Μεσοποταμίας σὲ ὅλη τὴν μακρὰ ἱστορία τους.

Γεωγραφία, κλίμα, πολιτιστικὸ καὶ ἱστορικὸ πλαίσιο

Ἡ Μεσοποταμία ὀρίζεται πρὸς Δυσμὰς ἀπὸ τὴν Συρία καὶ τὴν Μ. Ἀσία, πρὸς Βορρᾶ ἀπὸ τὴν Ἀρμενία, πρὸς Ἀνατολὰς ἀπὸ τὴν Περσία καὶ πρὸς Νότο ἀπὸ τὴν Ἀραβία. Οἱ ἀρχαῖοι λαοὶ τοποθετοῦσαν ἐκεῖ τὸν ἐπίγειο Παράδεισο, τὴν Ἐδὲμ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Οἱ πλημμύρες τῶν μεγάλων ποταμῶν ἔμειναν στὴν μνήμη τους σὰν Κατακλυσμὸς. Ὁ Ἀβραάμ, ὁ γενάρχης τοῦ Ἰσραὴλ ξεκίνησε ἀπὸ τὴν πόλη Οὐρ τῆς Χαλδαίας γιὰ νὰ ἔλθει στὴν γῆ Χαναάν (Γεν. ΙΑ, 31). Ὁ τόπος ἦταν ἐξαιρετικὰ πλούσιος καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος τῆς συνεχοῦς κατοικήσεώς του ἀπὸ διάφορους λαοὺς. Οἱ διώρυγες ἀρδεύσεως μεταξὺ τῶν δύο ποταμῶν πολλαπλασίαζαν τὴν γεωργικὴ παραγωγή ποῦ, ὅπως καὶ στὴν Αἴγυπτο, ἦταν ἡ βάση γιὰ τὴν οἰκονομία τοῦ τόπου. Ἡ ἀφθονία αὐτῆς τῆς παραγωγῆς εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν δημιουργία μεγάλων πόλεων, ὅπως ἦταν ἡ μυθικὴ Βαβυλωνία. Οἱ διάφορες πρωτεύουσες ποῦ ὑπῆρξαν κατὰ καιροὺς κτίζονταν συνεχῶς καὶ βορειότερα. Τὸ νοτιώτερο τμῆμα τῆς χώρας λέγεται Χαλδαία ἢ Κάτω Μεσοποταμία καὶ τὸ ἔδαφος εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου προσχωσιγενές. Ψηλότερα στὴν Βαβυλωνία σπανί-

ζουν οί λίθοι και τὸ διαθέσιμο ὑλικὸ εἶναι πάλι ὁ πηλός. Βορειότερα στὴν Ἀσσυρία ὑπάρχει και λίθος διαθέσιμος γιὰ τὴν οἰκοδομική.

Τὸ κλίμα τῆς χώρας εἶναι ἀνθυγιεινὸ και τοῦτο λόγω τῶν χαμηλῶν ἐδαφῶν και τῆς ὑγρασίας. Τὸ καλοκαίρι ἦταν μακρὸ και μετὰ οἱ βροχῆς καταρρακτώδεις. Στὰ ὑψίπεδα τὸ κλίμα ἦταν κάπως καλύτερο. Γιὰ τὴν ἀνέγερση πόλεων και ἀνακτόρων ἀναζητοῦσαν ἀνδηρα κάπως ὑπερυψωμένα.

Ἡ θρησκεία τῶν λαῶν τῆς Μεσοποταμίας ἦταν πολυθεϊστική. Λάτρευαν κυρίως τὰ οὐράνια σώματα ἢ γενικώτερα θεοὺς σὲ ἄμεση σχέση μ' αὐτά. Ὑπῆρχαν τριάδες θεῶν, ὅπως οἱ Ἄνου, Βάαλ, Ἔα, ἢ ζεύγη θεῶν. Ἡ θρησκεία ἄλλωστε δὲν ἦταν σὲ ὅλη τὴ χώρα και σὲ ὅλες τίς ἐποχῆς σταθερή. Ὁ θεὸς Ἀσοῦρ στὴν βόρεια περιοχή βρισκόταν στὴν κορυφὴ τοῦ πανθέου ποὺ ἐτιμᾶτο ἀπὸ τὸν λαό, ἐνῶ στὴν Βαβυλωνία, τὴν θέση αὐτὴ τὴν εἶχε ἄλλη θεότης, ὁ Μαρδοῦκ. Δοξασίες και δεισιδαιμονίες ἀπασχολοῦσαν τὸν λαό, ὅπως ἡ ὑπαρξη καλῶν και κακῶν πνευμάτων. Ἡ πίστη σὲ μέλλουσα ζωὴ δὲν ἦταν και πολὺ μεγάλη κί ἐτσι οἱ κάτοικοι τῆς Μεσοποταμίας, σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς Αἰγυπτίους, δὲν ἔκτισαν ποτὲ ἀξιόλογα ταφικὰ μνημεῖα.

Οἱ πρῶτες ἐκδηλώσεις τοῦ μεσοποταμιακοῦ πολιτισμοῦ ἐμφανίσθηκαν στὸ κατώτερο τμήμα τῆς χώρας, στὸ δέλτα τῶν ποταμῶν κοντὰ στὴν θάλασσα. Οἱ Σουμέριοι, γνωστοὶ ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη ὡς Χαλδαῖοι, οἱ ἀρχαιότεροι κάτοικοι τῆς χώρας, μὴ σημιτικῆς καταγωγῆς, ἀνέπτυξαν τὸν πρῶτο πολιτισμὸ ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τῆς 4ης χιλιετίας π.Χ. Δημιούργησαν μιὰ σειρά ἀπὸ πόλεις - κράτη μὲ μεγίστη ἀκμὴ στὸ χρονικὸ διάστημα 2800 - 2450 π.Χ. ἐφεῦραν τὴν σφηνοειδῆ γραφὴ (3η χιλιετία π.Χ.) και μελέτησαν πρῶτοι τὴν ἀστρονομία. Οἱ πόλεις ποὺ ἔκτισαν μᾶς ἄφησαν λίγα στοιχεῖα, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἦταν πολὺ σημαντικές: Ἡ Οὔρ (σήμερα Muqayyar) δύο φορές πρωτεύουσα, τῆς ὁποίας συστηματικὰ ἀνασκάφηκε τὸ «βασιλικὸ νεκροταφεῖο». Τὸ Tello (σήμερα Lagash) στὸ ὁποῖο βρέθηκαν τὰ πολὺ γνωστὰ ἀγάλματα Γουδέα και δεκάδες χιλιάδες πινακίδες μὲ ἐπιγραφές, ἢ Uruk (ἢ Warka) ἔδρα πολλῶν δυναστειῶν, μεγίστη ἐστία πολιτισμοῦ και τεχνῶν, ἢ Νιππούρ, τὸ Mougheir, τὸ Mari κ.ἄ.

⁴ Ἀργότερα ὁ βασιλιάς Eannatum, περὶ τὸ 2700 π.Χ. φαίνεται ὅτι ἔνωσε διάφορες πόλεις τῆς περιοχῆς τῆς Βαβυλωνίας σὲ ἐνιαῖο κράτος. Σὲ συνέχεια ὁ Σάργων ὁ Α' (2470 - 2412 π.Χ.) ἰδρύει νέα δυναστεία και τὸ κράτος τοῦ Ἀκκάδ (2450 - 2285 π.Χ.) μὲ τὴν ὁμώνυμη πρωτεύουσα. Οἱ φυλές ποὺ ἐπιβάλλονται τώρα, κατεβαίνουν ἀπὸ τὸν βορρᾶ, εἶναι σημιτικῆς καταγωγῆς, μὲ διαφορετικὸ χαρακτήρα ἀπὸ τοὺς ντόπιους, κρατοῦν ὅμως πολλὰ ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ τῶν Σουμερίων. Ἡ Βαβυλωνιακὴ ἡγεμονία θὰ ἐπιβληθῆ στὸ διάστημα 2016 - 1595 π.Χ. και θὰ ἔχει τὴν μεγίστη ἀκμὴ τῆς μὲ πρωτεύουσα τὴν Βαβυλώνα, στὰ χρόνια τοῦ περίφημου βασιλιᾶ Χαμμουραπι (1792 - 1750 π.Χ.)

ὁ ὁποῖος συνέτριψε τὶς ἀντίπαλες πόλεις (Λάρσα, Mari, Ashnunuak.), ἔκτισε πλῆθος μνημείων καὶ διετύπωσε τὸν κώδικα τῶ νόμων ποῦ φέρουν τὸ ὄνομά του (Στήλη τοῦ Χαμμουραμί, σήμερα στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου). Τὸ Βαβυλωνιακὸ κράτος παρήκμασε ἀργότερα μετὰ ἀπὸ τὶς ἐπιβολὰς τῶν Κασσιτῶν καὶ τῶν Ἑλαμιτῶν, λαῶν ποῦ ἤλθαν ἀπὸ τὰ βορειοανατολικά καὶ ἐγκατέστησαν γιὰ περισσότερο ἀπὸ 500 χρόνια τὴν Κασσιτικὴ δυναστεία στὴν μέση Μεσοποταμία

Στὴν Βαβυλωνία ὑπῆρχε ἓνα ἰσχυρὸ σύνολο ἱερέων, ποῦ μονοπωλοῦσε κάθε ἔννοια σοφίας καὶ γνώσεως (ιατρικὴ, ἀστρονομία κτλ.) καὶ παράλληλα μία τάξη ἐμπόρων τεχνιτῶν καὶ ἐπιχειρηματιῶν. Ἀπὸ κείμενα σφηνοειδῆ ποῦ σώθηκαν σὲ μεγάλο ἀριθμὸ πάνω σὲ πήλινα πλακίδια, γνωρίζομε πολλὰ γιὰ τὸν πολιτισμὸ, τὰ ἥθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν Βαβυλωνίων. Οἱ πόλεις εἶχαν εἰδικὰ προνόμια ἐλευθερίας, ὑπῆρχε ἓνα φεουδαλικὸ σύστημα κτημάτων, ἡ ἔννοια τῆς οἰκογένειας ἦταν ἰσχυρὴ καὶ οἱ γυναῖκες ἦταν σεβαστές. Ἡ νομοθεσία προέβλεπε μὲ θαυμαστὸ τρόπο τὰ πάντα, σχέσεις κυρίων καὶ δούλων, ἐμπορικὲς σχέσεις, καθήκοντα τῶν πόλεων κτλ. Διακρίνονται σαφῶς τρεῖς τάξεις στὴν Βαβυλωνία. Οἱ εὐγενεῖς γαιοκτήμονες, οἱ ἐλεύθεροι ἀκτῆμονες (τεχνίτες, ἔμποροι κτλ.) καὶ τέλος οἱ δοῦλοι.

Τὸ Ἀσσυριακὸ κράτος, ἀνεξάρτητο ἤδη στὴν περιοχὴ τοῦ Ἄνω Τίγρη, γίνεται βαθμιαῖα ἰσχυρότερο καὶ ἀποκτᾷ τὴν ἡγεμονία ὅλης τῆς Μεσοποταμίας γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα (1245 - 606 π.Χ.). Ἡ κοινωνία καὶ ἡ τέχνη ποῦ τὴν ἐκφράζει, ἀλλάζει καὶ πάλι χαρακτῆρα. Ἔχομε μπεῖ στὴν ἐποχὴ τοῦ σιδήρου. Οἱ Ἀσσύριοι δημιουργοῦν μιὰ ἰσχυρὴ στρατιωτικὴ δύναμη καὶ ἐπιβάλλονται μὲ κατακτητικὸς πολέμους στοὺς γύρω λαοὺς, ἐνῶ κτίζουν νέες πρωτεύουσες καὶ μεγαλοπρεπῆ ἀνάκτορα. Ἡ πόλη Ἀσσοῦρ (σήμερα Qalaat Shergat) ἀκμάζει πρώτη. Ὁ βασιλιάς Ἀσσοῦρ-νάσιρ-πάλ κτίζει ἀργότερα μιὰ νέα πρωτεύουσα, τὴν Νιμροῦδ (σήμερα Kalakh). Ἐπὶ βασιλείῳ Σαλμανάσαρ II τὸ κράτος ἐπεκτείνεται ὡς τὴν Μεσόγειο καὶ ἔρχεται σὲ σύγκρουση μὲ τὸ Ἰσραήλ. Στὰ τέλη τοῦ 8ου αἰῶνα ὁ Σαργῶν ὁ II, νικητῆς τῆς Σαμάρειας, ἔκτισε τὸ παλάτι τοῦ Χορσαμπάντ. Ὁ διάδοχός του ὁ Σενναχερείμ ταπεινώσε τὴν γειτονικὴ Βαβυλώνα καὶ εἰσέβαλε στὸ Ἰσραήλ. Ἡ καταστροφὴ τοῦ στρατεύματός του, πιθανῶς ἀπὸ λοιμὸ, περιγράφεται στὴν Παλαιὰ Διαθήκη. Ὁ Essarhaddon ἔκανε μεγάλες καὶ νικηφόρες ἐκστρατεῖες (Κάτω Αἴγυπτος, Κιλικία) καὶ ἔκτισε ἀνάκτορα στὴν Νιμροῦδ καὶ στὴν νέα πρωτεύουσα Νινευῆ (σήμερα Kuyundjic) ἐπὶ τοῦ Τίγρη. Ὁ Ἀσσοῦρ-μπάνι-πάλ (ὁ Σαρδανάπαλος τῶν Ἑλλήνων) ἐξεστράτευσσε στὴν Αἴγυπτο καὶ λεηλάτησε τὴν παλιὰ πρωτεύουσα τῶν Θηβῶν. Στὴν πρωτεύουσά του τὴν Νινευῆ ἔκτισε ἓνα ἀκόμα παλάτι.

Τὴν περίοδο αὐτὴ τῆς ἀκμῆς τὴν διαδέχονται πόλεμοι μὲ τοὺς Μήδους καὶ ἄλλους συνασπισμένους μ' αὐτοὺς λαοὺς, ἡ κατάληψη καὶ ἡ καταστροφὴ

της Νινευῆ (612 π.Χ.). Πολύ γρήγορα ἡ παλιά ἀντίπαλος, ἡ Βαβυλώνα, ξαναπαίρνει τὴν ἡγεμονία τῆς περιοχῆς (Νεοβαβυλώνιοι 626 - 538 π.Χ.) ἀλλὰ τὸ νέο κράτος ἔζησε πολὺ λίγο. Στὸ διάστημα αὐτὸ ἔγινε ἡ καταστροφή τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ ἡ μετοικεσία τῶν Ἑβραίων ποὺ περιγράφεται στὴν Παλαιὰ Διαθήκη (Ναβουχοδονόσορ II). Τὸ 539 π.Χ. ὁ Κῦρος, βασιλιάς τῶν Περσῶν θὰ καταλύσει τὸ κράτος καὶ θὰ προσαρτήσῃ τὴν ἀπέραντη χώρα στὴν αὐτοκρατορία του.

Τὸ στρατοκρατικὸ σύστημα τῶν Ἀσσυρίων μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὰ σφηνοειδῆ κείμενα καὶ ἀπὸ τὰ λείψανα τῶν γιγαντιαίων μνημείων ποὺ ἔκτισε. Ὁ μονάρχης στηριζόταν σὲ ἰσχυρὸ στρατὸ καὶ μιὰ στρατιωτικὴ ἀριστοκρατικὴ τάξη κυβερνοῦσε τὴν χώρα. Ἡ τέχνη βρίσκεται στὴν ὑπηρεσία τοῦ βασιλιᾶ καὶ ἐξυμνεῖ τὸ κατορθώματά του μέσα ἀπὸ μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἰκονογραφία (ἡ μάχη, τὸ κυνήγι, ἡ σκληρότητα καὶ τὸ μεγαλεῖο τοῦ μονάρχῃ). Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ βρίσκεται ἐπίσης στὴν ὑπηρεσία τοῦ συστήματος μὲ τὰ ἐπιβλητικὰ καὶ πολυτελῆ παλάτια ποὺ κτίζει. Φαίνεται ὅτι οἱ Ἀσσύριοι ἔδιναν περιορισμένη σημασία στὰ θρησκευτικὰ ζητήματα.

Ἕλικὰ καὶ τρόποι δομῆς

Τὸ βασικὸ ἕλικὸ οἰκοδομήσεως ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ Βαβυλώνιοι καὶ οἱ Ἀσσύριοι ἦταν ὁ πηλός. Στὴν περιοχὴ τῆς Κάτω Μεσοποταμίας ἦταν καὶ τὸ μοναδικὸ ἕλικό, γιατί δὲν ὑπῆρχαν λίθοι, οὔτε δένδρα ποὺ νὰ προμηθεύουν ξύλα. Στὴν Ἀσσυρία ἂν καὶ ὑπῆρχαν λίθοι, δὲν χρησιμοποιοῦντο σὲ μεγάλη κλίμακα καὶ τοῦτο γιατί οἱ Ἀσσύριοι μιμοῦντο τὰ Βαβυλωνιακὰ πρότυπα κατασκευῶν καὶ προτιμοῦσαν τὰ τοῦβλα. Ἡ ἄργιλος τῶν ποταμῶν λοιπὸν ἦταν ἡ πρώτη ὕλη συνθέσεως τῶν πλίνθων, μὲ τὴν προσθήκη ἀχύρων ποὺ μεγάλωναν λίγο τὴν ἀντοχὴ του. Χρησιμοποιοῦσαν δὲ τὰ τοῦβλα ὡμὰ ἢ ψημένα.

Τὰ ὡμὰ τοῦβλα ἦταν ἡ συνηθέστερη περίπτωση. Τὰ ἔκτιζαν σὲ στρώσεις χωρὶς νὰ ἔχουν ξεραθῆ τελειῶς κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα καὶ πολλὲς φορές παρενέβαλαν ζῶνες ἐνισχυτικῆς (chainage) ἀπὸ ξύλα, καλάμια ἢ ψάθες προκειμένου νὰ ἀυξηθῆ ἡ ἀντοχὴ τους. Ἐξωτερικὰ οἱ τοῖχοι ἔπαιρναν ἐπίχρυσμα ἀπὸ πηλό, ἀσβεστοκονίαμα, γυψοκονίαμα ἢ καὶ ἄσφαλτο. Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κτηρίων ἦταν διαδεδομένες οἱ διακοσμῆσεις τῶν τοίχων μὲ νωπογραφίες (fresco), στὴν Ἀσσυριακὴ τουλάχιστον περίοδο.

Τὰ ψημένα τοῦβλα ἐφαρμόσθησαν ἀπὸ τὴν ἀρχαιστάτη ἐποχῇ. Τὰ ἔκτιζαν ἐπίσης σὲ στρώσεις ἢ μὲ διάταξη ψαροκόκκαλου καὶ χρησιμοποιοῦσαν στοὺς ἄρμους ὡς συνδετικὸ τὴν λάσπη ἢ τὴν ἄσφαλτο. Τὸ σχῆμα τῶν πλίνθων εἶναι κανονικὸ ὀρθογώνιο παραλληλεπίπεδο, μὲ τυποποιημένες τὶς διαστάσεις κατὰ τόπους καὶ κατὰ ἐποχές. Ὑπάρχουν καὶ τοῦβλα σφηνοειδοῦς

σχήματος, ειδικά για την κατασκευή θόλων. Παρεμφερή ήταν και τα πλακίδια για στρώσεις δρόμων, αύλων, κτλ. Σχετικά με την κατασκευή των πλίνθων ή την κατασκευή τοίχων από πλίνθους έχουμε και αρχαία κείμενα (Άρριανός, Άγία Γραφή). Πολύ συνηθισμένη σε βαρειές κατασκευές ήταν ή μικτή διάταξη ψημένων τούβλων έξωτερικά και ώμων στο έσωτερικό του τοίχου ή ψημένων στα θεμέλια και σε μικρό ύψος και ώμων ψηλότερα. Οί μεσοποτάμιοι τεχνίτες δημιούργησαν θαυμαστά έργα με τούβλα ώμα ή ψημένα, αλλά τὸ σπουδαιότερο επίτευγμά τους στὸν τομέα τῆς τεχνικῆς ἦταν τὰ ἐφυσωμένα τούβλα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα γίνονταν ἐπιφάνειες μεγάλης ἀκρίβειας και ἀνάγλυφα. Τὰ θέματα και τὰ περιγράμματά τους χρωματίζονταν και σκεπάζονταν με πυριτικά ἄλατα. Κατὰ τὸ ψήσιμο ἔλυωναν με ἀποτέλεσμα τὴν δημιουργία μιᾶς ἐνιαίας ἐπιφάνειάς με ζωηρά και ἀνθεκτικά χρώματα πάνω σε κάθε τούβλο. Ἡ μέθοδος πρωτοεφαρμόσθηκε ἀπὸ τοὺς Ἄσσυριούς. Πολλὰ διακοσμητικά σύνολα τοῦ εἶδους αὐτοῦ, προερχόμενα ἀπὸ προσόψεις, ἔχουν μεταφερθῆ στα μεγάλα μουσεῖα τῆς Εὐρώπης (Λούβρου, Βρεταννικὸ κ.ἄ.). Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ ἓνα εἶδος ψηφιδωτοῦ ἀπὸ μικρά, πολυχρώμα κωνικά στοιχεῖα ὀπτῆς γῆς, σε διάκοσμο ἡμικιόνων (Uruk).

Στὴν περιοχή τῆς Ἄσσυρίας γινόταν χρήση και λίθων, κυρίως δὲ τοῦ ἀλάβαστρου (κρυσταλλικῆς μορφῆς γύψου) συνήθως στὶς βάσεις κτηρίων, γὰ τὴν γλυπτικὴ διακόσμησή τους, ἀλλὰ και σε δάπεδα, ταράτσες, κατώφλια, ὑποθεμελιώσεις. Οἱ ἀρχιτέκτονες τὸν χρησιμοποιοῦσαν σε τεράστιους ὄγκους παρὰ τὰ ἐλαττώματά του (σπάζει εὐκόλα και ἀποσαθροῦται). Ἐχει χρῶμα πρασινωπὸ και μπορεῖ νὰ λειανθῆ. Ἄλλοι λίθοι, χρησιμοποιούμενοι στὴν περιοχή τῆς Νινευῆ, ἦταν οἱ ἀσβεστόλιθοι σε δύο εἶδη.

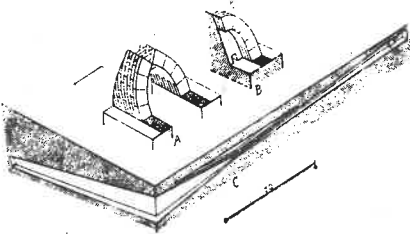
Τὰ ξύλα ἦταν σπάνια στὴν Μεσοποταμία. Ἡ χρήση τους ὁμως δὲν ἦταν περιορισμένη, γιατί γινόταν μεγάλη εἰσαγωγή ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ και μάλιστα ἀπὸ τὸν Λίβανο. Ἐντόπια ξύλα ἦταν τοῦ φοίνικα και τῶν κυπαρισσιῶν. Στὰ σπίτια χρησιμοποιοῦν, ὅπως και στὴν Αἴγυπτο, τὰ εὐτελῆ ὕλικά, καλάμια με πηλὸ και πλάκες, πὸν διαμορφώνουν δῶμα. Τὰ ξύλα χρησιμοποιοῦντο σε μικρά τεχνικά έργα και σε ὄχρωμάτα. Ξύλινα γίνονταν ἀκόμα τὰ φύλλα τῶν κουφωμάτων.

Τὰ μέταλλα ἦταν ἐπίσης ἐξαιρετικά σπάνια στὴν Μεσοποταμία. Εἰσάγονται και αὐτὰ ἀπὸ τὴν Φοινίκη ἢ ἀπὸ τὴν Κύπρο (χαλκός). Στὴν οἰκοδομικὴ γινόταν χρήση χαλκοῦ, στὴν ἐπένδυση μεγάλων θυρόφυλλων μνημειωδῶν εἰσόδων, ὅπως ἦταν οἱ πύλες λ.χ. τοῦ Balawat (σήμερα στὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖο).

Τὰ μεγάλα οἰκοδομικά έργα τῶν Ἄσσυροβαβυλωνίων, τὰ ἀνάκτορα και τὰ ἱερά θεμελιώνονταν σε μία ὀλόσωμη βάση, εἶδος τεχνητοῦ ὑψώματος, πὸν εἶχε σκοπὸ νὰ αὐξήσει τὴν ἐπιφάνεια ἐδράσεώς τους. Ἄλλοτε γίνονταν ἀπὸ ἀπλή ἐπιχωμάτωση (μιάζωμα) κι ἄλλοτε ἀπὸ ὀμές πλίνθους.

Γιὰ νὰ ἀποφύγουν καταστροφές ἀπὸ ἄνισες καθιζήσεις (συνηθισμένες λόγῳ τῆς φύσεως τοῦ ἐδάφους) οἱ ἀρχιτέκτονες τῆς Μεσοποταμίας ἐφάρμοσαν καὶ τοὺς ἀρμούς κατολισθήσεως. Ἡ γενικὴ χρῆση ὤμων πλίνθων ἔδωσε στὴν Ἀσσυροβαβυλωνιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ ὕψος βαρῦ καὶ ὀγκῶδες μὲ παχεῖς συμπαγεῖς τοίχους καὶ μὲ μικρὰ ἀνοίγματα. Τὰ παράθυρα ἦταν σπάνια.

Οἱ Ἀσσύριοι, ὅπως καὶ οἱ Αἰγύπτιοι, γνώριζαν τοὺς θόλους καὶ τὰ τόξα, ἀλλὰ ἀντίθετα πρὸς αὐτούς, τὰ χρησιμοποίησαν καὶ σὲ φανερά μέρη, ὅπως π.χ. στοὺς τοξωτοὺς πυλώνες. Ἐφάρμοζαν ἐπίσης τοὺς κυλινδρικοὺς θόλους, τοὺς ὁποίους ἀποτελοῦσαν δακτύλιοι ἀπὸ τοῦβλα, κάθετοι ἢ πλάγιοι πρὸς τὶς γενέτειρες, κυρίως σὲ ὑδραγωγεῖα. Γνώριζαν καὶ τοὺς σφαιρικοὺς θό-

1. Κτίσιμο μὲ τοῦβλα στὴν Ἀρχαία Μεσοποταμία. Διαμόρφωση κεκλιμένου ἐπιπέδου καὶ δομὴ θόλου μὲ τὸ σύστημα τῶν πλαγιαστῶν δακτυλίων (Chois).

2. Ἀνάγλυφη πλάκα τῆς Νινευῆ μὲ παράσταση θολοσκέπαστων οἰκιῶν (Perrot-Chipiez).

λοῦς, κατασκευασμένους μὲ τὸ ἐκφορικὸ σύστημα. Εἶναι πολὺ γνωστὸ ἓνα ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Νινευῆ ποὺ παριστάνει σπίτια στεγαζόμενα μὲ σφαιρικοὺς, ἀλλὰ καὶ μὲ ἔλλειψοειδεῖς θόλους. Ἡ ἐπίπεδη στέγη, παρὰ τὴν ἔλλειψη ξύλου, ἦταν πολὺ συνηθισμένη λύση στὰ σπίτια τῆς Μεσοποταμίας καὶ χρησίμευε καὶ ὡς χώρος διαμονῆς κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες.

Οἱ κίονες ἐλάχιστη ἐφαρμογὴ βρῆκαν στὴν Ἀσσυροβαβυλωνιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ μάλιστα μετὰ τὸ 1100 π.Χ. Μὲ τὴν συχνὴ χρῆση τῶν θόλων μποροῦσαν νὰ γεφυρώνουν μεγάλα ἀνοίγματα, χωρὶς νὰ χρειάζονται κίονες. Σὲ μερικές περιπτώσεις (παλάτι τοῦ Kish, αἶθουσα στὸ Uruk, στοὰ στὴν αὐλὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἰστάρ στὴν Βαβυλώνα) εἶναι γνωστοὶ τετράγωνοι σὲ δια-

τομή πεσσοί από όπτά τούβλα. Δύο βάσεις κιόνων από βασάλτη έχουν βρεθῆ στο παλάτι τοῦ Χορσαμπάντ. Εἶχαν φυτική διακόσμηση.

Ἡ ἐξωτερική ὄψη τῶν ἀσσυροβαβυλωνιακῶν ἀνακτόρων καὶ ναῶν εἶχε ἐνίοτε διακόσμηση: στήν ὄψιμη Βαβυλωνία ἀπὸ πολύχρωμα ἐφυαλωμένα τούβλα· στήν Ἀσσυρία ἀπὸ γλυπτά σκαλισμένα σὲ ἀλάβαστρο. Μία μορφή διακοσμήσεως τοίχου στοῦ Χορσαμπάντ εἶχε πραγματοποιηθῆ μὲ τὴν ἐπανάληψη ἐνὸς στοιχείου κατακορύφων ἡμικιόνων, ποὺ μαρτυροῦν ἴσως καταγωγή ἀπὸ ξύλινες ἐπενδύσεις.

Μὲ τὰ ψημένα τούβλα διαμορφώνονται συνήθως σχέδια γεωμετρικά ἢ καὶ φυτικά, στὶς περιπτώσεις δὲ αὐτὲς οἱ ἄρμοί τους κατὰ τὸ δυνατόν γίνονται ἀφανεῖς. Τὰ σχέδια εἶναι πάντοτε ἐγχρώμα (κίτρινο, κυανοῦν τοῦ κοβαλτίου, κ.ἄ.). Συχνὰ στοὺς τοίχους σὲ ὀριζόντιες ζῶνες ἀπεικονίζονται ζῶα καὶ πουλιὰ ἢ καὶ φανταστικά τέρατα, ὅπως οἱ φτερωτοὶ ταῦροι, οἱ φτερωτοὶ λέοντες κτλ. Τὰ φανταστικά αὐτὰ ὄντα εἶχαν μιὰ γενικώτερη διάδοση στήν τέχνη τῆς ἐποχῆς αὐτῆς· ἐπηρεάσαν τοὺς γειτονικοὺς λαοὺς καὶ τοὺς Ἕλληνας ἀκόμα (ὅπως στὰ ἀγγεῖα τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνα, τὰ λεγόμενα, ἀνατολίζοντος ρυθμοῦ). Τὰ ἴδια θέματα τὰ ἔχομε καὶ σὲ γλυπτά. Πολὺ συνηθισμένο εἶναι τὸ ἄγαλμα ἢ ἀνάγλυφο τοῦ τύπου Χερουῦβ, ταύρου μὲ φτερά καὶ κεφάλι γενειοφόρου ἀνδρός, μὲ διάδημα. Τὰ Χερουῦβ τοποθετοῦντο στοὺς πυλῶνες (ὅπως π.χ. στοῦ Χορσαμπάντ) καὶ εἶχαν χαρακτήρα ἀποτροπαϊκό. Τὸ ὄνομά τους δὲν εἶναι ἄσχετο πρὸς τὰ Ἑβραϊκά χερουβείμ. Στοὺς πυλῶνες ἐπίσης συναντᾶμε σὲ ἀνάγλυφα καὶ τὸ θέμα τοῦ Γκιλγκαμές, ἥρωα ὁμοίου μὲ τὸν Ἡρακλῆ τῶν Ἑλλήνων, ποὺ παριστάνεται νὰ κρατᾷ στὰ χέρια του λιοντάρια.

Οἱ πόλεις

Ἡ Μεσοποταμία ὑπῆρξε πολὺ πυκνοκατοικημένη καὶ εἶχε πάντοτε σχεδὸν μεγάλες πόλεις. Στὴν Ἀγία Γραφή ἐπικρατεῖ μεγάλη σύγχυση γύρω ἀπὸ τὰ ὀνόματα καὶ τίς θέσεις τῶν πόλεων.

Ἡ Βαβυλωνία ὑπῆρξε θρυλικὴ πόλις, ἡ δόξα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Μεσοποταμίας. Τὸ μέγιστο τῆς ἀκμῆς της τὸ ἔφθασε στὰ χρόνια τοῦ Χαμμουραμπι (1792 - 1750 π.Χ.) καθὼς καὶ ὑπὸ τοὺς Νεο-Βαβυλωνίους (626 - 538 π.Χ.). Διασχιζόμενη ἀπὸ τὸν Εὐφράτη, 80 χιλιόμετρα νοτιῶς τῆς Βαγδάτης, ἡ Βαβυλωνία εἶχε κτισθῆ βᾶσει σχεδίου, μὲ τοὺς δρόμους παράλληλους καὶ ἄλλους κάθετους πρὸς αὐτούς. Τὰ σπίτια ἦταν πολυώροφα, κτισμένα κατὰ τὸ συνεχὲς οἰκοδομικὸ σύστημα καὶ οἱ συνοικίες εἶχαν διάφορα ὀνόματα. Στὴν ΒΔ γωνία τῆς παλιᾶς πόλεως ἦταν τὰ ἀνάκτορα τοῦ Ναβουχοδονόσορα. Οἱ ἀρτηρίες τῆς πόλεως ἐπαιρναν τὰ ὀνόματά τους ἀπὸ τίς ἀντίστοιχες πύλες. Ἡ ὀχύρωσή της, ἔργο πολλῶν βασιλέων, ἦταν τόσο ἰσχυρή

ώστε ἡ πόλη θεωρεῖτο ἀπόρητη. Εἶχε ἑκατὸ πύλες καὶ κατὰ τὸν Ἡρόδοτο κατελάμβανε χῶρο 200 τετραγωνικῶν μιλίων. Οἱ ναοὶ ἦταν κολοσσιαίων διαστάσεων, σπουδαιότεροι δὲ ἀπ' αὐτοὺς θεωροῦντο τοῦ Μαρδοῦκ καὶ τῆς Ἰστάρ. Πολὺ θαυμάζοντο οἱ περίφημοι κρεμαστοὶ κῆποι τῆς Βαβυλώνας, τοὺς ὁποίους οἱ ἀρχαῖοι θεωροῦσαν ἓνα ἀπὸ τὰ ἑπτὰ θαύματα τοῦ κόσμου, ἔργο τοῦ Ναβουχοδονόσορα. Ἡ πύλη τῆς Ἰστάρ, συνδυασμένη μὲ μιὰ πομπικὴ λεωφόρο, ἦταν τοξωτὴ καὶ κατασκευασμένη ἀπὸ ἐφραλωμένα τοῦβλα. Ἔχει μεταφερθῆ στὸ Μουσεῖο τοῦ Βερολίνου.

Ἀπὸ τὸ ἀπέραντο συγκρότημα δὲν σώθηκε σχεδὸν τίποτα. Ἡ γιγαντιαία πόλη τὴν ὁποία οἱ αὐστηροὶ Ἑβραῖοι προφήτες κατηγοροῦσαν γιὰ τὴν σκανδαλώδη πολυτέλεια καὶ τὰ πλοῦτή της, ἐξαφανίσθηκε σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου. Σ' αὐτὸ συνέτεινάν ὄχι μόνον οἱ καταστροφές καὶ ἡ φτώχεια της μετὰ τὴν δημιουργία νέων πόλεων ἀργότερα, ἀλλὰ καὶ τὰ εὐτελεῖ ὑλικά της κατασκευῆς τῶν περισσότερων ἀπὸ τὰ κτήριά της.

Ἡ Νιευ ἢ ἀντίθετα διατηρεῖ τὰ λείψανα τριῶν μεγάλων ἀνακτόρων, τοῦ Σενναχερείμ, τοῦ Essarhaddon καὶ τοῦ Σαρδανάπαλου. Τὰ γλυπτὰ ποὺ παριστάνουν τὶς ἐκστρατεῖες τοῦ βασιλιᾶ βρίσκονται στὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖο. Ἡ πόλη κτίσθηκε στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Τίγρη καὶ τὰ λείψανά της σώζονται κοντὰ στὸ σημερινὸ χωριὸ Κουγιουντζίκ. Ὁ προφήτης Ἰωάνης ὑπολόγιζε ὅτι μποροῦσε νὰ ἔχει 600.000 κατοίκους. Ἦταν ἰσχυρότατα τεχισμένη. Καταστράφηκε τὸ 606 π.Χ. ἀπὸ τὸν Κουαζάρη, βασιλεῖα τῶν Μήδων.

Ἡ Οὕρ εἶναι κατὰ τὴν Βίβλο ἡ πατρίδα τοῦ Ἀβραάμ. Σ' αὐτὴν βρέθηκαν ἀρχαιότατα νεκροταφεῖα, τοῦ 3500 π.Χ. καὶ διατηρεῖται ὁ τριώροφος πύργος της, στὸ ἱερὸ τοῦ σεληνιακοῦ θεοῦ Ναννάρ.

Ἡ Νιμροὺδ εἶχε γίνεи δύο φορές πρωτεύουσα τοῦ βασιλείου. Ἐπὶ τοῦ Σάργωνα τοῦ II ἀπέκτησε σπουδαῖα κτήρια, ὅπως τὰ ἀνάκτορά του. Ἐκεῖ βρέθηκαν οἱ γνωστοὶ φτερωτοὶ ταῦροι καὶ λέοντες.

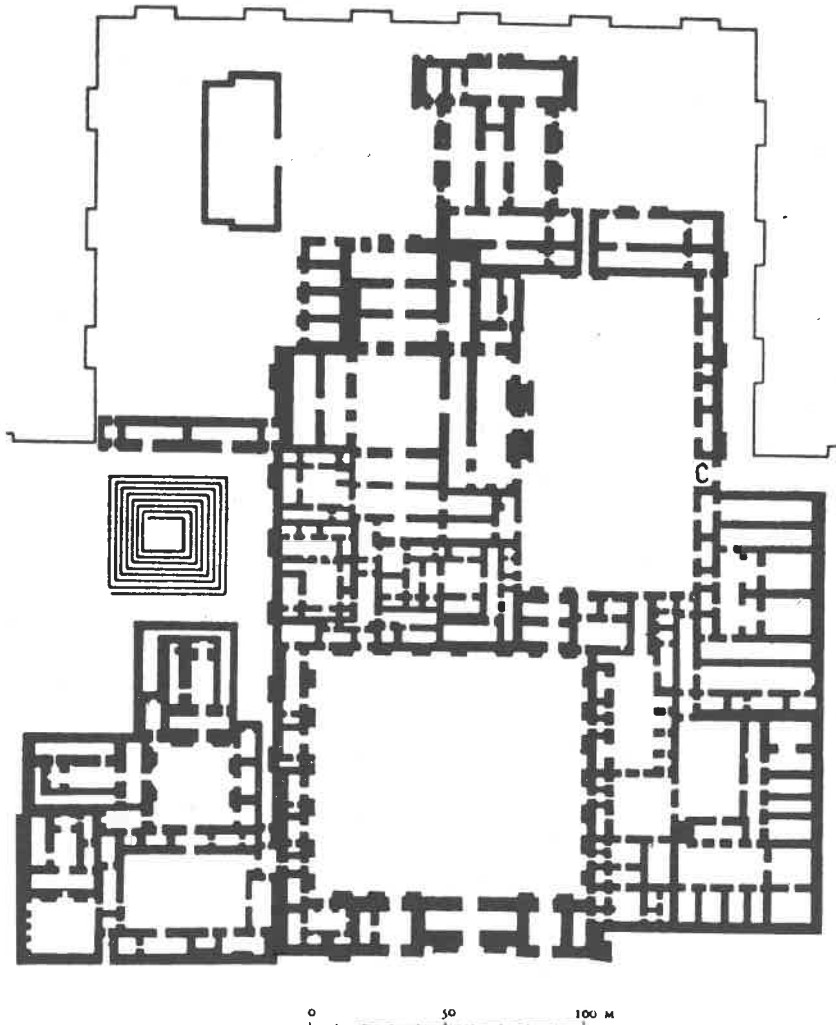
Τὰ μνημεῖα

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα τοῦ Ἀσσυροβαβυλωνιακοῦ πολιτισμοῦ εἶναι τὰ ἀνάκτορα καὶ τὰ ἱερά. Κανένα ἀπὸ αὐτὰ δὲν σώθηκε ἀκέραιο.

Σὲ λαοὺς ὅπου ὁ βασιλιάς ἦταν πανίσχυρος, ἦταν πολὺ φυσικὸ νὰ δοθῆ ἰδιαίτερη σημασία στὴν οἰκοδόμησι τῶν ἀνακτόρων. Κατὰ κανόνα, τὰ παλάτια ἦταν κτήρια πολὺπλοκα καὶ κτίζονταν σὲ πεδιάδες ἢ ὄροπέδια. Διαμορφώνονταν πάνω σὲ τεχνητὰ ἄνδηρα στηριζόμενα περιμετρικὰ ἀπὸ παχείς ἀναλημματικούς τοίχους, ὕψους 10 - 15 μέτρων. Πρὸς τὶς εἰσόδους τοὺς ὄδηγοῦν κεκλιμένα ἐπίπεδα ἢ σκάλες. Γύρω διαμορφώνεται τεῖχος μὲ πύργους.

Ἡ μεγάλη ἔκτασις ἦταν χαρακτηριστικὸ τῶν ἀνακτόρων. Τὸ Χορσαμπάντ π.χ. καταλαμβάνει πολλὰ στρέμματα σὲ ἐπιφάνεια. Ἡ σύνθεσίς τους γίνεται

μέ πολλές μεγάλες αὐλές, γύρω ἀπὸ τὶς ὁποῖες διατάσσονται τὰ διάφορα διαμερίσματα. Στοιχεῖα μνημειώδη καὶ μεγαλοπρεπῆ τοῦ ἀνακτόρου ἦταν οἱ κλίμακες ἀνόδου πρὸς τὶς εἰσόδους καὶ οἱ πυλῶνες. Οἱ κλίμακες εἶχαν μεγά-

3. Τὸ ἀνάκτορο τοῦ Χορσαμπάντ. Κάτοψη (Frankfort).

λο μῆκος καὶ μικρὸ ὕψος, διεκοσμοῦντο δὲ με ἀλαβάστρινες πλάκες ποὺ ἔφεραν ἀνάγλυφα με πολεμικὲς σκηνές, κυνήγια, τελετὲς θυσιῶν κτλ. Οἱ πυλῶνες με τοξωτὴ τὴν εἴσοδο σχηματίζονταν με δύο πύργους δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ποὺ ὡς ἐπίστεψη ἔφεραν κλιμακωτὲς ἐπάλλξεις. Στὴν βάση τους

είχαν και πάλι ανάγλυφα διακοσμητικά από αλάβαστρο με χερούβ ή τὸν ἥρωα Γκιλγκαμές.

Τὰ ἀνάκτορα δὲν διατάσσονται κατὰ μήκος, ὅπως στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ κατὰ πλάτος, δηλαδή ἡ εἰσοδὸς τους εἶναι ἀπὸ τὴν μακρότερη πλευρὰ τοῦ ὀρθογωνίου. Στὰ ἀνάκτορα ἦταν προσαρτημένοι ναοὶ με παρεκκλήσια. Τὰ ἱερά αὐτὰ εἶχαν συνήθως ὀρθογώνιο σχῆμα καὶ χωρίζονταν σὲ αὐλή, προθάλαμο καὶ κυρίως ναό. Ἀπαραίτητα προσκτίσματά τους ἦταν τὰ ζιγγουράτ, γιὰ τὰ ὁποία γίνεται λόγος εὐθὺς μετὰ.

Τὰ σπουδαιότερα ἀνάκτορα ποὺ μπορούμε νὰ μελετήσουμε ἀπὸ τὰ διασωθέντα ἐρείπιά τους, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πολὺ παλιότερα τοῦ Kish, τοῦ Halaf καὶ τοῦ Mari, εἶναι τὰ ἀσσυριακά. Τὸ παλάτι τοῦ Χορσαμπάντ κτίσθηκε τὸν 8ο π.Χ. αἰώνα ἀπὸ τὸν Σάργωνα τὸν II. Διασώθηκε σὲ καλὴ σχετικὰ κατάσταση. Τὸ ἀνέσκαψαν στὰ 1864 καὶ μᾶς δίνει πλήρη ἰδέα τῆς μορφῆς τῶν ἀσσυριακῶν ἀνακτόρων. Εἶναι κτισμένο σὲ πλατφόρμα, σὲ ὕψος 15 μέτρων ἀπὸ τὴν γύρω πεδιάδα καὶ περιλαμβάνει περὶ τὰ 700 δωμάτια. Εἶχε κλίμακες προσβάσεως καὶ κεκλιμένα ἐπίπεδα γιὰ τὰ ἄρματα. Τὰ γλυπτά τοῦ ἀνακτόρου βρίσκονται τώρα στὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖο.

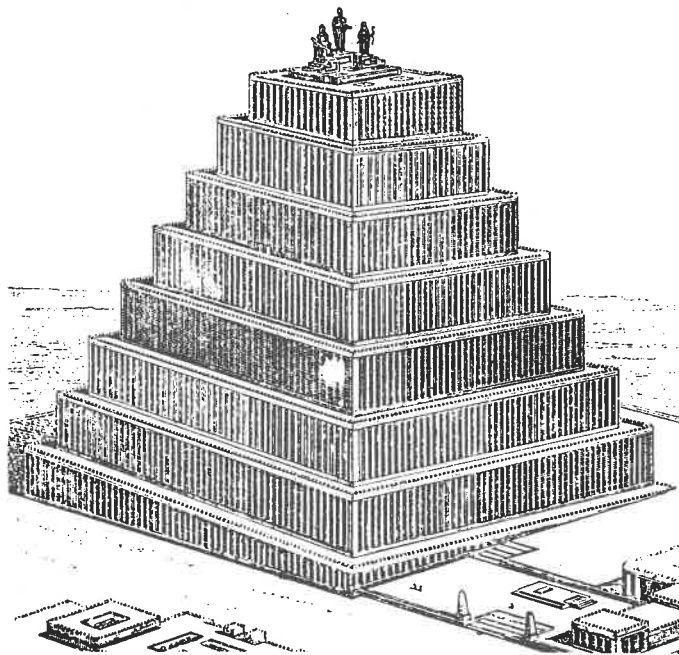
Στοὺς χώρους τοῦ παλατιοῦ ἔχουν δώσει διάφορα ὀνόματα ἀνάλογα με τὴν χρῆση ποὺ τοὺς ἀποδίδουν. Διακρίνονται τρεῖς ὁμάδες διαμερισμάτων. Τὸ κυρίως ἀνάκτορο με τὸ διαμέρισμα τοῦ μονάρχῃ, δημόσιες αἴθουσες, χώρους ὑποδοχῆς, δέκα αὐλές, διαδρόμους κτλ. τὰ ἰδιωτικὰ διαμερίσματα τῆς οἰκογένειας τοῦ βασιλιᾶ καὶ τὰ ὑπηρεσιακὰ διαμερίσματα γύρω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ αὐλή. Ὑπῆρχε ἐπίσης ἕνας αὐτόνομος ναὸς καὶ ἕνα ζιγγουράτ. Αὐτὸ ποὺ ἄλλοτε πίστευαν ὅτι ἦταν ὁ γυναικωνίτης, ἀπεδείχθη ὅτι ἦταν ἕνα ἀκόμα ἱερὸ πρὸς τιμὴ τοῦ Sin.

Παράθυρα δὲν ὑπῆρχαν καὶ ἐδῶ. Ὁ τρόπος στεγάσεως παρουσιάζει μεγάλα προβλήματα. Τὰ τεράστια πάχη τῶν τοίχων, 4 - 5 μέτρα, ἔγιναν ἴσως γιὰ μόνωση ἀπὸ τὴν μεγάλη ζέστη τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἴσως ὅμως καὶ γιὰ νὰ ἀντιστηρίξουν θολωτὲς κατασκευές, πράγμα ποὺ θεωρεῖται καὶ πολὺ πιὸ πιθανό. Ἄλλα σπουδαῖα ἀσσυριακὰ ἀνάκτορα εἶναι τὰ τρία τῆς Νινευῆ, τοῦ Σενναχερείμ, τοῦ Σαρδανάπαλου καὶ τοῦ Essarhaddon.

Οἱ ναοὶ τῶν Ἀσσυροβαβυλωνίων ἦταν ἐντεταγμένοι σὲ ἀνάκτορα ἢ καὶ αὐτόνομοι. Δὲν ἔχομε πολλὲς γνώσεις γιὰ τὴν μορφή τους. Κοινὰ τους χαρακτηριστικὰ εἶναι τὸ ὀρθογώνιο σχῆμα, ὁ περίβολος ποὺ διαμορφώνεται ἀπὸ ἰσχυρὸ τοῖχο καὶ ἔχει μία ἢ περισσότερες πύλες ποὺ στέφονται ἀπὸ πύργους καὶ ἐνίοτε ἕνα αἶθριο γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο διατάσσονται τὰ παρεκκλήσια καὶ ἄλλοι χώροι. Στὸν κεντρικὸ ἦταν συνήθως τοποθετημένο τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεότητας. Γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Μαρδοῦκ στὴν Βαβυλώνα γνωρίζομε ὅτι εἶχε ξύλινες δοκοὺς ἀπὸ κέδρο με ἐπένδυση ἀπὸ χρυσὸ ἢ ἄργυρο. Οἱ μεσοποταμιακοὶ ναοὶ δὲν εἶχαν παράθυρα, ἀλλὰ οἱ ἐξωτερικὲς

τους επιφάνειες ζωογονούνται από κτιστό διάκοσμο, προεξοχές, κάθετες ραβδώσεις και κορωνίδες. "Αν και τὰ λείψανα τῶν ναῶν πού υπάρχουν στήν διάθεσή μας γιά μελέτη εἶναι ἐλάχιστα, ἔχουν ἀποτολμηθῆ ἀπό διάφορους μελετητές ἀναπαραστάσεις.

Ἀπαραίτητα συμπληρώματα τῶν ναῶν ἦταν τὰ ζιγγοράτ. Πρόκειται γιά πυραμιδοειδή κτήρια μέ τετράπλευρη κάτοψη καί μέ περιμετρικά κεκλιμένα ἐπίπεδα πού ἔκαναν δυνατή τήν πρόσβαση μέχρι τήν κορυφή, ὅπου ὑπῆρχε

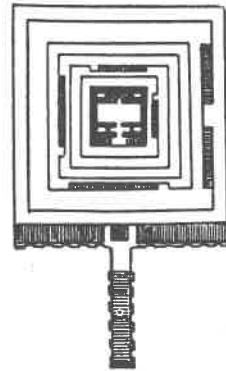
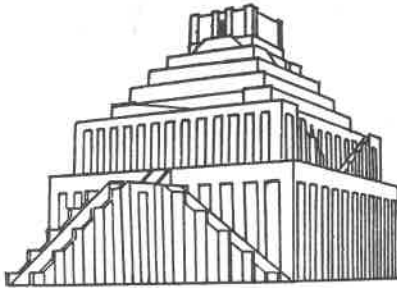

4. Ἀναπάρσταση ἑνὸς ζιγγοράτ μέ συνεχές κεκλιμένο ἐπίπεδο (Perrot - Chipiez).

οἰκίσκος. Ἀρχικά εἶχε νομισθῆ ὅτι τὰ ζιγγοράτ ἦταν οἱ ναοὶ τῶν Ἀσσυροβαβυλωνίων, ἀλλά ἀργότερα ἔγινε σαφές ὅτι ἐπρόκειτο γιά θρησκευτικοῦ χαρακτήρα παρατηρητήρια ἢ ἀστεροσκοπεῖα. Ὅπως σημειώθηκε, οἱ κάτοικοι τῆς Μεσοποταμίας λάτρευαν τὰ οὐράνια σώματα καί ἡ σοφία τῶν ἱερέων εἶχε ἄμεση σχέση μέ τήν ἀστρονομία. Ἀπό τοὺς οἰκίσκους στίς κορυφές τῶν ζιγγοράτ γίνονταν λοιπὸν οἱ παρατηρήσεις τῶν οὐρανίων σωμάτων καί βάσει αὐτῶν προβλέψεις γιά τὸ μέλλον. Ὁ οἰκίσκος τῆς κορυφῆς εἶχε ἀσφαλῶς καί τὸν χαρακτήρα μικροῦ ἱεροῦ. Ἡ πίστη τῶν Ἀσσυροβαβυλωνίων στὸ ὅτι οἱ θεοὶ κατοικοῦν στίς ἀπάτητες κορυφές τῶν ὄρων, κάνει πιθανὸ ὅτι καί ὁ οἰκίσκος τῆς κορυφῆς τῶν ζιγγοράτ μιμεῖτο τήν κατοικία

κάποιου θεοῦ. Σὲ 27 πόλεις τῆς Μεσοποταμίας ἔχει διαπιστωθῆ ἡ ὑπαρξὴ 34 ἐν συνόλῳ ἱερῶν πύργων τοῦ εἶδους αὐτοῦ.

Ἐπῆρχαν πολλοὶ τύποι ζιγγουράτ (ὀρθογώνιος τύπος μὲ εὐθύγραμμες σκάλες, τετράγωνος τύπος μὲ περιμετρικὰ κεκλιμένα ἐπίπεδα, μικτὸς τύπος). Τὰ περισσότερο γνωστὰ ἦταν τῶν πόλεων Οὕρ, Νιπούρ, Τέλλο, Uruk. Ἀντιστρόφως πρὸς τὶς αἰγυπτιακὲς πυραμίδες, ποὺ οἱ ἄξονες τῶν πλευρῶν τους ἔδειχναν τὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα, τὰ ζιγγουράτ εἶχαν προσανατολισμένες τὶς τέσσερες γωνίες τους. Κάθε ὄροφος τῶν κτηρίων αὐτῶν εἶχε διαφορετικὸ χρῶμα. Γνωστότερο εἶναι τὸ ζιγγουράτ τῆς Birs Nimroud, πλευρᾶς 87 μέτρων καὶ ὕψους 51 μέτρων. Ἄλλο γνωστὸ ζιγγουράτ ἦταν

5. Ἀναπαράσταση τοῦ ζιγγουράτ τῆς Βαβυλώνας (Ἐτεμενάκι) κατὰ τὸν Bussing (προοπτικὸ καὶ κάτοψη).

τῆς Βαβυλώνας, μέσα στὸν περίβολο τοῦ ἱεροῦ τοῦ Μαρδούκ καὶ εἶχε τὸ ὄνομα Ἐτεμενάκι. Ἀνασκάφηκε τὸ 1917 ἀπὸ τὸν Koldewey. Στὴν μνήμη τῶν λαῶν ἔμεινε ὡς θρύλος τοῦ πύργου τῆς Βαβέλ, συμβόλου τῆς ἀσέβειας τῶν ἀνθρώπων ποὺ θέλησαν νὰ φθάσουν τὸν οὐρανό. Στὴν κορυφὴ του ὑψωνόταν ναῖσκος μὲ γαλάζια ἐφουλωμένα τοῦβλα. Τὸ σπουδαῖο αὐτὸ ἔργο κατεδαφίσθηκε τὸν 7ο π.Χ. αἰῶνα, ἀλλὰ ἀργότερα τὸ ἀναστήλωσαν. Ὅταν ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος μπῆκε στὴν Βαβυλώνα, ὁ πύργος (τὸν ὁποῖο ὁ Στράβων περιγράφει ὡς «πυραμίδα τετράγωνον, ἔχουσαν ἐκάστην τῶν πλευρῶν σταδιαίαν», δηλαδὴ περίπου 190 μέτρα) ἦταν σὲ κατάσταση ἐρειπίσσεως. Σήμερα ἐλάχιστα ἴχνη του διακρίνονται.

Τὸ ζιγγουράτ τῆς Οὕρ, πολὺ παλιότερο, εἶχε διαστάσεις 45×65 μέτρα καὶ κυρτὲς καὶ συγκλίνουσες τὶς ἀκμὲς τῶν τοίχων του.

Σημειώνομε τέλος, ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ περιμετρικοῦ ἐπιπέδου προσπελάσεως τῆς κορυφῆς, ποὺ βλέπομε στὰ ζιγγουράτ, ἐπέζησε πολὺ ἀργότερα σὲ μερικὸς πυργοειδεῖς μιναρέδες τῆς πρώιμης μουσουλμανικῆς ἐποχῆς στὴν ἴδια περιοχὴ (Τζαμί τῆς Samarra).

2. Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Χιτιτῶν

Ὁ πολιτισμὸς τῶν Χιτιτῶν ἀναπτύχθηκε στὴν Ἀνατολικὴ καὶ τὴν Κεντρικὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ καλύπτει μίαν πολὺ μεγάλη χρονικὴ περίοδο, ἀπὸ τὸ 6000 π.Χ. ὡς τὸ 600 π.Χ. ἀπὸ τὴν ἀνωτέρα Παλαιολιθικὴ ἐποχὴ ὡς τὴν περσικὴ κατάκτηση. Ἡ πρώτη φάση τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ χάνεται μέσα στοὺς πολιτισμοὺς τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολίας, ἐνῶ ἡ τελευταία (750 - 800) στὴν Φρυγικὴ τέχνη. Ἡ ἀκμὴ του τοποθετεῖται κυρίως στὴν δευτέρα π.Χ. χιλιετηρίδα (1900 - 1200 π.Χ.), ἐποχὴ πού ὑφίστατο μιὰ ἰσχυρὴ στρατιωτικὰ αὐτοκρατορία. Μεταξὺ 1800 καὶ 1500 π.Χ. μάλιστα, οἱ Χιτιτίτες ἐξουσίαζαν μὲν μὲν μὲρος τῆς Μεσοποταμίας καὶ ὀλόκληρην τὴν Συρία. Στὸ διάστημα 1950 - 1200 ἀναπτύσσεται ἡ Χιτιτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Ἡ ἱστορία καὶ ὁ πολιτισμὸς τοῦ μεγάλου αὐτοῦ λαοῦ εἶναι ἀντικείμενο μελέτης τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης.

Οἱ Χιτιτίτες φαίνεται ὅτι ἦταν καὶ αὐτοὶ ἓνας λαὸς μικτός. Ἡ γλῶσσα τους ἦταν τῆς ἴδιας οἰκογένειας μὲ τὴν Ἑλληνικὴ καὶ τὴν Λατινικὴ. Ἡ οἰκοδομικὴ τέχνη καὶ ἡ γλυπτικὴ τῶν Χιτιτῶν καὶ οἱ σχέσεις τους μὲ ἐκείνες τῶν λαῶν τῆς Μεσοποταμίας παρουσιάζουν πολλὰ προβλήματα μελέτης. Τὰ λίγα κείμενα πού μᾶς πληροφοροῦν γι' αὐτοὺς εἶναι σφηνοειδῆ (στὴν Μεσοποταμία) ἢ εἶδος ἱερογλυφικῶν (στὴν Μ. Ἀσία).

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Χιτιτῶν ἦταν πρῶτιστα ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ λίθου καὶ εἶχε τὰ σπουδαιότερα ἐπιτεύγματά της σὲ μεγαλοπρεπεῖς ὀχυρώσεις καὶ πελώρια βασιλικὰ παλάτια. Ὅπως καὶ ἡ πρῶτη Ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἔκανε μεγάλη χρῆση ὠμῶν πλίνθων γιὰ τὰ κοινὰ κτήρια κατοικίας, ἀλλὰ στὴν μεγάλη ἀρχιτεκτονικὴ ἐκφραζόταν μὲ τὸν λίθο. Ἡ πρωτεύουσα στὸ Boghaz Kōy ἦταν μιὰ μεγάλη πόλη μὲ ναοὺς, παλάτια καὶ τείχη. Εἰδικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ πύλες τῆς πόλεως, πού εἶναι συνήθως διπλές (ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ) καὶ πλαισιώνονται μὲ πύργους. Γύρω ἀπὸ τὴν βάση τῶν πυλῶν (Boghaz Kōy, Sindhjirli) ὑπῆρχε συνεχῆς ζωφόρος μὲ γλυπτὰ, θεοὺς, ἀνθρώπους, ζῶα. Ὁ ἴδιος τύπος διακοσμῆσεως βρίσκεται καὶ στὰ παλάτια.

Οἱ Χιτιτίτες ἀρχιτέκτονες ἔκαναν χρῆση τοῦ κίονα. Κιονοστοιχίαι πολλὰς φορὲς δημιουργοῦνται γύρω ἀπὸ αὐλὰς ἢ ὑποστηρίζουν τὶς στέγες μεγάλων χώρων. Ἦταν πάντοτε ξύλινες. Εἶναι πιθανὸ οἱ κίονες αὐτοὶ νὰ ἐπηρέασαν πολὺ ἀργότερα τὴν Περσικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ἀκόμα καὶ τὴν Ἑλληνικὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

3. Ἡ Περσικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ

Οἱ Πέρσες ὑπῆρξαν ἓνας μεγάλος καὶ ἰσχυρὸς λαὸς, πού ἐπαιζαν πολὺ σπουδαῖο ρόλο στὴν Ἀνατολὴ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ἐγιναν κάποτε σχε-

δὸν κοσμοκράτορες καὶ ἀνέπτυξαν μεγάλο πολιτισμὸ ὄχι μόνο κατὰ τὴν ἐποχὴ πού θά μελετήσουμε ἐδῶ, ἀλλὰ καὶ πολὺ ἀργότερα.

Θρησκεία, κλίμα, πολιτιστικὸ καὶ ἱστορικὸ πλαίσιο

Ἡ Περσία, τὸ σημερινὸ Ἰράν, περιλαμβάνεται μεταξὺ τῶν ποταμῶν Τίγρη καὶ Ἰνδοῦ. Ἐκτείνεται στὰ ἀνατολικά τῆς Μεσοποταμίας καὶ πρὸς βορρᾶ συνορεύει μὲ τὴν Ἀρμενία. Τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς ἐξουσίαζε ὅλη τὴν Μέση Ἀνατολὴ ἀπὸ τὴν Ἰνδία ὡς τὸ Αἴγαῖο, τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Μ. Ἀσία.

Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν Μεσοποταμία, τὸ κλίμα στὰ ἀνατολικά ὑψίπεδα ἦταν ξηρὸ καὶ ὑγιεινὸ, ἂν καὶ τυπικὰ ἡπειρωτικὸ, θερμὸ τὸ καλοκαίρι, ψυχρότατο τὸν χειμῶνα. Τὸ Ἰράν εἶναι ἓνας χῶρος μὲ ὑψίπεδα, ἐρήμους, λαμπρὸ ἥλιο καὶ ζοηρὲς ἀντιθέσεις. Ὁ λαὸς τῆς ἀνῆκε φυλετικὰ στοὺς Ἰνδοευρωπαίους καὶ εἶχε μεγάλες ἀρετές, ἦταν γενναῖος, ὀργανωτικὸς, τίμιος καὶ δραστήριος. Ὅλοι οἱ κάτοικοι ἦταν στρατιῶτες. Οἱ ἰδιοκτῆτες γῆς ἰππεῖς καὶ ὁ λαὸς πεζοί. Ἀρχικὰ ζοῦσαν ἐλεύθεροι κατὰ ὀμάδες ἢ πατριές στὴ χώρα τους (γνωστὴ παλιά ὡς Ἐλάμ) καὶ ἀργότερα ὑπετάγησαν στοὺς Ἀσσυρίους. Τὸν 8ο καὶ τὸν 7ο π.Χ. αἰῶνα, ἀφοῦ ἀπέκτησαν τὴν ἀνεξαρτησία τους, συνασπίσθηκαν γιὰ νὰ δημιουργήσουν πρῶτα τὸ Μηδικὸ κράτος, πού ἐπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν Μέση Ἀνατολὴ καὶ μετὰ ἀπὸ τὸ 549 π.Χ. τὸ Περσικόν. Ἡ δυναστεία τῶν Ἀχαιμενιδῶν πού ἀνέβηκε στὸν περσικὸ θρόνο στὸ διάστημα 558 - 333 π.Χ. ἀνῆκε σὲ μία ἀπὸ τίς τοπικὲς πατριές. Τὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς περιορίζεται στὰ χρόνια τῶν Ἀχαιμενιδῶν δεδομένου ὅτι τόσο οἱ Μῆδοι ὅσο καὶ οἱ παλιότεροι κάτοικοι τοῦ Ἰράν δὲν μᾶς ἔχουν ἀφήσει ἀξιόλογα ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα.

Ἡ ἄνοδος τῆς Περσικῆς αὐτοκρατορίας ξεκινᾷ μὲ τὸν Κύρο τὸν Β' (559 - 530), ἄνθρωπο μὲ μεγάλες ἰκανότητές. Κατέλυσε τὸ μικρασιατικὸ κράτος τῆς Λυδίας καὶ προσέβαλε τὸ Ἀσσυριακόν. Ἡ Βαβυλώνα ἔπεσε (538) καὶ τὸ Περσικόν κράτος κατέλαβε τὴν Μεσοποταμία καὶ τὴν Συρία. Ὁ γιὸς του Καμβύσης (530 - 522 π.Χ.) μὲ νέες ἐκστρατείες προσέθεσε στὴν αὐτοκρατορίᾳ του τὴν Αἴγυπτο. Τὸν διαδέχθηκε ὁ Δαρεῖος (522 - 486 π.Χ.), ὁ ὁποῖος ὀργάνωσε τὰ ὀικονομικὰ καὶ τὴν διοίκηση καὶ ἐπιχείρησε μεγάλες ἐκστρατείες. Τότε ἄρχισε καὶ ὁ μεγάλος ἀνταγωνισμὸς τοῦ Περσικοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου, μὲ τὴν προσβολὴ κατὰ τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ κατόπιν ἐκστρατεία στὴν ἴδια τὴν Ἑλλάδα πού κατέληξε στὴν καταστροφὴ τῆς Ἐρετρίας καὶ τὴν ἧττα τῶν Περσῶν στὸν Μαραθῶνα (490 π.Χ.). Ὁ ἐπόμενος βασιλιάς ὁ Ξέρξης ἐπανάλαβε τὴν ἐκστρατεία στὴν Ἑλλάδα πού ἀπέτυχε ἐπίσης. Αὐτὸ ἐσήμανε καὶ τὸ τέλος τῶν ἐπεκτάσεων τοῦ Περσικοῦ κράτους, πού εἶχε τεράστια σημασία γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ γενικώτερα (480 π.Χ.).

Ἄκολουθοῦν οἱ βασιλεῖς Ἄρταξέρξης I, Δαρείος II, Ἄρταξέρξης II, Ἄρταξέρξης III. Οἱ σχέσεις τους μὲ τοὺς Ἕλληνας ἦταν συνεχεῖς. Οἱ ἀγῶνες ἀλληλοεξοντώσεως τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα, ἔφερναν πολλές φορές τὸν «Μεγάλο Βασιλέα» μὲ τὰ τεράστια πλοῦτη του καὶ τὴν μεγάλη ἰσχύ του νὰ γίνεται σχεδὸν ρυθμιστὴς τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων. Ἄλλα λίγο ἀργότερα τὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος στρέφοντας τὸν ἐνωμένο Ἑλληνικὸ κόσμον πρὸς τὴν ἀνατολή, νίκησε σὲ σειρά ἀπὸ μάχης τὸν τελευταῖο τῆς σειράς τῶν Ἀχαιμενιδῶν βασιλεῖα Δαρεῖο τὸν III καὶ κατέλυσε τὸ ἀπέραντο Περσικὸ κράτος.

Τὸ πολίτευμα στὴν Περσία ἦταν μοναρχικὸ καὶ ἡ βασιλεία κληρονομικὴ. Ὁ μονάρχης εἶχε τὸν τίτλον τοῦ Βασιλέως τῶν Βασιλέων ἢ τοῦ Μεγάλου Βασιλέως. Ἡ διοίκηση τοῦ κράτους ἀργότερα, κατὰ τὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς τουλάχιστον λειτουργοῦσε τέλεια καὶ στηριζόταν σὲ ἓνα σύστημα ἀποκεντρώσεως μὲ ἰσχυρότατους τοπικοὺς διοικητὲς, τοὺς σατράπες. Ἴσως τότε γιὰ πρώτη φορά δημιουργήθηκε ἡ ἐννοια τοῦ μεγάλου ὑπερεθνικοῦ κράτους, ποὺ περιελάμβανε ὑπὸ τὸν Μεγάλο Βασιλέα πολλοὺς λαοὺς. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ἐξετίμησε τὰ διοικητικὰ συστήματα τῶν Περσῶν καὶ εἶχε τὴν πρόθεση νὰ διατηρήσει πολλὰ ἀπὸ αὐτά.

Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κράτους τῶν Ἀχαιμενιδῶν ἦταν πάντοτε ἀνθηρὰ. Ὁ Μέγας Βασιλεὺς συγκέντρωνε τεράστια πλοῦτη ἀπὸ τίς χῶρες ποὺ ἐξουσίαζε καὶ γι' αὐτὸ τὸ περσικὸ νόμισμα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἦταν τὸ σταθερότερον ποὺ ὑπῆρχε (δαρειακοί). Ἡ οἰκονομικὴ αὐτὴ ἀνεση ἔδινε τὴν δυνατότητα νὰ πραγματοποιηθοῦν μεγάλα οἰκοδομικὰ προγράμματα.

Οἱ Πέρσες λάτρευαν τὴν φωτιά (Ἄτάρ) καὶ ἓνα κύριον θεὸν, τὸν Ἀχουραμάσδα, τὸν ὁποῖο πίστευαν ἀνώτερον ἀπὸ τοὺς ἄλλους θεοὺς, δημιουργὸν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς εὐτυχίας του. Ὁ βασιλεὺς ὑποτίθεται ὅτι εἶχε τὴν χάρη τοῦ ἴδιου τοῦ θεοῦ πλην ὅμως τὸ κράτος δὲν στηριζόταν στὴν θρησκεία. Δὲν ὑπῆρχε λατρεία τοῦ αὐτοκράτορα, ἀλλὰ τὸ πιστευόμενον ὅτι κυβερνᾷ μὲ τὴν θέληση τοῦ Ἀχουραμάσδα, ἔνωσε τὸν Περσικὸν κόσμον.

Ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτον μαθαίνομε καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους θεοὺς τῆς Περσίας. Λατρευόταν ὁ Ἥλιος (Μίθρας), τὸ φεγγάρι, ἡ γῆ, τὰ νερά, καὶ ὁ ἄνεμος. Φαίνεται πάντως ὅτι ὑφίστατο διαφοροποίησι λαϊκῆς καὶ ἐπίσημης θρησκείας. Ἡ λατρεία τῶν θεῶν στὸ Ἰράν περιελάμβανε αἵματηρὰ θυσίας. Ὁ Ἡρόδοτος ἔχει ἀφήσει περιγραφὰς τῶν ἀπλῶν θρησκευτικῶν τελετῶν, ποὺ εἶχαν τίς ρίζες τους στὸ ἀπώτερον παρελθὸν τῶν Περσῶν. Οἱ νεκροὶ ἐθάπτοντο χωρὶς νὰ ἀνεγείρονται μεγάλα ταφικὰ μνημεῖα. Ἡ περσικὴ θρησκεία στὰ χρόνια τῶν Ἀχαιμενιδῶν ἀναμορφώθηκε ἀπὸ τὸν Ζοροάστρη, ἓνα προφήτην, ποὺ ἄρχισε νὰ διαδίδει τὴν θρησκεία του ἀπὸ τὰ ἀνατολικά τοῦ κράτους πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ γρήγορα ἐπικράτησε. Ἡ βασικὴ του ἰδέα

ήταν ότι ο κόσμος κυβερνάται από δύο αρχές, τὸ Καλὸ καὶ τὸ Κακό. Ὁ δυϊσμός αὐτὸς ἔφερε μία μορφή ἀτελοῦς μονοθεΐας.

Ἡ γλώσσα τῶν Περσῶν ἦταν ἀρκετὰ ἀνεπτυγμένη, ἀλλὰ γιὰ τὴν γραφὴν χρησιμοποιοῦσαν σφηνοειδῆ σύμβολα ποὺ πήραν ἀπὸ τοὺς Μεσοποταμίους. Οὐδέποτε δημιούργησαν φιλοσοφία, φιλολογία ἢ θέατρο, ὅπως οἱ Ἕλληνες.

Τὰ ὕλικὰ καὶ οἱ τρόποι δομῆς

Τὰ οἰκοδομικὰ ὕλικὰ ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὴν Περσικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι διάφορα. Ἀντίθετα πρὸς τὴν Μεσοποταμία, ἐδῶ ὑπάρχουν ἄφθονοι λίθοι, κυρίως ἔγχρωμοι ἀσβεστόλιθοι καὶ λίγα μάρμαρα. Οἱ τεχνίτες τῶν μεγάλων περσικῶν ἀνακτόρων χρησιμοποιοῦν τὸν λίθο ὄχι μόνο γιὰ τὴν βάση τῶν κτηρίων ἀλλὰ καὶ γιὰ δάπεδα, θυρώματα ἢ καὶ μεγαλειώδη ἀναλήματα ἀπὸ πελώριες πέτρες, ἄριστα δουλεμένες καὶ ἀναπτύσσουν τὴν λιθοξοικὴ σὲ θαυμαστὸ βαθμό. Τὰ ξύλα καὶ ἐδῶ εἶναι σπάνια καὶ εἰσάγονται ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν, τὸν Λίβανο κυρίως. Τὰ μέταλλα τὰ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ διάφορες ἐπενδύσεις.

Μεγάλῃ ἐφαρμογῇ εἶχαν στὴν Περσικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τὰ τοῦβλα, ὠμὰ καὶ ψημένα, καθὼς καὶ τὰ ἐφουλωμένα γιὰ ἐπενδύσεις. Μὲ αὐτὰ σχηματίζονταν διακοσμητικὰ, συνθέσεις καὶ ἔγχρωμα ἀνάγλυφα. Τὰ ζωντανὰ τοὺς χρώματα καὶ ἡ ὕψή τοὺς ἔκαναν τὰ σμαλτωμένα αὐτὰ πῆλινα πολὺ ἐπιτυχή. Ἡ παράδοση αὐτὴ διατηρήθηκε στὴν περσικὴ τέχνη καὶ πολὺ ἀργότερα.

Μορφές

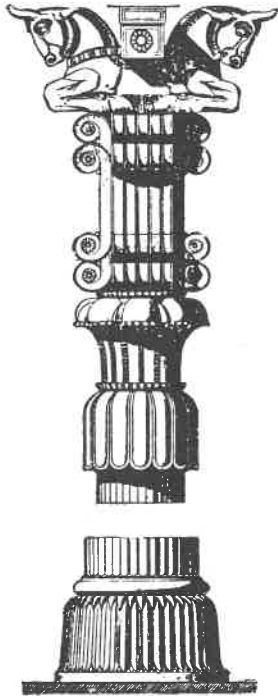
Οἱ κίονες εἶναι βασικῆς σημασίας στοιχεῖα τῆς Περσικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τοὺς χρησιμοποιοῦσαν σὲ μεγάλους ἀριθμούς. Ὑπάρχει ἡ γνώμη ὅτι οἱ ὑπόστυλες αἴθουσες ποὺ ἔκτιζαν εἶχαν ὡς ἀφετηρία ξένα πρότυπα, τοὺς αἰγυπτιακοὺς ναοὺς ἢ τὰ χιτιτικὰ παλάτια.

Ὁ περσικὸς κίονας ἔχει βάση, κορμὸ καὶ κιονόκρανο. Ἡ βάση ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓμισι σπείρα ὑποστηριζόμενη ἀπὸ ἀντεστραμμένη κάλυκα ποὺ διακοσμείται μὲ φύλλα καὶ ἀνθέμια. Τὰ φύλλα ἔχουν ὀξεία αἰχμὴ ποὺ βλέπει πρὸς τὰ κάτω. Ὁ κορμὸς εἶχε συνήθως ραβδώσεις (στὰ ἀνάκτορα, στοὺς τάφους ἔμενε ἀρράβδωτος) κατακόρυφες καὶ πολυάριθμες. Ἀναφέρονται 32 ἢ 52 ραβδώσεις. Αὐτὲς ἔδιναν στὸν κίονα ἐλαφρότητα καὶ μὲ σωστὸ τρόπο τόνιζαν ὀπτικὰ τὸ κυλινδρικό του σχῆμα. Οἱ κορμοὶ αὐτοὶ θυμίζουν ἀντίστοιχους σὲ πρῶμα ἑλληνικὰ ἰωνικὰ ἔργα ὅπως π.χ. τὴν στήλη τῶν Ναξίων στοὺς Δελφούς.

Τὰ κιονόκρανα εἶναι διαφόρων εἰδῶν. Συνήθως εἶναι τριμερῆ, μὲ τὸ κάτω μέρος μορφῆς ἀντεστραμμένου κάλυκα μὲ φύλλα, τὸ δεῦτερο μέρος φοι-

κόσχημο και τὸ ἀνώτερο μέρος σύνθετο ἀπὸ προτομὲς ταύρων ἢ κερασφόρων λεόντων, τὶς ὁποῖες ὑποστηρίζουν διπλῆς ἑλικες σχηματίζοντας σταυρὸ στήν κάτωψη. Τὰ προπύλαια τῆς Περσεπόλεως εἶχαν κιονόκρανα τοῦ εἶδους αὐτοῦ. Ὑπῆρχε καὶ πολὺ ἀπλούστερη μορφή με ἡμίτομα κερασφόρων ταύρων ἀπ' εὐθείας ἐδραζόμενα στὸν κορμὸ τοῦ κίονα.

Οἱ περσικοὶ κίονες γενικὰ εἶναι πολὺ ραδινοί, τὸ ὕψος τους φθάνει τὶς 12 κάτω βάσεις. Τὸ σύνθετο κιονόκρανὸ τους τοὺς κάνει ἀκόμα πιὸ ψηλοὺς. Ἄν καὶ τὰ μέρη τους δὲν παρουσιάζουν ὀργανικὴ σύνθεση, κάνουν πολὺ πλούσια ἐντύπωση. Ἡ τελειότητα τῆς κατασκευῆς, ἡ λεπτότητα τῶν λεπτομερειῶν, οἱ καθαρὲς ἐπιφάνειες τῶν γλυπτῶν τους, θυμίζουν τὰ καλὰ ἔργα τῆς ἀρχαϊκῆς ἰωνικῆς τέχνης. Ἄν καὶ μαρτυροῦν τὴν ξύλινη προέλευσίν τους, οἱ περσικοὶ κίονες εἶναι πολὺ ὀργανικώτεροι ἀπὸ τοὺς αἰγυπτιακοὺς καὶ ἡ σύνθεσή του δείχνει πλοῦτο καὶ φαντασία. Μερικὰ στοιχεῖα τους φαίνεται ὅτι ἐπηρέασαν πολὺ ἀργότερα τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν γειτονικῶν λαῶν (δίζωνα κιονόκρανα με ζῶα). Οἱ κίονες, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἦταν ψηλοὶ, τοποθετοῦντο καὶ ἀραιὰ στὸν χῶρο. Στὰ ἀνάκτορα τῆς Περσεπόλεως π.χ. τὸ ὕψος τους ἐφθανε τὰ 19 μ. (Παρθενώνας 10,44 μ.) καὶ τοποθετοῦντο σὲ ἀπόσταση 9 μέτρων ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο.

6. Σύνθετος περσικὸς κίονας σὲ ἀναπαράσταση (Russel-Sturgis).

Στοὺς κίονες γινόταν ἡ ἐδραση ξύλινου ἐπιστυλίου με τρεῖς ταινίες καὶ δδόντες, χωρὶς ζωφόρο ποὺ θυμίζει πάλι τὰ Ἴωνικὰ Μικρασιατικὰ κτήρια. Στὰ ἐπιστύλια στηριζόταν ἡ ἐπίπεδη στέγη (δῶμα).

Ἡ Περσικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, μιμούμενη ἀπ' εὐθείας τὰ μεσοποταμιακὰ πρότυπα, χρησιμοποίησε πάρα πολὺ τὸ στοιχεῖο τῶν συνεχῶν ζωφόρων ἀπὸ ἀνάγλυφα, σκαλισμένα σὲ λίθο ἢ ἀπὸ ἐγχρωμα τοῦβλα. Ποιοτικὰ ξεπέρασε κατὰ πολὺ τὰ πρότυπα αὐτά. Χρησιμοποίησε ἐπίσης τὰ φτερωτὰ τερατώδη ζῶα σὲ πυλώνες, τὶς μνημειώδεις κλίμακες, τὰ ὑπερυψωμένα ἄνθηρα γιὰ τὴν ἀνέγερση τῶν ἀνακτόρων. Πλῆθος ἄλλων μορφῶν τῆς Περσικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἔχουν τὰ ἄμεσα πρότυπά τους στήν τέχνη τῶν Ἀσσυροβαβυλωνίων (κεκλιμένα ἐπίπεδα, ἐπάλξεις, ἀνθέμια κ.ἄ.), ἐνῶ ἄλλα στοιχεῖα δείχνουν αἰγυπτιακὴ ἴσως καταγωγή, ὅπως τὸ κοῖλο γεῖσο καὶ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Ἀχουραμάσδα, ποὺ θυμίζει αἰγυπτιακὰ φτερωτὰ ἐμβλήματα.

Ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς ἔχει γίνει πιά ἀποδεκτὸ ὅτι πολλὲς μαρμαροκατασκευὲς καὶ γλυπτά τῶν περσικῶν παλατιῶν (ἰδιαιτέρα στὶς Πασαργάδες) ἔχουν γίνει ἀπὸ Ἕλληνες, Ἴωνες τεχνίτες. Τὸ ἀποδεικνύει ὄχι μόνο ἡ τεχνοτροπία τους ἀλλὰ καὶ ὀρισμένες κατασκευαστικὲς λεπτομέρειές τους (σύνδεσμοι, γόμφοι, ἐργαλεῖα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν). Ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο εἶναι ἄλλωστε γνωστὸ ὅτι Ἕλληνες καλλιτέχνες εἶχαν ἐργασθῆ γιὰ τοὺς ἡγεμόνες τῆς Ἀνατολῆς, ὅπως ὁ Θεόδωρος ὁ Σάμιος, γλύπτης καὶ χρυσοκόος γιὰ τὸν Κροῖσο, καὶ ὁ Τηλεφάνης ὁ Φωκαεὺς, γλύπτης στὴν αὐλὴ τοῦ μεγάλου βασιλιᾶ στὰ Σοῦσα. Οἱ Πέρσες ἦταν σὲ θέση νὰ ἐκτιμῆσουν τὴν Ἑλληνικὴ τέχνη. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι λεηλατώντας τὴν Ἀθηναϊκὴ ἀγορὰ στὰ 480 π.Χ. ἀπήγαγαν τὸ γνωστὸ χάλκινο σύμπλεγμα τῶν Τυραννοκτόνων, ἔργο τοῦ Ἀντήνορος, στὴν Περσία.

Τὰ μνημεῖα

Στὴν Περσία τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀχαιμενιδῶν διακρίνονται βασικὰ τρία εἶδη μνημείων: βωμοί, ἀνάκτορα καὶ τάφοι.

Οἱ Πέρσες δὲν ἐκτιζαν ναοὺς. Ἡ λατρεία γινόταν στὸ ὑπαιθρο καὶ τὸ μοναδικὸ σχετικὸ μ' αὐτὴν ἀρχιτεκτόνημα ἦταν ὁ βωμὸς. Ἡ μορφή τῶν ἀπλούστερων ἀπὸ τοὺς βωμοὺς ἀπεικονίζεται σὲ ἀνάγλυφα, ὅπου παριστάνονται θυσίαι. Ἦταν ὀρθογώνιου παραλληλεπίπεδου σχήματος, μὲ μείωση πρὸς τὰ πάνω καὶ εἶδος μικρῶν ἐπάλξεων. Στὶς Πασαργάδες σώθηκαν δύο βωμοί, σχετικὰ μικροί, μὲ σκάλα ἀνόδου καὶ ἐλεύθερο τὸν γύρω χῶρο γιὰ τὴν συγκέντρωση τῶν πιστῶν. Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ πολὺ μεγαλύτεροι βωμοί, μορφῆς πύργου μὲ ἰσόδομη τοιχοποιία ἐξωτερικά, στὴν κορυφὴ τῶν ὁποίων γινόταν ἡ θυσία καὶ ἦταν ἀναμμένο τὸ ἱερὸ πῦρ. Παράδειγμα τοῦ εἶδους αὐτοῦ ἀναφέρομε τὸ πυργοειδὲς κτίσμα ἀπέναντι ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Δαρείου στὸ Naqsh-i-Rustam.

Ἡ οἰκοδόμησις τῶν περσικῶν ἀνακτόρων βρισκόταν στὸ πνεῦμα τῆς προβολῆς ἢ σωστότερα τῆς ἐπιβολῆς τοῦ βασιλικοῦ μεγαλείου. Πρόκειται γιὰ ἀρχιτεκτονικὴ μὲ πολὺ μεγάλες προθέσεις, πρωτοφανὴ σὲ ἔκταση ἀλλὰ καὶ σὲ ποιότητα. Γιὰ τὴν ἀνέγερσις τῶν ἀνακτόρων ἐφαρμόσθησαν ὑλικά καὶ χρησιμοποιήθηκαν τεχνίτες ἀπὸ μακρινὰ μέρη τῆς ἀπέραντης αὐτοκρατορίας. Κατασκευάζονταν πάνω σὲ τεχνητὰ ἄνδρα, σὲ πεδιάδες. Μὲ ἐπιχώσεις διαμορφωνόταν μία μεγάλη πλατεῖα μὲ ἀναλημματικούς τοίχους γύρω καὶ προσπελάσεις ἀπὸ κλίμακες ἢ κεκλιμένα ἐπίπεδα. Ὅπως καὶ στὰ ἄσσυριακά τους πρότυπα, ζῶνες ἀναγλύφων ἢ ἄλλων διακοσμήσεων στολίζουν τὶς κλίμακες αὐτές. Μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἔργων αὐτῶν ἔχει μεταφερθῆ στὰ μουσεῖα τῆς Εὐρώπης (Λούβρου, Βρετανικὸ κ.ἄ.). Τὰ σπουδαιότερα ἀνάκτορα εἶναι τῶν Σούσων καὶ τῆς Περσεπόλεως καὶ ὅλα περιλαμβάνονται στὸ

διάστημα 550 - 450 π.Χ., στα χρόνια δηλαδή της μεγάλης περσικής άκμης.

Στά ανάκτορα τών Ἀχαιμενιδῶν δὲν ἔχομε μιὰ συνεχή καὶ ὀγκώδη κατασκευή, ὅπως στήν Μεσοποταμία, ἀλλὰ χωριστὰ κτίσματα, πάντοτε μὲ ὀρθογωνικὸ σχῆμα, κατασκευαστικὰ ἀνεξάρτητα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, πού ἀφῆναν μεταξύ τους αὐλὲς καὶ ἐλεύθερους χώρους. Ἡ ἀρχικὴ σύλληψη δὲν εἶναι πολὺ σαφὴς γιατί οἱ μεταγενέστεροι βασιλεῖς προσέθεταν κατὰ καιροὺς νέα κτίσματα στὰ ὑφιστάμενα. Οἱ διαδρομὲς πού ἀκολουθοῦσαν οἱ πομπὲς τῶν ἀξιωματούχων ἢ τῶν ξένων γιὰ νὰ φθάσουν στὸν Μεγάλον Βασιλέα, εἶναι καθορισμένες καὶ διαφαίνονται στὶς κατόψεις. Εἶναι φανερό ὅτι γιὰ τὴν πολὺπλοκὴ λειτουργία τοῦ παλατιοῦ ἦταν ἀπαραίτητα τὰ πρόπυλα, οἱ αἶθουσες ἀκροάσεως καὶ οἱ αἶθουσες γιὰ δεξιώσεις.

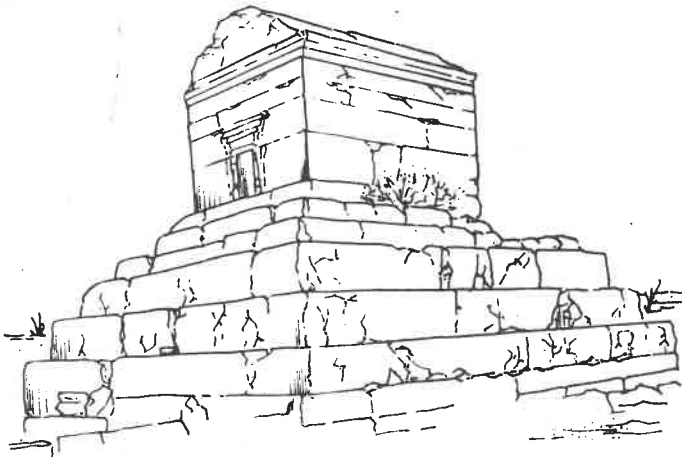
Ἔτσι τὴν εἴσοδο τῶν ἀνακτόρων διαμόρφωσαν μεγαλοπρεπῆ προπύλαια σὲ τετράγωνο σχῆμα μὲ κολοσσιαίους ἀποτροπαϊκοὺς φτερωτοὺς ταύρους. Γιὰ τὶς αἶθουσες ἀκροάσεως εἶχε διαμορφωθῆ ἓνας τύπος κτηρίου, ἢ ἀπαντάνα, τετράγωνο, μὲ στοᾶς ἐξωτερικὰ στὶς ἐλεύθερες πλευρὲς του, ὑπόστυλο μὲ πολλοὺς κίονες σὲ τετραγωνικὸ κάρναβο. Πρὸς τὰ πάνω διαμορφωνόταν ὀριζόντιο δῶμα. Οἱ αἶθουσες τῶν συμποσίων καὶ τῶν δεξιώσεων ἦταν ὑπόστυλες, μὲ πλῆθος κίωνων σὲ τετραγωνικὸ κάρναβο ἐπίσης. Ὅλα τὰ κτίσματα ἦταν ψηλά, λεπτοκαμωμένα καὶ χαριτωμένα σὲ πλήρη ἀντίθεση πρὸς τὸ βαρὺ καὶ ὀγκῶδες ὕφος τῶν Ἀσσυροβαβυλωνιακῶν ἢ τῶν Αἰγυπτιακῶν οἰκοδομημάτων. Οἱ κίονες ἦταν μαρμάρινοι· στὰ μικρότερα κτήρια ξύλινοι ἐπενδυμένοι μὲ χρωματιστὸ κονίαμα· οἱ τοῖχοι ἀπὸ ὠμές πλίνθους (δὲν διασώθηκαν) ἀλλὰ τὰ πλαίσια τῶν θυρῶν ἀπὸ μάρμαρο ἢ λίθο.

Στὴν Περσέπολη, σὲ ἓνα ἐνιαῖο ἀνάλημμα 300×450 μ. περίπου καὶ ὕψους 12 μ. πάνω ἀπὸ τὴν πεδιάδα, ἔχει κτισθῆ ἓνα πολὺ ἐντυπωσιακὸ σύνολο. Ἡ εἴσοδος γινόταν ἀπὸ τὰ μνημειώδη προπύλαια, κτισμένα ἀπὸ τὸν Ξέρξη, μὲ σμαλτωμένα τοῦβλα καὶ ταύρους φτερωτοὺς. Στὸ κυρίως ἀνάκτορο ὑπῆρχε ἡ περίφημη αἶθουσα μὲ 36 κίονες (ἀπαντάνα), κτισμένη ἀπὸ τὸν Δαρεῖο, τὴν ὁποία πυρπόλησαν οἱ Μακεδόνες, ὅταν κατέλαβαν τὸ πάλαι. Χρησίμευε γιὰ αἶθουσα ἀκροάσεων καὶ συνολικὰ κάλυπτε ἔκταση 125×125 μέτρων. Στὴν πρόσοψή της καὶ τὰ κλιμακοστάσιά της σῶθηκαν ἀπερანτες ζωφόροι μὲ ἀνάγλυφα. Ἡ αἶθουσα τοῦ θρόνου, ἢ αἶθουσα τῶν ἑκατὸ κίωνων, εἶχε ἐπίσης τετράγωνο σχῆμα καὶ διπλὴ στοὰ μὲ 16 κίονες στὴν πρόσοψή της. Μέσα στὴν αἶθουσα ὑπῆρχε ὁ θρόνος, πάνω σὲ ψηλὸ βᾶθρο, μὲ οὐρανίσκο. Τὸ ἀνακτορικὸ συγκρότημα τῆς Περσεπόλεως περιλάμβανε ἐπίσης τὸ βασιλικὸ θησαυροφυλάκειο, δύο τετράγωνες ὑπόστυλες αἶθουσες γιὰ ἐπίσημα συμπόσια (μία τοῦ Δαρείου καὶ μία τοῦ Ξέρξη) κ.ἄ.

Στὰ Σοῦσα, διοικητικὸ κέντρο τοῦ κράτους, ὑπάρχουν λείψανα τῶν μεγάλων ἀνακτόρων τοῦ Ξέρξη καὶ τοῦ Ἀρταξέρξη. Οἱ περίφημες ζωφόροι του μὲ σμαλτωμένα τοῦβλα καὶ ζωηρὰ χρώματα πού ἔχουν ἐκτεθῆ στὸ Μου-

σειο τοῦ Λούβρου εἶναι ἀπὸ τὰ ἀριστουργήματα τῆς Περσικῆς τέχνης. Παριστάνουν φτερωτὰ λιοντάρια ἢ ταύρους ποὺ βαδίζουν ἢ τοὺς «ἀθανάτους», τοὺς ἐκλεκτοὺς σωματοφύλακες τοῦ μονάρχη μὲ πολυτελῆ φορέματα, τόξα, ἀκόντια καὶ μακριὰ γενειάδα. Πρόκειται γιὰ ἔργα ἀρίστης τέχνης μὲ πολλὰ ἀναλογίαις πρὸς τὴν σύγχρονή της τῆς ἑλληνικῆς Ἰωνίας. Στὰ Σοῦσα, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κίονες, δὲν ὑπῆρχε ἄλλοῦ γλυπτικὸς διάκοσμος.

Στὶς Πασαργάδες ἔχουν βρεθῆ λείψανα ἐπίσης ἐνὸς βασιλικοῦ ἀνακτόρου τοῦ Κύρου. Ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα ἀπέραντο χῶρο μὲ ἀναλημματικούς τοίχους γύρω, μέσα στὸν ὁποῖο ὑπῆρχε ἓνα συγκρότημα ἀπὸ κήπους,

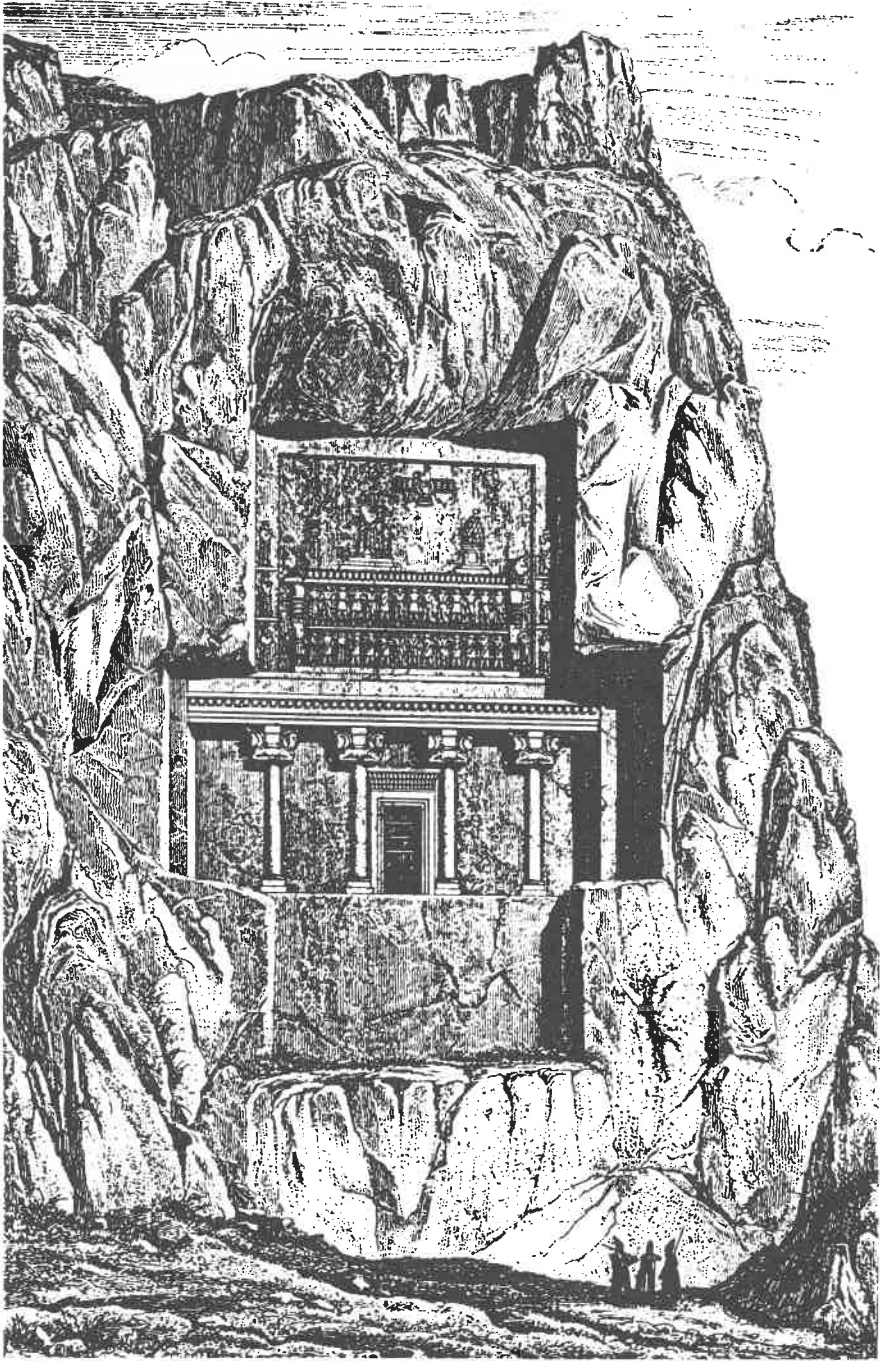
7. Ὁ τάφος τοῦ Κύρου.

ἄλση, παλάτια καὶ ἱερά. Τετραπτέρυγα πνεύματα ἦταν σκαλισμένα σὲ παραστάδες θυρῶν καὶ μεγάλες ἐπιγραφές μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Κύρου. Σ' ἓνα ἀπὸ τὰ παλάτια τοῦ συγκροτήματος οἱ κίονες ἦταν ξύλινοι μὲ ζωηρὰ χρώματα. Ὑπῆρχε καὶ ἐδῶ ἓνας πυργοειδῆς βωμὸς γιὰ τὸ ἱερὸ πῦρ.

Ἡ Περσικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἀνακτόρων χαρακτηρίζεται κατὰ βάση ἀπὸ ἐκλεκτικισμό. Χρησιμοποιεῖ χωρὶς φειδῶ στοιχεῖα ἀπὸ ἄλλους πολιτισμούς. Ὑπάρχει ὁμως μία ἐνότητα στὸ σύνολο, καθὼς καὶ μία μεγαλοπρέπεια ποὺ ξεπέρασε τὰ πρότυπά της.

Οἱ τάφοι τῶν βασιλέων τῆς Περσίας εἶναι μνημεῖα ἀξιόλογα. Χωρὶς νὰ ἔχουν μεγάλες ἀπαιτήσεις ὅπως οἱ Αἰγυπτιακοί, παρουσιάζουν σημαντικὸ ἀρχιτεκτονικὸ ἐνδιαφέρον.

Ὁ τάφος τοῦ Κύρου στὶς Πασαργάδες ἔγινε γνωστὸς ἀπὸ ἀρχαῖες περιγραφές (Ἀρριανός, Ἡρόδοτος, Πλίνιος, Στράβων) καὶ τὴν ἀναστήλωσή του ἀπὸ τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο. Διατηρεῖται ἀκόμα καλὰ. Ἡ παράδοση πιστεύει ὅτι εἶναι ὁ τάφος τῆς μητέρας τοῦ Σολομώντα. Σὲ ἕξι ἀναβαθμοὺς

8. Πρόσοψη βασιλικού τάφου στο Naqch-i-Rustam (Russel-Sturgis).

μορφής έπαλλήλων κρηπιδωμάτων ύψώνεται ό κυρίως τάφος μορφής ναΐσκου με άέτωμα (διαστ. 3,20 × 2,15 μ.). Ή έλληνική επίδραση στο μνημείο είναι προφανής.

Τελείως διαφορετικοί ήταν οι τάφοι τών υπόλοιπων Άχαιμενιδών βασιλέων στο Naqsh-i-Rustam, 13 χιλιόμετρα βόρεια τής Περσεπόλεως. Είναι σκαλισμένοι στο φυσικό βράχο που έχει λαξευθί έτσι ώστε να δημιουργηθί κατακόρυφη πρόσοψη και στο βάθος να διαμορφωθί θάλαμος που δεχόταν τις σαρκοφάγους τών βασιλέων. Άνάγλυφες διακοσμήσεις στόλιζαν τήν κάθετη παρειά τής εισόδου του μνημείου. Σχηματιζόταν λοιπόν πρόσοψη άνακτόρου με τέσσερις κίονες. Πάνω από τους κίονες παριστανόταν είδος κλίνης τήν όποία ύποστήριζαν με τά χέρια τους δύο σειρές ανθρώπων. Πάνω στην κλίνη ό βασιλιάς θυσίαζε σε βωμό, προστατευόμενος κάτω από τό σύμβολο του θεού Άχουραμάσδα.

Ή Περσική άρχιτεκτονική, άν και είχε πολλές άρετές έν σχέσει προς αυτές που μελετήθηκαν προηγουμένως, έμφανίζεται άνεξέλικτη και χωρίς πραγματική πρωτοτυπία. Έξέφρασε τήν πολυτέλεια τή δύναμη και τήν καλή όργάνωση του λαού που τήν δημιούργησε. Με τήν πτώση τής αυτοκρατορίας χάθηκε τελείως, σαν να μην είχε ύπάρξει ποτέ.

Βιβλιογραφία

1. *Orthmann Winfried*, Der Alte Orient, Propyläen Kunstgeschichte, 14, Berlin, 1975.
2. *Seton Lloyd*, The Art of the Ancient Near East, The World of Art Library, London, 1961.
3. *Potratz J.A.M.*, Die Kunst des Alten Orient, Stuttgart, 1961.
4. *Woolley Sir Leonard*, Digging up the Past, Harmondsworth, 1965.
5. *Perrot G. et Chipiez Ch.*, Histoire de l'Art (Χαλδαία, Άσσυρία, Περσία, Φρυγία, Ίουδαία) 5 τόμοι, London, 1884 - 1892.
6. *Badauy Alex*, Architecture in Ancient Egypt and the Near East, M.I.T. Press, 1966, σ. 75 κ.έ.
7. *Czyttenau G.*, Manuel d'Archéologie Orientale, 4 τόμοι, Paris, 1947.
8. *Frankfort Henri*, The Art and Architecture of the Ancient Orient, Harmondsworth, 1954.
9. *Giedion S.*, The Eternal Present: The Beginnings of Architecture, London, 1964, part V, σ. 175 - 246.
10. *Oppenheim Leo A.*, Ancient Mesopotamia, Portrait of a Dead Civilization, Chicago, 1964.
11. *Strommenger Eva and Hirmer Max*, Fünf Jahrtausende Mesopotamien, München, 1962.
12. *Bell E.*, Early Architecture in Western Asia, London, 1924.
13. *Parrot André*, Sumer (L'Univers des Formes), Paris, 1960.
14. *Parrot André*, Assur (L'Univers des Formes), Paris, 1961.

15. *Loud Gordon - Altman Charles*, Khorsabad I, II, Chicago, 1936 - 38.
16. *Mallowan M. E. L.*, Nimrud and its remains, vol. I, II, London, 1966.
17. *Wetzel Friedrich*, Die Stadtmauern von Babylon, Leipzig, 1930.
18. *Wetzel Friedrich - Weussbach Franz H.*, Das Hauptheiligtum des Marduk in Babylon, Esagila und Etemenanki, Leipzig, 1938.
19. *Parrot André*, Mission Archéologique de Mari, I. Le temple d'Ishtar, Paris, 1956, 2e. Le Palais, L'Architecture, Paris, 1958.
20. *Lampl Paul*, Cities and Planning in the ancient Near East, New York, 1968.
21. *Layard A. H.*, Nineveh and its Palaces, 2 τόμοι, London, 1949.
22. *Van den Berghe L., Mussche H. E.*, Bibliographie Analytique de l'Assyriologie et de l'Archéologie du Proche Orient, I, L'Archéologie, 1954, 1955.
23. *Naumann Rudolf*, Architektur Kleinasiens, von ihren Anfängen bis zum Ende der Hethitischen Zeit, Tübingen, 1955.
24. *Naumann Rudolf*, Architektur Kleinasiens, Tübingen, 1971.
25. *Gurney O. R.*, The Hittites, Harmondsworth, 1954.
26. *Seton Lloyd*, Early Anatolia, Harmondsworth, 1955.
27. *Akurgal Ekrem - Hirmer Max*, Die Kunst der Hethiter, München, 1962.
28. *Katrak V. S.*, Analysis of Achaemenian Art and Architecture, London, 1957 (Diss. Inaug.).
29. *Diez Ernst*, Iranische Kunst, Wien, 1944.
30. *Herzfeld E.*, Archaeological History of Iran, London, 1935.
31. *Francovich G., ed.*, Problems of Achaemenid Architecture, East and West, 16, 1966, σ. 201 - 260.
32. *Godard André*, L'Art de l'Iran, Paris, 1962.
33. *Herzfeld E.*, Iran in the Ancient East, Oxford, 1941.
34. *Ghirshman Roman*, Iran, Protoiranier, Meder und Ahämeniden, München, 1964.
35. *Henning von der Osten, Hans*, Die Welt der Perser, Stuttgart, 1956.
36. *Ghirshman Roman*, Iran, Harmondsworth, 1954.
37. *Porada Edith*, Iran Ancien, Coll. L'Art dans le Monde, Paris, 1963.
38. *Upham Pope Arthur - Ackermann Ph.*, A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present, 6 τόμοι, London, 1938 - 39.
39. *Upham Pope Arthur*, Persian Architecture, London, 1965, σ. 1 - 45.
40. *Krepfster Friedrich*, Persepolis Rekonstruktionen, Teheraner Forschungen, III, Berlin, 1971.
41. *Schmidt E. F.*, Persepolis I - III, Oriental Institut Publication, Chicago, 1969.
42. *Schmidt E. F.*, Persepolis I - II, Chicago, 1953 - 57.
43. *Stronach David*, Pasargadae, Oxford, 1978.
44. *Nylander C.*, Ionians in Passargadae, Uppsala, 1970.
45. *Goosens, Godefroid*, Artistes et artisans étrangers en Perse sous les Achéménides, La nouvelle Clio I, 1949, σ. 32 - 44.

ΑΡΓΥΡΗΣ ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ

ΕΡΓΑ + ΜΟΡΦΕΣ

I A, II, III, IV.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΤΗΣ ΑΠΩΤΕΡΗΣ
ΚΑΙ ΚΛΑΣΣΙΚΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ÷

Μ Ε Ρ Ο Σ Α

ΑΡΧΑΙΑ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑ, ΑΝΑΤΟΛΙΑ, ΦΑΡΑΩΝΙΚΗ ΑΙΓΥΠΤΟΣ, Η ΑΛΛΗ ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ
ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΚΑΙ Η ΑΙΓΑΙΪΔΑ, ΜΙΝΩΙΚΗ ΚΡΗΤΗ, ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Α Ρ Χ Α Ι Α Ε Λ Λ Α Δ Α Ι

ΑΡΧΑΪΚΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΑΡΤΑΓΑΝΗ
Θεσσαλονίκη 1991

πετρονώτη, Α. 1991. Αρχιτεκτονική της απώτερης και κλασσικής αρχαιότητας,
μέρος Α'. Εκδόσεις Γαρταγάνης, Θεσσαλονίκη.

I.S.B.N. 960-7013-16-6

Copyright © Α. Πετρονώτης-Εκδόσεις Δ. Γαρταγάνης.

Εκατομμύρια σε όποιον αρδεύσει τη Βαβυλώνα

ΤΟ ΙΡΑΚ προσφέρει εκατομμύρια - και μάλιστα σε συνάλλαγμα - προκειμένου να βρεθεί ένα νέο σύστημα άρδευσης των περιήμων κρεμαστών κήπων της Βαβυλώνας, αφού ο τρόπος λειτουργίας του παλαιού συστήματος παραμένει ακόμη άλυτο μυστήριο για τους επιστήμονες της εποχής μας. **

Οι κρεμαστοί κήποι της Βαβυλώνας, ένα από τα επτά θαύματα του κόσμου, που κτίστηκαν από τον βασιλιά Ναβουχοδονόσορα (605-563 π.Χ.), ποτίζονταν με ένα ειδικό σύστημα που επέτρεπε στο νερό να φθάνει και στο υψηλότερο σημείο τους. Και το σύστημα αυτό προβληματίζει σήμερα επιστήμονες και τεχνικούς, δεδομένου ότι η κυβέρνηση του Ιράκ αποφάσισε να αναστηλώσει την αρχαία Βαβυλώνα, που απέχει μόλις 80 χιλιόμετρα από τη Βαγδάτη. Θα αναστηλωθούν τα ανάκτορα του Ναβουχοδονόσορα, και φυσικά οι περιήμοι κρεμαστοί κήποι, τμήματα των οποίων διασώζονται σήμερα στην αρχαία πόλη.

Σε μια προσπάθεια να γίνουν οι ανακαινισμένοι κρεμαστοί κήποι όμοιοι ακριβώς με τους αρχαίους, οι σύγχρονοι μηχανικοί του Ιράκ καλούνται να εφαρμόσουν τη γνώση των αρχαίων συναδέλφων τους και, ελλείψει άλλων στοιχείων, να επινοήσουν έναν τρόπο για να ποτίζονται οι κήποι του Ναβουχοδονόσορα χωρίς να χρησιμοποιηθεί η μοντέρνα τεχνολογία.

Το ιρακινό πρακτορείο ειδήσεων INA μετέδωσε ότι του υπουργείου Πολιτισμού και Πληροφοριών έχει αποδοθεί 1.600.000 δολάρια ως πρώτο βραβείο και επίσης 800.000 και 320.000 δολάρια σαν δεύτερο και τρίτο βραβείο, για τον σχεδιασμό ενός αποτελεσματικού αλλά «αρχαίου» συστήματος άρδευσης. Άλλωστε, στις 22 Σεπτεμβρίου διοργανώνεται το 3ο Διεθνές Φεστιβάλ Βαβυλώνας, στο οποίο θα πάρουν μέρος καλλιτέχνες και διανοούμενοι από όλον τον κόσμο.

* βλ. § 53
Εικ. 36

** Βλ. § 53, σ. 59

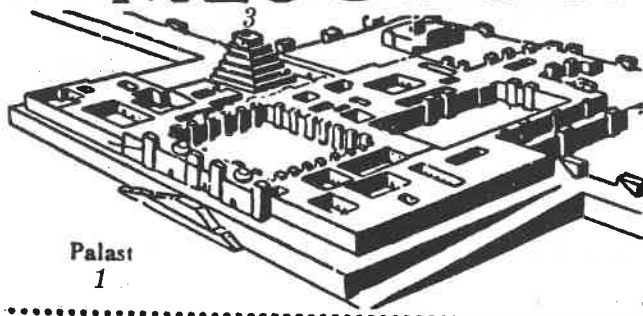
* βλ. εικ. 37α

αρχαία μεσοποταμία

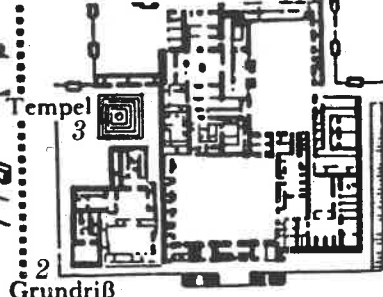
Εικ. 23. Αντιπροσωπευτικά μορφολογικά στοιχεία
αρχαίου μεσοποταμιακού πολιτισμού :

-1 Ανάκτορο: προοπτικό, -2 Η κάτοψη-του, -3 Ζυγγουράτ, -4 Εκφορικός θόλος ("ψευ-
τοθόλος"), -5 Γνήσιος θόλος, -6 Ένα είδος ανδρικής αμφίεσης και εμφάνισης, -7 Γυ-
ναικεία κοσμήματα, -8 Είψη, -9 Κτήρια με διάφορα είδη στέγασης, -10 βραχιόλι, -11
Μουσικό όργανο, -12 Τάσι, κύπελλο, -13 Πήλινο αγγείο, -14,16 Είδη κυπέλλων και κρα-
τήρων, -15 Στάμνα, αμφορέας, -17 Μαγειρικό σκεύος, -18 Περικεφαλαία, -19 Παπούτσι,
-20 Κάδος, κουβάς, -21 Φορητός βωμός, λατρευτικό σκεύος, -22 Διακοσμητικά θέματα,
-23 Πολυθρόνα, -24 Τραπέζι, -25 Είδος πάγκου, -26 Βάρος, σταθμόν, -27 Άροτρο (α-
λέτρι) με σύστημα διασποράς του σπόρου, -28 Πινακίδες με γραφή, -29 Σαρκοφάγος.
(: Johansen, 1943, σ. (41)).

ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑ MESOPOTAMIEN

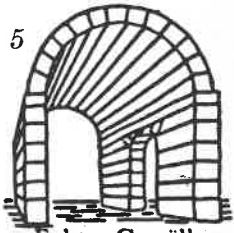
Palast
1

Tempel
3
2
Grundriß

4
Falsches Gewölbe

5
Echtes Gewölbe

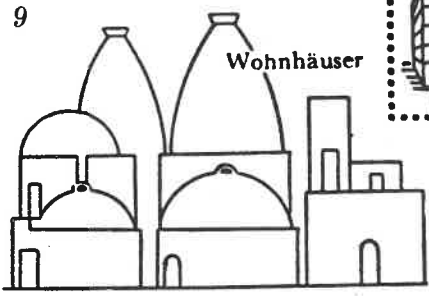
6
Gewand

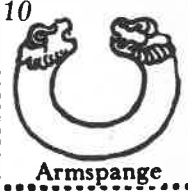
7
Schmuck

8
Schwert

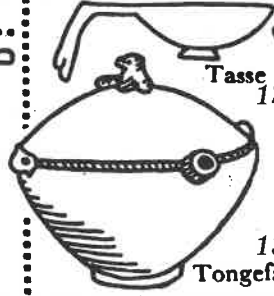
9
Wohnhäuser

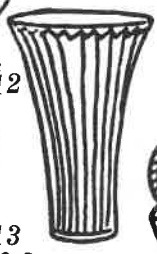
10
Armspange

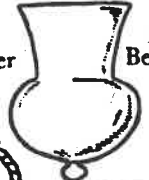
11
Musikinstrument

12
Tasse
13
Tongefäß

14
Becher

15
Krug

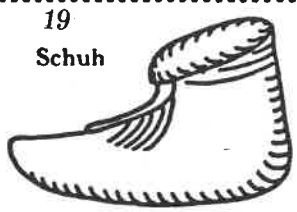
16
Becher

17
Kochgeschirr

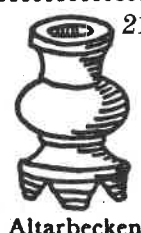
18
Helm

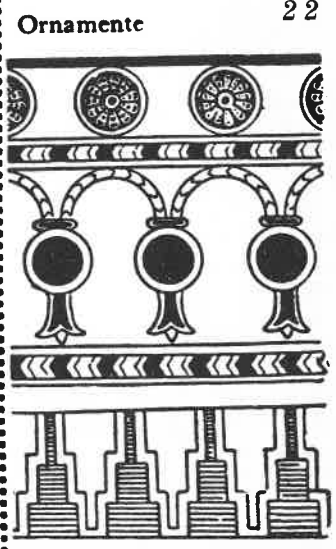
19
Schuh

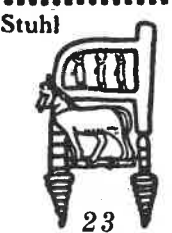
20
Eimer

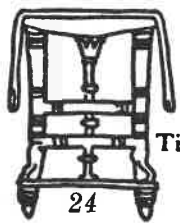
21
Altarbecken

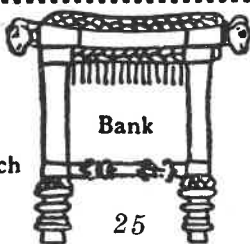
22
Ornamente

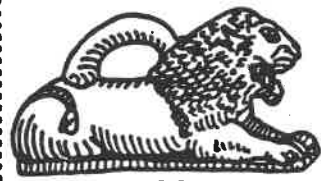
23
Stuhl

24
Tisch

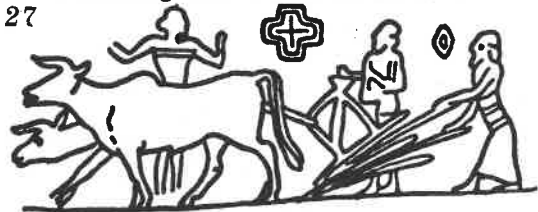

25
Bank

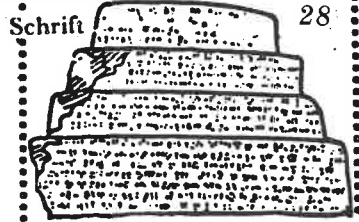

26
Gewicht

Pflug mit Vorrichtung zum Ausstreuen der Saat

27

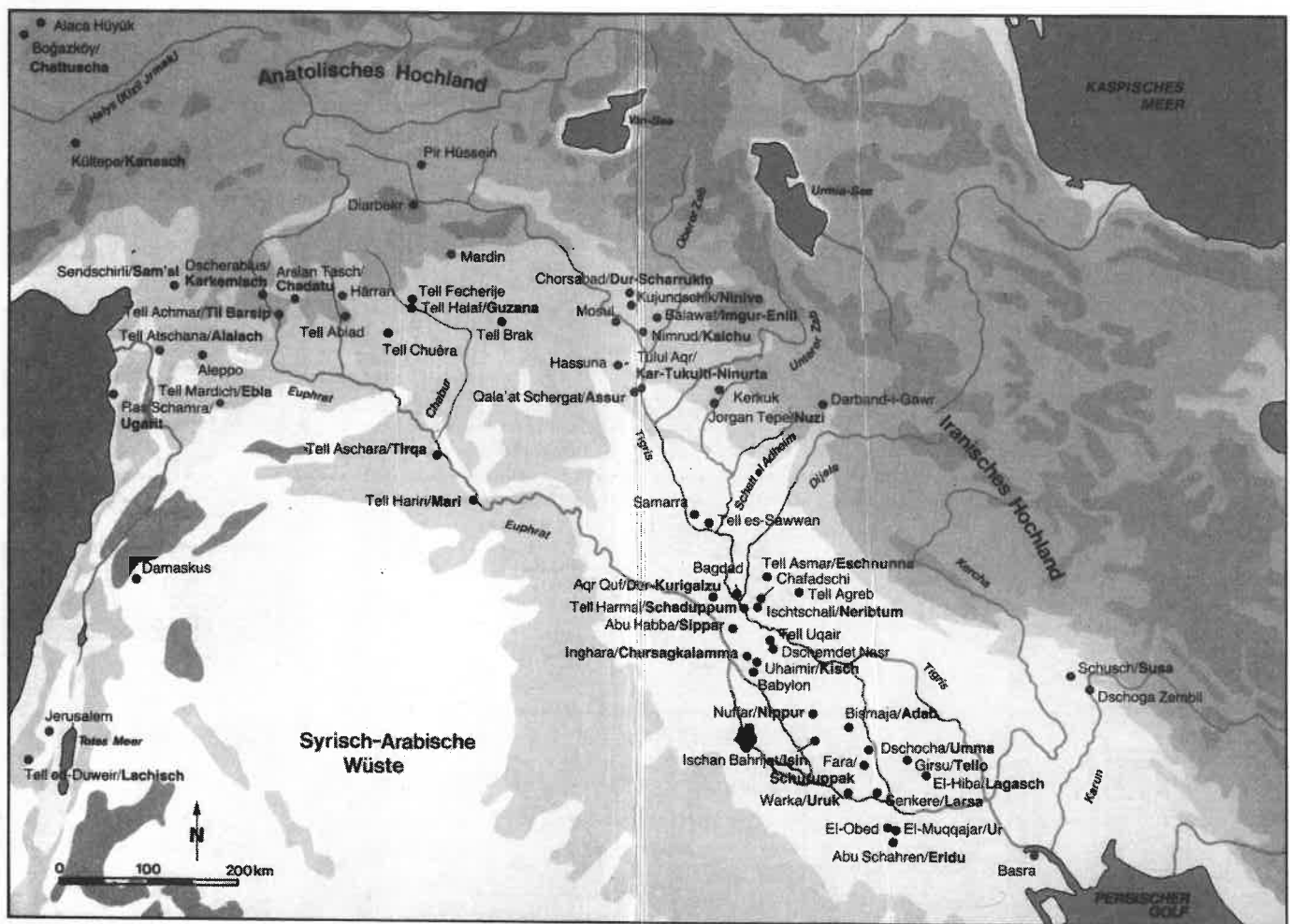
Schrift
28

Sarg
29

ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑ

§35 Ο αρχικός λοιπόν πολιτισμός της Μεσοποταμίας ξεκίνησε κι αυτός στη Νεολιθική Εποχή. "Μεσοποταμία" σημαίνει την ποτάμια χώρα ανάμεσα στους δύο ποταμούς (σήμερα κυρίως στο Ιράκ, εικ.24Α): τον Ευφράτη (τον δυτικότερο, που βρίσκεται προς την Μικρασία, τον Purattu των Βαβυλωνίων) και τον Τίγρη (τον ανατολικό, προς την Περσία, τον Idiqlat βαβυλωνιακά). Όμως ο ενεργός πολιτισμικός χώρος της Μεσοποταμίας απλώνεται πέρα από τα φυσικά όρια-της : α) Δυτικά προς την Μικρά Ασία όπου οι χιτιτίτες οργάνωσαν σημαντικό κράτος με πρωτεύουσα τη Χαττούσα στο σημερινό

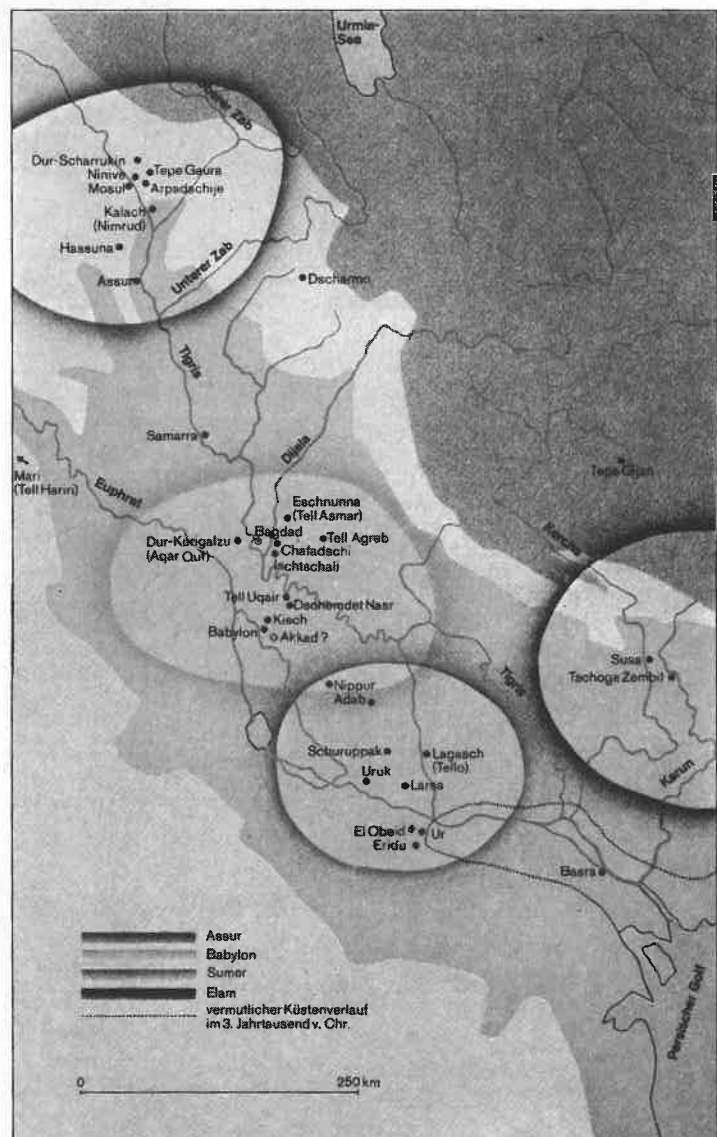

Εικ. 24Α. Χάρτης της αρχαίας Μεσοποταμίας και του γύρω-της πολιτιστικού χώρου κλίμακα περίπου 1:7000000. Όπου υπάρχει διπλή τοπωνυμία η πρώτη δηλώνει τη σημερινή ονομασία, η δεύτερη (με παχέα στοιχεία) την αρχαία (:Moortgat, 1982 είτε 1984, μέσα πλευρά εξώφυλλου. ΣΗΜ. Οι συντομογραφίες βιβλίων αναλύονται στη βιβλιογραφία στο τέλος του κεφαλαίου).

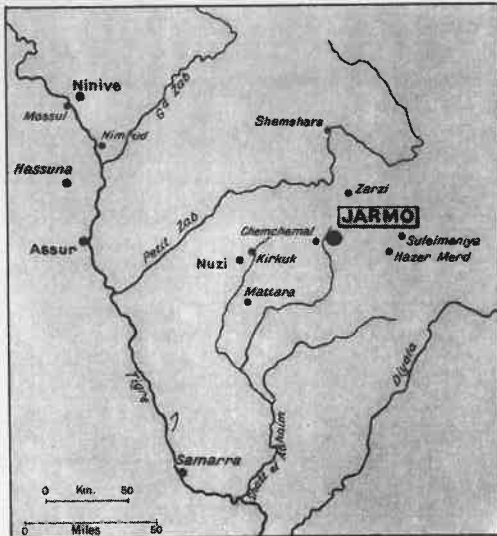
Μπογάτζ-Κοϊ της Τουρκίας (βλ. εικ.24 Α πάνω αριστερά).
β) Ανατολικά στη χώρα Ελάμ με το μέγα κράτος που δημιούργησαν οι Πέρσες έχοντας πρωτεύουσες την Περσέπολη, τα Σούσα (ακόμα σήμερα Schusch: εικ.24Α κάτω δεξιά) και άλλες.

Πρέπει όμως να γνωρίζουμε ότι ολόκληρος ο χώρος, και οι άλλοι γειτονικοί λαοί, που περιβάλλανε τη Μεσοποταμία συμβάλλανε κι αυτοί στη μεσοποταμιακή δημιουργία. Ας θυμίσουμε ακόμη, ότι χάρις στο Ισραήλ και τη Βίβλο-του θεολογικές απόψεις/θεογονικές παραδόσεις (π.χ. ο μέγας κατακλυσμός) της Μεσοποταμίας επιβιώνουν στις ευρωπαϊκές κ.ά. θρησκευτικές αντιλήψεις ή και άλλα πολιτισμικά επιτεύγματα, ως η οργάνωση του χρόνου, η ε β δ ο μ ά δ α ...

Εικ.24 Β. Οι τέσσερις κύριοι ιστορικοί, πολιτισμικοί κύκλοι της αρχαίας Μεσοποταμίας: 1 Σουμέριοι, 2 Βαβυλώνιοι, 3 Κασσίτες/Ελαμίτες, 4 Ασσύριοι. Κλίμακα περίπου 1: 5 500 000. (:Müller/Vogel, 1974, σ. 80).

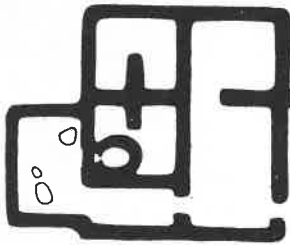

Kulturelle und politische Kernzonen im Zweistromland

55 - LE NORD MÉSOPOTAMIEN - DU « TRIANGLE ASSYRIEN » A LA DİYALA

Εικ. 25 Βόρεια Μεσοποταμία. Η περιοχή Ντιγιιάλα (Diyala). Οργανωμένη παρουσία ανθρώπινης κοινωνίας τουλάχιστον από την 7^η π.Χ. χιλιετία με αντιπροσωπευτικό κέντρο το χαριουδάκι Γιάρμο (: Parrot, 1960, σ.39, εικ. 55).

JARMO

Εικ. 26 Βόρεια Μεσοποταμία. Γιάρμο. Αντιπροσωπευτικό σπιτάκι. 6500-6000 π.Χ. (: Fletcher, 1987, σ. 27H, βλ. και σ. 29).

§36 Στη χρονολόγηση των αρχικών και παλαιότερων φάσεων της πολιτισμικής εξέλιξης της Μεσοποταμίας παρατηρείται δικαιολογημένα μεγάλη επιφυλακτικότητα, καθώς συχνά εμφανίζεται το φαινόμενο των αναθεωρήσεων, αφού όλο και καινούργιες ανακαλύψεις προστίθενται με γοργό ρυθμό. Πριν από λιγότερο από 30 χρόνια δύο χωριά θεωρούνταν τα παλαιότερα, το ένα στη θέση Μουαλαφάτ, στο βορειοανατολικό Ιράκ και κυρίως το νεώτερο, αλλά αντιπροσωπευτικότερο Γιάρμο (Jarmo ή και Dscharmo) στο Ιρακινό Κουρδιστάν/Βόρεια Μεσοποταμία στην περιοχή Ντιγιιάλα (από το ομώνυμο ποτάμι: Εικ. 25) ανάμεσα στο όρος Ζάκρο και στον Τίγρη ποταμό. Το Γιάρμο χρονολογήθηκε αρχικά με βάση τη μέθοδο "άνθρακα 14" γύρω στα 5000 π.Χ. (ακριβώς 4857±320 χρόνια) ενώ νεώτερα δημοσιεύματα κάνουν λόγο για κατώτατα στρώματα του 6500-6000 π.Χ. περίπου ενός χωρίου 150 ατόμων περίπου με 20-30 χωμάτινα σπιτάκια (εικ. 26) της χιλιετίας 6000-5000 π.Χ., μικρά, ορθογώνισμένα, οργανωμένα γύρω από μικρή αυλή περίπου 3x4 μ. με ορθογώνιους χώρους έως και 5 ή 6 μ.

Τώρα γνωρίζουμε και άλλα προϊστορικά σπίτια, περίπου σύγχρονα της περιόδου γύρω στα 6500-5500 π.Χ. στο Τεπέ Γκουράν (Tepé Guran) στο περσικό Λουριστάν, -αλλά και αρκετά προγενέστερα, περίπου του 7300-7000πΧ στο Γκαντζαρέχ (Ganjdreh) της δυτικής Περσίας,- και παλαιότερα, του 8000-6500 π.Χ. στο Άλη-Κος (Ali Kosh) στο περσικό Κουζιστάν κοντά στον Περσικό Κόλπο -και αλλού ακόμη αρχαιότερα γύρω στα 9000 π.Χ. (στο Zawi Chemi).

§36α Τις απαρχές του μεσοποταμιακού πολιτισμού μπορούμε ουσιαστικά να τοποθετήσουμε γύρω στα 5000 π.Χ. με περιοχή ανάπτυξης τα βόρεια κράσπεδα της χώρας.

Αλλά είναι στην 3^η π.Χ. χιλιετία που αρ-

χίζει η ιστορική περίοδος με την ανακάλυψη της γ ρ α φ ή ς, και που εμφανίζεται πρωτοποριακός, υψηλός πολιτισμός τώρα στη ν ο τ ι ό - τ α τ η Μεσοποταμία. Αναπτύσσεται από τους δαιμόνιους Σ ο υ μ έ - ρ (ι ο υ ς), τους οικιστές των πρώτων πόλεων, τους πρώτους δημιουργούς πόλεων-κρατών. Την πολιτισμική πρωτοβουλία και πολιτική κυριαρχία στη συνέχεια είχαν οι Α κ κ ά δ (ι ο ι) με μετατόπιση βορειότερα του κέντρου βάρους της χώρας. Ο πολιτισμός τελειοποιήθηκε στη 2^η και 1^η π.Χ. χιλιετία πρώτα και κύρια από τους Β α β υ λ ω - ν ί ο υ ς, που διαμόρφωσαν πρώτοι αξιόλογο κράτος με πρωτεύουσα τη Βαβυλώνα στη μέση Μεσοποταμία, και ύστερα από τους προϋπάρχοντες αλλ' άσημους Α σ σ υ ρ ί ο υ ς, δημιουργούς όμως από τα 1200 (αρχή εποχής του σιδήρου) αυτοκρατορίας και σειράς πόλεων-πρωτευουσών, μετά το 1200, μετατοπίζοντας ακόμη βορειότερα τα κέντρα δράσης-τους (εικ.24B).

§36β Δίπλα στους παραπάνω και πολλοί άλλοι λαοί δρουν και επιδρούν σ'αυτήν τη χώρα. Όμως παρά το ότι ο πολιτισμός αυτός είχε φορείς τόσους και διάφορους λαούς, συχνά ανόμοιας καταγωγής, όπως και κυρίως σημιτικής (π.χ. οι Βαβυλωνιοί) ή μη σημιτικής (ιδίως οι πρωτοπόροι Σουμέριοι), παρά το ότι εμφανίστηκαν ποικίλες τοπικές και χρονικές διαφοροποιήσεις και λατρείες διαφόρων θεών, παρά το ότι ο πολιτισμός αυτός κράτησε μεγάλο χρονικό διάστημα πρόκειται τελικά για μια κοινή πολιτισμική έκφραση.

Στα πλαίσια των αυταρχικών και φιλοπόλεων καθεστώτων που δημιουργήθηκαν τότε σ'αυτήν τη χώρα, (έχοντας ιδιαίτερα στην αρχή ως κυβερνήτες-τους Ιερείς-Ηγεμόνες) αφ'ενός και αφ'ετέρου εξαιτίας της έλλειψης οικοδομικής πέτρας και οικοδομικής ξυλείας, όσο και της αφθονίας δομήσιμων υλικών από χώμα (ωμές πλίθρες και ψημένα τούβλα) δημιουργήθηκαν συνθήκες που οδήγησαν σε αντιπροσωπευτική και π ρ ω - τ ό τ υ π η α ρ χ ι τ ε κ τ ο ν ι κ ή γ λ ώ σ σ α, σε άλλο είδος αρχιτεκτονικής μορφολογίας.

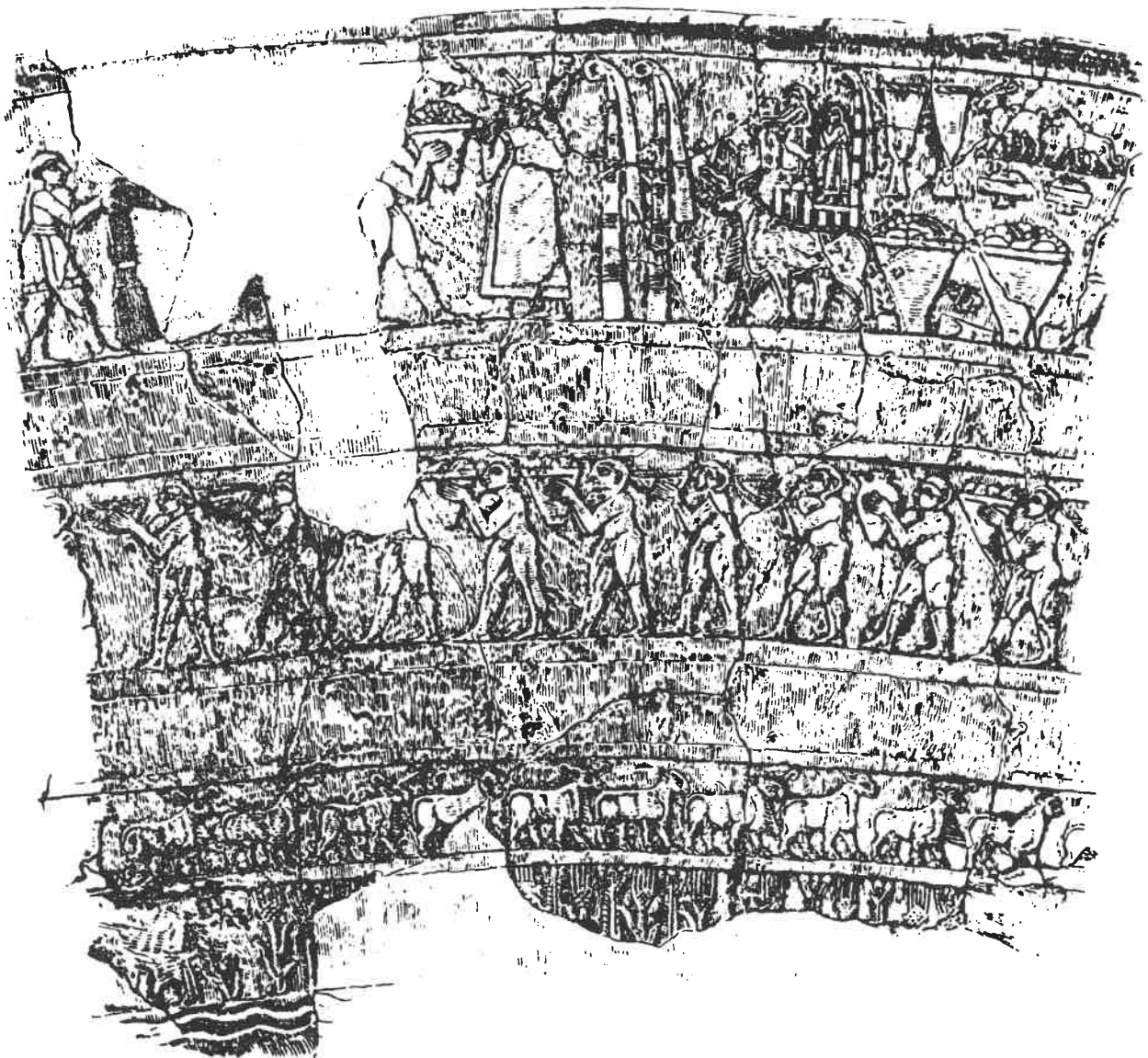

§37 Η Μεσοποταμία έχει πολύ θερμό κλίμα (θερμοκρασία έως 55° (!) υπό σκιάν) και γίνεται ανυπόφορη η κατάσταση όταν πνέει ο καυτερός άνεμος της ερήμου. Δροσίζει όταν φυσάει βοριάς, γι' αυτό στην κατεύθυνση-του ανοίγονται οι χώροι διαμονής των σπιτιών. Βρέχει σπάνια (χωρίς ν' αποκλείονται καταιγίδες). Ο Τίγρης και Ευφράτης αρδεύανε τη γη, αλλά όταν πλημμύριζαν προκαλούσαν καταστροφές.

§38 Γι' αυτό τα σπουδαία κτίσματα κτίζονταν πάνω σε χωμάτινη υπερύψωση. Τιθασέ-φανε και τα νερά κατασκευάζοντας δίκτυο φραγμάτων, διωρύγων και δεξαμενών,* ώστε να αποκτήσουν και πλούσια παραγωγή δημητριακών. Πλούσια ήταν και η κτηνοτροφία. Σημαντική και η συσσώρευση αγαθών στους ναούς και στα ανάκτορα (εικ. 27).

*
βλ.
§ 78

Abb. 9 Alabastervase aus Uruk, Umzeichnung. (Nach: Heinrich, Kleinfunde, Tf. 38)

Εικ. 27. Παράσταση προσφορών και ποιμνής θυσίας από αλαβάστρινο αγγείο της Ουρούκ (ύψους 1,05 μ., τώρα στη Βαγδάτη, Μουσείο Ιραq) αρχών 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. Ανασχε-
δίαση αναπτύγματος (:Moortgat, I, 1982, σ. 38 εικ. 9, βλ. σ. 39, προβλ. πίνακες 19-
20-21).

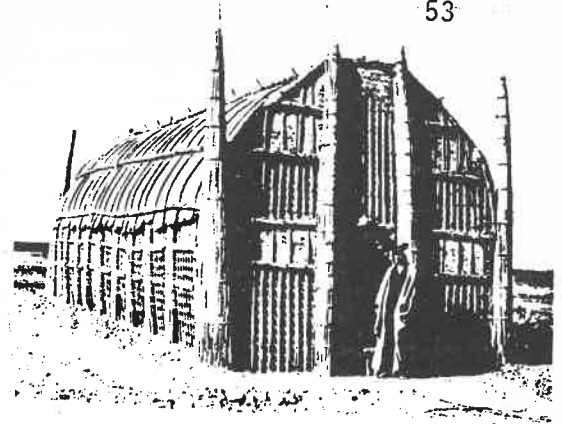
§39 Στη Μεσοποταμία δεν φυτρώνουν και δε φύτρωναν δέντρα κατάλληλα που να δίνουν αξιόλογη οικοδομική ξυλεία. Καλάμια και φοινικες είναι τα κύρια είδη της μεσοποταμιακής χλωρίδας: με τα πρώτα, όπως και με φοινικόκλαδα έφτιαναν καλύβες, όπως κάνουν και τώρα (εικ. 28) και με κορμούς φοινίκων στεγάζανε τα πλιθόχτιστα σπίτια-της με στέγη οριζόντια (αυτή που λέμε "δώμα").

§40 Τα τελευταία αυτά σπίτια υποχρεωτικά γίνονταν στενόμακρα, αφού οι φοινικένιοι κορμοί δεν έχουν δυνατότητα να δώσουν μακριά και ανθεκτικά δοκάρια. Για τον ίδιο λόγο στενόμακρα ήταν και τα δωμάτια σπιτιών με περισσότερους χώρους (-και ας το πούμε από τα τώρα-χώρους φκιαγμένους γύρω από αυλή).

§41 Τους κορμούς φοινίκων χρησιμοποιούσαν κάποτε και ως στύλους. Για να ξεπεράσουν το λυγισμό-τους τους ενίσχυαν τυλίγοντας-τους σφικτά με σκοινί από καλάμι, τους σοβάτιζαν και τους διακοσμούσαν: γι'αυτό υπάρχει α) μιά αρχαία μαρτυρία (=ΣΤΡΑΒΩΝ, ΙΣΤ' 1,5 σ. 739), και β) ένα αρχαιολογικό τεκμήριο (=αρχιτεκτονικό λείψανο από την Περσέπολη, εικ. 29).

Επιχρισμένα ξύλινα στηρίγματα υπό μορφή κλώνων συναντάμε και στη νεοελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική εκκλησιών (Πήλιο).

§42 Για μεγάλα οικοδομικά έργα, όπου χρειάζονταν επιμήκη και ανθεκτικά δοκάρια έκαναν εισαγωγή (ή και πόλεμο (!) για ν'αποκτήσουν) κέδρους από το Λίβανο*και κυπαρίσσια: τα δεύτερα χρήσιμα συνήθως για τις θύρες βασιλικών κτισμάτων (καθώς και για τις σπάνιες γέφυ-

Εικ. 28. Σύγχρονη καλαμόπλεκτη καλύβα των Αράβων της κάτω Μεσοποταμίας (: Lloyd/Müller/Martin, 1972, σ.12, εικ.12)

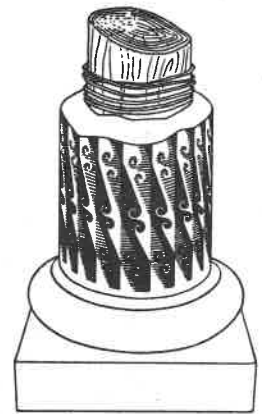
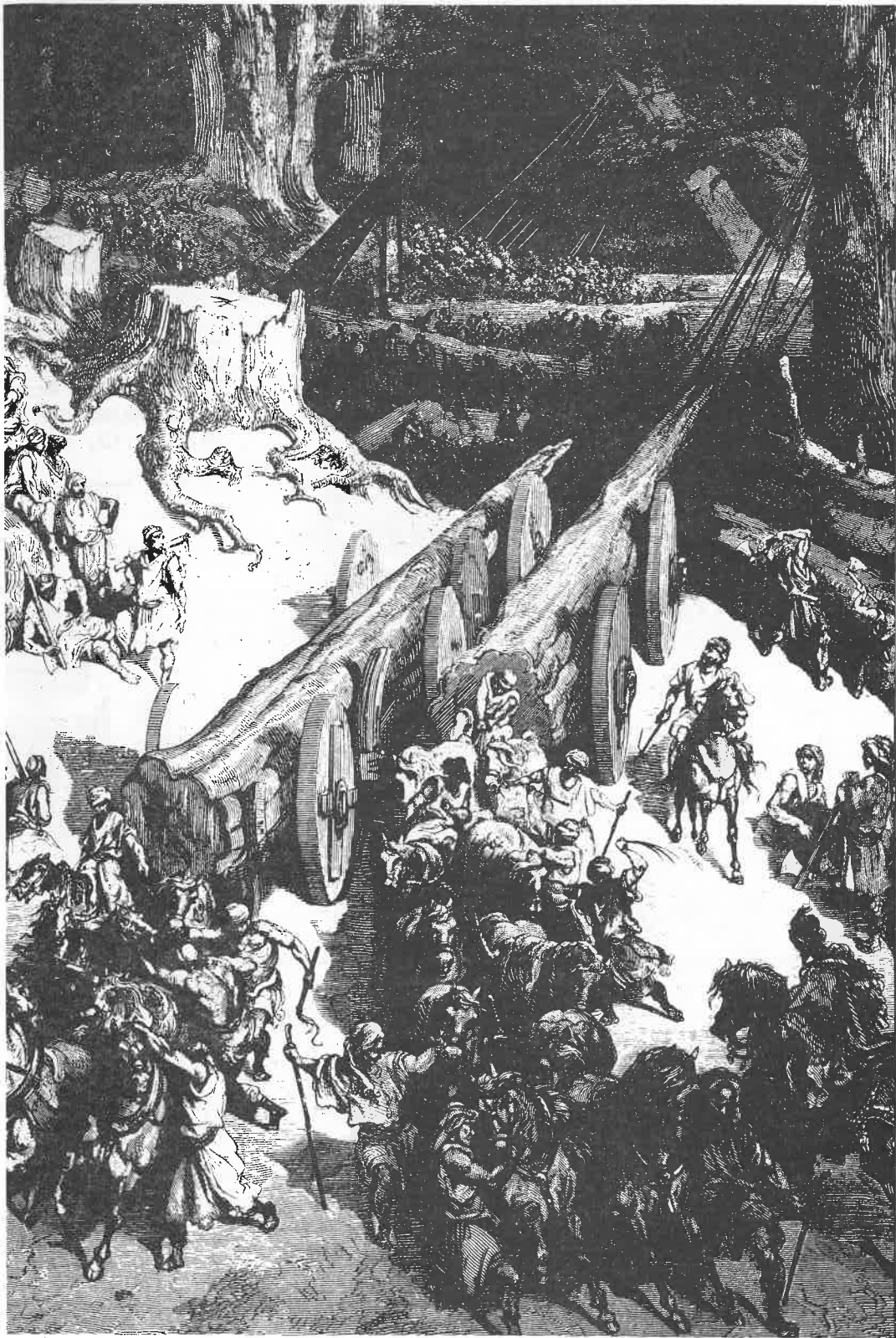

Figure III. Column of wood covered with painted plaster, from the treasury of Persepolis. (Courtesy Dr Erich F. Schmidt)

Εικ. 29. Περσέπολη. Ξύλινος κίονας ενισχυμένος και διακοσμημένος με γαλάζιο, ερυθρό και λευκό. Τέλος 6^{ου}/αρχές 5^{ου} π.Χ. αι. (:Frankfort, 1958, σ.221, εικ.111)

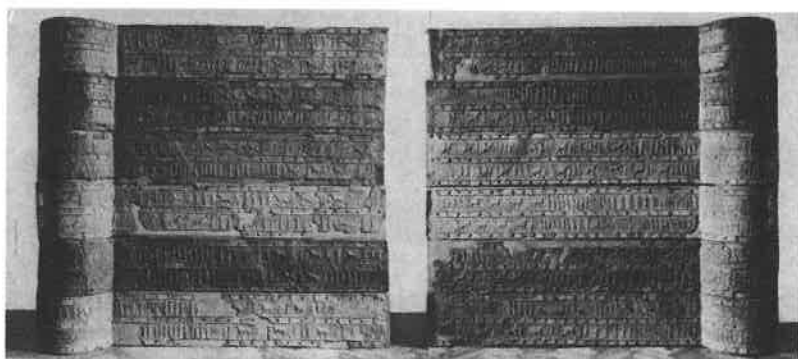
* εικ. 30

Κέδροι ἐκ τοῦ Λιβάνου πρὸς κατασκευὴν τοῦ Ναοῦ (Βασ. Α' 5,6)

Εικ.30. Ο Λίβανος τραφοδοτούσε με κέδρους κατ'εξοχήν τη Μεσοποταμία, αλλά και την Αίγυπτο, όπως και την Ιουδαία: Εδώ φανταστική αναπαράσταση ξύλευσης/μεταφοράς κέδρων για το Ναό του Σολομώντος στα Ιεροσόλυμα κατά τον Gustave DORE (: Χασιτούης, I (1954), σ. 593). "Βασ. Α' 5,6" = Παλαιά Διαθήκη, Βιβλίων Βασιλειῶν Α', 5,6), όπου σχετικό κείμενο.

ρες). Αναφέρονται στις επιγραφές και άλλα δέντρα ως asuhu, mismakanna, usû, αλλά δεν αναγνωρίζουμε το είδος τους. Επιγραφές και αρχαιολογικά κατάλοιπα μας βεβαιώνουν για πολυτελείς επενδύσεις. Οι επιγραφές αναφέρουν ως υλικά επένδυσης ελεφαντόδοντο, άργυρο, χρυσό, χαλκό. Δείγμα χάλκινης επένδυσης θύρας με παραστάσεις διασώθηκε από κτίσμα της νεοασσυριακής περιόδου του 9^{ου} π.Χ. αιώνα (εικ. 31).

67 Torflügel mit reliefverzierten Beschlägen (Rekonstruktion). Aus Balawat (London, Britisches Museum). Bronze. Erh. H. 1,62 m. (S. 109)

Εικ. 31. Μπαλαβάτ (Balawat) Μεσοποταμίας. Θυρόφυλλα με χάλκινη επένδυση διακοσμημένα με ανάγλυφες παραστάσεις 9^{ου} π.Χ. αι. Διατηρούμενο ύψος 1,62 (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο) (:Moortgat, II, 1985, πίν. 67, βλ. σ. 109).

§43 Στην πεδινή (χωματερή) προσχωσιγενή Μεσοποταμία δεν είναι εύκολο να βρεθεί πέτρα για χτίσιμο. Η λιθοδομή βέβαια δεν ήταν άγνωστη. Χαρακτηριστικά απαντάει σε μερικά αρχαιότατα κτίσματα μετά το 3000 π.Χ., -λες σαν ένα στάδιο πειραματισμών-, για να εκλείψει μετά σχεδόν εντελώς, (ωστόσο βλ. §47).

§44 Φαίνεται τελικά ότι η μη χρησιμοποίηση πέτρας στην αρχιτεκτονική των Μεσοποταμίων δεν οφειλόταν μόνο στην πολυτιμότητα του λίθινου υλικού (μήπως και οι μεγάλοι κέδρινοι δοκοί εισαγωγής από το Λίβανο δεν ήταν πολύτιμοι;), αλλά γιατί δεν ανταποκρίνονταν στο χαρακτήρα και στην εσωτερική ουσία της μεσοποταμιακής αρχιτεκτονικής. Νόμιμος ωστόσο θα ήταν ο αντί-λογος, ότι αυτόν το "χαρακτήρα" δημιούργησε η "ανάγκη" (=η έλλειψη πέτρας).

Ποιός είναι ο χαρακτήρας και η εσωτερική ουσία της μεσοποταμιακής αρχιτεκτονικής;

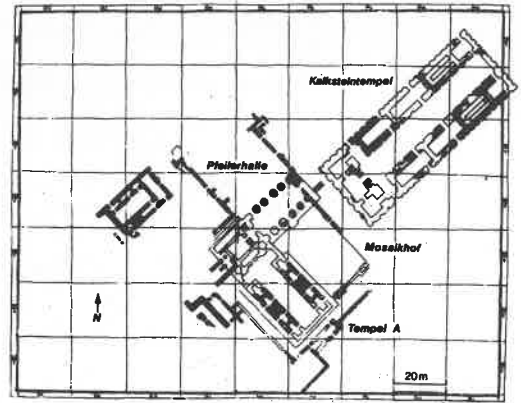
§45 Θα αναφερθούν δύο σημαντικές (αρχαιότερες πάντοτε) περιπτώσεις λιθοδομής: α) Συναντάμε ξαφνικά μετά το 2900 π.Χ. στην πόλη Ουρούκ στο Ιερό Εαννά (εικ.33) ένα θεώρατο και μεγαλείβολο για την εποχή λίθινο έργο, τον λεγόμενο "ασβεστολιθικό ναό". Η δοκιμή δεν ξαναεπαναλήφτηκε.

§46 Η δεύτερη περίπτωση είναι οι αθέατοι ως υπόγειοι, αλλά σημαντικοί βασιλικοί τάφοι της πόλης Ουρ (εικ.65). Χρονολογούνται στα 2500 π.Χ. Η σημασία-τους έγκειται στο ότι πρόκειται για τις πρώτες θολωτές κατασκευές, έστω και αν δεν είναι γνήσιοι θόλοι, αλλά κτισμένοι κατά το εκφορικό σύστημα, που φαίνεται είναι η απαρχή της θολοδομίας (εικ. 34).

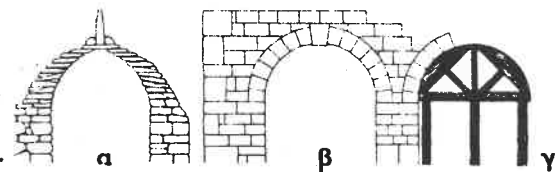
§47 Λίγο πριν το τέλος του τελευταίου βαβυλωνιακού κράτους, μιά φάση που προφανώς είναι περίοδος διαφοροποιήσεων, παρουσιάζεται σε λίγες περιπτώσεις η χρήση πέτρας: πρόκειται για έργα των τελευταίων πλούσιων χρόνων της Βαβυλώνας επί της βασιλείας του Nebukadnezar, κατά τους Έλληνες Ναβουχοδονόσορος (604-561 π.Χ.):

§48 Το πολύτιμο (για τη Μεσοποταμία) λίθινο υλικό χρησιμοποιήθηκε σε δύο -απότι γνωρίζουμε- εξαιρετικές περιπτώσεις πλακόστρωσης σε επιφανή έργα:

α) Λίθινες τετράγωνες πλάκες 0,66 X 0,66 μ. από άσπρο και πολύχρωμο φαμμίτη, από ασβεστόλιθο, και από μαύρο βασάλτη στρώθηκαν στις αυλές του "αυτοκρατορικού μουσείου" στη Βαβυλώνα προσιτού σε όλο τον κόσμο. Στις εισόδους του μουσείου τοποθετήθηκαν γλυπτά ζώων

Εικ. 33. Ουρούκ. Ιερό Εαννά. Μετά το 2900 π.Χ. Στην πρώτη αυτή εποχή συναντιώνται εδώ δύο ασυνήθιστες -για τη Μεσοποταμία- περιπτώσεις: α) Ένας πέτρινος ναός (ο "ασβεστολιθικός", Kalksteintempel) τεράστιος για τότε 30X70 μ., με τις γωνίες κανονικά στα 4 κύρια σημεία του ορίζοντα: βλ. πάνω δεξιά, και β) υπόστεγος χώρος με κίονες (Pfeilerhalle): βλ. στο κέντρο (! Moortgat, 1982, σ. 23, εικ. 1 εδώ σμικρυμένη).

Εικ. 34. (Από τα αριστερά προς τα δεξιά:) α) Εκφορικός θόλος, β) Γνήσιο τόξο (όταν οι ακτίνες των αρμών συμβάλλουν σε κέντρο!) γ) τόξο υπό κατασκευή πάνω σε ξυλότυπο (καλούπι): η κατασκευή γίνεται και από τις δύο πλευρές, και τελειώνει και ασφαλίζει με την τοποθέτηση του κορυφαίου τοξόλιθου: του "κλειδιού" (!)

από βασάλτη.

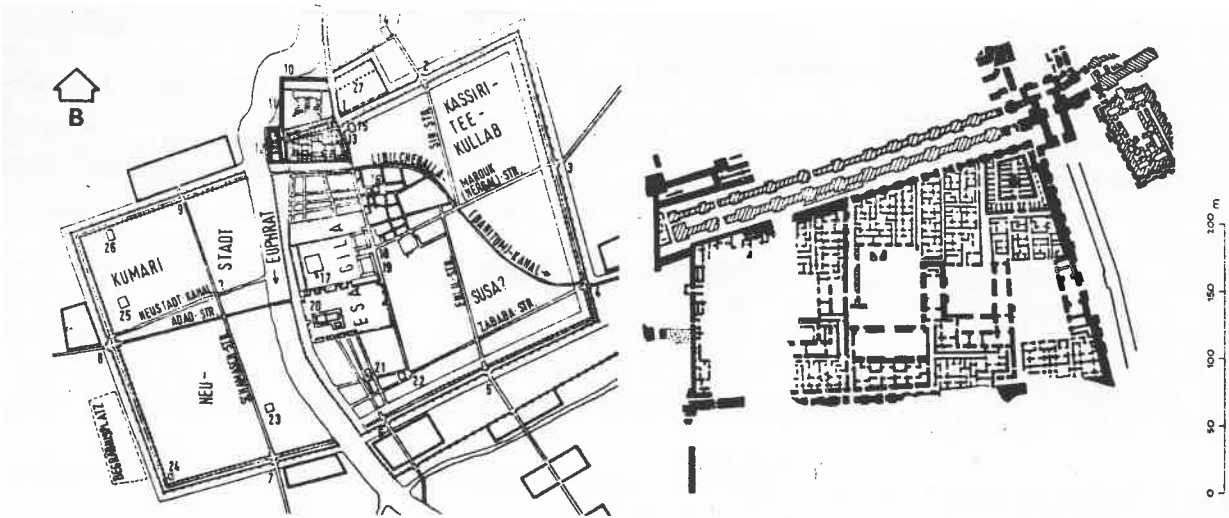
§49 β) Δεύτερη σημαντική σχετική περίπτωση απαντιέται στη Βαβυλώνα πάλι, στο σπουδαιότερο δρόμο-της, την "πομπική οδό" του θεού Μαρντούκ. Εκεί στη μέση του καταστρώματος της λεωφόρου τοποθετήθηκαν μεγάλοι ασβεστολιθικοί πωρόλιθοι πλευράς 1,05 μ., ενώ αριστερά και δεξιά πλάκες 0,66 X 0,66 μ. (πρόσεξε τη σταθερότητα των διαστάσεων) από αμυγδαλίτη με άσπρες και κόκκινες φλέβες. Τόσο σπουδαίο θεωρήθηκε το έργο που σε κάθε πλάκα (κουτάξτε όμως σε πλευρική αθέατη πλευρά) σκαλίστηκε μακροσκελής οικοδομική επιγραφή με το όνομα του βασιλιά Ναβουχοδονόσορα:

§50 "ΕΙΜΑΙ Ο ΝΑΒΟΥΧΟΔΟΝΟΣΟΡ, ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΗΣ ΒΑΒΥΛΩΝΟΣ, ΥΙΟΣ ΤΟΥ ΝΑΒΟΥΠΟΛΑΣΑΡ, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΗΣ ΒΑΒΥΛΩΝΟΣ. ΤΗΝ ΟΔΟΝ ΒΑΒΥΛΩΝΟΣ ΕΠΕΣΤΡΩΣΑ ΔΙΑ ΤΗΝ ΠΟΜΠΗΝ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΜΑΡΔΟΥΚ ΜΕ ΠΛΑΚΑΣ ΛΙΘΟΥ "ΣΙΑΝΤΟΥ" (SHADU). || ΜΑΡΔΟΥΚ, ΚΥΡΙΕ, ΧΑΡΙΣΣΕ ΑΙΩΝΙΟΝ ΖΩΗΝ !"

§51 Η "πομπική οδός" του Μαρντούκ, πολιούχου θεού της Βαβυλώνας, ήταν η κύρια λεωφόρος/αρτηρία που ξεκινούσε από τη σπουδαιότερη πύλη της πόλης, την πύλη της (θεάς) Ιστάρ, που υψωνόταν έξω από το ανάκτορο (και τους "κρεμαστούς κήπους" πιθανότατα) και οδηγούσε προς το μεγάλο ιερό του θεού Μαρνούκ με το όνομα Εσά(ν)γκιλα (Esa(n)gila) και το περίφημο Ζιγκουράτ Ετεμενάνκι (Etemenanki): (βλ. εικ. 35α, από αριθμό 15= πύλη Ιστάρ, και 13= "κρεμαστούς κήπους" (;) προς 18-19, και 17= Ετεμενάνκι, καθώς και 20= χαμηλό ναό θεού Μαρντούκ).

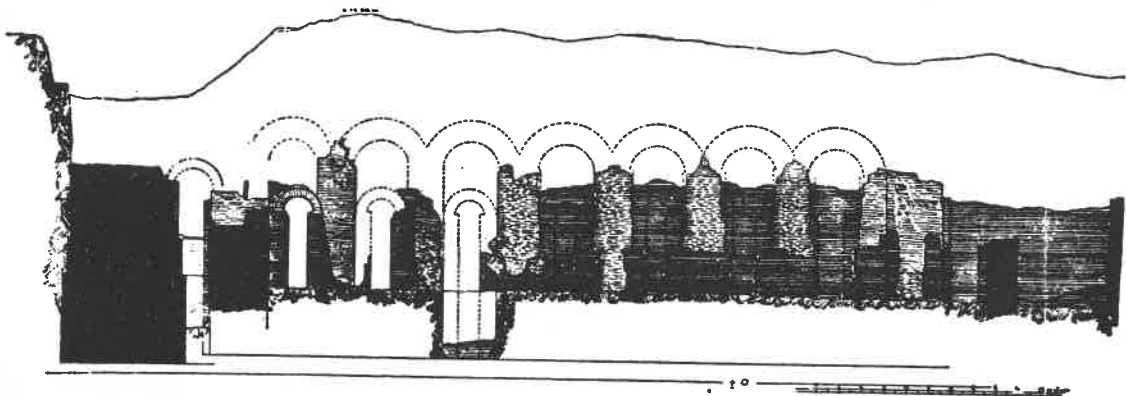
§52 Τα δύο παραπάνω υπερ-πολυτελή έργα, υπενθυμίζεται ότι πραγματοποιήθηκαν στα χρόνια του Ναβουχοδονόσορα (604-561 μ.Χ.), δηλαδή σε πολύ προχωρημένη εποχή, στην ύστερη του μεσοποταμιακού πολιτισμού, ωστόσο εποχή μεγάλου πλούτου.

§53 Από τον ίδιο Βαβυλώνιο βασιλιά Nebukadnezar (Ναβουχοδονόσορα) κατασκευάστηκαν οι λεγόμενοι "Κρεμαστοί Κήποι" για τη γυναίκα-του Αμίτιν, που νοσταλγούσε τα βουνά της πατρίδας-της Μηδίας στην καυστική Βαβυλωνία* (η μεταγενέστερη παράδοση συνάπτει τους κήπους αυτούς με τη βασίλισσα Σεμίραμιν). Οι κήποι (με προσανατολισμό προς το ζωγόνο βορρά) βρισκόνταν μέσα από το βόρειο τείχος της Βαβυλώνας (εικ.35α) και μέσα στο εκεί τραπεζοειδούς κάτοψης ανακτορικό συγκρότημα (εικ. 35β)* οι κήποι έπιαναν τη βορειοανατολική γωνία και είχαν κι αυτοί κάτοψη τραπεζοειδή. Δημιουργήθηκαν σε μεγάλο ύψος (πιο ψηλά και από τα διπλανά τείχη της

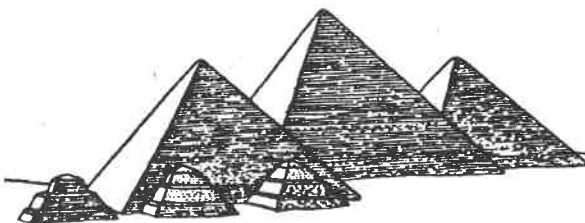
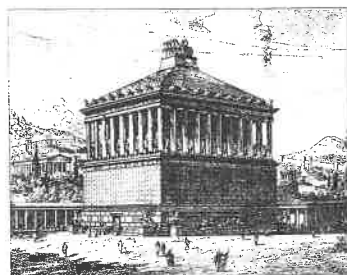
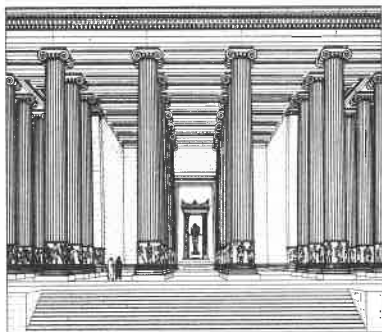
Εικ.35α (αριστερά) και 35β (δεξιά). -Εικ.35α:.. Βαβυλών. Στο βόρειο τείχος εσωτερικά (και αριστερά του αριθ. 13) το τραπεζοειδές ανάκτορο του Ναβουχοδονόσορα (604-561 π.Χ.)* δίπλα δυτικά του ρέει ο Ευφράτης (: Grassnick/Hofrichter, 1982, πίνακας A25). -Εικ.35β. Βαβυλών. Το ανάκτορο του Ναβουχοδονόσορα, σκληρό συγκρότημα. Στην πάνω δεξιά (=βορειοανατολική) γωνία-του ο επίσης τραπεζοειδής χώρος των "Κρεμαστών Κήπων". Απ'έξω η πύλη Ισάρ, -απ'όπου ξεκινάει η πομπική οδός του θεού Μαρντούκι (: Wiesner, 1963, σ. 105, εικ. 24. Σημ. ο εντός του ανακτόρου αριστερά λευκός χώρος έχει σήμερα προσδιοριστεί).

πόλης) πάνω σε λίθινη υποδομή γνήσιων ημικυκλικών τούβλων (εικ. 36). Είναι

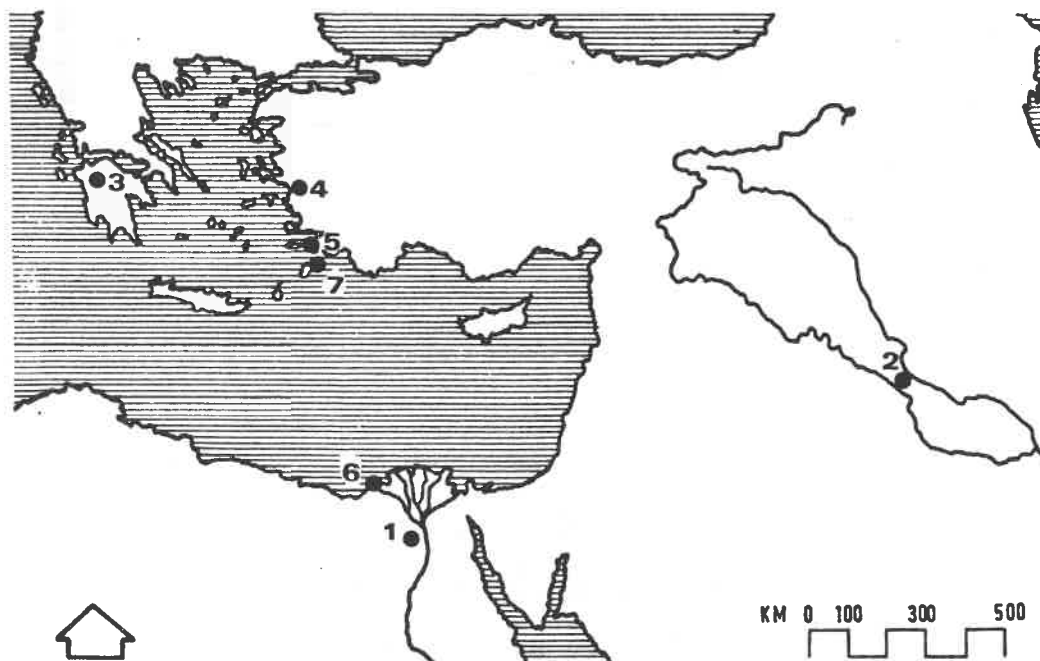
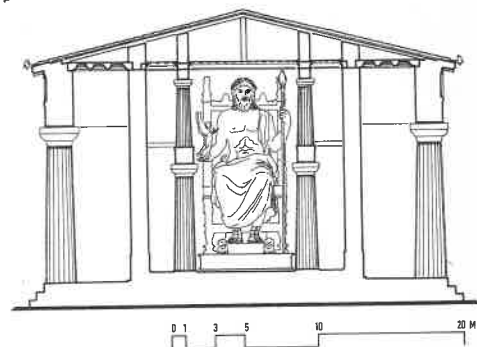
Εικ. 36. Βαβυλών. Κατάλοιπα της υποδομής των "Κρεμαστών Κήπων" κατά τον ανασκαφέα Koldewey (:Giedion, 1965, σ. 354, εικ. 326): Μερικοί αμφοβητούν την ταύτιση.

ένα έργο μοναδικής δομής (που συνδύαζε και κάποιο ευφυή τρόπο άντλησης νερού από τον πλησιόχωρο ποταμό Ευφράτη για το πότισμα του πρασίνου-του). Παρόλο ότι δεν πρόκειται για εκτεταμένη κατασκευή (αφού οι μέγιστες διαστάσεις της τραπεζιόσχημης κάτοψης είναι 42 και 30 μ.) για τους αρχαίους ήταν ένα από τα "Επτά Θαύματα" του κόσμου (εικ. 37). Ας προστεθεί ότι η ταύτιση αυτού με τα υπάρχοντα οικοδομικά κατάλοιπα προβληματίζει μερικούς ερευνητές.

Εικ. 37α. Τα "επτά θαύματα":

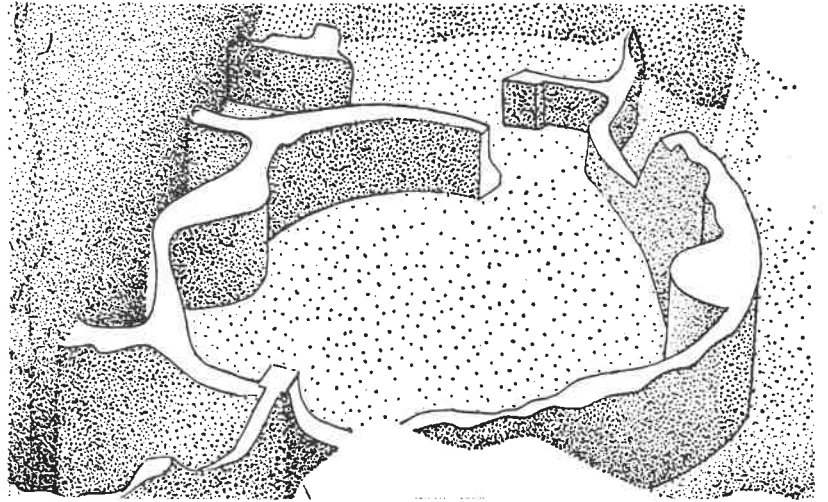
1. Πυραμίδες Αιγύπτου,
2. Κρεμαστοί Κήποι Βαβυλώνος
3. Άγαλμα Διός Ολυμπίας (αναπαράσταση)
4. Ναός Αρτέμιδος Εφέσου (αναπαράσταση)
5. Μουσολείο Αλικαρνασσού (μια από τις αξιόλογες προτάσεις αναπαραστάσεων)
6. Φάρος Αλεξανδρείας (αναπαράσταση)
7. Κολοσσός της Ρόδου (φανταστική, απίθανη, πλην διαδομένη αναπαράσταση).

Εικ. 37β. Χάρτης κατανομής των "Επτά Θαυμάτων" του κόσμου (: Grassnisk/ Hofrichter, Materialien zur Baugeschichte I (1982) πίν. A59 με νέους αριθμούς).

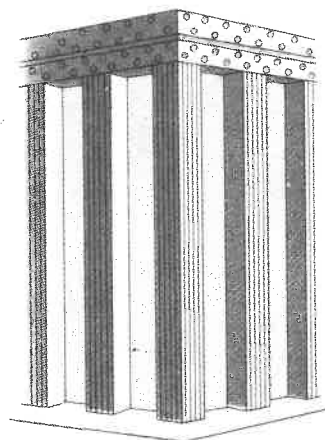
§54 Από την πιο παλιά περίοδο, δηλαδή τη νεολιθική εποχή, και σ'αυτές τις πανάρχαιες πληθικτιστες καμπύλες κατασκευές (εικ. 38.) εμφανίζονται (στις τελευταίες έστω ολιγάριθμες) κατακόρυφες ενισχύσεις στα τοιχώματα των κτηρίων. Παρόμοιες κατακόρυφες ενισχύσεις συναντήσαμε και στις κλαδόπλεκτες καλύβες (§ 39, εικ. 28).

Εικ. 38. Τεπέ Γκιουρά. Πηλόκτιστο καμπύλο οικοδόμημα διαμέτρου περίπου 5 μ. 5^η π.Χ. χιλιετία. Πολύ πρώιμη χρήση αντηρίδων (:Giedion, II, 1965, σ.134, εικ. 100 απόσπασμα μεγεθυμένο).

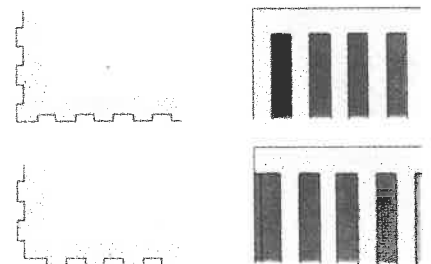

Έκτοτε η μεσοποταμιακή αρχιτεκτονική δείχνει πρό- τίμηση στη μεγάλη κλίμακας πλαστική μεταχείριση των τοίχων κατασκευασμένων από πηλό σε πολύ μεγάλα πάχη 5 και 6 μ. Με τη χρήση δηλαδή στο κτίσιμό-τους ηλιο- ψημένων ωμών πλίνθων δημιουργήθηκε η χαρακτηριστική ρυθμική διαμόρφωση των τοίχων στη Μεσοποταμία με τις ορθογώνιες πυργοειδείς προεξοχές και τις ενδιάμεσες υποχωρήσεις (εικ. 39, 40).

Assur: die Stadt von Nordosten (Rekonstruktion)

Tempel-Ecke

Wandgliederung (Schema)

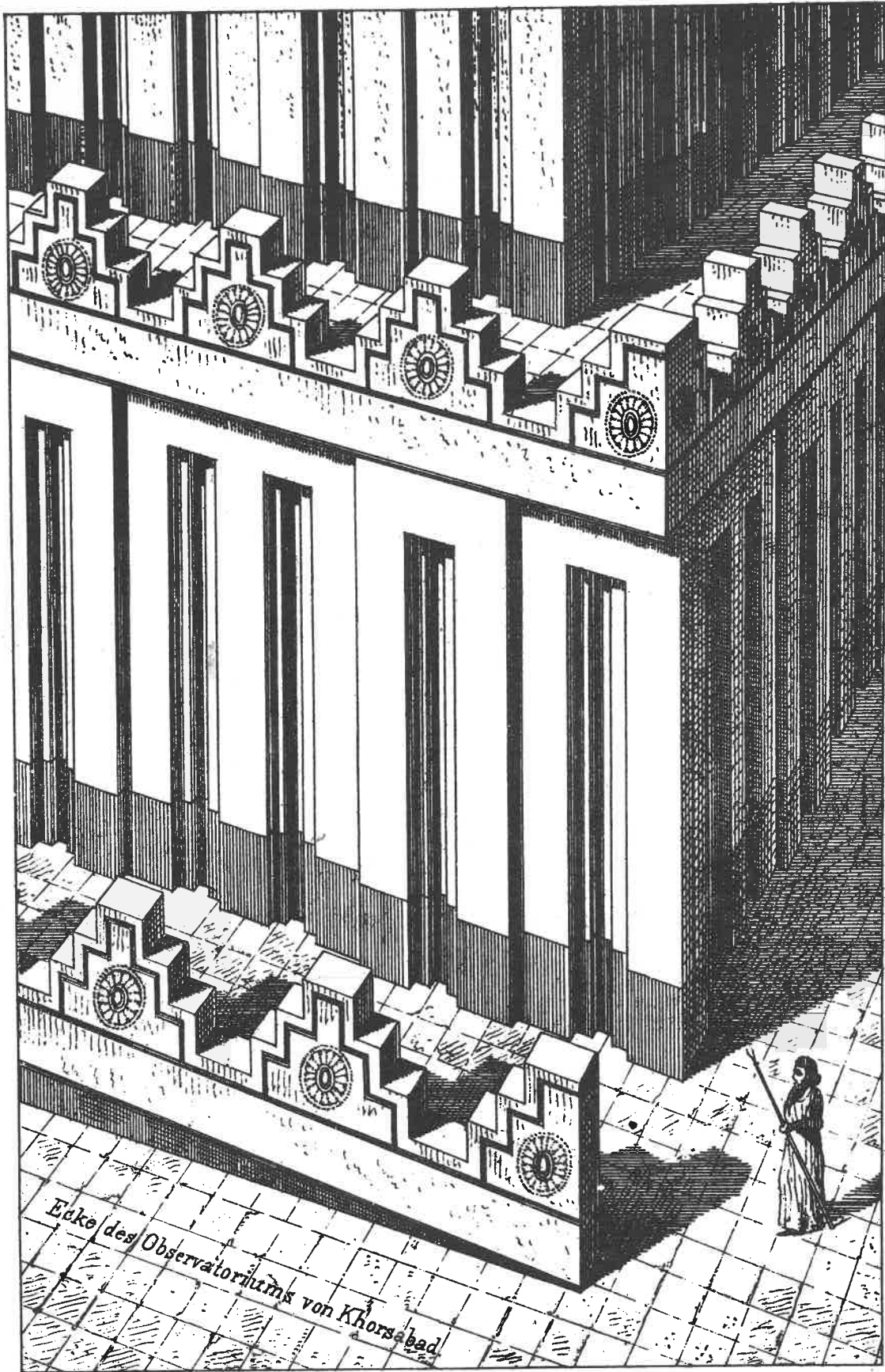

Uruk D

Borsippa

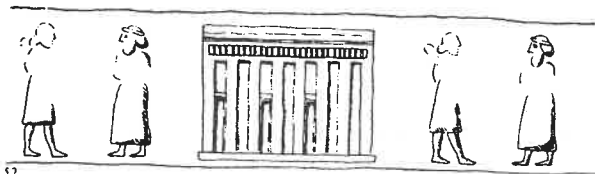
Εικ. 39. Διαμόρφωση τοί- χων: 1 (1α, 1β) βασιική μορφή. 2 (2α) βασιική μορφή. 3. περίπτωση στην πέ- λη Ουρούκ IV. 4 περίπτω- ση εις Βόρσιππα (:Müller/ Vogel, 1984/85, σ. 82).

Εικ. 40. Διαμόρφωση επιφανειών τοίχων. Κτήριο στο Χορσαμπάντ, αρχαίο Ντουρ-Σαρρουκίν (: κατά Perrot/-Chippiez εις Egle, 1966, πλν. VI, Abt. III, Tff. 1). Πρβλ. εικ. 39.

§55 Ανάλογα με το βάθος των εσοχών, με το πλάτος και την απόσταση των προεξοχών και την τυχόν πλαστική επανάληψή-τους διαμορφώνεται ένα **δ ι α φ ο ρ ε τ ι κ ό** **α ν ά γ λ υ φ ο** με το δικό-του ρυθμό. (Ένα αρχαιότατο παράδειγμα, ωστόσο τόσο λεπτεπίλεπτο απαντάει στην Ουρούκ, εικ. 39,3). Το φως πάλι στις διάφορες ώρες της μέρας και τις εποχές του έτους πληθαίνει τις παραλλαγές. Η σύγχρονη (σε κείνα τα χρόνια) συνείδηση για την αξία της ύπαρξης αυτής της δομικής μορφής, είτε αρχιτεκτονικής δια-μόρφωσης, αναδύεται και εκφράζεται εξάλλου σε κυλινδρικούς σφραγιδόλιθους των απαρχών του σουμεριακού πολιτισμού, περίπου 3000-2700 π.Χ. (εικ.41).

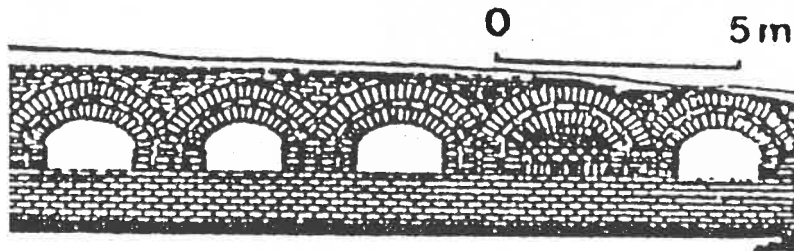
Εικ. 41. Παράσταση κτηρίου σε σουμεριακό σφραγιδόλιθο περ.3000-2700 π.Χ. (:Moortgat, I, 1982, σ. 225, εικ. 52)

Φαίνεται ότι η διαμόρφωση αυτή δεν προήλθε μόνο από κατασκευαστική ανάγκη ή από αισθητική απαίτηση, αλλά είχε ιδιαίτερη συμβολική και θρησκευτική σημασία καθώς απαντούσε πάντοτε στους ναούς. Οι πολύ χοντροί τοίχοι και η πλαστική διαμόρφωσή-τους με προεξοχές ήταν οπωσδήποτε συνέπεια και του υπάρχοντος υλικού δομής, που πρόσφερε άφθονο ο τόπος: όπως αρχικά ήταν τα **π λ ι θ ι ά**, (δηλαδή οι ωμές ηλιοψημένες πλίθρες)· μετά ψημένα στη φωτιά τούβλα, (δηλαδή οι οπτόπλινθοι).

§56 Οι **ο π τ ό π λ ι ν θ ο ι** (τα ψημένα στη φωτιά τούβλα) ήταν ένα τεχνολογικό άλμα που πραγματοποιήθηκε σε αρχαιότατη φάση, δηλαδή τουλάχιστον από τις αρχές της 3^{ης} π.Χ. χιλιετίας. Ήταν το δεύτερο σπουδαίο βήμα στην παραγωγή δομησιμων υλικών, εφ'όσον το πρώτο και βασικό στάδιο ήταν τα πλιθιά ή πλ(θρ)ες που με το ψήσιμο-τους οδηγηθήκαμε στο δεύτερο. Αλλά ας υπογραμμιστεί τα πλιθιά (οι ωμές ηλιοψημένες πλ(θρες) πάντοτε ήταν το κύριο υλικό και σ'αυτά τα ιερά και επίσημα κτήρια. Γιατί τα ψημένα τούβλα δεν συνηθίζονταν, καθώς ήταν πολυτελή και πανάκριβα, και η καύσιμη ξύλινη ύλη (για το ψήσιμό τους) όλο και ελαττωνόταν.

§57 Η άλλη θεμελιώδης συνέπεια της χρήσης των παραπάνω **μ ι κ ρ ο δ ι ά σ τ α τ ω ν** υλικών ήταν η **θ ο λ ο δ ο μ ί α** (εικ. 42): Διαρκέστερος, οικονομικότερος και αρκετά συνηθισμένος τρόπος α) στέγασης χώρων ήταν οι θόλοι και β) κάλυψης κουφωμάτων τα τάξα. Αναφερθήκαμε πριν στην αρχαιότατη χρήση **ε κ φ ο ρ ι κ ώ ν** **θ ό λ ω ν** (§46, εικ.34) και μετά **γ ν ή σ ι ω ν**. Παράθυρα δεν υπήρχαν

Εικ. 42 . Ακρ Κουφ (Aqr Quf), αρχαίο Ντουρ-Κουριγιαλζού (Dur-Kurigalzu). Από τα λείψανα του μεσοβαβυλωνιακού ανακτόρου (περίοδος 1500-1150 π.Χ.) χαμηλωμένοι επάλληλοι γ ν ή σ ι ο ι θόλοι (: Moortgat, II, 1985, σ. 48, εικ. 21, απόσπασμα).

κατά κανόνα* έτσι τα τόξα φανερώνονταν πάνω από τις πόρτες και αναδεικνύανε τους μνημειακούς πυλώνες (εικ. 100-103, 110-111, 116-118).

§58 Οι χοντροί τοίχοι λοιπόν ήταν απαραίτητοι και για την ακίνδυνη παραλαβή των μεγάλων φορτίων και των οριζόντιων ωθήσεων που προκαλούν οι βαρείς θόλοι.

Η χρήση θόλων διάφορων μορφών, όπως τρούλλων, παραβολοειδών κατασκευών κ.λ.π., παρουσιάζεται και σε αρχαίες απεικονίσεις, όπως στην ανάγλυφη πλάκα από τη Νινευή (εικ. 43): παρουσιάζεται μιά ρεαλιστική σκηνή της εποχής εμπρός από μικρό οικισμό θολοσκέπαστων σπιτιών, -ίσως χαρακτηριστικό της σημασίας που έδειχναν σ'αυτές τις μορφές.

*Ένα άλλος λόγος ύπαρξης χοντρών τοίχων μην ξεχνάμε ότι ήταν οι κλιματολογικές συνθήκες, δηλαδή η ανάγκη μόνωσης από τη μεγάλη ζέστη. Το ξερό κλίμα ήταν επίσης ο λόγος κατασκευής εν γένει οριζόντιων στεγών.

§59 Μια τρίτη συνέπεια, σημαντική για την αρχιτεκτονική μορφολογία, της μεταχείρισης μικροδιάστατων τούβλων και μάλιστα ωμών πλίνθων, καθώς και της ανάγκης να χτίζονται βαρείς, χοντροί τοίχοι (σε συνδυασμό με

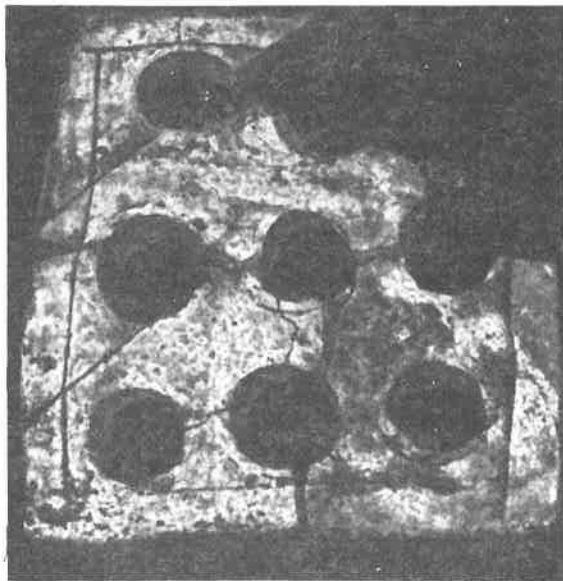
Εικ. 43. Ολοσκέπαστα κτίσματα. Ανάγλυφη πλάκα από τη Νινευή, 7^{ος} π.Χ. αιώνας (: Fletcher, 1975, σ. 65B). Εμπρός: οικοδομικό συνεργείο που πάει στη δουλειά του.

την έλλειψη πέτρας και οικοδομικής ξυλείας) προβάλλει το εξαιρετικά χαρακτηριστικό φαινόμενο της μη χρήσης και έλλειψης κ ι ό ν ω ν στη μεσοποταμιακή αρχιτεκτονική. Η μη χρησιμοποίηση κιώνων δημιούργησε τέτοια παράδοση, που ακόμη και στα βόρεια της χώρας, στην Ασσυρία, παρ'ότι εκεί διαθέτανε λίθινο υλικό, τα παραδείγματα μετριούνται στα δάχτυλα (εικ. 113, 114, πρβλ. πριν εικ. 32β).

§60 . Αγγίζοντας μορφολογικά ζητήματα και πριν προχωρήσουμε στην οικοδομική τεχνολογία ας ξαναμιλήσουμε για δυό θέματα σχετικά με αρχιτεκτονικές μορφές:

1) Στο βαθμό που οι παραστάσεις της παραπάνω πλάκας από τη Νινευή (εικ. 43) παρουσιάζουν την πραγματικότητα πληροφορούμαστε για τη χρήση (από τους τότε μεσοποταμικούς τέκτονες και αρχιτέκτονες) απλών όγκων και σχημάτων, ως και απέριπτων καθάρων επιφανειών στα μικρότερα οικοδομήματα. Διδακτικό εξαιρετικά πρέπει να θεωρηθεί ότι στο σχέδιο εμφανίζονται *π ό ρ τ ε ς*, και με οριζόντιο υπέρθυρο ("πρέκι") και με το τυπικότερο τοξωτό άνοιγμα, ενώ χαρακτηριστικά δεν παρουσιάζονται *π α ρ ά θ υ ρ α* : το τελευταίο, η ουσιαστική ανυπαρξία παραθύρων στη μεσοποταμιακή αρχιτεκτονική, πρέπει να θεωρείται βέβαιο. Ωστόσο αρχαιολογικά έχουν διαπιστωθεί, έστω και με κάποια σπάνια παραδείγματα: όπως ο πήλινος τρύπητός *φ ε γ γ ι τ η ς* (εικ. 44) από την αρχαία πόλη Ασνουννάκ (Ashnunak, σήμερα Τελλ Ασμάρ/Tell Asmar), 100 χιλιόμετρα βόρεια της Βαβυλώνας.

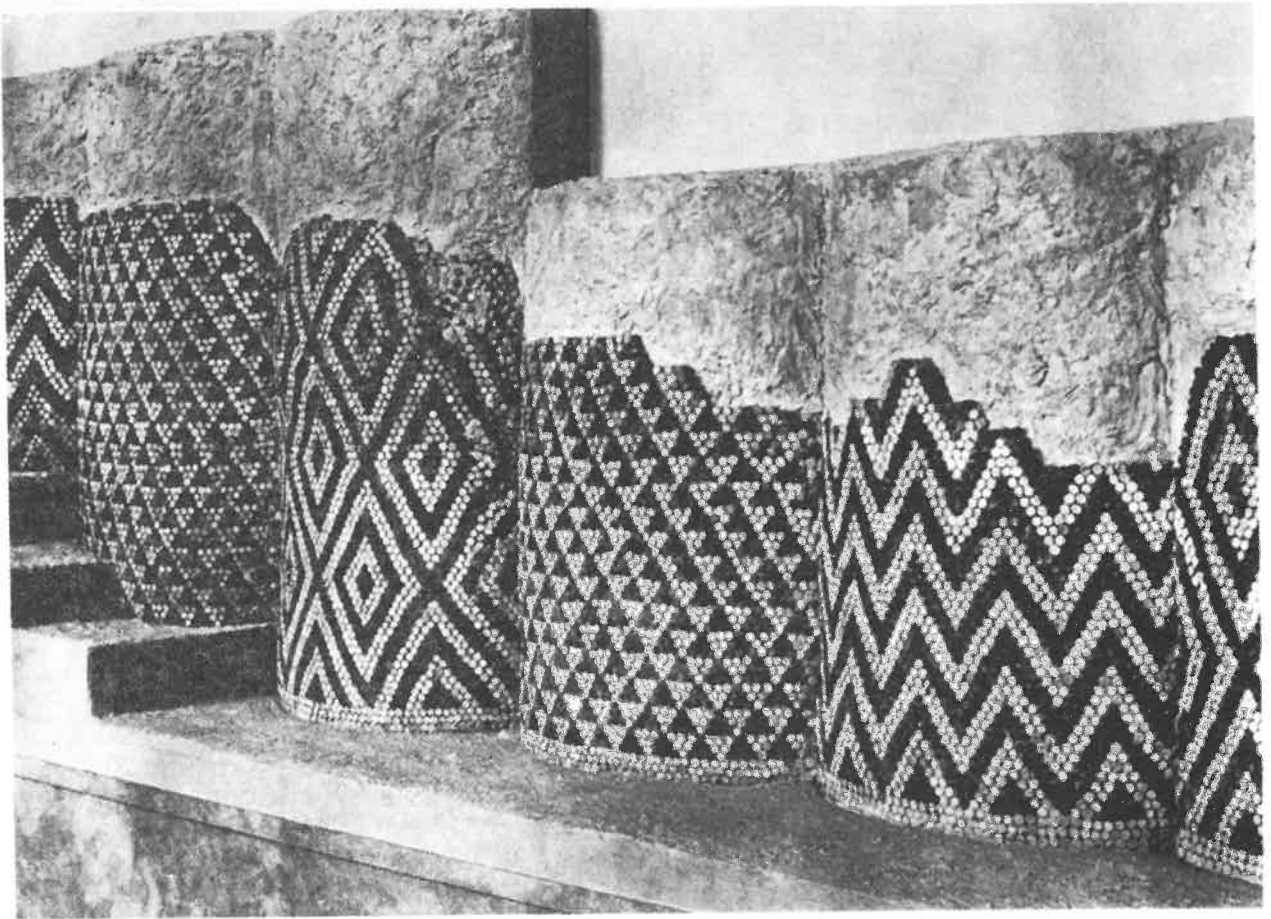
§60α. 2) Σχετικά με την προβολή και υπερύψωση σημαντικών κτισμάτων πάνω σε χωμάτινες επιχώσεις: Ας θυμηθούμε ότι τα εδάφη της Μεσοποταμίας ήταν και είναι προσχωσιγενή κι αυτό οφείλεται στα γαιώδη υλικά που άφθονα κατεβάζουν και αποθέτουν

Εικ. 44. Πήλινη τετράγωνη πλάκα με τρύπες, που χρησίμευε ως φεγγίτης. Βρέθηκε στο αρχαίο Ασνουννάκι (σήμερα Τελλ Ασμάρ) (: Parrot, 1961, σ.226-227, εικ. 280 Β)

τα νερά των ποταμών της. Τόσο παχιά επίχωση απόθεσαν στις χιλιετίες, ώστε είναι ενδιαφέρον να γνωρίζουμε ότι κτίσματα που στην αρχαιότητα υψώνονταν πάνω σε τεχνητούς λόφους (μέσα στον ευρύτατο πεδινό χώρο) σήμερα ανασκάπτονται σε βάθος 10 μ. και πλέον.

Έτσι κατανοούμε καλλίτερα γιατί στην αρχαία Μεσοποταμία κτιζανε τα σημαντικά κτήρια πάνω σε ψηλές βάσεις και *ά ν δ η ρ α*. Και έτσι, συνυπολογίζοντας και άλλους μορφολογικούς παράγοντες, μπορούμε να ερμηνεύσουμε και τη δημιουργία των "Ζιγκουράτ" (βλ. §88).

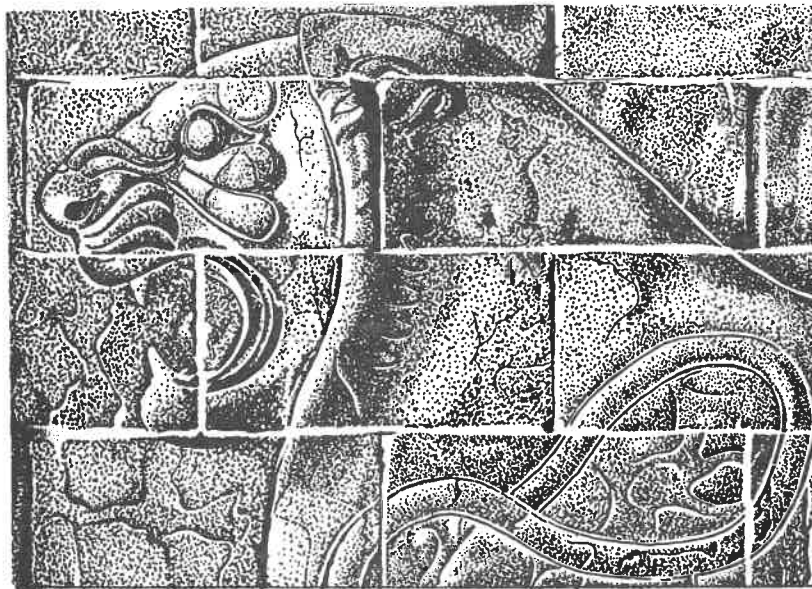
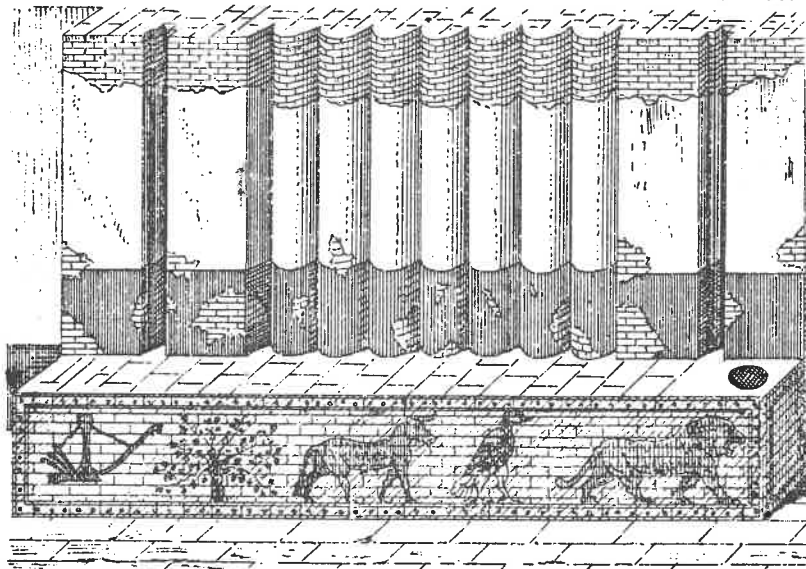

Εικ. 45. Επένδυση με ψηφιδωτά ημικυλινδρικών παραστάδων σε άνδηρο (Pfeilerterasse) από την Ουρούκ (τώρα στο Βερολίνο, Staatliche Museen), (:Moortgat, I, 1982, πίν. 2 και σ. 25).

§61 Μια τέταρτη συνέπεια της χρήσης ευτελούς, γαιώδους υλικού δομής ήταν η δημιουργία μεθόδων εξωτερικής επικάλυψής-του. Όμως αρχική κάλυψη της ανάγκης προστασίας της τέτοιας τοιχοποιίας εξελίχτηκε και ολοκληρώθηκε σε διακοσμητικούς τρόπους. Νωρίς ήδη στη διάρκεια της πρώιμης εποχής (περίπου 3000-2700 π.Χ.) -στοιχείο που τη χαρακτηρίζει- εφαρμόζανε, όπως σε παράδειγμα της σουμεριακής πόλης Ουρούκ (εικ. 45), μια επένδυση σαν ψηφιδωτό από μικρά πήλινα δισκάρια ή κωνικά στοιχεία σε μαύρο, άσπρο και κόκκινο χρώμα, τοποθετημένα σε τέτοια διάταξη, ώστε να δημιουργούν απλώς γεωμετρικά θέματα, μικρά τρίγωνα σε απέραντο πλέγμα, μεγάλα ζικ-ζακ χωρίς τέλος ή μεγάλους ομόλογους ρόμβους. Τα θέματα αυτά θεωρούνται ότι προήλθαν από τις κρεμαστές ψάθες, με τις οποίες προφύλαγαν τους τοίχους στην απώτερη αρχαιότητα, προηγούμενα στη διάρκεια ίσως αιώνων. Τα θέματα αυτά μοιάζουν επίσης με

εκείνα που συνηθίζονταν στην υφαντική. Γενικότερα ο συνδυασμός των μικρών, ορθογώνιων τούβλων παρουσιάζει μορφολογική συγγένεια με τη διακόσμηση υφαντών.

§62 Η επενδυτική κόσμηση των πλίθρινων τοίχων γίνεται ακόμη πιο δομικά αρχιτεκτονική από τότε που χρησιμοποιούνται ολόκληρα εφυαλωμένα τούβλα.* Αυτά τα δημιούργησαν αργότερα, στη 2^η χιλιετία π.Χ., οι Ασσύριοι. Μ'αυτά κτίζανε και διακοσμούσαν μεγάλες επιφάνειες με ακρίβεια, με χρωματιστά στοιχεία και ανάγλυφα θέματα, που ως σύνθεση απλώνονταν πάνω σε πολλά τούβλα (εικ. 46, 47) προσχεδιασμένα με κυρίαρχα

* Είναι βέβαια το τρίτο βήμα στην τεχνολογική εξέλιξη: α) Ωμό-πλινθοι, β) Οπτό-πλινθοι (τούβλα), γ) Εφυαλωμένα τούβλα

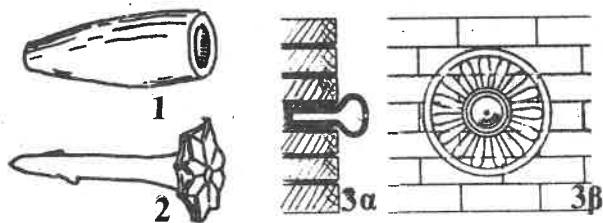
Εικ. 46. Ντουρ-Σαρρουκίν (Χορσαμπάντ). Ανάιτορο, "Γυναικωνίτις". Αριστερή πλευρά εισόδου. Βάση κτισμένη και διακοσμημένη με εφυαλωμένα τούβλα. 8^{ος} αιώνας π.Χ. (: Egle, 1966, Abt. III, Tf.5, Fig. 2: προβλ. Parrot, 1961, σ. 98, εικ. 107).

Εικ. 47. Δείγμα έγχρωμων, εφυαλωμένων, ανάγλυφων τούβλων. Λεπτομέρεια από τοίχο ανακτόρου Αρταξέρξη (περ. 400 π.Χ.) στα Σούσα. Η τεχνική ακολουθεί παλαιά πρότυπα (: Rothorn, 1984, σ. 283).

* η λέξη είναι βαβυλωνιακής καταγωγής ("κικουνού") πιθανότατα.

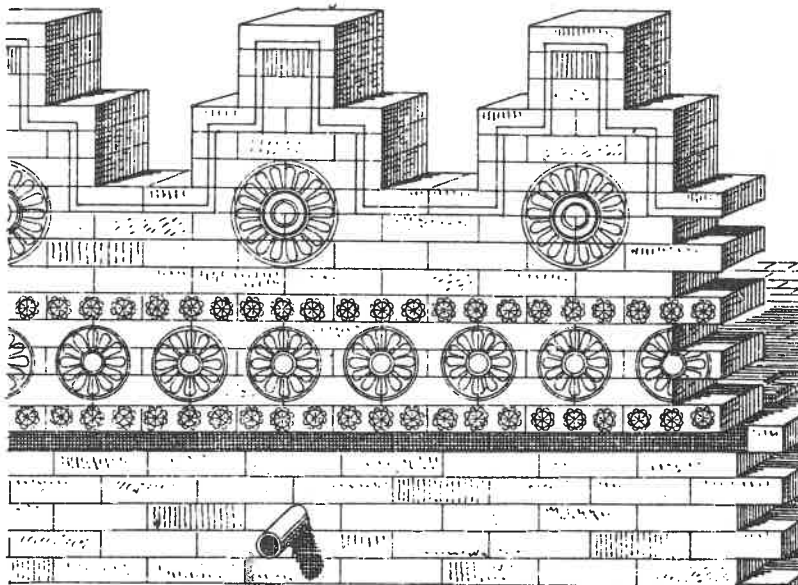
χρώματα το κίτρινο και το κυανούν* του κοβαλτίου (το τελευταίο λες κι'ήταν το εθνικό-τους χρώμα), και με θέματα, κυρίως από το ζωικό βασίλειο, ζώα και πτηνά και φανταστικά τέρατα, φτερωτά λιοντάρια, φτερωτούς ταύρους. Τόσο το χρώμα "κυανούν" όσο και τα ζώδια πέρασαν στην κρητομυκηναϊκή και αρχαία ελληνική παράδοση. Το σχέδιο και τα θέματα (ή μέρος του θέματος) χρωματίζονταν πάνω στο τούβλο και σκεπάζονταν με πυριτικά άλατα· τα τούβλα ψήνονταν σε μεγάλη θερμοκρασία, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ζωηρών και αναλλοίωτων επιφανειών. Στα μεγάλα μουσεία της Ευρώπης εκτίθενται τμήματα τέτοιων παραστάσεων. Η τεχνική επένδυσης με εφυσωμένα στοιχεία δημιούργησε αδιάκοπη παράδοση στην Ανατολή μέσα στους αιώνες και επιζεί ως τις μέρες μας (: εφυσωμένα πλακίδια χώρων υγιεινής).

ξ63 Την επιφάνεια των τοίχων από αρχαιότατη εποχή διακοσμούσαν με εφυσωμένες πήλινες "ροζέτες". Παραδείγματα υπάρχουν από την 3^η χιλιετία π.Χ., όπως στην πόλη Ουρούκ, στρώση VI, των αρχών της χιλιετίας, ή αλλού, και μεταγενέστερα ασσυριακής περιόδου στο τέλος 2^{ης} χιλιετίας (εικ. 48). Οι "ροζέτες" αυτές εμφανί-

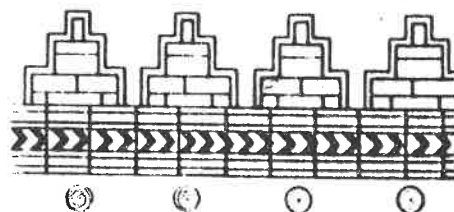

Εικ. 48. Διακοσμητικές πήλινες εφυσωμένες ροζέτες σε τείχη. 1. Η αρχαιότερη μορφή "Χρωματιστός ναός", Ουαίρ, 29^{ος} αιώνας π.Χ. 2. τρίχρωμη ροζέτα, Ουμπαίντ, 26^{ος} αιώνας (: Badavy, 1966, σ. 100, εικ. 16). 3α Τομή και 3β όψη τυπικής ροζέτας από την Ασσούρ, τέλος 2^{ης} χιλιετίας (: Müller/Vogel, 1974, σ. 82).

ζονται ως ο τυπικός διάκοσμος των επάλξεων ασσυριακών τειχών γενικά (εικ. 49α,β), με παραλλαγές όπως στο Μπουρ-Σαρρουκίν (σημερινή θέση Χορσαμπάντ) (πρβλ.εικ. 40).

Εικ. 49α. Δείγμα επίστεψης ασσυριακών τειχών: διακόσμηση επάλξεων (: Egle, 1966, Abt. III, Tf. 5, Fig. 1).

Εικ. 49β. Διακόσμηση τειχών Ασσύρ (: Müller/Vogel, ό.π.)

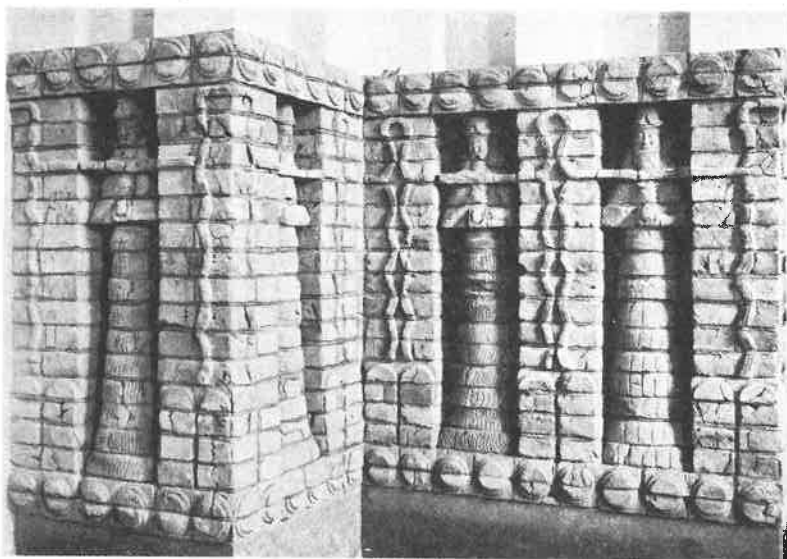
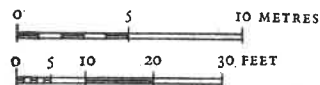
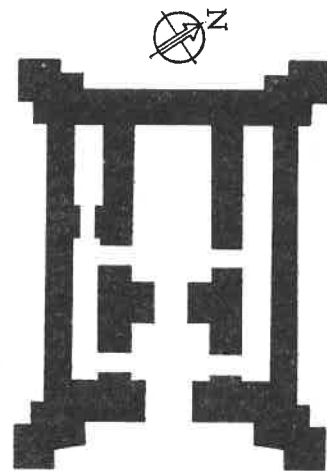
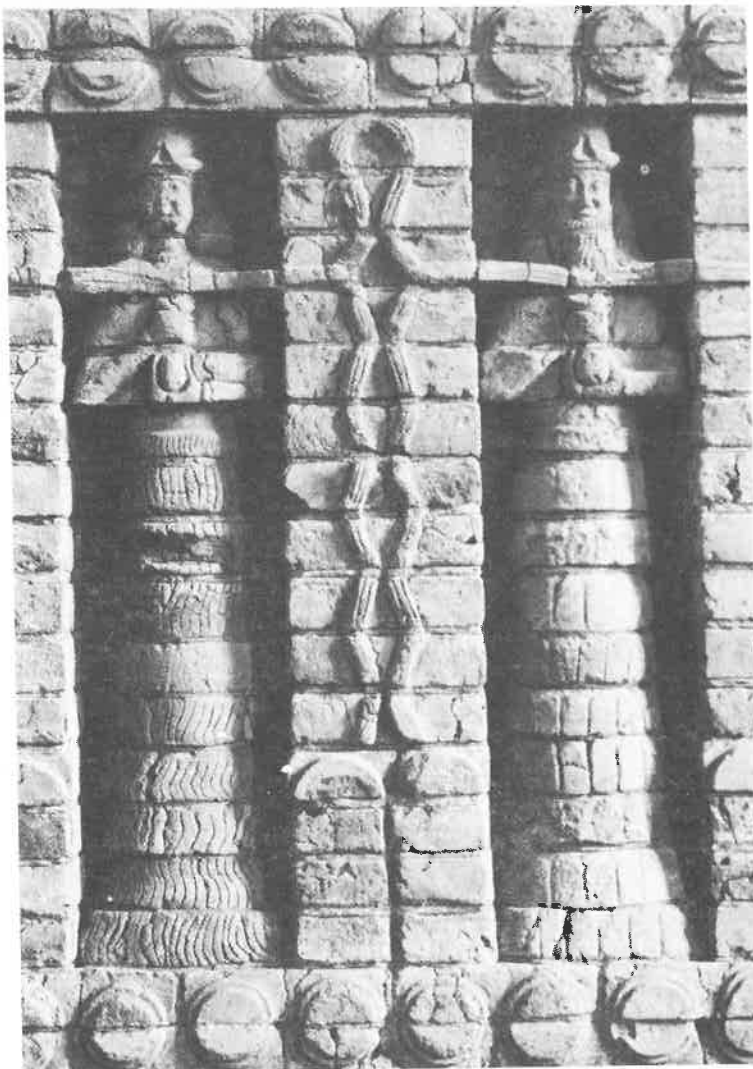

Abb. 62. Uruk, Inanna-Tempel des Königs Karainisch. Ziegelfront. Berlin, 15. Jh. v. u. Z.

Εικ. 50. Ουρούκ. Ναός Ιννίν. Αναπαράσταση πρόσοψης (Βερολίνο, Staatl. Museen). Ψημένος πηλός. Ύψος 2,05 μ., 15^{ος} αιώνας π.Χ. (: Major, I, 1967, σ. 100, εικ. 62), βλ. λεπτομέρεια εικ. 52.

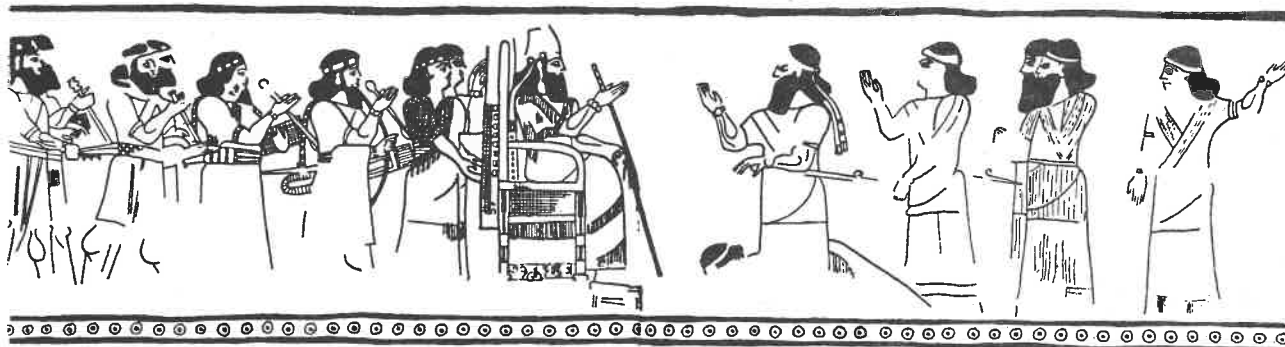
Εικ. 51. Ουρούκ. Ναός Ιννίν. Κάτοψη περ. 1:300 (Frankfort, 1958, σ. 63, εικ. 23).

Εικ. 52. Λεπτομέρεια της εικ. 50. (: Moortgat, II, 1985, σσ. 41, 42, 77, πίν. 22α).

§64 Εντελώς άλλη αντίληψη διακόσμησης, πλαστικής και αρχιτεκτονικής, παρουσίασαν από τις αρχές του 15^{ου} π.Χ. αιώνα οι Κασσίτες (ξένοι κυρίαρχοι που ήρθαν από τα βορειοανατολικά), ξένοι και διαφοροποιημένοι από την παράδοση της χώρας: Στους πλινθόκτιστους τοίχους του ναού της Μητέρας θεάς Ιννίν ή Ινανά, του βασιλέα Καραϊνντάς (Karaindasch, 1420-1400 π.Χ.) στην Ουρούκ, στο κάτω μέρος της πρόσοψης δημιούργησαν μιά ζωφόρο από πήλινες υπερύψηλες μορφές, εντεταγμένες ακριβώς μέσα στις ορθογώνιες εσοχές του εξωτερικού τοίχου (εικ. 50 και 52).

§65 Σχετικά με την αρχιτεκτονική διακόσμηση πρέπει να προστεθεί ότι στη Μεσοποταμία μεγάλη αγάπη έδειχναν στο χρώμα. Χρωματίζανε μεγάλες επιφάνειες με χρωματά χτυπητά και ποικίλα. Ένα "ζιγκουράτ", είδος ιερού κτίσματος σαν κλιμακωτή πυραμίδα, διαμορφωμένο με επτά βαθμίδες, είχε χρωματιστεί και με τα επτά χρώματα της Ιριδας. Το ότι υποκρυπτόταν και κάποιος συμβολισμός πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο.

Εικ. 53. Τοιχογραφία με σκηνή υποδοχής από το βασιλέα στην αίθουσα 47 του ανακτόρου Τιλ Μπαρσίπ. Νεοασσυριακή τέχνη 8^{ου} αι. π.Χ. (: κατά Parrot εις Moortgat, II, 1985, σ. 114/5, εικ. 48).

§66 Η διακόσμηση και τοιχογράφηση (πανάρχαια συνήθεια) απλώνονταν με κάθε είδους επιχρισμένες σκηνές και στις εσωτερικές/επιφάνειες των μεγάλων κτισμάτων, κυρίως των ανακτόρων: σκηνές από τη ζωή του βασιλέως στην ειρήνη και στον πόλεμο, θέματα από τη φύση, αφηρημένα, γεωμετρικά, απλά διακοσμητικά* ένα μεταγενέστερο παράδειγμα του 8^{ου} αι. π.Χ. παρουσιάζει μια σκηνή υποδοχής από το βασιλέα στο ανάκτορο Τιλ Μπαρσίπ (εικ. 53): Τοιχογραφίες και θέματα που ενισχύουν το βασιλικό θεσμό.

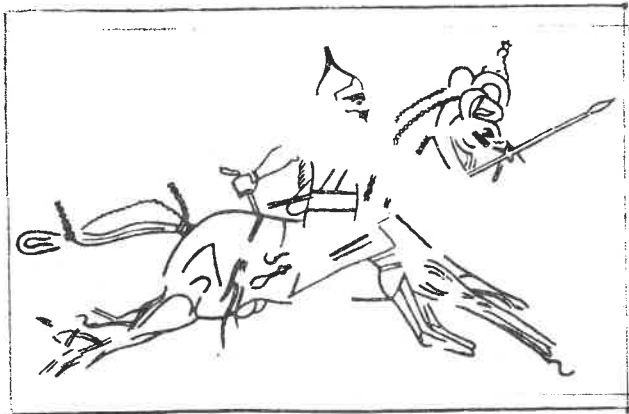
§67 Αφαίρεση και εκφραστικότητα εμφανίζονται συχνά σε τριχρωμες παραστάσεις (άσπρο-μαύρο-κόκκινο), όπως σε τοιχογραφία των μέσων του 15^{ου} αιώνα από το "Χρωματισμένο Παλάτι" ("Painted Palace") στο Ντουρ-Κουριγκαλζού (εικ. 54).

Κάποτε πάλι ξαφνιάζεται κανείς από μερικά σχέδια με την κινητικότητα και τη ζωντάνια-τους. Μια μορφή ιππέα σε σπάραγμα τοιχογραφίας του 7^{ου} π.Χ. αιώνα από το ίδιο νεοασσυ-

Εικ. 54. Ντουρ-Κουριγκαλζού. "Χρωματιστό Παλάτι". Τοιχογραφία, περίπου 1500 -1150 (: Moortgat, 1985, σ. 51, εικ. 22)

ριακό ανάκτορο Τιλ Μπαρσίπ (που λίγο πριν αναφέρθηκε) εντυπωσιάζει με την εκφραστικότητα και σιγουριά της γραμμής-της (εικ.55). Και είναι ίσως η παράσταση αυτή πιο πειστική και σταθερή από το ομόλογο σχέδιο, για παράδειγμα, ενός "ιπτάμενου", φλογερού ιππέα της εποχής μας, όπως αποδίδεται σε ένα "πόστερ" ίσως του 1949, που ήθελε να εκφράσει το μεγάλο άλμα της επανάστασης στην Ερυθρά Κίνα (εικ. 56).

Εικ. 55. Από τοιχογραφία του νεοασσυριακού ανακτόρου (του 7^{ου} π.Χ. αιώνα) στο Τιλ Μπαρσίπ: Ιππέας (:κατά Parrot εις Moortgat, II, 1985, σ. 136, εικ. 62).

Εικ. 56. Από "πόστερ" (του 1949;) στην Ερυθρά Κίνα (:Arnold Toynbee, A Study of History...One-volume Edition..London:...Thames and Hudson; 1972, σ. 415, εικ. 342 τμήμα).

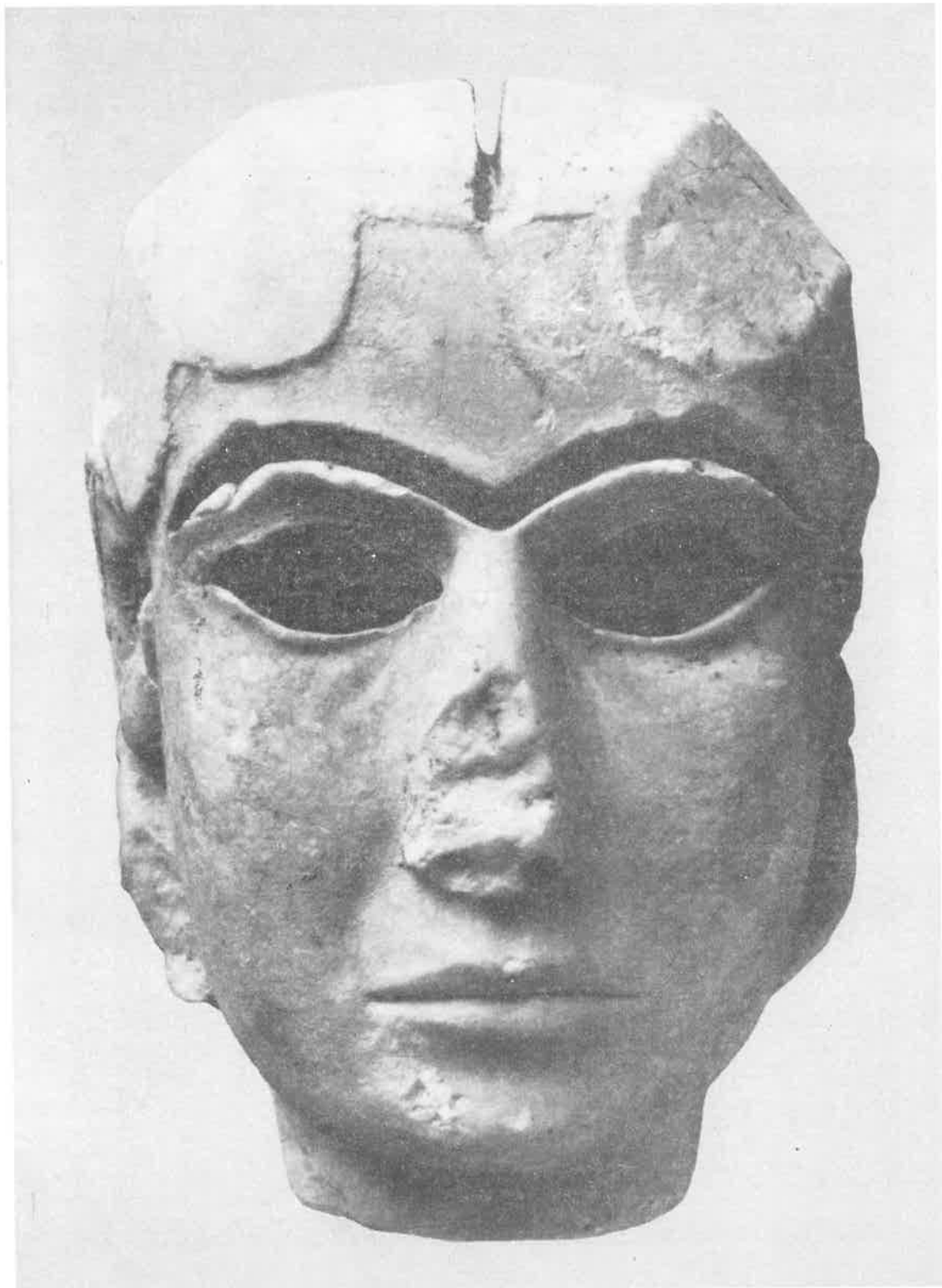
*

§68 Η εκφραστικότητα στην τέχνη ξεκίνησε από πολύ παλιά. Όπως και η γενικότερη πολιτισμική ανάπτυξη ξεκίνησε από την αρχαϊκή περίοδο περίπου 3000-2700 π.Χ., βέβαια εποχή πια του χαλκού. Στα 2700 π.Χ. χρονολογείται το ώριμο επικό έργο Γκιλγκαμές (Gilgamesh), μυθικού βασιλιά της σουμεριακής πόλης Ουρούκ (της βιβλικής Ερέκ), κτίστη του τείχους-της, μιας ηρωϊκής μορφής, προγενέστερης αιώνες πριν, σαν το δικό μας Ηρακλή (εικ.57,-εικ.110,§101)

§69 Στις αρχές της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. στην Ουρούκ εμφανίζεται μία από τις πρώτες προσπάθειες της ανθρωπότητας στη γλυπτική

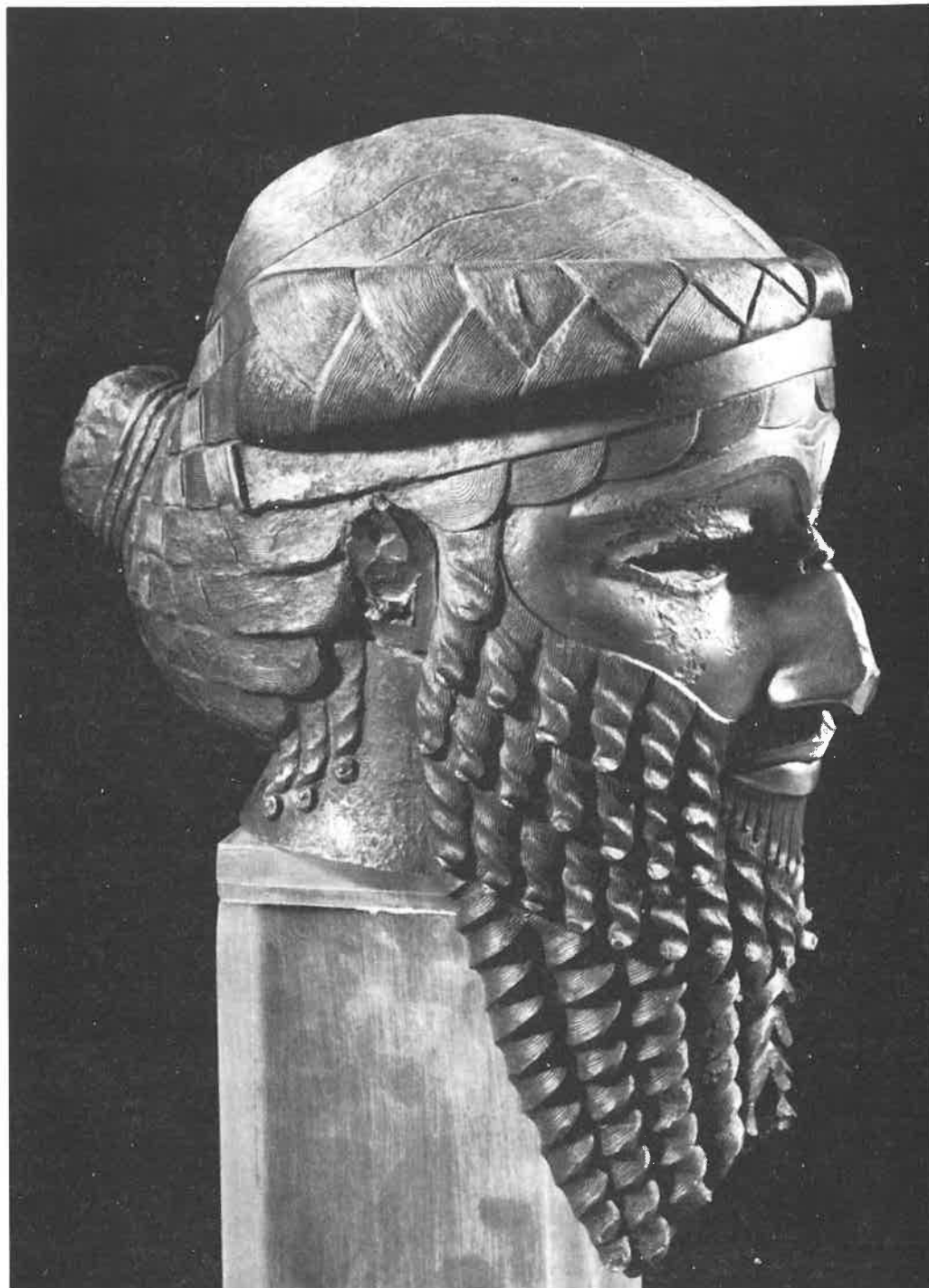
Εικ.57. Ντούρ-Σαρρουκίν (Χορσαμπάντ). Ανάκτορα. Ο ήρωας Γκιλγκαμές. Ανάγλυφη πλάκα 8^{ου} αι. π.Χ. Μουσείο Λούβρου (: Parrot, 1961, σ. 32, εικ. 36)

Εικ. 58. Γυναικείο κεφάλι από την Ουρούκ (Βαγδάτη, Μουσείο Ιράκ). Άσπρο μάρμαρο (ή αλάβαστρο); Ύψος 0,20 μ. Αρχές 3^{ης} χιλιετίας (: Giedion, 1964, σ. 104, εικ. 53. Βλ. Moortgat, I, 1982, πίν. 26 και σσ. 43-44).

απόδοση της εκφραστικότητας του ανθρώπινου προσώπου: πρόκειται για ένα γυναικείο κεφάλι σχεδόν σε φυσικό μέγεθος (ύψος 0,20 μ.) από άσπρο μάρμαρο (εικ.58). Στην περίοδο Ακκάδ, περίπου 2300 - 2100, πλάστηκε το μπρούτζινο κεφάλι σε φυσικό μέ-

γεθος του Ναραμσίν(;) (εικ. 59). Είναι μοναδικό εύρημα, αλλά μεγαλοπρεπές δείγμα της εξελιγμένης ακκαδικής μεταλλοπλαστικής. Χαρακτηριστικά πλαστικά έργα μιας "αδρότητας" που δημιουργούνται στο δεύτερο μισό της 3^{ης} χιλιετίας είναι μια σειρά

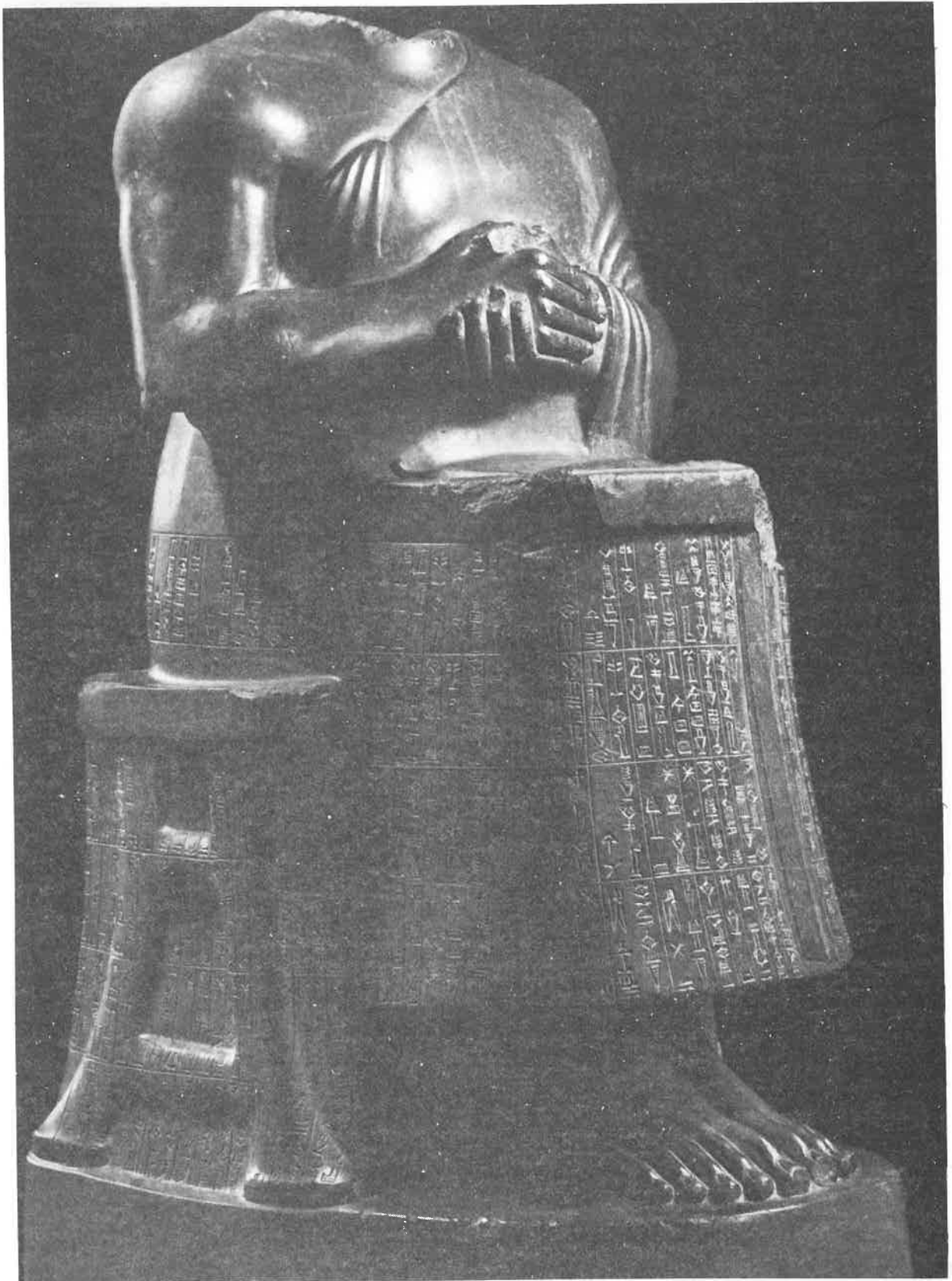
Εικ. 59. Κεφάλι ενός αγάλματος του Ναραμσίν(;) από τη Νινευή (τώρα στη Βαγδάτη, Μουσείο Ιράν). Ορείχαλμος. Ύψος 0,36 μ. (: Moortgat, I, 1982, πίν. 155, και σ. 95).

Εικ. 60. Μικρό άγαλμα (ύψους 0,92 μ.) του Ιτούρ-Σαμαγιάν (Itur-Schamagan) από το Μάρι (τώρα Μουσείο Δαμασκού). Γυψόλιθος, περ. 2550-2350 (: Moortgat, I, 1982, σ. 76, πίν. 80).

Εικ. 61. Πάνω μέρος αγάλματος (ύψους 1,52 μ.) του Ιστούπ-ιλούμ (Isthur-ilum) από το Μάρι (τώρα Μουσείο Δαμασκού). Μαύρη πέτρα περ. 2050-1830 (: Moortgat, I, 1982, σ. 113, πίν. 179).

Εικ. 62. Καθιστό άγαλμα του Γκουντέα από το Τέλλο (σήμερα στο Παρίσι, Λούβρο). Από διορίτη. Σωζόμενο ύψος 0,93 μ. 22^{ου} αιώνα π.Χ. (: Parrot, 1960, σ. 205, εικ. 253). Πρόκειται για το λεγόμενο "Άγαλμα Β" ή "Architecte au plan".

αγαλμάτων μικρού μεγέθους από διάφορες πόλεις, όπως από το Μάρι (εικ. 60). Από την ίδια πόλη προέρχεται αντιπροσωπευτικό έργο των αρχών της 2^{ης} χιλιετίας σφιχτά πλασμένο πάνω στη σκληρή πέτρα (εικ. 61). §70 Ήδη πριν, από το τέλος της 3^{ης} χιλιετίας, και με την ίδια πυκνότητα, παρουσιάζεται η σειρά των καθιστών μορφών του Γκουντέα. Μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα το "Άγαλμα Β" που τον παρουσιάζει ως αρχιτέκτονα (= "Architecte au plan") (εικ. 62). Πραγματικά πάνω σε πινακίδα στα γόνατά-του (εικ. 63) βρίσκεται καλοχαραγμένο ένα τέλειο αρχιτεκτονικό έργο, μιά κάτοψη (εικ. 64). Της τελευταίας η εξωτερική οικοδομική γραμμή διαγράφει τις τόσο χαρακτηριστικές -όπως είδαμε- προεξοχές και εσοχές. Ουσιαστικό επίσης είναι και εξαιρετικά ενδιαφέρον (για την έρευνα γύρω από το πρόβλημα ύπαρξης αρχιτεκτονικών σχεδίων στην αρχαιότητα) το ότι φαίνεται συνειδητά να χαραχτηκε σε κλίμακα, -όπως δείχνει το ("κλιμακό-")μετρο και το εργαλείο χάραξης* σχεδιασμένα κι αυτά εκεί δίπλα. Η ύπαρξη αρχιτεκτόνων είναι βεβαία και ίσως γνωρίζουμε το επαγγελματικό τους όνομα, μάλλον "ιτιννού"(itinnu).

*

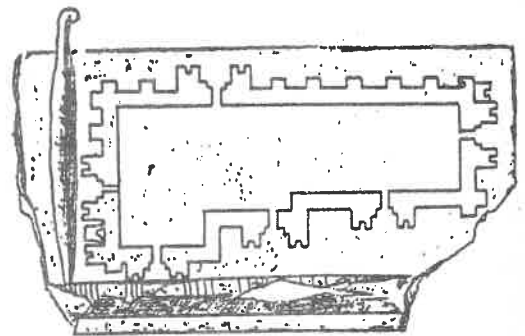
Ανακεφαλαίωση

§71 Στις επόμενες σελίδες επανερχόμαστε πάλι στη μεσοποταμιακή αρχιτεκτονική προχωρώντας τώρα αναλυτικότερα κατά κατηγορίες κτισμάτων και σε λεπτομερέστερη περιγραφή των μνημείων-της. Πριν ασ ανακεφαλαιώσουμε όσα έχουμε αναφέρει γι' αυτήν, υπενθυμίζοντας δηλαδή ότι τα υλικά δομής στη Μεσοποταμία: αρχικά καλάμια και φοίνικες, μετά οι ωμές πλίθρες και τα ψη-

Εικ. 63. Τμήμα από το καθιστό άγαλμα του Γκουντέα-αρχιτέκτονα (βλ. προηγούμενη εικόνα 123)* διακρίνεται το αρχιτεκτονικό σχέδιο (: Giedion, 1965, σ. 85, εικ. 59 τμήμα)

*"γραμμοσύρτης"

Εικ. 64. Ανασχεδίαση του χαραγμένου αρχιτεκτονικού σχεδίου στο άγαλμα Γκουντέα-αρχιτέκτονα: κάτω το μέτρο* αριστερά εργαλείο χάραξης. (: Perrot/Chippier, II, 1884, σ. 340, εικ. 153)

* πίσσα/πισσάλαφα - τ ο ς: Ας εξαρθεί το μοναδικό αυτό είδος κονιάματος, που σχετίζεται με τα πετρώλαϊκά κοιτάσματα, σήμερα του Ιράκ (και Κουβέϊτ, που τότε ήταν η χώρα των Σουμέρ), από πολύ παλιά σε χρήση (βλ. §92)

μένα τούβλα με κονιάματα απλή χωματόπλαση και την εξαιρετική πισσάσαφλο*, καθώς και ο αναγκαστικός τρόπος κτισίματος-τους σφραγίσανε τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της δομής και τυπολογίας των αρχιτεκτονημάτων, όπως και αυτής της αρχιτεκτονικής μορφολογίας του τόπου: α) με τη διαμόρφωση των προσόψεων με τα κατακόρυφα στοιχεία, β) με την ανάδειξη των θολωτών κατασκευών και των επιβλητικών πυλώνων και γ) με την επένδυση των εξωτερικών τοίχων με εφυσωμένα στοιχεία.

§72 Τονίζεται ότι όπου χρησιμοποιείται η επένδυση γίνεται ένα αποτελεσματικό γνώρισμα: κάτι παραπάνω, ένα στοιχείο που μεταμορφώνει βαθιά το χαρακτήρα της μεσοποταμιακής αρχιτεκτονικής, καθώς αποκρύπτει την αληθινή δομή της.

§73 Δυό ακόμα μορφολογικά χαρακτηριστικά, που ξεκινάνε από φυσικά δεδομένα, τις μετεωρολογικές συνθήκες, είναι και ήταν η κυρίαρχη οριζόντια στέγη, και ακόμα η κατασκευή των αρχιτεκτονημάτων πάνω σε υπερυψωμένες βάσεις και ανδхра, που κατασκευάζονταν με συσσώρευση χώματος ή πλιθρες.

Το τελευταίο ήταν απαραίτητο για να αντιμετωπιστούν οι πλημμύρες και προσχώσεις που προκαλούσαν οι ποταμοί. Έτσι κατανοούμε καλλίτερα γιατί στην αρχαία Μεσοποταμία κτίζανε τα σημαντικά κτήρια πάνω σε ψηλές βάσεις και ανδхра, -χωρίς να σημαίνει αυτό και τη μοναδική ερμηνεία του φαινομένου.

§74 Ως προς τη σύνθεση των χώρων μεταξύ-τους προστίθεται ότι η μεσοποταμιακή αρχιτεκτονική διαμόρφωσε κατά παραθετικό τρόπο τους οικοδομικούς όγκους: τα

οικοδομικά συγκροτήματα δεν δημιουργούνταν προσθετικά πάνω σε ένα διαμήκη άξονα, όπως στην Αίγυπτο· στη Μεσοποταμία έκτιζαν τους χώρους γύρω από αυλές, οριοθετώντας όμως σαφή περιγράμματα. Οι αυλές και οι σκεπασμένοι χώροι φαίνεται ότι συνδέονταν μεταξύ-τους ως οργανικά στοιχεία σύνθεσης, -πιθανότατα προσχεδιασμένης.

§75 Στη Μεσοποταμία κυριαρχεί πλατυμέτωπη διάταξη· δηλαδή η κυρία είσοδος όπως στα ανάκτορα γίνεται από την πλατιά πλευρά: ήταν τόσο ισχυρή η τελευταία παράδοση που φαίνεται να επιβίωσε και σ'αυτές τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές κατ'εξοχήν δομικά στενομέτωπα κτήρια, που στην Συρία αντί να έχουν* το αίθριο (=αυλή εισόδου) στη δυτική στενή όψη παρουσιάζουν παραδείγματα με αίθριο στη νότια μακριά πλευρά. Στη Μεσοποταμία γενικά οι αυλές που αναφέραμε πριν, καθώς και οι ναοί είχαν πολλές εισόδους στις πλευρές-τους.

§76 Ο προσανατολισμός των επίσημων κτηρίων γίνεται έτσι ώστε κατά κανόνα οι γωνίες-εις-τους να δείχνουν τα κύρια σημεία του ορίζοντα, -σ'αντίθεση με ό,τι παρατηρείται στις Πυραμίδες της Αιγύπτου, όπου προσανατολίζονται οι πλευρές-τους.

*
§77 Τα κτίσματα στη Μεσοποταμία κυρίως αντιπροσωπεύονται: α) Από τα σπιτία -για τα οποία σποραδικά ήδη μιλήσαμε-, που παρουσιάζονται σε μια εξαίρετη εξελικτική σειρά μεγάλης σημασίας για την ιστορία της όλης ανθρώπινης κατοικίας ή τουλάχιστον στο νευραλγικό -για την περιοχή-μας- χώρο της Εγγύς (και "καθ'ήμας") Ανατολής, και ακόμη

β) τα ανάκτορα, με πολλά και σημαντικά παραδείγματα, γ) τους ναούς, σε εξαιρετα διδακτική/εξελεγκτική σειρά, δ) τα ιερά "ζιγκουράτ", τα πιο αντιπροσωπευτικά αρχιτεκτονήματα της Μεσοποταμίας (όπως παραδείγματος χάριν για την Αίγυπτο αναγνωρίζουμε τις "πυραμίδες"), ε) πόλεις, ακροπόλεις και τείχη πόλεων, με σπουδαίο σωζόμενο δείγμα-τους από τα περίφημα τείχη της Βαβυλώνας (βλ. σημείωση εικ. 100) γύρω στην περιοχή της "Πύλης Ιστάρ".

§78 Εδώ να υπογραμμίσουμε ότι στα δημόσια έργα εξαιρετη θέση κατείχαν -πρέπει να το αναφέρουμε, έστω κι αν δεν σώζονται (βλ. §38), τα αρδευτικά συστήματα φραγμάτων/διωρύγων, τόσο σημαντικών ώστε να χαρακτηρίζουμε τα μεσοποταμιακά κράτη ως "αυτοκρατορίες των υδραυλικών έργων".

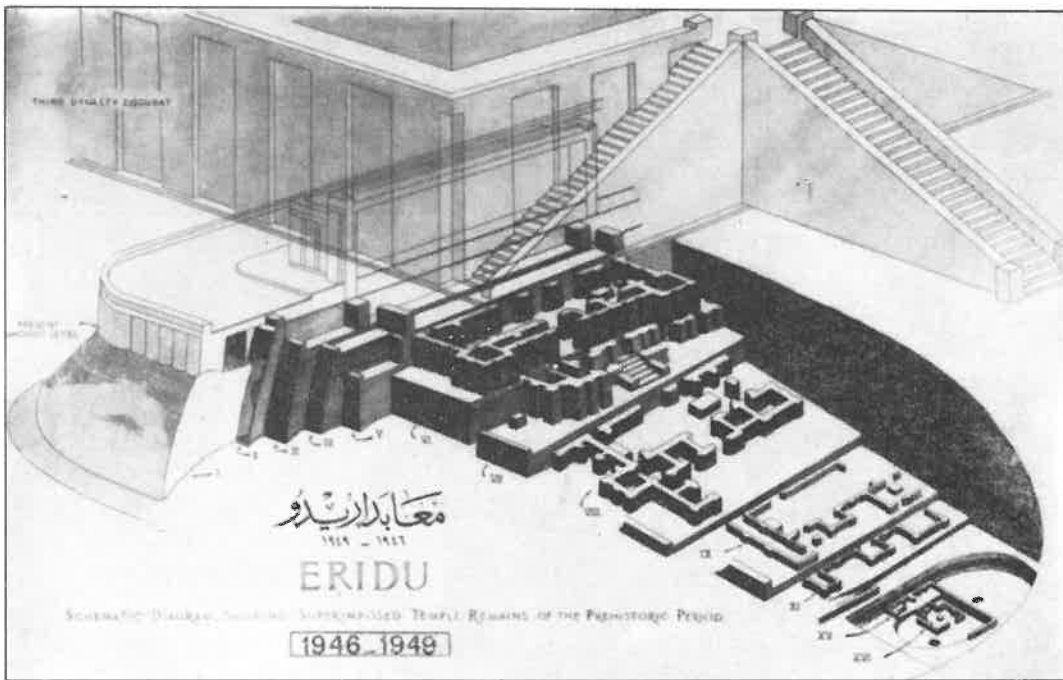

Εικ. 65. Ουρ. Είσοδος στο βασιλικό νεκροταφείο, ΙΙΙ Δυναστεία Ούρ (περ. 2000 π.Χ.) Διακρίνεται το εκφορικό σύστημα κάλυψης της εισόδου (: Moortgat, I, 1982, πίν. 165, βλ. σ. 108).

§79 Δεν πρέπει -ακόμη- να παραλείψουμε να πούμε και να τονίσουμε ότι σ'αντίθεση με την Αίγυπτο κάνει εντύπωση το πόσο λίγη σημασία δίνανε τελικά οι λαοί της Μεσοποταμίας στους τάφους. Πραγματικά εκτός από την μία, μόνη και σπουδαία, ίσως και "πειραματική", σε αρχαιότατους χρόνους (μέσα 3^{ης} π.Χ. χιλιετίας), περίπτωση του βασιλικού νεκροταφείου στην πόλη Ουρ (εικ. 65), δε συναντιέται έκτοτε κάτι άλλο αρκετά σημαντικό. Αλλά το μεσοποταμιακό υπέδαφος ασφαλώς πολλά κρύβει και όσο προχωρούν οι αρχαιολογικές ανασκαφές όλο και θα φανερώνει νέα μνημεία.

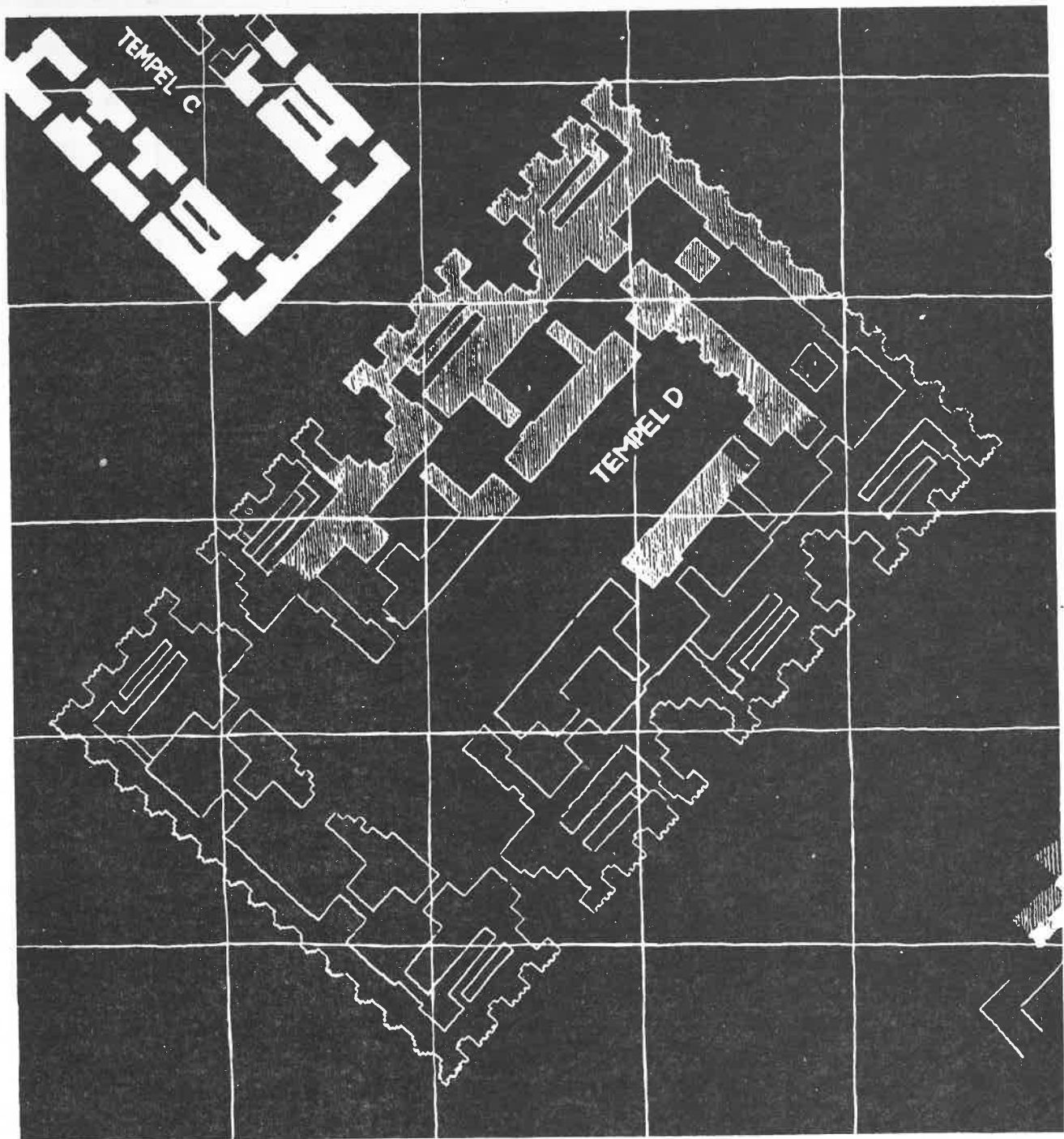
*

Ας προχωρήσουμε με την έρευνα των ναών:

Εικ. 66α,β. Οι ναοί και το Ζιγκουράτ στην Εριντού: οι αλληπάλληλες στρώσεις από το πρωιμότερο μικρό ιερό στο κατώτατο σημείο (XVI) έως το Ζιγκουράτ πάνω ψηλά. α(πίσω): προοπτική σχεδίαση στρώσεων 1946-1949. β(αριστερά) φωτο-διασύνδεση... (:φωτο. Μουσείου Ιράν, Βαγδάτη εις Giedion, 1965, σσ. 168,169, εικ. 137,136)

§80 Εκπληκτική είναι για παράδειγμα η ανασκαφή στη σουμεριακή πόλη Εριντού (νότια της Ούρ, της πατρίδας του Αβραάμ), σημερινή θέση Αμπού Σαχρέν, των εκεί τουλάχιστον δεκαέξι (!) αλληπάλληλων στρώσεων και του Ζιγκουράτ(του θεού Ένκι πάνω σ'αυτές, χτισμένου του τελευταίου λίγο πριν 2000 π.Χ. (εικ. 66). Η πόλη Εριντού ήταν τότε μέσα σε κήπους μια παραθαλάσσια(!) πόλη, -τώρα απέχει από την ακτή του Περσικού Κόλπου παραπάνω από 150 χλμ. Ο Ένκι ήταν γι'αυτό ο θεός του "Βάθους τής θαλάσσης" και της Σοφίας. Το Ζιγκουράτ σ' όνομά-του το "σήμα κατατεθέν" των Σουμερίων, και το αρχέτυπο των κτισμάτων αυτών. Η αρχή της μακριάς αυτής εξέλιξης ήταν το πρωιμότερο κτίσμα της στρώσης XVI (εικ. 66), ίσως το αρχαιότερο λατρευτικό ιερό, χρονολογούμενο στην 5^η χιλιετία π.Χ. Ένας ναύσκος μόλις

117. PLAN OF TEMPLE D, URUK: *The largest of all the Sumerian temples (50 x 80 m.), it shows full mastery of modeling exterior and interior space. The refinement of the deep recesses in its outer walls indicates the high standard of the period. Uruk IV, ca. 3000 B.C. Drawing by Lenzén*

Εικ.67. Ουρούι, Ναός D., περίπου 3000 π.Χ. (;). Κάτοψη: πλευρά τετραγωνικού καννάβου 20 μ. Βορράς επάνω. Τα διαγραμμισμένα λευκά μέρη του σχεδίου είναι τα κατάλοιπα του μνημείου. Πρόκειται για τον μεγαλύτερο ναό των Σουμερίων: 50x80μ. είναι άραγε η αναλογία 5:8 χωρίς κανένα νόημα; (: Giedion, 1964, σ. 203, εικ. 117).

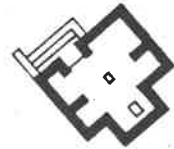
4 X 4 μ. (εικ. 68) και όμως εντυπωσιακός, που μέσα στην απλότητά-του εξέφρασε από τότε το ιδεόγραμμα οίκων λατρείας μονοθεϊστικών θρησκειών: καθώς αποτελείται 1) από χώρο εισόδου, 2) κυρίως ναό και 3) ιερό χώρο.

Το ίδιο τριπλό σχήμα θα ακολουθήσει και ο ναός του Σολωμόντος στα Ιεροσόλυμα, το ίδιο και οι χριστιανικές εκκλησίες.

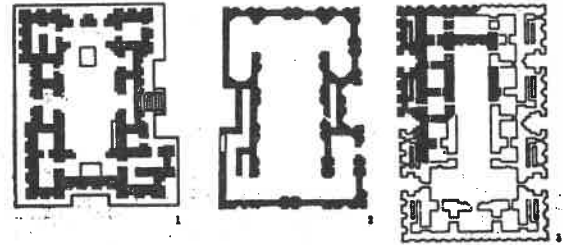
§81 Ο ναός στη στρώση Εριντού VII (εικ. 69, 1) της 4^{ης} χιλιετίας θεωρείται αξιόλογος, επειδή αυτός πρωτοπαρουσιάζει τον τύπο των συμεριακών ναών (εικ. 69, 2 και 3) με πολύθυρες αίθουσες, χαρακτηριστική τάξη, και μικρές διαστάσεις. Έτσι και ο ναός XIII στη Γκαβρά (εικ. 69, 2) μετράει 12,25 X 8,65 μ.

Του ίδιου τύπου είναι και ο ναός D (εικ. 69, 3 και 67) στο ιερό Εαννά της στρώσης V, στη συμεριακή πόλη Ουρούκ (σήμερα Βάρκα), στο β' μισό της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ. (ή κατ' άλλους στις αρχές της 3^{ης}): Η ίδια τάξη, ο άξονας συμμετρίας, ο προσανατολισμός των γωνιών στο Βορρά και τα άλλα κύρια σημεία του ορίζοντα.* Μερικοί πιστεύουν ότι ο μεσαίος ευρύς χώρος πλάτους της τάξεως των 10 μ. μπορούσε να ήταν σκεπασμένος (με κέδρινα ξύλα)* άλλοι υποστηρίζουν ότι ήταν ύπαιθρος χώρος.

§82 Τον τύπο του ναού Εριντού VII κατανοήσαμε πιο καλά μελετώντας τον "Λευκό Ναό" στην Ουρούκ (σήμερα Βάρκα) του 29^{ου} αιώνα π.Χ. (εικ. 70). Ο ναός είναι συμμετρικός, ορθογώνιος με τις γωνιές-του προσανατολισμένες στα τέσσερα κύρια σημεία του ορίζοντα* στο κέντρο του βρίσκεται ο σηκός (ο κύριος λατρευτικό χώρος) με τη μορφή στενόμακρης αίθουσας: εκεί σε μια άκρη υψώ-

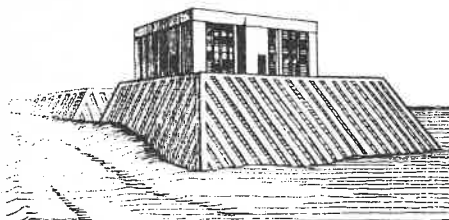
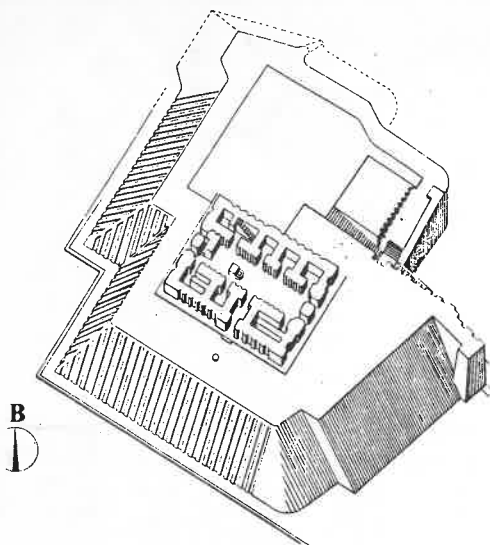

Εικ. 68 Εριντού. Το πρώιμο ιερό θεού Ένκι (5^η χιλ. π.Χ.), διαστάσεων 4X4 μ. (!)* πρβλ. εικ. 126 στρώση XV. Βορράς επάνω (:Pothorn, 1984, σ. 271).

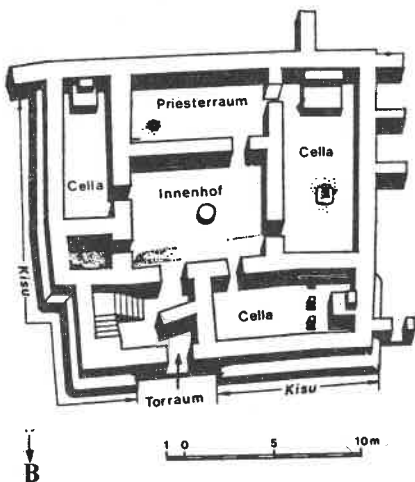
Εικ. 69. Τυπικές κατόψεις συμεριακών ναών: 1. Εριντού, VII. 2. Γκαβρά, XIII. 3. Ουρούκ, D. Βορράς πάνω αριστερά κατά τη διαγώνιο (: Perogalli, 1964, σ. 61, εικ. 1, 2, 3).

* Ας υπογραμμιστεί και πάλι ο "διαγώνιος" αυτός αντιπροσωπευτικός προσανατολισμός στη Μεσοποταμία.

VIEW FROM WEST
RESTORED

Εικ. 70. Ουρούκ "Λευκός Ναός". Πάνω προοπτική κά-
τοιψη. Βορράς επάνω. (Gar-
bini, 1966, σ. 11). Κάτω
προοπτική αναπαράσταση από
δυτικά (: Fletcher, 1975,
σ. 54A).

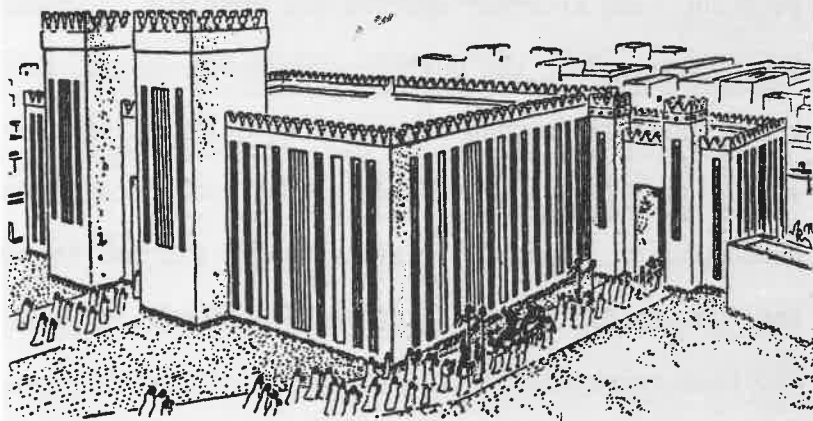
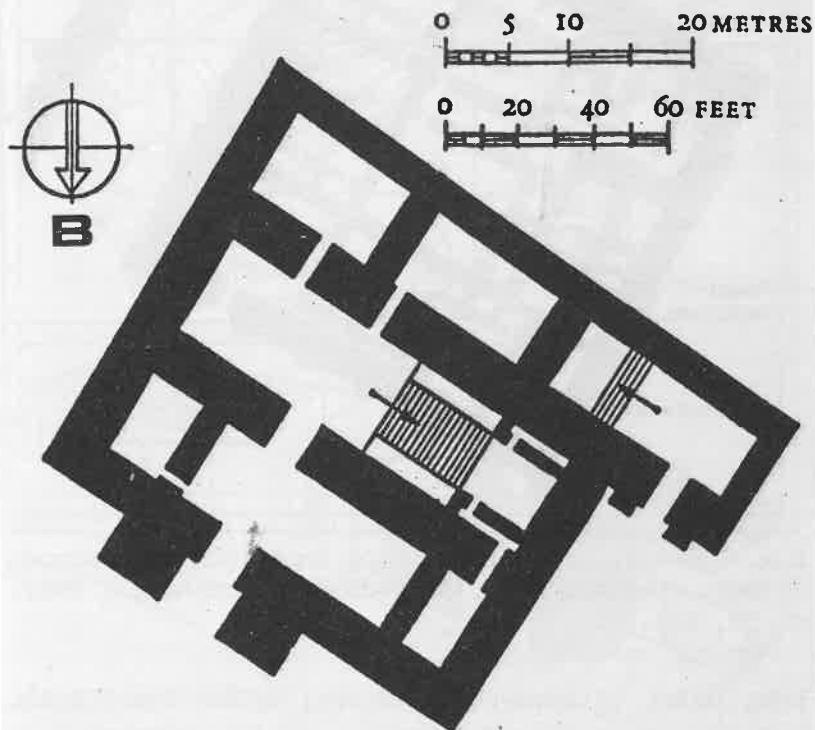
Εικ. 71. Τέλλ Ασμάρ. Ο "Τετράγωνος Ναός" ("Square Temple", Abu-Tempel). Κάτοιψη
περ. 1:600, περίοδος περ. 2700-2550 π.Χ. (: Moorhgat, 1982, σ. 50, εικ. 15). Ας
σημειωθεί ότι αυτός ο πάγκος, "K i s u" σκοπό έχει να εμποδίζει την είσοδο κακών
δαιμονίων στο ναό.

νονται ο βωμός και το λατρευτικό άγαλμα, που έχουν ε-
μπρός την τράπεζα προσφορών και μιά εστία. Στις δύο
μακριές πλευρές του σηκού δευτερεύοντες χώροι. Η εί-
σοδος στο ναό (κατ'ευθείαν στω σηκό) γίνεται με πόρ-
τες από τις στενές όψεις και τη δυτική μακριά πλευρά.
Ο ναός βρίσκεται πάνω σε μιά βάση και αυτή πάνω σε
ένα άνδηρο με σχήμα ακανόνιστο και τοίχους από πλίθρα,
γερούς δαντελωτούς. Δαντελωτοί ήταν και οι τοίχοι
των μακρών πλευρών του ναού εξωτερικά και του σηκού
εσωτερικά. Οι τοίχοι του ναού ήταν επιχρισμένοι και
ασπρισμένοι και για το λόγο αυτό πήρε το σύγχρονο ό-
νομα "Λευκός Ναός".

§83 Υπάρχουν άλλοι τύποι ναών που οφείλονται στις ε-
ξελίξεις, στους διάφορους φυλετικούς φορείς, σε άλ-
λους παράγοντες" τύποι ναών που δεν είναι πάντα συμ-
μετρικοί και δεν έχουν πάντοτε κανονική κάτοψη. Κα-
τόψεις που μοιάζουν με τετράγωνο, όπως ο όχι και τόσο
σύμμετρος αλλά λεγόμενος "Τετράγωνος Ναός" ("Square
Temple", Abu-Tempel) στο σημερινό Τέλλ Ασμάρ στην αρ-
χαία πόλη Εσνονά(κ), Eschnunna(κ) της περιόδου 2700-
2550 π.Χ., περίπου 20 X 20 μ. (εικ. 71).

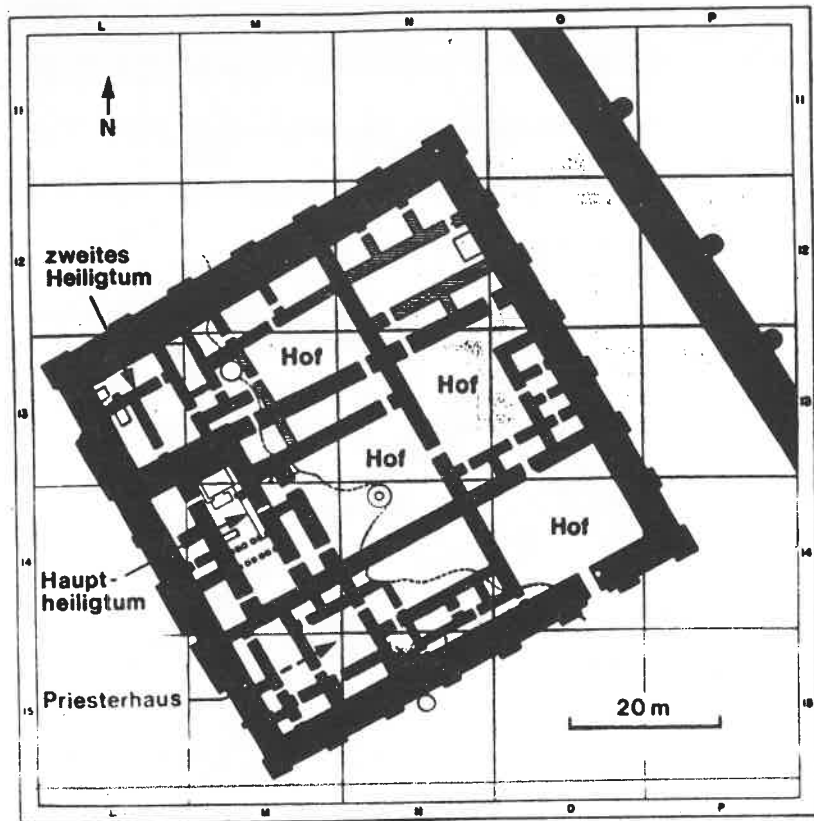
Σχεδόν τετράγωνος αλλά με μια δραστική προσθήκη, που
προορισμό μόνο έχει τη διευκόλυνση μιας δεύτερης ει-
σόδου, εμφανίζεται ο ναός της Ισθάρ (Ishtar) κτίσμα
του Βασιλέα Τουκούλτι-Νιμουρτά Α' στην πόλη Ασσούρ του

13^{ου} αι. (εικ. 72). Εδώ τόσο η δευτερεύουσα, όσο και κυρίως η κύρια είσοδος τονίζονται με δύο επιβλητικούς πύργους, που δεσπόζουν με την κατακόρυφη δομή τους: οι πύργοι δε της κυρίας εισόδου κυριαρχούν πάνω σ'όλο το οριζόντια διαταγμένο ιερό.

Εικ. 72. Ασσούρ. Ναός Ιστάρ, 13^{ου} αιώνα π.Χ. Πάνω: κάτοψη, περίπου 1:500. Κάτω: αναπαράσταση (: Frankfurt, 1958, σ. 69, εικόνες 25 και 26).

§84 Υπάρχει τύπος εντελώς τετράγωνου ναού, όπως ο πολύ αρχαίος ναός Σαρά (Schara) της περιόδου 2700-2550 π.Χ. στο Τελλ Αγκρέμπ, περίπου 65 X 65 μ. (εικ. 73).

Εικ. 73. Τελλ Αγκρέμπ. Ναός Σαρά (Schara). Κάτοψη 1:1000. Περίοδος περ. 2700-2550 (: Moortgat, 1982, σ. 58, εικ. 27).

Ένας άλλος τετράγωνος σε κάτοψη, σχεδόν συμμετρικός, στιβαρός ναός κτίστηκε περίπου στα 2000 π.Χ., αλλά έτσι συνδυασμένος και συνδεδεμένος άμεσα με ένα μακρύ κτίσμα (συγκρότημα ανακτόρου κι άλλου τετράγωνου ναού), που δίνει την εντύπωση το όλο ενός μακρόστενου οικοδομήματος (εικ. 74): αναφερόμαστε στο ναό της πόλης Εσουρνά(κ), Eshunnaκ, σήμερα Τελλ Ασμάρ, χτισμένο από τους κυβερνήτες της πόλης και αφιερωμένο στον κυρίαρχο θεοποιημένο βασιλέα-τους της Ουρ, στο Σουσίν (Shusin) (1989-1980 π.Χ.).

§85 Στενόμακροι ναοί, επίσης πολύ επιμήκεις, ακανόνιστοι ως προς την κάτοψη και χωρίς σαφές περίγραμμα κάνουν την εμφάνισή-τους. -Παράδειγμα ένας ναός στην

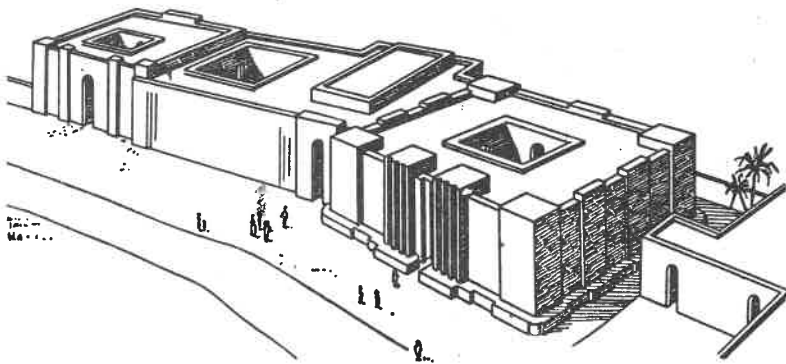
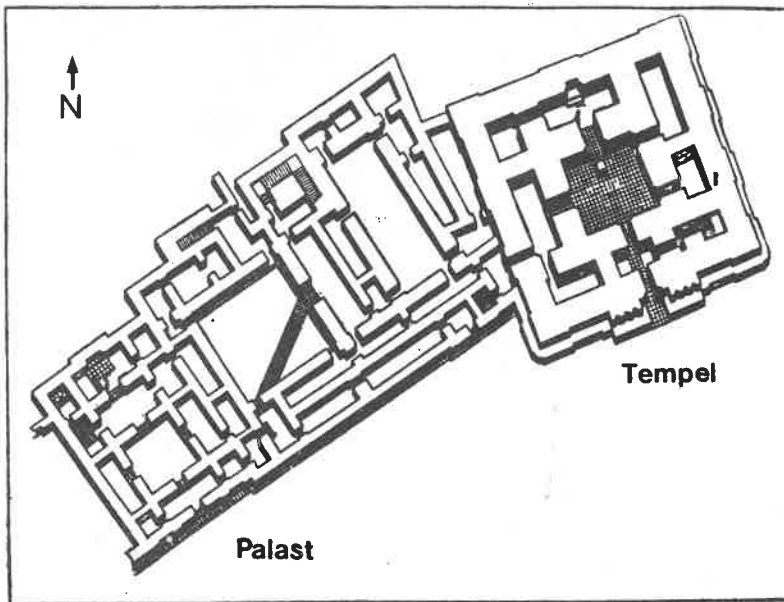
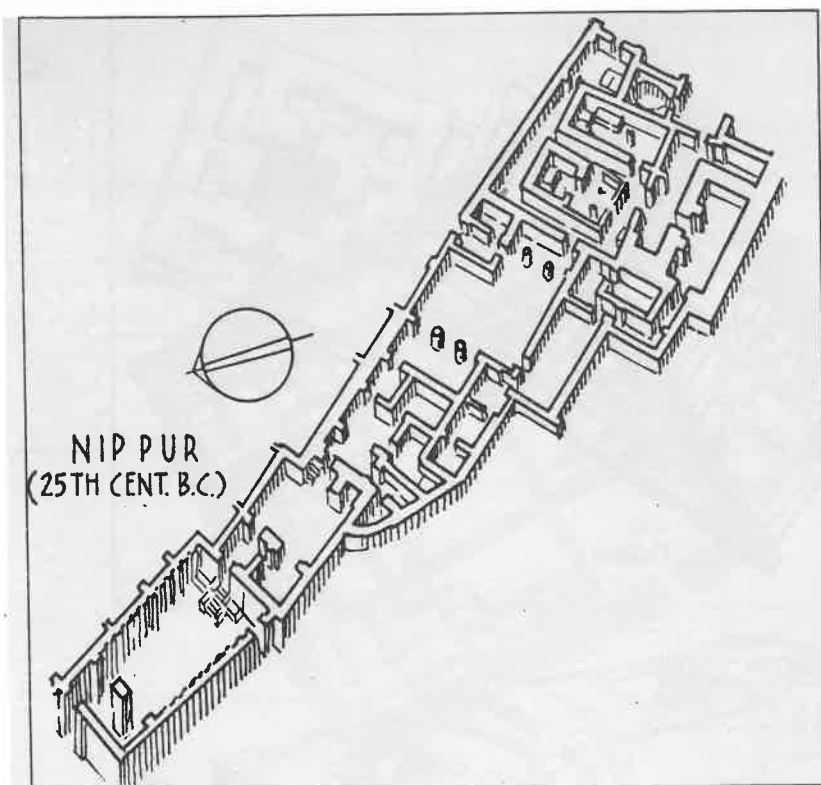

Abb. 59. *Eschnunnak (Tell Asmar), Palast und Tempel für den König Schu-Sin (Naram-Sin). Rekonstruktion. Um 2000 v. u. Z.*

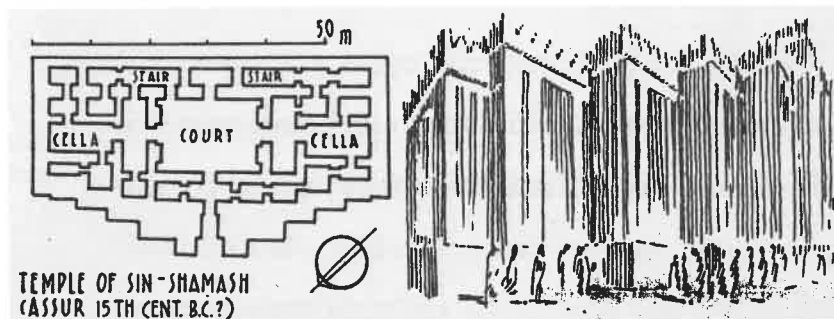
Εικ. 74. Τελλ Ασμάρ: αρχαίο Εσσουνά(κ). Συγκρότημα ενός τέλεια τετράγωνου ναού (δεξιά) και ενός ανάκτορου (αριστερά) με ενσωματωμένο ένα δεύτερο τετράγωνο ναό (άκρη αριστερά), όλα αφιερωμένα στο θεό-βασιλέα Σουσίιν (1989-1980 π.Χ.) Πάνω: Κάτοψη (: Moortgat, I, 1982, σ. 106, εικ. 43). Κάτω: Αναπαράσταση (: Major, I, 1957, σ. 60, εικ. 59).

πόλη Νιππούρ (Nippur) του 25^{ου} αιώνα π.Χ. (εικ. 75): ο αρχαιότατος αυτός ακανόνιστος ναός, όπως γνωρίζουμε βέβαια είναι αποτέλεσμα προσθηκών, με τρεις τουλάχιστον αυλές και δυό σηκούς· τρόπος διαδοχικών προσθηκών που μας θυμίζει τη ναοδομία στην Αίγυπτο.

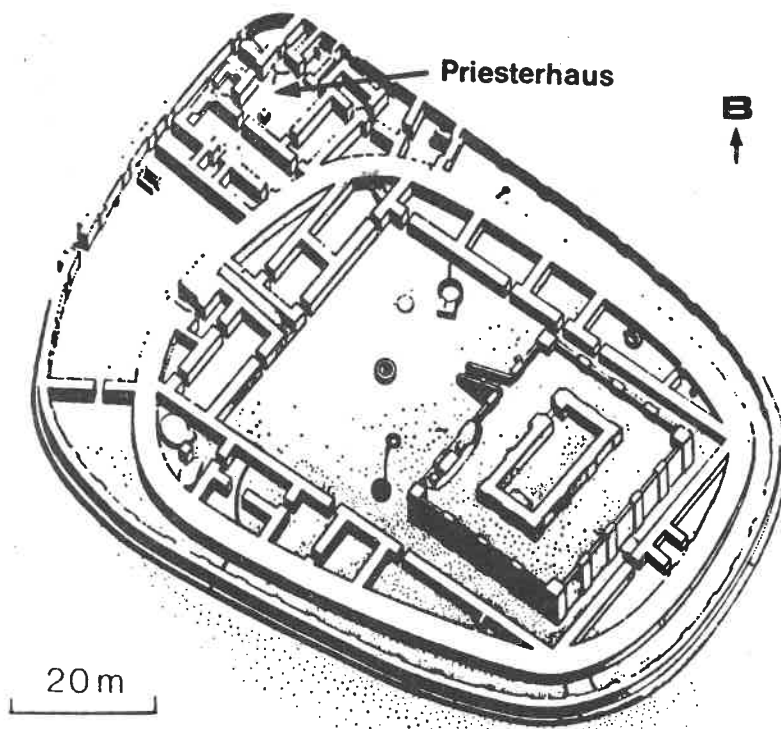
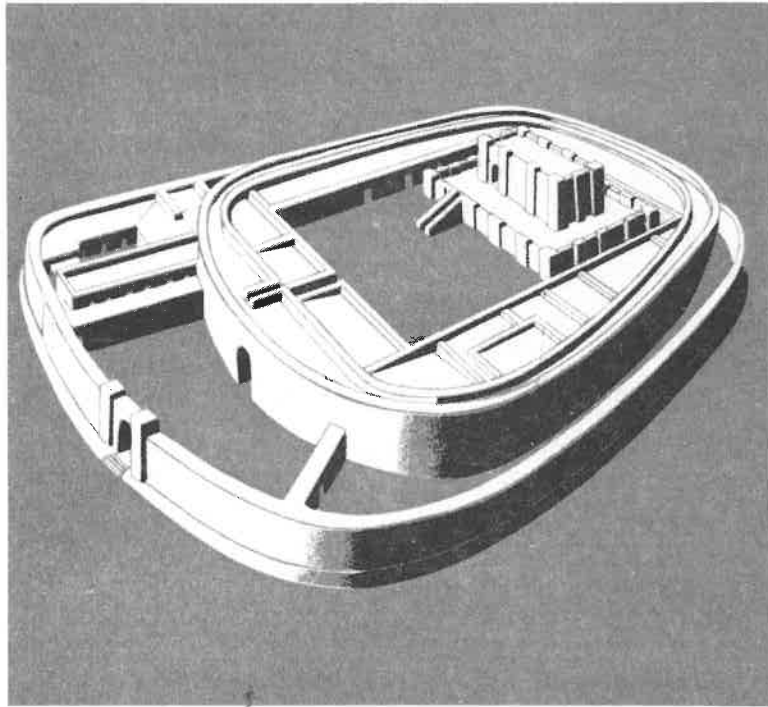
Εικ. 75. Νιππούρ. Ναός 25^{ου} αιώνα (Badavy, 1966, σ. 100, εικ. 16).

§86 Στην πόλη Ασούρ και σε νεότερη εποχή, γύρω στο 15^{ου} αιώνα π.Χ., γνωρίζουμε ένα ιερό με σαφήνεια και εντυπωσιακά σχεδιασμένο, αν όχι "μορφοκρατικά": ο ναός Σιν-Σαμάς (Sin-Shamas) (εικ. 76, 86₆). Αρκετά μακρόστενο, τέλεια συμμετρικό και ως προς τους δύο άξονες, πλατυμέτωπο, με τονισμένη πρόσοψη κορυφούμενη στην είσοδο.

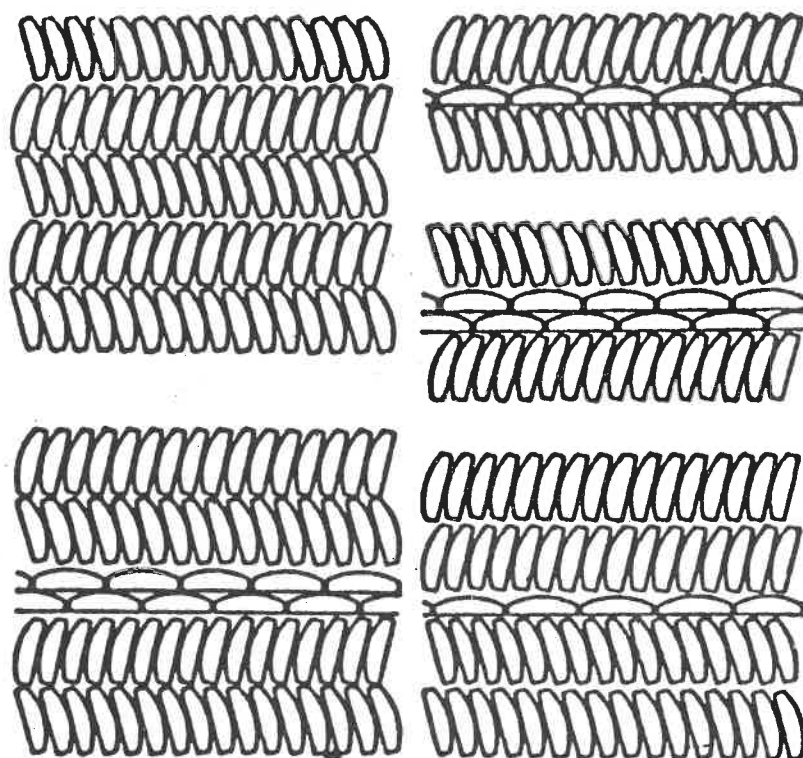
Εικ. 76. Ασούρ. Ναός Σιν-Σαμάς (Sin-Shamash), 15^{ου} αιώνας (;): κάτοψη περ. 1:1250 και προοπτικό μέρος πρόσοψης (: Badavy, 1966, σ. 104, εικ. 17). Βλ. εικ. 86, 6.

§87 Υπάρχει μικρή ομάδα ναών, που ξεχωρίζουν εξαιρετικά από όλους τους πριν και μετά απ'αυτούς ναούς. Α-

Εικ. 77α,β. Χαφαντσι. "Ωσειδής Ναός" ("Temple Oval").
 Περίοδος περ. 2700-2550 π.Χ.
 α.(πάνω): Προοπτική αποικατάσταση από ΝΔ (: Parrot, 1960, σ. 98, εικ. 124).
 β(κάτω): κάτοψη 1:1000 (: Moortgat, 1982, σ. 51, εικ. 16)

ντιπροσωπεύονται από τον αρχαιότατο ναό της περιόδου 2700-2550 π.Χ., το λεγόμενο "Ωσειδή Ναό" ("Temple Ovale", εικ. 77). Φαίνεται ότι πρόκειται για μία περίοδο όπου εκτιμάνε την πλαστικότητα γενικά των καμπύλων σχημάτων: γιατί τότε εμφανίζεται και το άλλο παράλληλο ιδιόμορφο φαινόμενο της δημιουργίας και του κτισίματος με τούβλα επιπεδόκυρτα, δηλαδή καμπύλης διατομής κατά τη μια έδρα και επίπεδης στην άλλη (εικ. 78), αντί των τυπικών ορθογώνιων τούβλων.

Εικ. 78. Επιπεδόκυρτα τούβλα (Plankonvexeziegel). Περίοδος "Ωσειδούς Ναού" 2700-2550 π.Χ. (: Moortgat, I, σ. 49, εικ. 14).

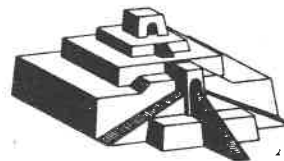
Τα τούβλα αυτά προκαλούν στον κατασκευαστή αμηχανία, καθώς μόνο "μπατικά" μπορούν να κτιστούν, δηλαδή κάθετα στο πρόσωπο του τοίχου, και το ένα πάνω στο άλλο, χωρίς τη δυνατότητα κάθετης τοποθέτησης μιας σειράς τούβλων πάνω στην άλλη, ώστε να "σταυρώνουν" (και να δημιουργούν σωστή δομική συμπλοκή), που θα ήταν στοιχείο σταθερότητας.

§88 Τα " Ζ ι γ κ ο υ ρ ά τ " (αγγλικά Ziggurat ή Ziggurrat, γαλλικά ziggurat, γερμανικά Zikkurat ή Ziqqurat, ιταλικά Ziqqurat ή Ziggurat) προβάλλουν ως τα πιο χαρακτηριστικά/αντιπροσωπευτικά αρχιτεκτονήματα της Μεσοποταμίας.

Είναι ένα είδος βαθμιδωτής πυραμίδας με ναΐσκο στην κορυφή (εικ. 79) εντελώς άσχετης όμως με ένα ταφικό, κάπως όμοιο αιγυπτιακό μνημείο (εικ. 80). Εξελιχτηκε από έναν τύπο κτίσματος χαμηλού ναού πάνω όμως σε υψωμένο άνδηρο (εικ. 81). Οι εξελιγμένοι τύποι "ζιγκουράτ" δεν είχαν κανονικά περισσότερες από πέντε (5) βαθμίδες, αν και αναφέρεται μνημείο με οκτώ (8) βαθμίδες, κατά την μαρτυρία του ΗΡΟΔΟΤΟΥ (I, 1813), συγκεκριμένα πρόκειται για το πιο ακουστό "ζιγκουράτ" το Ετεμενάνκι (Etemenanki), με το οποίο ταυτίζεται ο ξακουστός "Πύργος της Βαβέλ", ήτοι ο Πύργος της Βαβυλώνας (εικ. 82).

Με επτά βαθμίδες/ορόφους αποκαθίσταται και το ανακτορικό ζιγκουράτ στο Ντουρ Σαρρουκίν (σημερινή θέση Χορσαμπαντ: βλ. εικ. 107, Ρ και § 100).

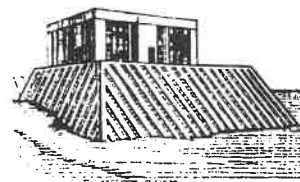
§89 Για τον προορισμό του "ζιγκουράτ" έχουν εκφραστεί διάφορες απόψεις. Ίσως αντί για "τάφος του θεού" ή "θεϊκή κατοικία" ή "θρόνος του θεού" είναι προτιμότερη η έννοια του "βωμού", οπότε και ολόκληρο το αρχιτεκτόνημα θα είχε αυτή τη χρησιμότητα. Πρόκειται οπωσδήποτε για ιερό κτίσμα λατρείας, ιδιαίτερα ο οικίσκος/ναΐσκος της κορυφής-του.

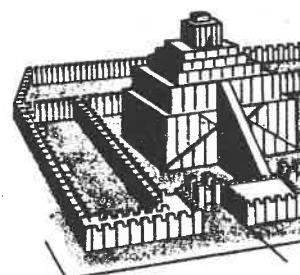
Εικ. 79. Ζιγκουράτ Μεσοποταμίας (βλ. εικ. 88).

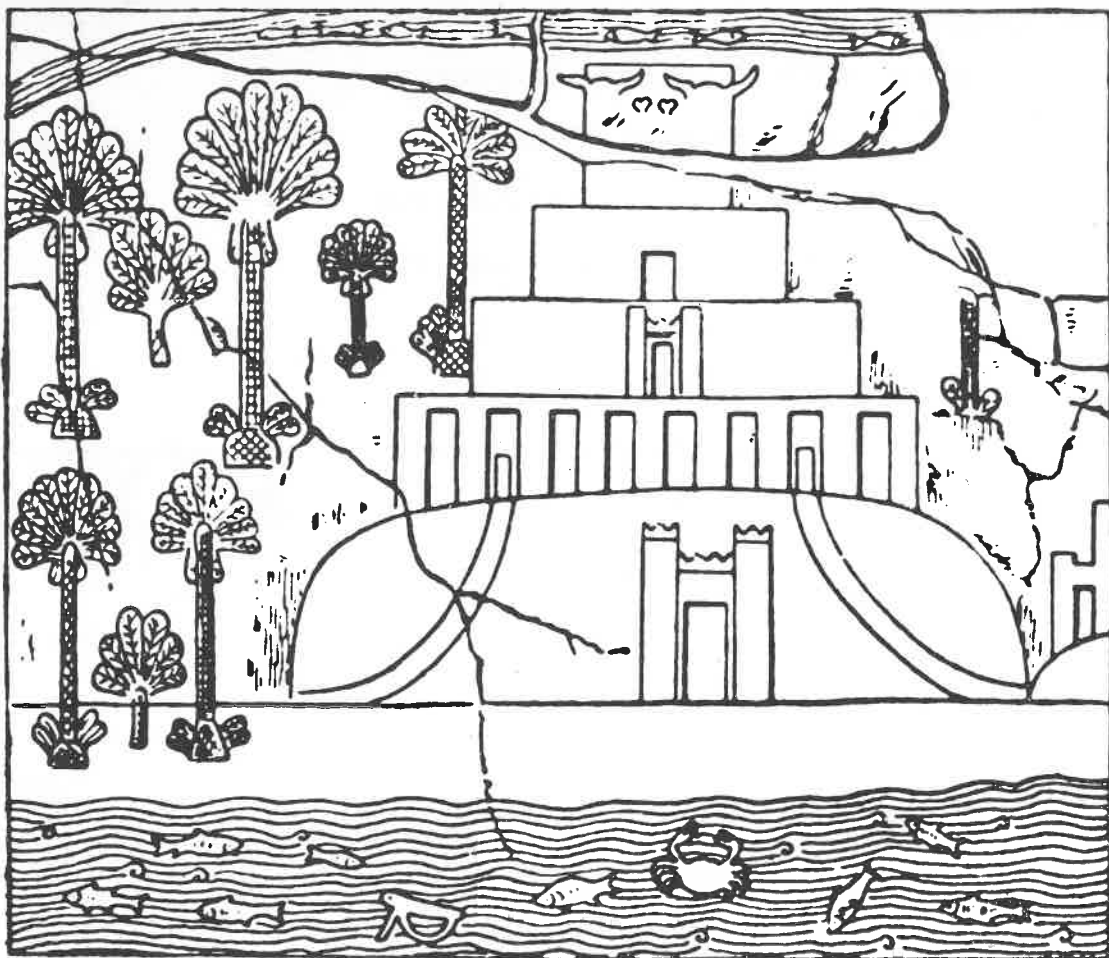
Εικ. 80. Βαθμιδωτή πυραμίδα Αιγύπτου (βλ. εικ. 148).

Εικ. 81. Αρχέγονος μεσοποταμιακός ναός σε άνδηρο (βλ. εικ. 70).

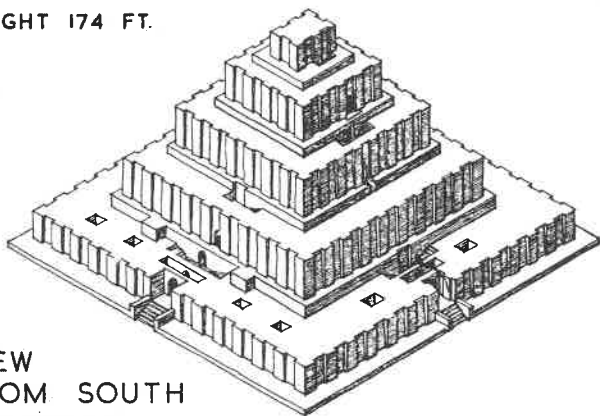

Εικ. 82. Ο "Πύργος της Βαβέλ" (βλ. εικ. 94).

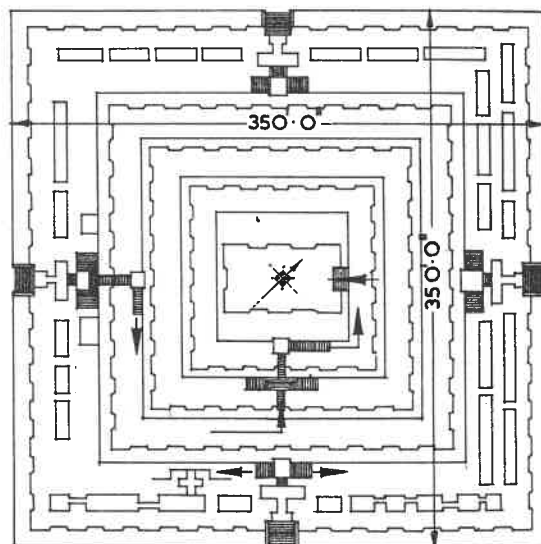
Εικ. 83. Παράσταση Ζιγκουράτ σε ασσυριακό ανάγλυφο από τη Νινευή 7^{ου} αι. π.Χ.
 (: Giedion, 1965, σ. 175, εικ. 145)

HEIGHT 174 FT.

VIEW
 FROM SOUTH
 RESTORED

B.C. 13TH CENT.

THE ZIGGURAT AT TCHOOGA·ZANBIL, ELAM PLAN

Εικ. 84. Περσία, περιοχή αρχαίου Ελάμ (βλ. εικ. 85β) Ζιγκουράτ Ντουρ-Ουντάς,
 σήμερα Tchogha-Zanbil: (Τσόγνια-Ζανπιλί) 13^{ου} π.Χ. αι. (: Fletcher 1987, σ.
 68c).

Αν πάλι χρησημευε και για άλλους σκοπούς, όπως παρατηρητήριο άστρων, αυτό δέν αντιβαίνει στην ιερότητα-του, αφού η (προφητική, "προλέγουσα") αστρολογία-τους ήταν μέρος των θρησκευτικών λειτουργημάτων αυτής της κοινωνίας. Ούτε είναι απίθανο το υπερυψωμένο "ζιγκουράτ" να αποτελεί και ανάμνηση των ιερών κορυφής πάνω σε υψώματα της πρώτης πατρίδας των Σουμέρ, πριν έρθουν στη Μεσοποταμία (κι αν πραγματικά είναι ξενόφερτου..).

Η σημασία που δινόταν στα ζιγκουράτ από τους αρχαίους χρήστες καταφαίνεται -νομίζω- και από την επιθυμία-τους να τα απεικονίζουν και διαιωνίζουν, όπως σε ανάγλυφο έστω νεότερο (εικ. 83): στην ανάγλυφη πλάκα από την ασσυριακή Νινευή του 7^{ου} π.Χ. αιώνα.

§90 Τα ζιγκουράτ περικλειονταν πάντοτε μέσα σε ένα τέμενος* (ένα ιερό λατρευτικό συγκρότημα περιτειχισμένο, εικ. 88, 94) μαζί άλλα οικοδομήματα λατρευτικά και βοηθητικά και συνήθως με ένα χαμηλό ναό επί του εδάφους.

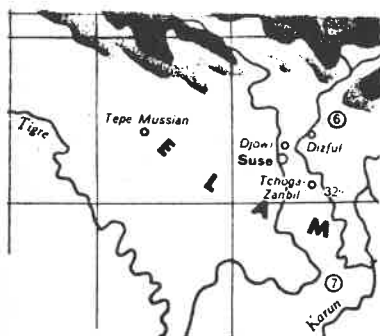
* "τέμενος" = αποτετμημένος, ξεχωριστός (αποκομμένος) χώρος (από το αρχαίο ρήμα "τέμνω" = κόβω, ξεχωρίζω), τελικά ξέχωρος ιερός χώρος.

Η κάτοψη των ζιγκουράτ είναι τετράγωνη (ή ξεφεύγει λίγο προς το ορθογώνιο) και έχουν κατά κανόνα τις γωνίες-τους προσανατολισμένες στα τέσσερα (4) κύρια σημεία του ορίζοντα. Τα ζιγκουράτ μπορεί να έχουν μικρές ή μέτριες διαστάσεις (ζιγκουράτ Ουρ 43X63 μ., ύψους 21, βλ. § 92), κάποτε όμως πολύ μεγάλες, και να είναι ουρανομήκη σε ύψος (ζιγκουράτ Βαβυλώνας, Ετεμενάνκι 90X90, ύψους επίσης 90 μ., βλ. § 95 κ.π. Ζιγκουράτ Τσόγκα-Ζανμπίλ 107X107, ύψους 53, βλ. εικ. 84).

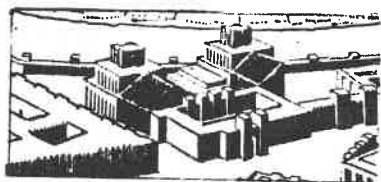
Τα ζιγκουράτ είναι συμπαγείς (χωρίς κανένα κενό μέσα-τους) κατασκευές* σπανιότατα μπορεί να εξοικονομηθούν χώροι περιμετρικά στη βάση-τους (εικ. 84). Κατασκευάζονταν από ωμές πλίνθες* στην καλύτερη περίπτωση θα μπορούσαν να επενδυθούν με ένα μαντύα από

οπτόπλιθους -πολύτιμο υλικό- πάχους ενδεικτικά 2 έως 2 ½ μ. (ζιγκουράτ Ουρ § 92). Έτσι καταλαβαίνουμε τη μεταβολή των ζιγκουράτ σε λόφους tell (=τελλ) ή καταννούμε την εξαφάνιση της επένδυσης των ζιγκουράτ με τις πολύτιμες οπτοπλιθούς, που αποσιπάστηκαν για δεύτερη χρήση.

Για τον τρόπο πρόσβασης στις βαθμίδες και στον ναϊσκο κορυφής των ζιγκουράτ γνωρίζουμε μερικούς τρόπους (και θα αναφερθούμε αμέσως παρακάτω, § 92, με την ευκαιρία του ζιγκουράτ στην Ούρ). Τα προβλήματα δεν είναι πάντοτε λυμένα, ιδιαίτερα στα ασσυριακά ζιγκουράτ, όπου δεν σώθηκαν στοιχεία να μας διαφωτίσουν.

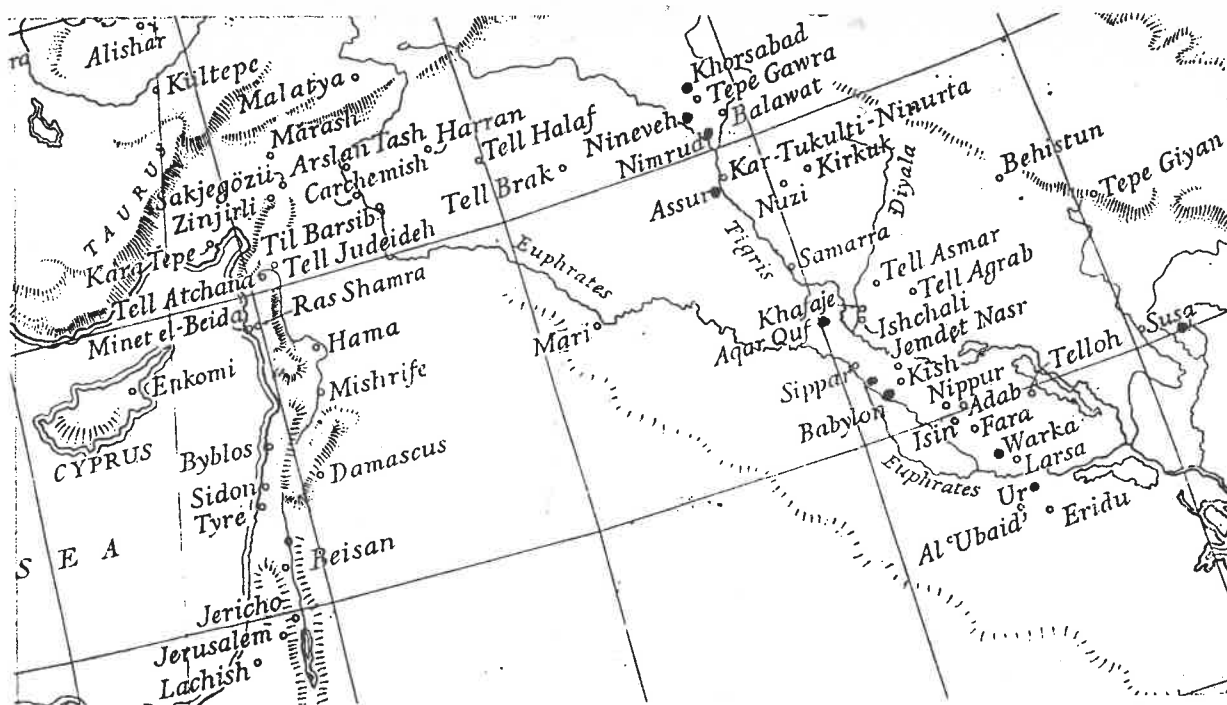

Εικ. 85β. Ελάμι. περίπου 1:3000000. Διακρίνονται τα Σούσα, το ποτάμι Καρούν, η θέση Τσόγκα - Ζανμπίλ. (: Parrot, Assur, 1961, σ. 385, εικ. 397).

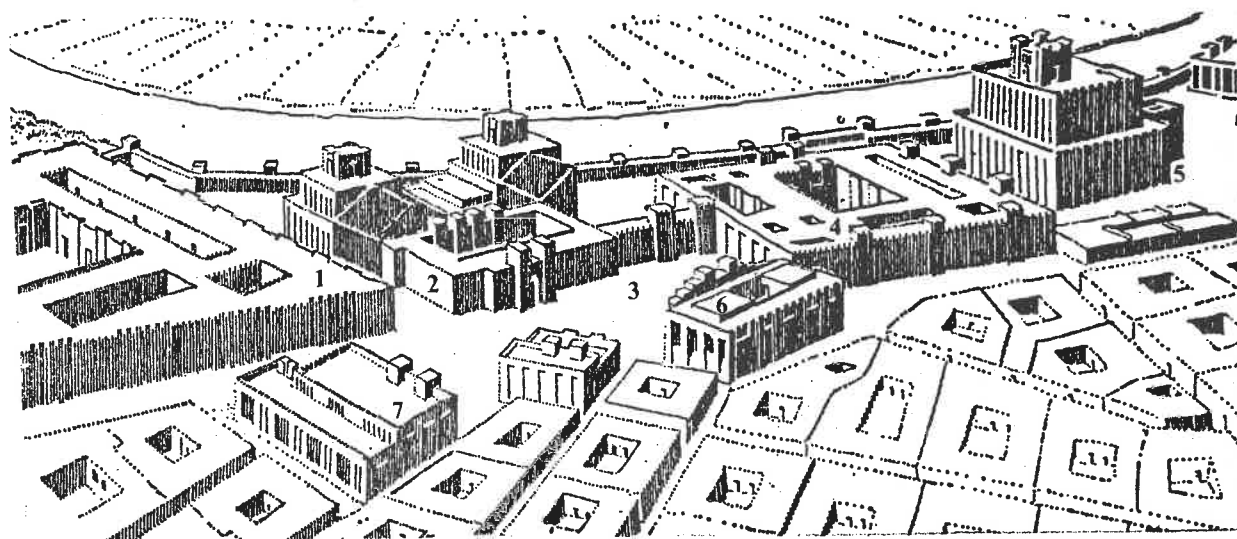

Εικ. 86α. Ασσούρ. Διπλό ζιγκουράτ των Ανου και Αντιαντ (: Frankfort, 1958, σ. 71, εικ. 28, τμήμα), βλ. έναντι εικ. 86β.

§91 Ζιγκουράτ βρίσκονταν συχνά στα ανατολικά συγκροτήματά (εικ.106-109) και σχεδόν πάντοτε κάθε μεγάλη πόλη έπρεπε να διαθέτει ένα ζιγκουράτ. Ο αριθμός των γνωστών σήμερα ζιγκουράτ ξεπερνάει τα 30 και είναι βέβαιο ότι* Βλέπε έναντι χάρτη εικ. 85α.
όλο και θα μεγαλώνει. Τα πιο γνωστά είναι των πόλεων*α) της Ουρ (βλ. § 92) και β) της Ούρουκ της εποχής γύρω στα 2000 π.Χ. (δηλαδή από τα αρχαιότατα που γνωρίζουμε), γ) της Ντούρ Κουριγκαλτσού (Dur-Kurigalzu, σήμερα Aq(a)r-Quf, βόρεια από τη Βαβυλώνα περίπου 100 χλμ.) της εποχής γύρω ή μετά τα 1500 π.Χ., δ) ασυνήθιστα καλά διατηρημένο (εικ. 84) μιας πόλης Ντουρ-Ουντάς (: Dur-Untasch) όπου σήμερα ο οικισμός Τσιόγκα Ζανπίλ (στο ποτάμι Καρουν κοντά στα Σουσα της Περσίας εικ.85β) της μεσοελαμίτικης περιόδου (περίπου 13^{ου} αι. π.Χ.), ε) της πόλης Ασσούρ (ναός των Ανού και Αντιαντ/ Anu-Adadi με διπλό ζιγκουράτ, εικ.86α), ς) της πόλης Καλχού (σημερινή Νίμρουντ), ζ) στο Ντουρ-Σαρρουκίλ (σημερινό Χορσαμπάτ, βλ. § 99 εικ. 106-109, η) στη Νινευή (σημερινό Κουγιούντζικ),

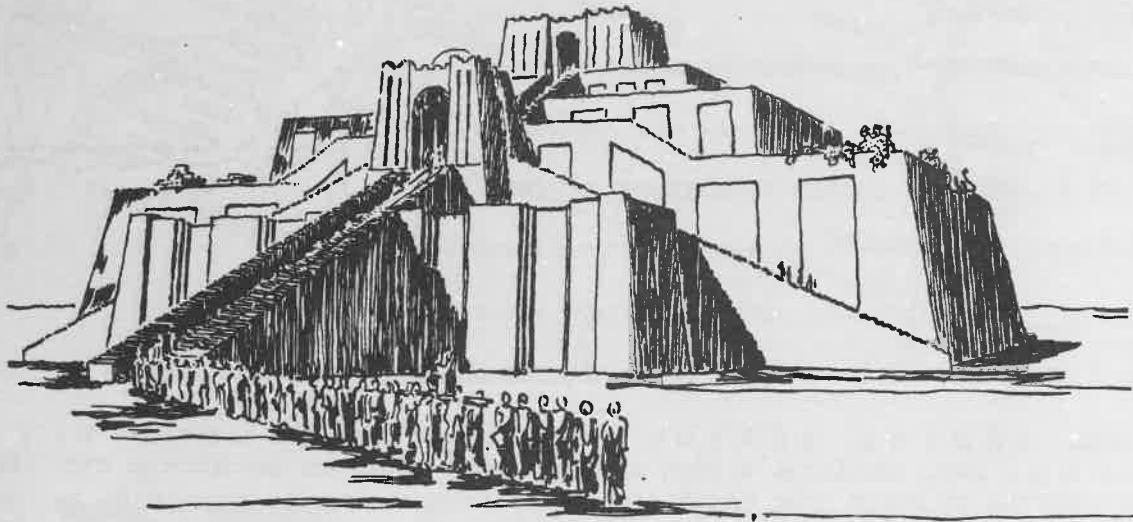

Εικ. 85α. Χάρτης πόλεων με τα πιο γνωστά Ζιγκουράτ, όπου τονίζεται η θέση τους με πλήρη κύκλο και αντίστοιχα στο υπόμνημα γράφεται το όνομα τους αραιά (: Για την ταύτιση αρχαίων τοπωνυμίων με σημερινές θέσεις ή αντίστροφα - βλέπε χάρτη Εικ. 24Α): α) Ούρ/Ur, -β) Ουρούμ, σημερινή Warka, -γ) Ντούρ Κουριγαλτσού/Dur-Kurigalzu, που λέγεται σήμερα Aqar Quf, -δ) Ντούρ Ούντας/Dur-Untasch, σήμερα Τσόγκα-Ζανμπιλ/Tcho-ga-Zanbil, φαίνεται ιδιαίτερα στην εικ. 85β, -ε) Ασσούρ/Assur, -ζ) Ντούρ Σαρρουκίν, σημερινό Χορσαμπάντ/Khorsabad, -η) Νινευή/Nineveh, -θ) Βαβυλών/Babylon, -ι) Βόρειοππα, βόρεια της Βαβυλώνας (: Frankfort, 1958, χάρτης στο τέλος βιβλίου, απόσπασμα).

Εικ. 86β. Το βόρειο τμήμα της πόλης Ασσούρ με τον ιστορικό πυρήνα της και τα επισημότερα ιερά της: -1. Το νεώτερο Ανάτορο-Οχυρό, -2. Το διπλό Ζιγκουράτ των θεών Ανού και Αντάντ/Anu-Adadi, -3. Η ιερή δημόσια πλατεία, -4. Το παλιό Ανάτορο-Οχυρό, -5. 2^ο Ζιγκουράτ, -6. Ναός Σιν-Σαμας, από πίσω (βλ. κάτοψη/μερικό προοπτικό εικ. 76), -7. Ναός Ιστάρ από πίσω (βλ. κάτοψη/όψη: εικ. 72.). Κάτω απλώνονται τα οικοδομικά τετράγωνα με κατοικίες της πόλης (: Frankfort, 1958, σελ. 71, εικ. 28).

αυτό όπως και τα τρία προηγούμενα της νεοασσυριακής περιόδου (9^{ου} - 7^{ου} αι. π.Χ.), θ) το ζιγκουράτ της Βαβυλώνας Ετεμενάνκι (ο "Πύργος της Βαβέλ", βλ. § 95) και ι) το ζιγκουράτ της πόλης (τα) Βόρσιππα (θέση Birs-Nimrud) μαζί με το προηγούμενο νεοβαβυλωνιακής εποχής (7^{ου} - 6^{ου} αι. π.Χ.).

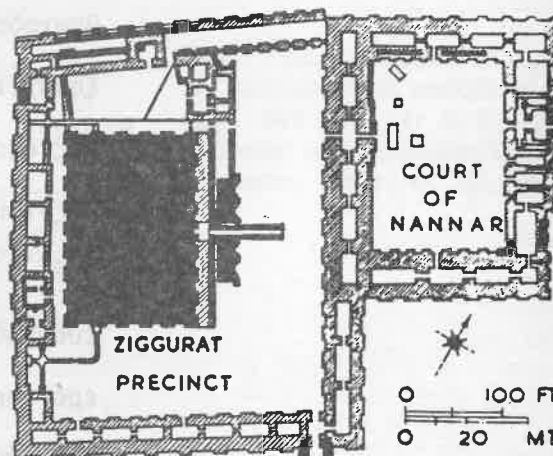
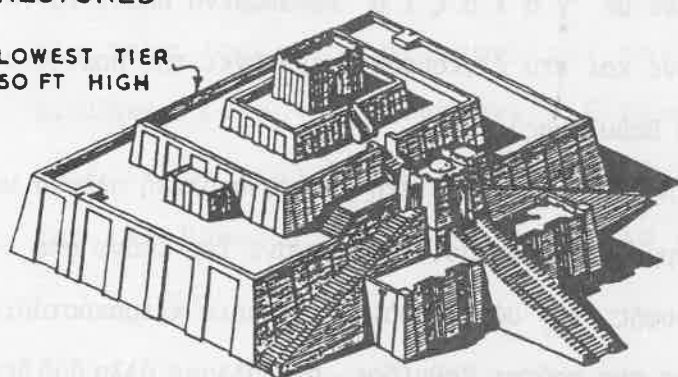
Εικ. 87. Ούρ. Ζιγκουράτ του Ούρ-Ναμού, περίπου 2000 π.Χ. Αν και από τα αρχαιότερα (και ολοκληρωμένα) ζιγκουράτ είναι ένα από τα πιο καλοδιατηρημένα: διατηρούνται δύο βαθμίδες/"όραφοι", ίσως είχε τρεις, όπου πρέπει να υψωνόταν το ιερόν κορυφής/ο υψηλός ναός. Προοπτική αναπαράσταση από τα νοτιοανατολικά (: Grassnick/Hofrichter, *Materialien zur Baugeschichte*, 4 (1982) πλίνιας S11)

§92 Από τα αρχαιότερα ζιγκουράτ ένα ανήκει στη σουμεριακή πόλη Ούρ (σήμερα Ελ-Μουκκαγιάρ, El-Muqajar) στη νότια βέβαια Μεσοποταμία (εικ.85α), αφιερωμένα στο σεληνιακό θεό Ναννά(ρ), τον πολιούχο της πόλης. Τα ερείπια-του, που ορθώνονται στερεά και πελώρια πάνω στο απέραντο επίπεδο της ερήμου, διατηρούν μία ασυνήθιστη μεγαλοπρέπεια (εικ.89), Είναι ακριβώς το καλλίτερα διατηρημένο στη Μεσοποταμία, έτσι όπως ανανεώθηκε από το βασιλιά της Ούρ τον Ούρ-Ναμού περίπου στα 2000 π.Χ. (εικ. 87 και 88). Στεκόταν μόνο μέσα σε ένα τέμενος (ιερό περίβολο), δίπλα στο ιερό του θεού (εικ. 88). Είχε διαστάσεις στη βάση-του 62x43 μ. (ή 205x141 πόδια) και ύψος περίπου 21 μ. (ή 70 πόδια): ήταν λοιπόν ορθογώνιο και όχι τετράγωνο, (όπως αργότερα). Ο πυρήνας-του ήταν χτισμένος από ωμές πλίνθρες ενώ εξωτερικά είχε

επένδυση πάχους περίπου $2 \frac{1}{2}$ μ. από ψημένα τούβλα (οπτολίθους), χτισμένα με πλο-
σα και ενισχυμένα κατά διαστήματα σε ύψος με ψάθες σε συνεχείς στρώσεις. Χάρη
στην επένδυση με οπτολίθους, (που ακριβώς είναι η προσφορά του βασιλιά Ούρ-Ναμ-
μού), διατηρήθηκε ικανοποιητικά. Οι γερτές προς τα μέσα όψεις είχαν "διακόσμηση"

VIEW FROM EAST
RESTORED

LOWEST TIER
50 FT HIGH

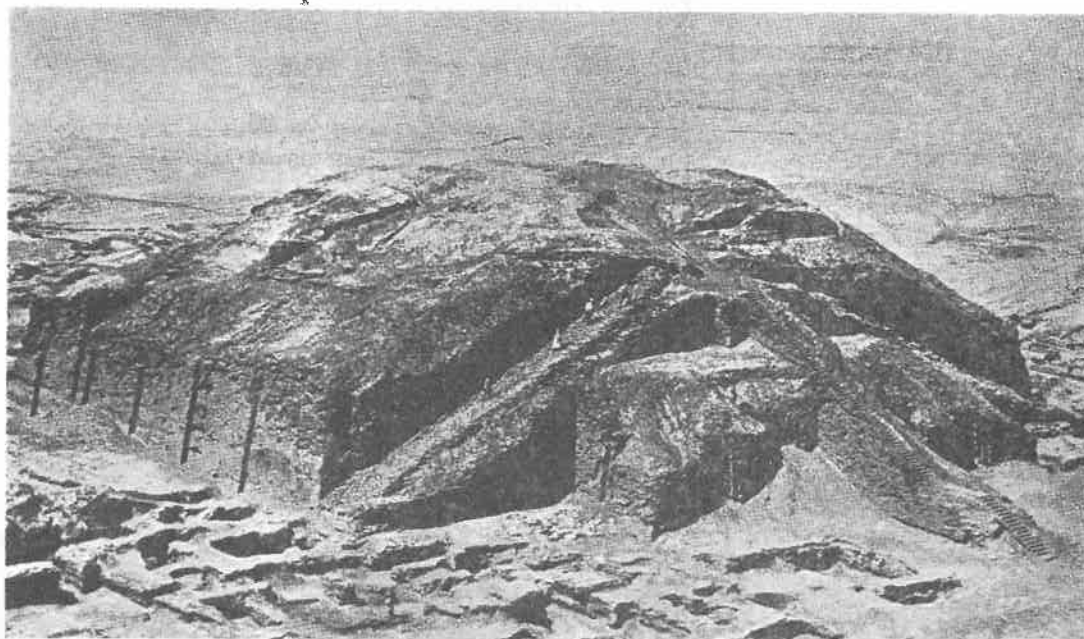

THE ZIGGURAT OF URNAMMU, UR.

C. BC. 2125

PLAN OF ZIGGURAT
AND PRECINCT

Εικ. 88. Ούρ. Ιερό Τέμενος Ζιγκουράτ Ούρ-Ναμμού και περίβολος Ναννάρ, κάταψη πε-
ρίπου 1:2000. Προοπτική αναπαράσταση από ψηλά/από Νότο. (: Fletcher, 1975, σ. 54B)

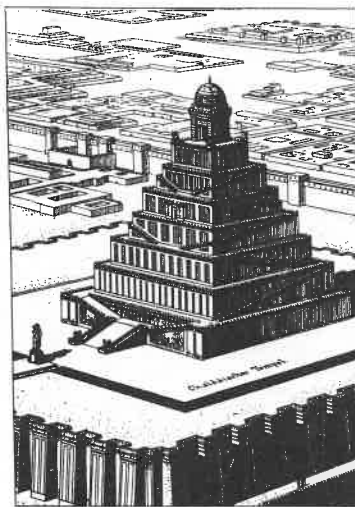

Εικ. 89. Ούρ. Ζιγκουράτ του Ούρ-Ναμμού, περίπου 2000 π.Χ. Αεραφωτογραφία από Νότο
(: Frankfort, 1958, πλάνιας 52).

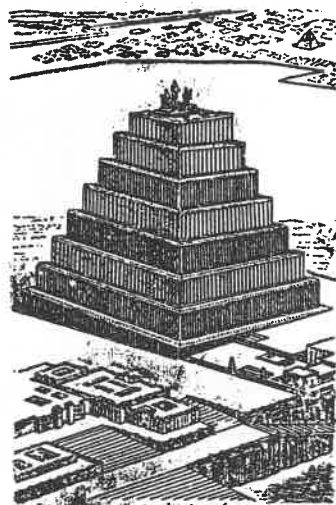
* εννοούνται "όροφου"

με αντηρίδες. Οι γωνιές-του είναι προσανατολισμέ-
νες στα τέσσερα κύρια σημεία του ορίζοντα. Έχουν
σωθεί δύο βαθμίδες-του* και πιστεύεται ότι υπήρχε και
τρίτη. Πάνω σ' αυτή πρέπει να υπήρχε το ιερό κορυφής/
ο υψηλός ναός, γιατί ακούμε ότι ο Νεμπουκαννεζάρ (Να-
βουχοδονόσορ) πολύ αργότερα (αρχές 7^{ου} π.Χ. αι.) τον
ξανάχτισε με γ α λ ά ζ ι α εφωλαωμένα πλακίδια (ό-
πως έκανε και στο ζιγκουράτ Ετεμενάνκι της πρωτεύου-
σας-του Βαβυλώνας).

§93 Η πρόσβαση γινόταν στη νοτιοανατολική πλευρά με
ευθύγραμμο κλιμακοστάσιο που έφτανε έως επάνω στο ι-
ερό κορυφής, τον υψηλό ναό. Στο κύριο κλιμακοστάσιο,
στο ύψος της πρώτης βαθμίδας, συμβάλλανε άλλα δύο δευ-
τερεύοντα (εικ. 87-89). Εκτός από τον παραπάνω τρό-
πο πρόσβασης υποστηρίζεται ότι υπήρχαν και άλλες μορ-
φές ανόδου στα ζιγκουράτ: Με δύο κεκλιμένα επίπεδα
από βαθμίδα σε βαθμίδα (εικ. 90), ή με συνεχές περι-
μετρικό επίπεδο ανόδου (εικ. 91), ή άλλες μικτές λύ-
σεις. Άγνωστος είναι ο τρόπος πρόσβασης στα ασσυρια-
κά ζιγκουράτ, καθώς δεν διασώθηκαν κλιμακοστάσιά-τους.

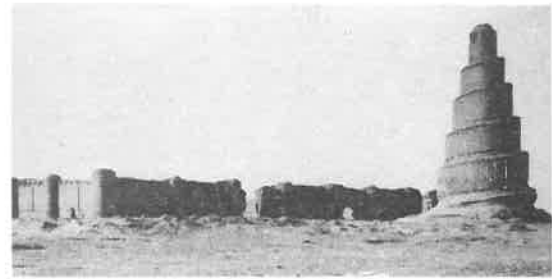

Εικ. 90. Ζιγκουράτ με
δύο κεκλιμένα επίπεδα α-
νόδου (: Perrot/Chipiez
II (1884), πίν.σ.σ.392/393)

Εικ. 91. Ζιγκουράτ με ένα
περιμετρικό επίπεδο ανό-
δου (: Perrot/Chipiez
II (1884), σ.391, εικ. 173)

§94 Η λύση της περιμετρικής πρόσβασης στα ζιγκουράτ θεωρείται ότι επιβίωσε και έφτασε να την επαναλάβουν σε πυργωτούς μιναρέδες της πρώιμης μουσουλμανικής αρχιτεκτονικής σ'αυτήν την ίδια περιοχή, συγκεκριμένα στο μιναρέ του τζαμιού της Σαμάρρα (εικ. 92), όπως και αλλού στην ίδια περιοχή της Μεσοποταμίας.

Εικ. 92. Σαμάρρα. Μιναρές με περιμετρική πρόσβαση, περ. 848 μ.Χ. (: D.T. Rice, Islamic Art, London:Thames +Hudson, 1965, σ. 35,εικ.27)

§95 Το περιφημότερο ζιγκουράτ, τουλάχιστον για τους λαούς που αναγνωρίζουν την Παλαιά Διαθήκη, είναι το Ετεμενάνκι (E-temen-an-ki) μαζί με το ιερό Εσάγκιλα (Esagila) στο κέντρο της Βαβυλώνας (εικ. 93), δίπλα στην α-

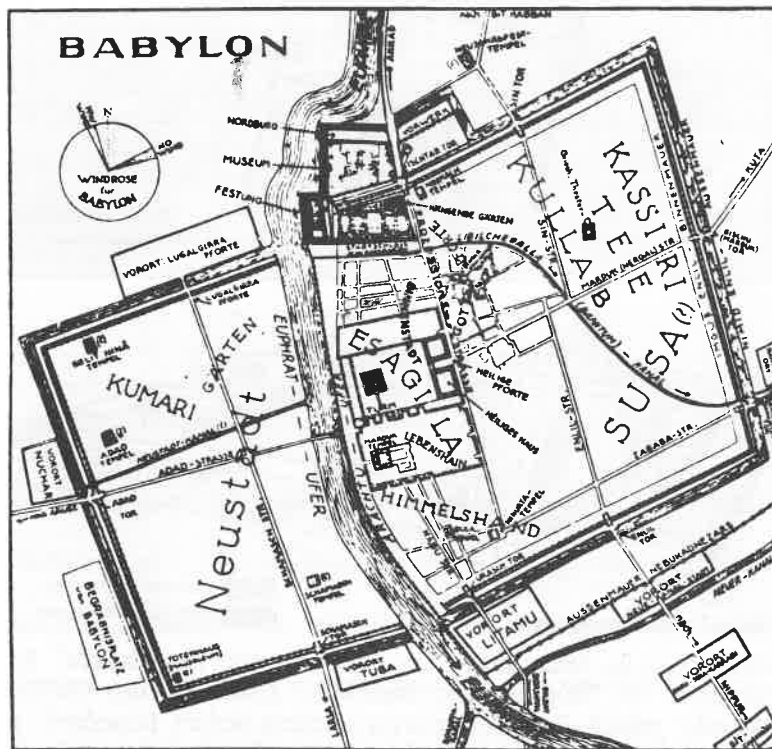
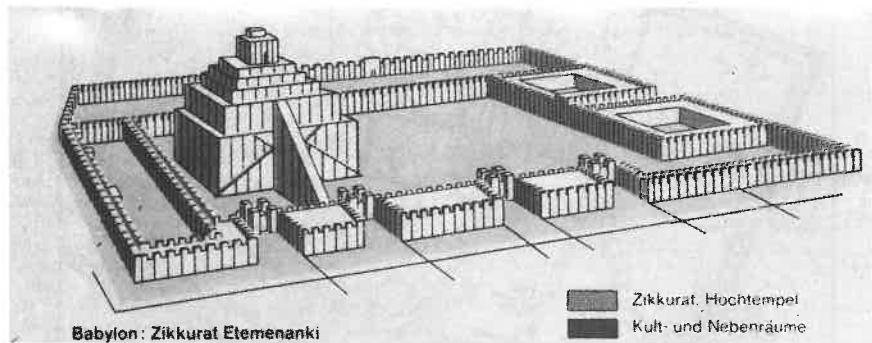
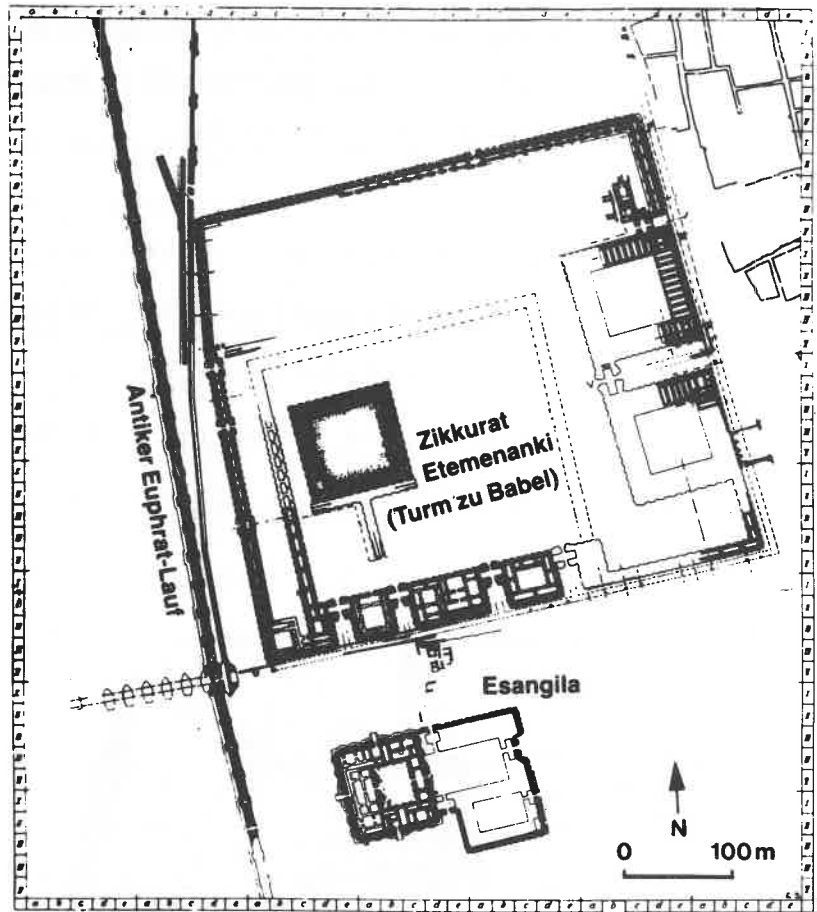

Abb. 5: Plan von Babylon

Εικ. 93. Βαβυλών. Τοπογραφικό. Διακρίνεται στο κέντρο το ιερό "ESAGILA": Το μαύρο τετραγωνάκι δίπλα στο "A" παριστάνει το Ετεμενάνκι (: Kolb, 1984, σ.34, εικ. 5). Άλλοι ως ιερό Esa(n)gila θεωρούν μόνο το νότιο μισό αυτού του περιβόλου (βλ. εικ. 94).

ριστερή όχθη του Ευφράτη (εικ. 94 α,β).

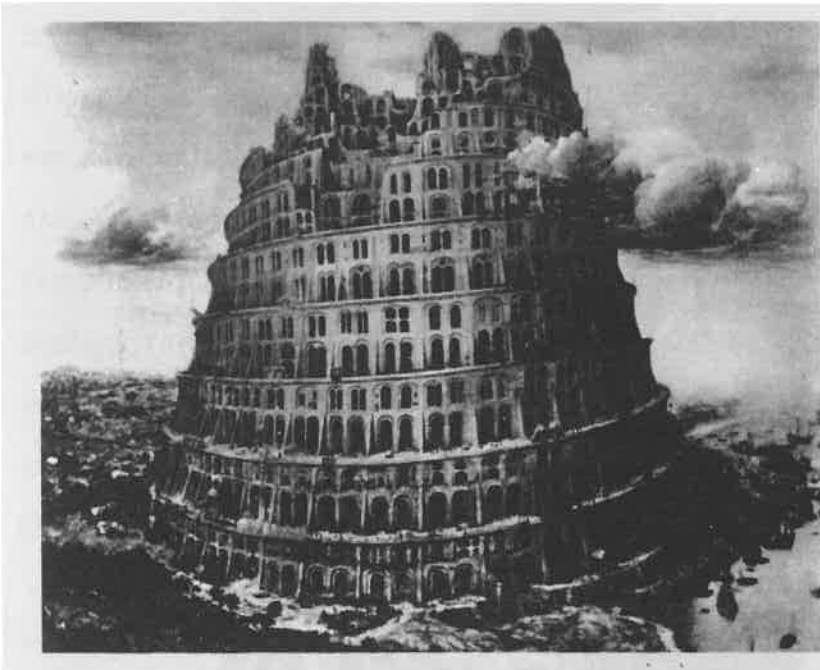

Εικ. 94 α,β. Βαβυλών. Το τέμενος του ζικκουράτ Ετεμενάνκι (= "Πύργος της Βαβέλ"). Στην κάτοψη (1:7000/Βορράς πάνω) διακρίνεται (αριστερά) κολίτη Ευφράτη και βάσεις γέφυρας, κάτω (μόνο στην κάτοψη) το ιερό του Μαρντούκ Εσάνγκιλα (: Moortgat, II, 1985, σ. 145, εικ. 66 εδώ σε μεγέθυνση). Προοπτικό αντίστοιχο κάτοψης (: Müller/Vogel, 1974, σ. 98).

* Βαβέλ = Βαβυλών = (κατά αρχαία λαϊκή ετυμολογία) "Μπάμπ-ιλί" (Bab-ili) ή "Μπαμπ-ιλανί" (Bab-ilani), δηλαδή = "Πύλη του Θεού" (ή .. των Θεών").

Πρόκειται δηλαδή για τον "Πύργο της Βαβέλ"* , που κατά τη Βίβλο, οι άνθρωποι ήθελαν να τον υπερυψώσουν για να φτάσουν τους ουραμούς, τιμωρήθηκαν από το θεό για την "ύβρι" πέφτοντας σε ασυνεννοησία και έτσι από-

μεινε το έργο "μισοτελειωμένο" κατά τη βιβλική παράδοση (κάτι που δεν είναι ιστορικά σωστό γιατί γνωρίζουμε καλά -βλέπε πιο κάτω- ότι ο πύργος/ζιγκουράτ είχε αποπερατωθεί). Είναι ωστόσο αυτή η βιβλική παράδοση που τόσο είχε εξάψει τη φαντασία του μεσαιωνικού και άλλου κόσμου (εικ. 95, 96).

4 - LA TOUR DE BABEL - PIERRE BREUGHEL LE VIEUX (XVIe SIÈCLE)

Εικ. 95. "Ο Πύργος της Βαβέλ" κατά τον Πέτρο Μπρεγιέλ τον Πρεσβύτερο (Pierre Breughel le Vieux) 16^{ος} αιώνας (: Parrot, 1960, σ. 7, εικ. 4).

§96 Το ζιγκουράτ αυτό είχε το χαρακτηριστικό όνομα E-temen-an-ki (Ετεμενάνκι), δηλαδή ο "Όικος του θεμελίου του ουρανού και της γης", ήτοι ενδεικτικό μεγάλου ύψους. Το Ετεμενάνκι, έχοντας στη ψηλότερη βαθμίδα-του ιερό κορυφής/υψηλό ναό, ήταν αφιερωμένο στον πολιούχο θεό της Βαβυλώνας τον Μαρντούκ (ή Βάαλ είτε Βήλον)* ήταν αφιερωμένο μαζί με το ιερό Εσά(ν)γκιλα (Esa(n)gila) όπου βρισκόταν ο άλλος ναός του θεού επί επιπέδου εδάφους (εικ. 94). Το ζιγκουράτ Ετεμενάνκι ήταν σημαντικό δημιούργημα της ύστατης αναλαμπής

Ὁ πύργος τῆς Βαβέλ (Γεν. 9,4)

Εικ. 96. Φανταστική αναπαράσταση του "Πύργου της Βαβέλ" Gustave DORÉ (: Χασιτούρης Ι. (1954) σ. 49) "Γεν. 9,4" = Παλαιά Διαθήκη, Βιβλίο Γενέσεως 9,4, όπου σχετικό κείμενο. ΣΗΜ. Τον ρωμαντικό θεατή συνταράσσει η εικόνα αλλά τον προσεκτικό παρατηρητή ταράσσει η απόδοση του υλικού δομής με πέτρα αντί με άμο- ή σπλοτλίνδους.

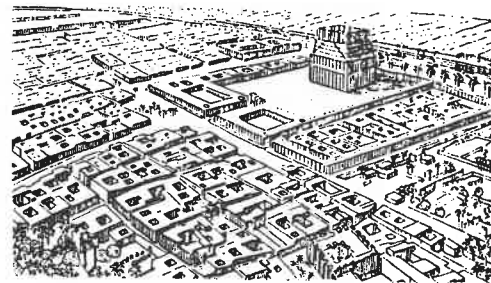
του μεσοποταμιακού πολιτισμού, έργο του νεοβαβυλώνιου βασιλέα Ναβουχοδονόσορα Β' (Nabuchodonosor ή Nebukadnezar, 604-562 π.Χ.), τετράγωνο σε κάτοψη 90Χ90 μ. με 6-διο (!) ύψος 90 μ: έτσι προκαλεί απορία πώς ο ΣΤΡΑΒΩΝ αναφέρει ότι κάθε πλευρά της πυραμίδας του ζιγκουράτ ήταν "σταδιαλα" (=μήκος ενός σταδίου) περίπου 190 μ (!).

Κτισμένο το ζιγκουράτ με πυρήνα από ηλιοψημένες πλιθρες και στέρεη επένδυση με ψημένα τούβλα "κατασκευάστηκε για την αιωνιότητα" από το χορηγό-του βασιλέα. Δεν έχει απομείνει τώρα εκεί παρά μόνο μία τάφος... (ο λάκκος της βαθιάς ανασκαφής). Θα φανταστούμε τη Βαβυλώνα (εικ. 97, 99), όμορφη, απέραντη πολιτεία να απλώνεται με χαμηλά σπίτια και άσπρες ταράτσες περιτριγυρισμένη από ψηλά τείχη με πύργους και επάλξεις και πάνω απ'όλα να κυριαρχεί και να λάμπει ψηλά με ήλιο ή φεγγάρι σε ύψος ενενήντα (90) μέτρων το ζιγκουράτ Ε-τεμεν-άν-κι (εικ. 98) με τα επτά πατώματα/σκαλοπάτια-του (ίσως στα επτά χρώματα της βιολέτας) και κατακόρυφα να αστράφτει το ιερό κορυφής/ο υψηλός ναός του Μαρντούκ κτισμένος με υαλωτά γαλάζια τούβλα (εικ. 98, 99)!

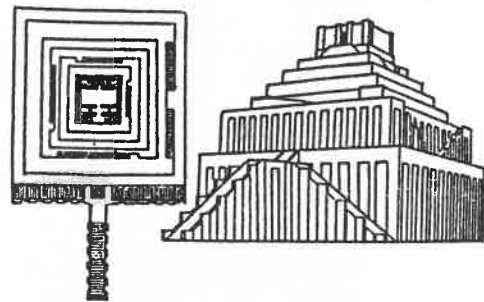
Η πληροφορία για την επιχρωμία οφείλεται σε παρατήρηση του Ηρόδοτου, με την προσθήκη-του ότι η πιο ψηλή βαθμίδα από όλες ήταν γ α λ ά ζ ι α. Με γαλάζια επιχρωμένα τούβλα ο ίδιος βασιλιάς Ναβουχοδονόσορ -όπως είδαμε (§ 92)- ανοικοδόμησε το ιερό κορυφής/υψηλό ναό στο ζιγκουράτ της Ούρ. Επιχρωμία υποστηρίζεται ότι απαντούσε και στο ανακτορικό ζιγκουράτ του Ντουρ-Σαρρουκίν (σημερινό Χορσαμπάντ) (εικ.107α/β Ρ).

*

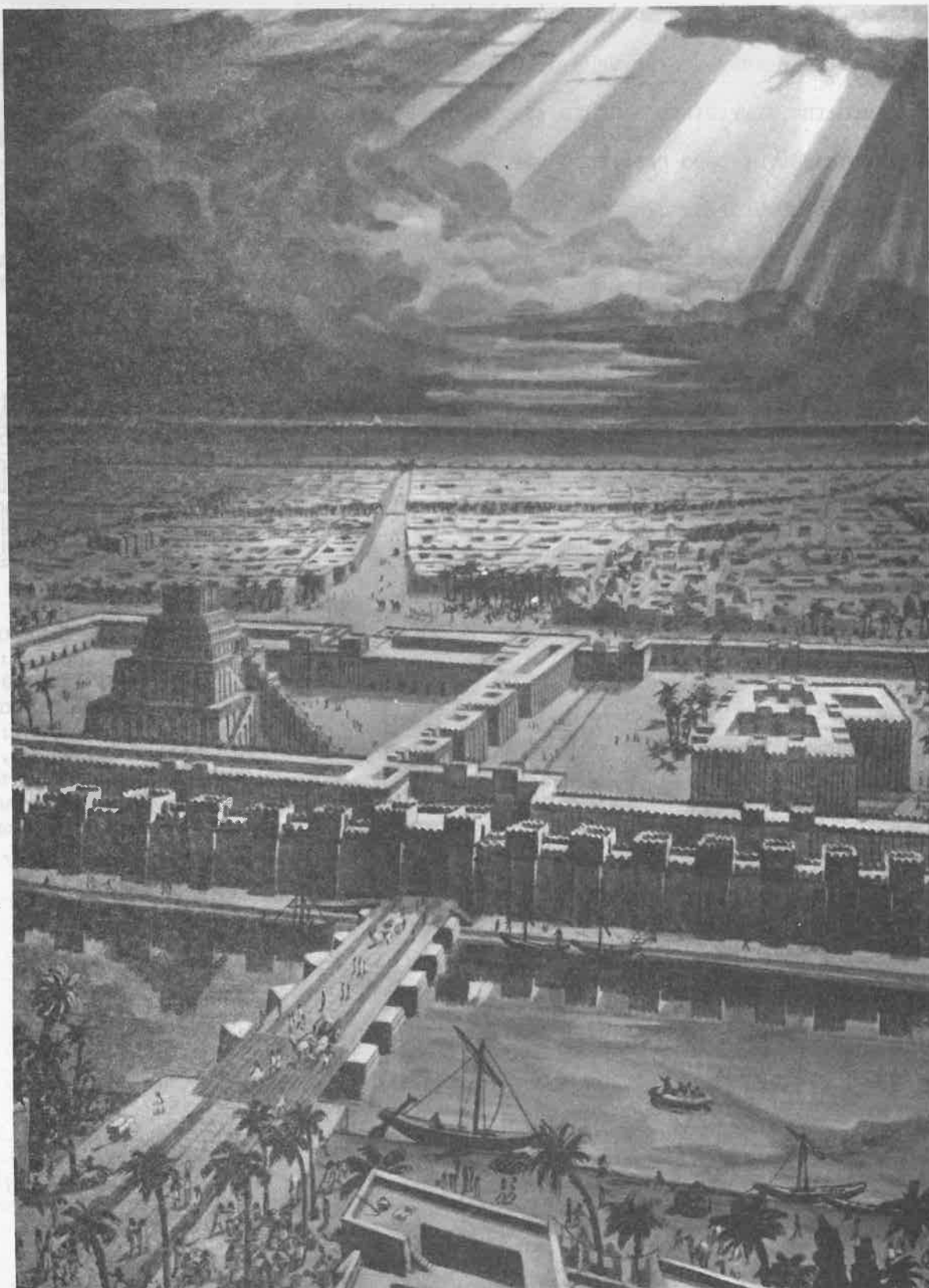
§97 Τα τείχη της Βαβυλώνας ανακαινίστηκαν στην περίοδο του τελευταίου Νεο-Βαβυλωνιακού κράτους (7^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.). Τότε ανοίχτηκαν μέσα στην πόλη λεωφόροι (βλ. εικ. 99): Πιο σπουδαία η Πομπική Οδός (Αιμπούρ-σαμπού) (βλ. §51), ο δρόμος για τις τελετουργικές πομπές (εικ.100). Σημείο εκκίνησης ήταν ένα θριαμβευτικό τόξο, η πύλη Ιστάρ (Ishtar, εικ.101). Ο

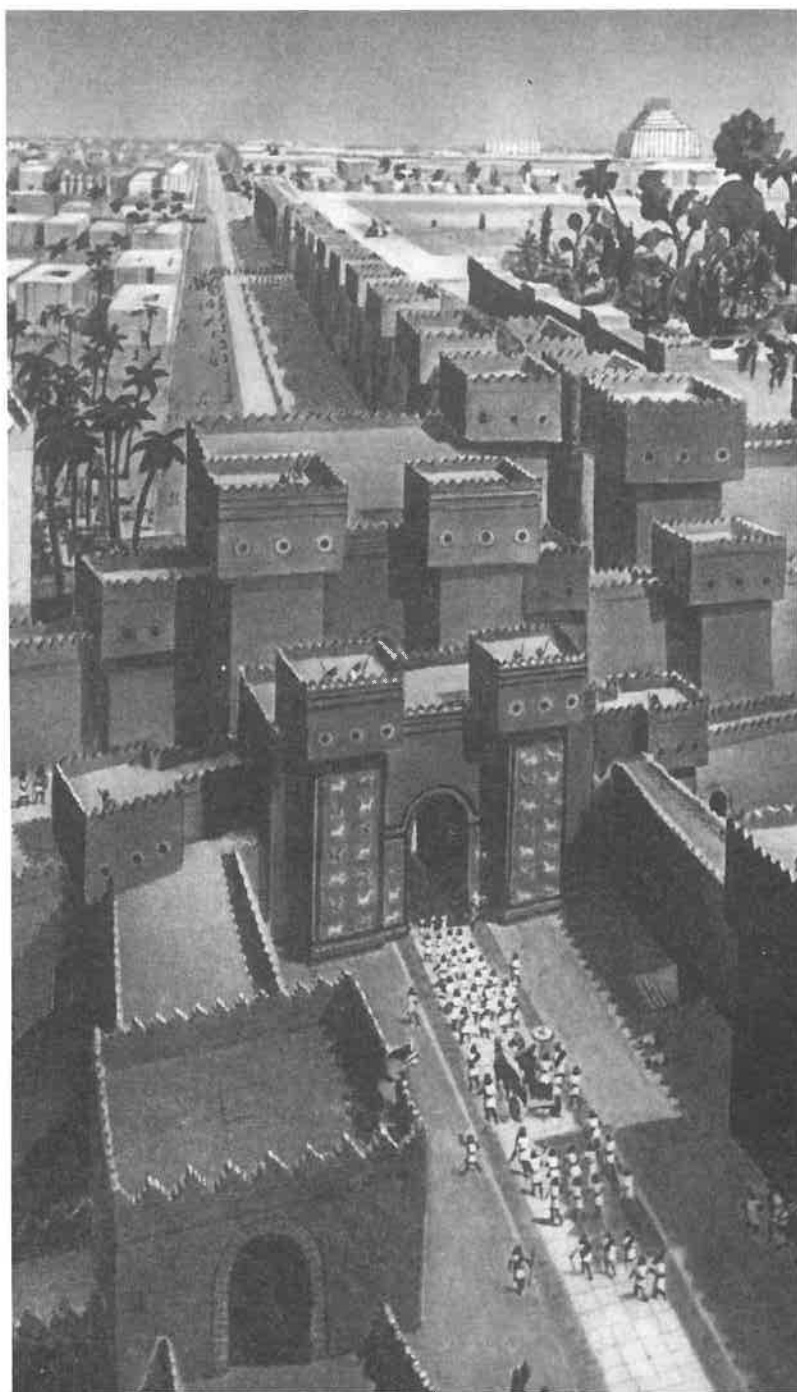
Εικ. 97. Βαβυλών. Προοπτική αναπαράσταση της πόλης. Κυριαρχεί το E-temen-an-ki (: Kúrth/Kutschmar 1976, σ. 30).

Εικ. 98. Βαβυλών. Ζιγκουράτ Ε-τεμεν-άν-κι. α) (αριστερά): κάτοψη Βορράς επάνω. β) (δεξιά): Αναπαράσταση από N-NA (: κατά τον Büssing (εννοεί Busink); εις: Μπούρας, Α' 1980, σ. 67, εικ. 5). Στην αναπαράσταση ίσως ταιριάζει περισσότερο ένα κεντρικό, αξονικό κλιμακοστάσιο (ως η κατάλη, προβλ. και εικ. 75, 80).

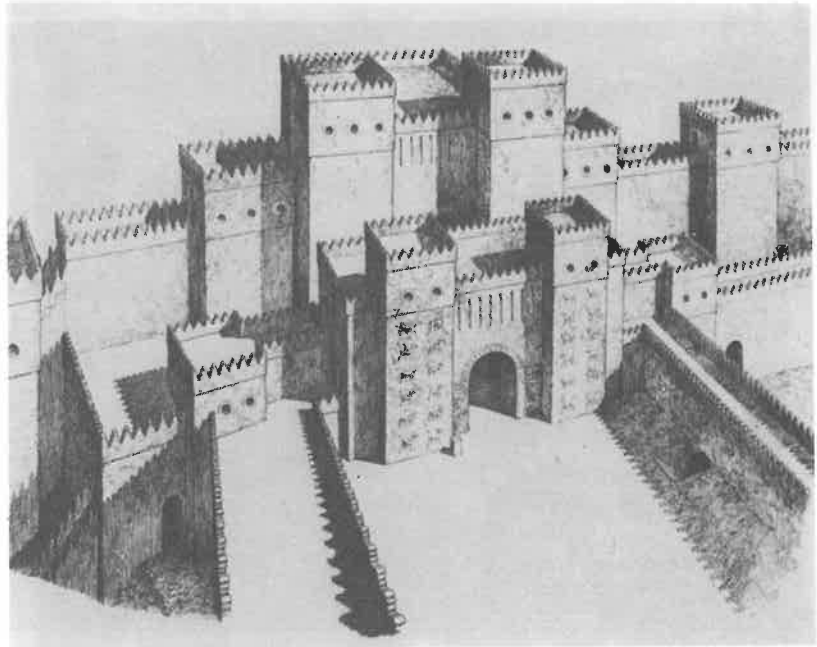

Εικ. 99. Η Βαβυλώνα στα χρόνια του βασιλέως Ναβουχοδονόσορος Β' (604-562 π.Χ.). Εμπρός ο Ευφράτης με μιά γέφυρα. Πάνω από την αριστερή όχθη-του τα τείχη και το τέμενος Εσανγκίλα με το Ζιγκουράτ Ε-τεμεν-άν-κι. Στο βάθος η πολιτεία (: Parrot, 1961, σ. 171, εικ. 218). Το πρώτο τμήμα της γέφυρας αποτελείται από κινητούς κορμούς κυπαρισσιάν, για να διευκολύνεται το πέρασμα μεγαλύτερων πλοίων.

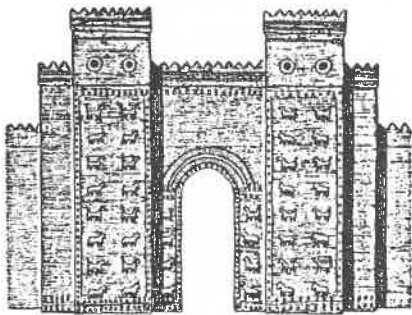

Εικ. 100. Βαβυλών, 7^{ος}/6^{ος} π.Χ. αι. Αναπαράσταση/όψη προς την πόλη. Κυριαρχεί ο άξονας της Πομπηικής Οδού, που αρχίζει (εμπρός μας) από την Πύλη Ιστάρ. Πάνω απ'αυτή (δεξιά) οι "Κρεμαστοί Κήποι", και πιο πάνω στο βάθος: το μέγα, ύψους 90 μ., Ετεμενάνι (:Ραμποτ, 1961, σ. 173, εικ. 220).

μεγάλος τοξωτός πυλώνας-της βρισκόταν ανάμεσα σε δύο αμυντικούς και συμβολικούς πύργους (εικ.102). Κατασκευασμένη κι αυτή από το βασιλέα Ναβουχοδονόσορα Β', βρέθηκε στις ανασκαφές και έχει αποκατασταθεί η όψη-

Εικ. 101. Βαβυλών. Το συγκρότημα Πύλης Ισθάρ. Προοπτική αναπαράσταση, όψη απ'έξω· προβλ. εικ. 147 (:Moortgat, II, 1985, σ. 143, εικ. 64).

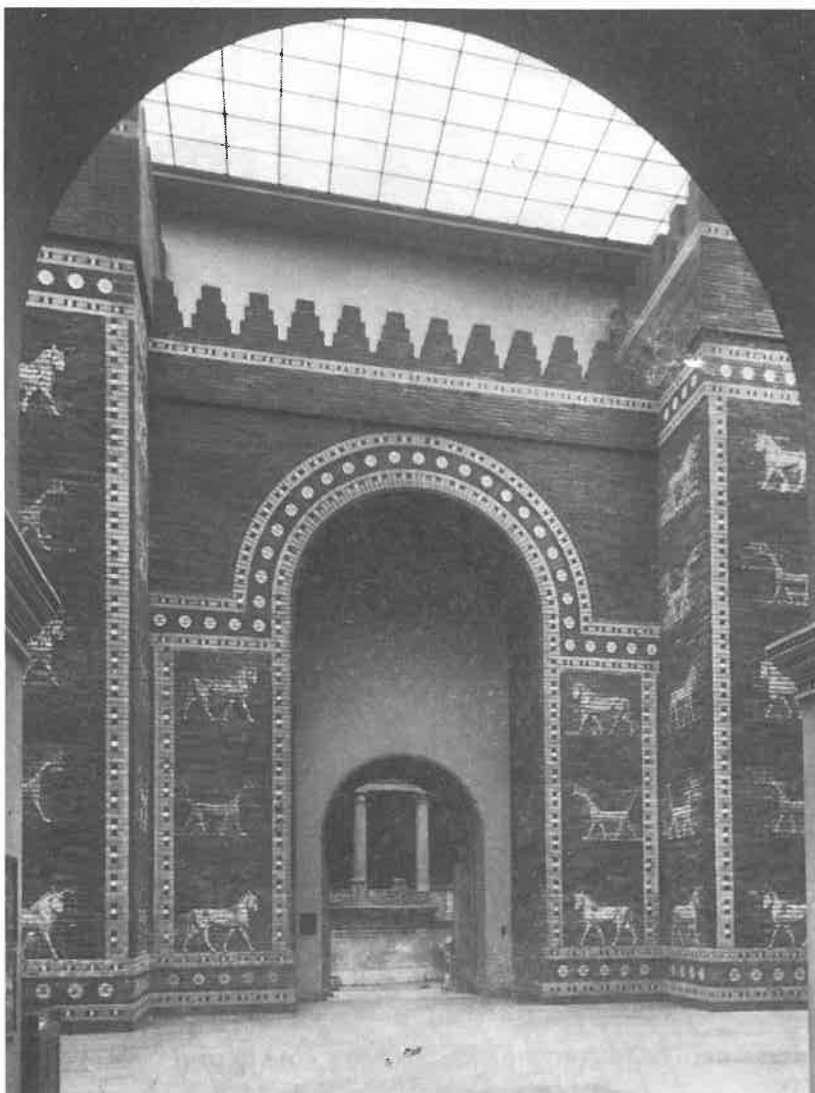

Εικ. 102. Βαβυλών. Η Πύλη Ισθάρ. Πρόσοψη. Αναπαράσταση, όψη εξωτερική (: Kürth/Kutschmar, 1976, σ. 30)

της στο Μουσείο του Βερολίνου (εικ. 103). Ήταν κτισμένη ολόκληρη με εφυσωμένα τούβλα, χρώματος μπλέ κοβαλτίου. Επάνω σ'αυτό το βάθος πρόβαλλαν προσχεδιασμένες χυτές με το υλικό των τούβλων, συνθέσεις ανάγλυφων μορφών (εικ. 104) με τα συμβολικά ζώα των Μαρντούκ και Αντάντ, δράκοντες και ταύροι, κι ακόμα λέοντες εκεί στην πομπική οδό, σε χρώματα ζεστά, αλλά και κατά περίπτωση, σε τονισμό λεπτομερειών, κίτρινο, πράσινο, λευκό.

*

§98 Στα 1390 π.Χ. είχε αναπτυχθεί η Ασσυρία σε διεθνή δύναμη. Στη νεότερη ασσυριακή εποχή (8^{ος} και 7^{ος} αι. π.Χ.) αναδεικνύεται η τέτοια σημασία-της και από πολεοδομική άποψη: Ενώ οι παλαιές πόλεις ήσαν "δυναμικής δομής", κατά φυσικό τρόπο, χωρίς σχεδιασμό οικισμοί,

Εικ. 103. Βαβυλών. Πύλη Ιστάρ. 7^{ος} - 6^{ος} αι. π.Χ. Αποκατάσταση στο Μουσείο Βερολίνου (: Parrot, 1961, σ. 175, εικ. 222).

Εικ. 104.(δεξιά). Βαβυλών. Ανάγλυφες έγχρωμες μορφές θρακίωντων, ταύρων στην όψη Πύλης Ιστάρ, λεόντων στην Πομπική Οδό (: Parrot, ο.α.π. σ. 174, εικ. 221).

οι νέες πόλεις δημιουργήθηκαν κανονικά με βάση πολεοδομικό σχέδιο. Έτσι ιδρύθηκε το Ντούρ-Σαρρουκίν (στη σημερινή θέση Χορσαμπάντ) από το βασιλέα Σαργκών Β' (722-705 π.Χ.). Η Βαβυλώνα που είδαμε ακολούθησε μετά ένα και πλέον αιώνα. Το πολεοδομικό σχέδιο είχε σημείο αναφοράς το βασιλικό ανάκτορο στην άκρη της πόλης (εικ.104).

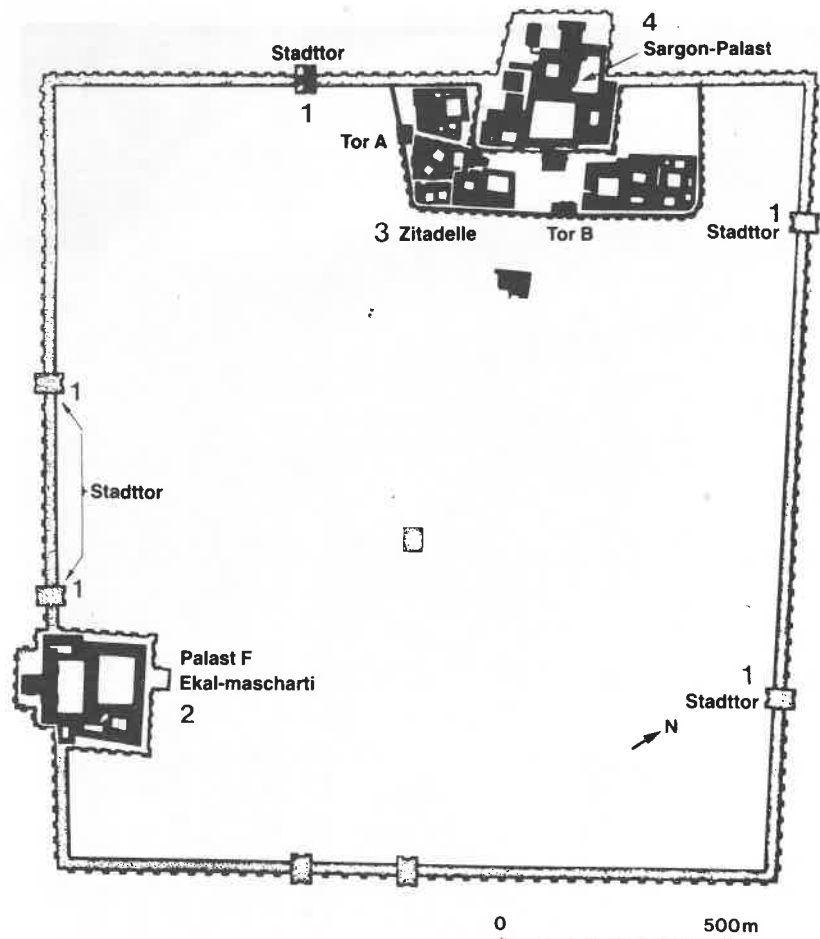
221 - BABYLON (A) L'OPEN DE LA VOIE PROBABLIENNE. — ÉGLISE

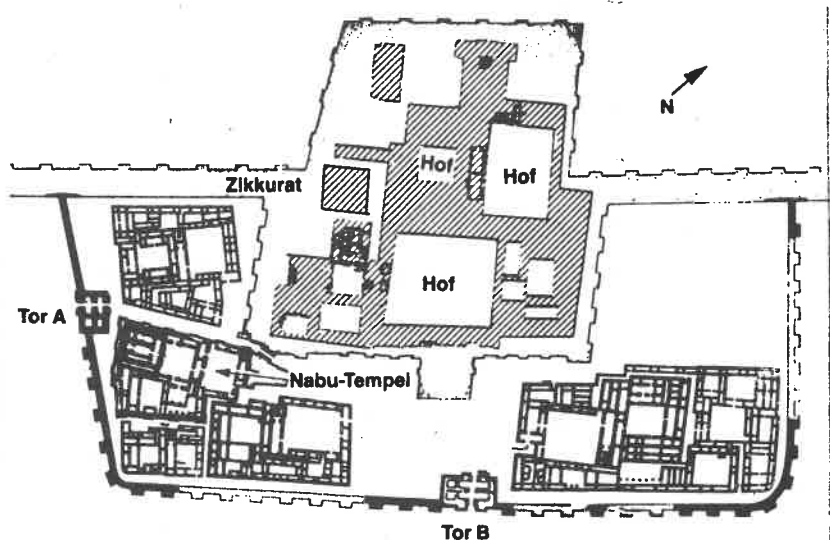
222 - BABYLONE (B) IMAGIN DE LA PORTE D'ISHTAR. — MUSÉE DE BERLIN

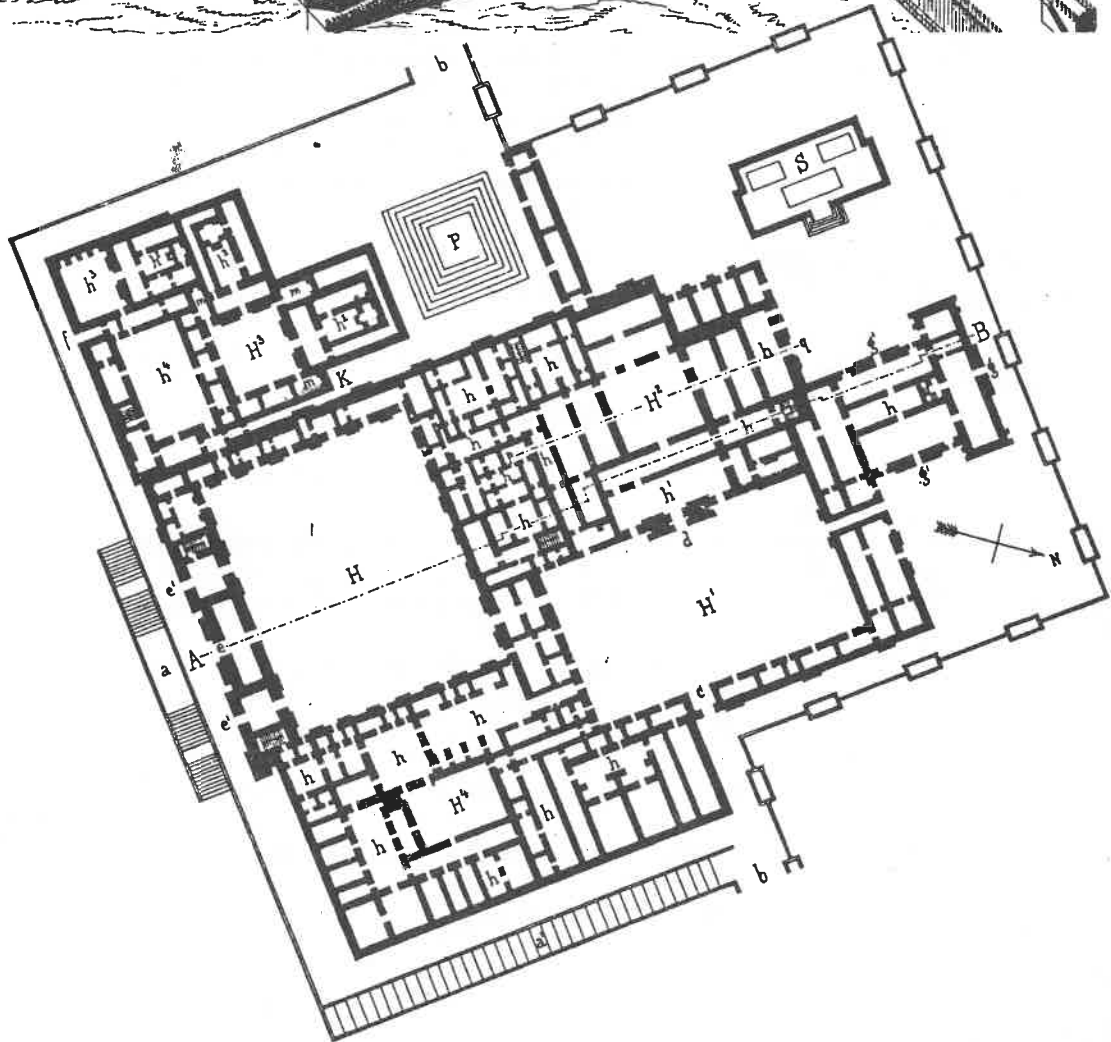
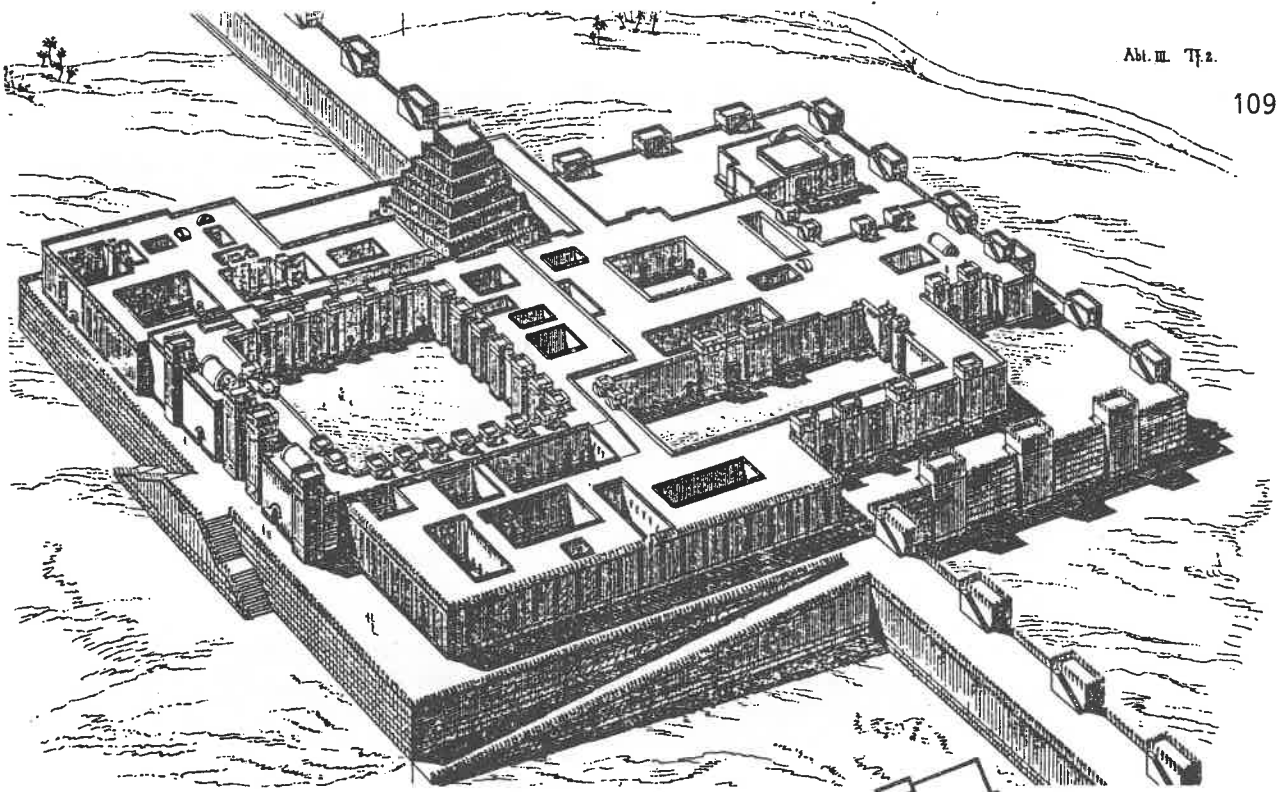
Εικ. 105. Ντουρ-Σαρρουκίν, Dursharrukin (σήμερα Χορσαμπάντ, Chorsabad) 8^{ος} αι-ώνας π.Χ. Σχέδιο της πόλης περίπου 1:15000. 1. Πύλες του τείχους. 2. Το δεύτερο παλάτι F. 3. Η "Ακρόπολη", βλ. εικ. 106. Α και Β: οι πύλες-της. 4. Ανάκτορο Σαργκών. Βλ. εικ. 106 κ.π. (: Moortgat, 1985, σ. 121, εικ. 52).

§99 Είναι χαρακτηριστικό ότι τα ανάκτορα κτίζονταν πάνω στον περίβολο της πόλης, έχοντας δικό-τους τείχος (εικ.105 αριθμός 2 = ανάκτορο F, 4 = ανάκτορο Σαργκών) το δε κύριο ανάκτορο του Σαργκών προστατευόταν προς τα μέσα από ολόκληρο φρούριο - "Ακρόπολη" (εικ.105,3, και 106).

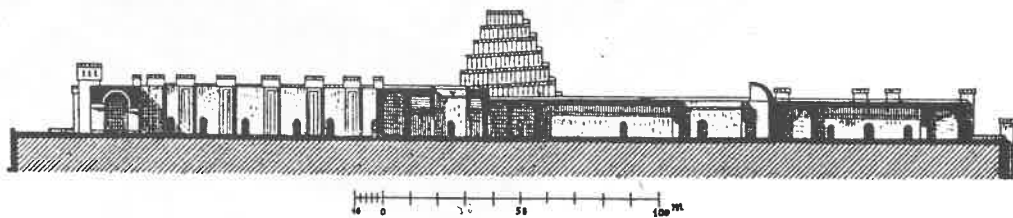

Εικ. 106. Ντουρ-Σαρρουκίν (Χορσαμπάντ) Το φρούριο- "Ακρόπολη" (βλ. εικ.105,3) και το Ανάκτορο Σαργκών Β. 8^{ος} αι.π.Χ. (: Moortgat, 1985, σ. 123, εικ. 54)

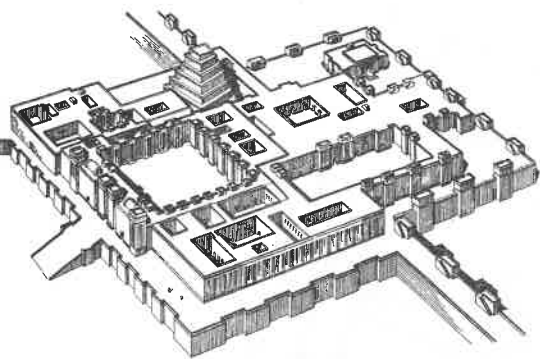

Εικ.107α,β. Ντούρ-Σαρρουκίν (Χορσαμπάντ). Το ανάκτορο Σαργίων Β'. 8^{ος} αιώνας π.Χ.
 α') (επάνω): Προοπτική αναπαράσταση από ανατολικά, σε αντιστοιχία με την κάτοψη.
 β') (κάτω): περίπου 1:3000 (: κατά Perrot/Chippiez εις Egle, 1966, Αβt.III.Τφ. 2 και 3). Ο Βορράς δεξιά και κατά τον κανόνα πάνω στη διαγώνιο. Α= η κυρία είσοδος (βλ. εικ.101), Η= αυλές, δ= η είσοδος προς βασιλικό διαμέρισμα, Ρ= το ζιγκουράτ.

§100 Οι χώροι του ανακτόρου ήταν διαταγμένοι κατά μήκος στη νοτιοανατολική πλευρά έχοντας στη μέση μια κεντρική αυλή (εικ. 107 β', Η). Πρόκειται λοιπόν πάλι για πλατυμέτωπη διάταξη. Πίσω ήταν διάφοροι άλλοι χώροι, ιερά και το Ζιγκουράτ του ανακτόρου, που πρόβαλε κυρίως δυό και τρεις φορές πάνω από το συγκρότημα (εικ. 107α', 108, 109).

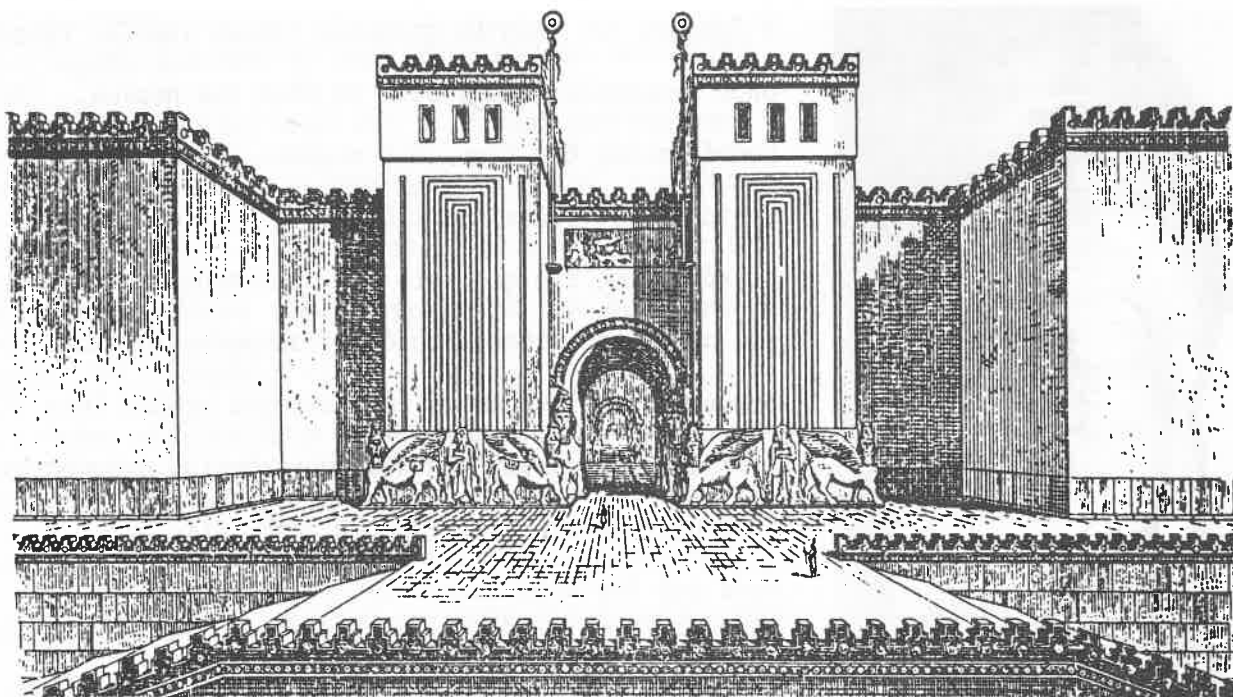
Εικ. 108 Ντούρ-Σαρρουκίν (Χορσαμπάντ). Ανάκτορο Σαργιών Β'. 8^{ος} αιών. Τομή (περίπου 1:3000) κατά τη γρμή Α-Η-Β στην κάτοψη εικ. 107β'. Το αρχικό ένα τρίτο αριστερά αντιστοιχεί στην κεντρική αυλή Η. Στο βάθος προβάλλει κυρίως το Ζιγκουράτ (Ρ στην κάτοψη) (:κατά Perrot/Chiriez ό.α.π.).

Εικ. 109. Το ανάκτορο Σαργιών στο Χορσαμπάντ με μνημειώδες κεκλιμένο επίπεδο ανόδου (: Fletcher, 1975, σ. 64Α).

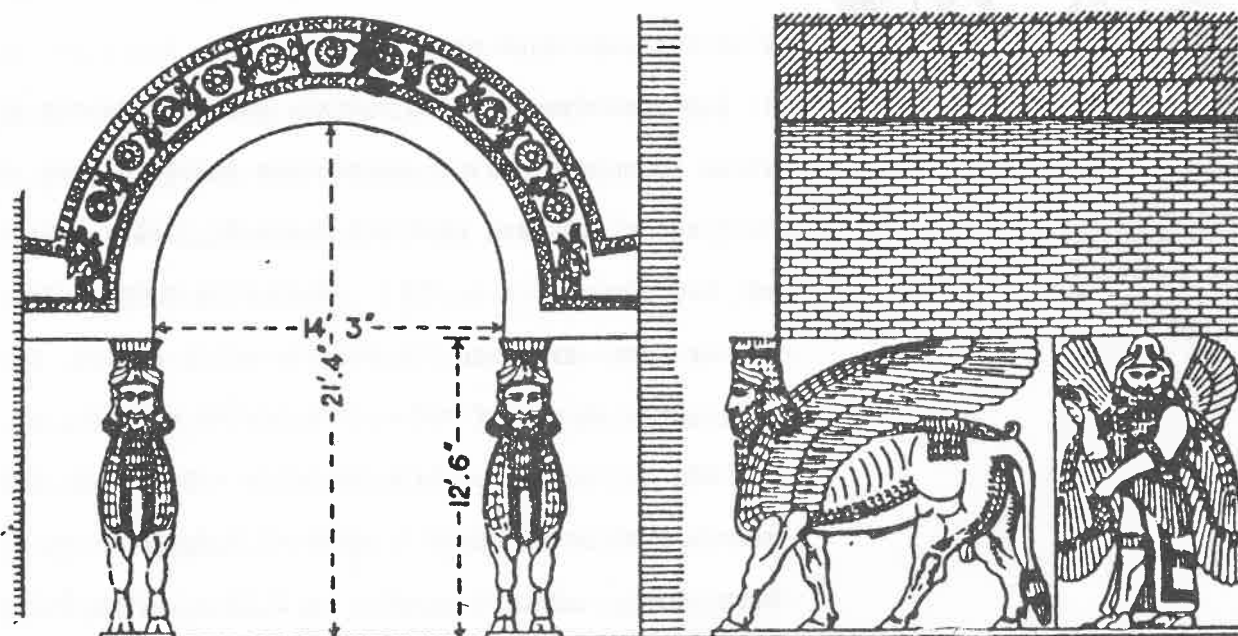
(*όπως στην κάτοψη εικ. 107β, άνοδος α'-β)

Στη μεγάλη κεντρική αυλή οδηγούσε η κύρια είσοδος του ανακτόρου (εικ. 107β', Α). Ολόκληρο το ανάκτορο ήταν ψηλά σε άνδηρο και έφτανε κανείς εκεί πάνω και στην είσοδο εμπρός, είτε με μνημειώδη διπλή σκάλα (εικ. 107β', α, βλ. και προοπτικό), είτε με πλατύ κεκλιμένο επίπεδο (εικ. 109). Αν δεν υπήρχε η τελευταία λύση, τότε θεωρείται ότι θα έπρεπε να υπάρχει ένα δευτερεύον κεκλιμένο επίπεδο*για να μπορούν να ανεβαίνουν και τα άρματα πάνω στο άνδηρο και στα ανάκτορα (-ε! κάτι που θυμίζει σύγχρονες κτηριολογικές προδιαγραφές άνεσης και...ασφάλειας).

Εικ.110. Ντούρ-Σαρρουκίν (Χορσαμπάντ). Ανάκτορο Σαργκιών Β' δ^{ος} αι. π.Χ. Κύρια είσοδος. (: κατά Ferrot/-Chipiez : Egle, 1966, Abt. III Tf. 4)

§101 Η κύρια είσοδος (εικ.110) προστατευόταν από δύο ψηλούς πύργους. Εγγύηση ασφάλειας και σύμβολο δύναμης. Η είσοδος σχηματιζόταν ως πελώριος τοξωτός πυλώνας. Η καμάρα της εισόδου και το ομόκεντρο μετωπικό-της, τόξο, που την τονίζει και την στολίζει, στηρίζονταν πάνω σε γιγαντιαίους, γλυπτούς, πτερωτούς ταύρους, -που σχημάτιζαν ζωφόρο μαζί με άλλα πτερωτά ανθρωπόμορφα πνεύματα στους πλευρικούς τοίχους της εισόδου κάτω από τη γένεση της καμάρας (πρβλ. εικ.111).

Εικ. 111 Λεπτομέρεια από μία είσοδο του ανάκτορου στο Χορσαμπάντ. Αριστερά η όψη του τοξωτού πυλώνα. Δεξιά τομή κατά τον άξονα της εισόδου. Τόξο και καμάρα στηρίζονται σε πτερωτές μορφές ταύρων και πνευμάτων (: Fletcher, 1975, . 65 D-E).

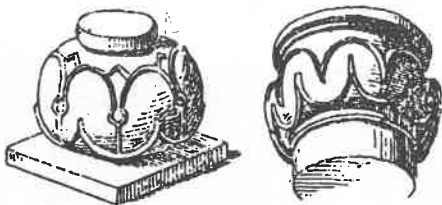

Εικ. 112. Ανδρικό κεφάλι πτερωτός ταύρος. Κολοσιαίο γλυπτό από γρανίτη στο Χορσαμπάντ (: Giedion, 1965, σ. 54, εικ. 29).

Η ζωφόρος των γλυπτών πτερωτών ταύρων γυρίζει εμπρός, όπου σχηματίζει και κοσμεύει τη βάση των πύργων. Οι μορφές αυτές δεν ήταν μόνο σύμβολο ισχύος, αλλά και αποτροπαϊκοί φυλακτήριοι δαίμονες. Είναι χαρακτηριστικό πάντως ένα στοιχείο εξανθρωπισμού των δαιμονικών αυτών υποστάσεων, το ότι διαμορφώνονται και κορυφώνονται με ανθρώπινο, εδώ ανδρικό κεφάλι (εικ. 112). Στη βάση των πύργων εξάλλου παριστάνεται ανάμεσα στους ταύρους ο ήρωας Gilgamesh (βλ. § 68, εικ. 57).

Μετά από όλα αυτά πρέπει να τονιστεί και υπογραμμιστεί ότι η είσοδος και ο πυλώνας έφταναν να έχουν εξαιρετικό συμβολικό νόημα στους ανατολικούς λαούς. Θυμίζουμε ότι κι αυτή η τοπωνυμία "Βαβυλών" σημαίνει "πύλη (ή πύλες) του Θεού" ή η "Ωραία (η Βασίλειος) Πύλη" των βυζαντινών, γενικά ορθόδοξων εκκλησιών συμβολίζει την Πύλη του Παραδείσου ή στους νεότερους αιώνες η Οθωμανική Κυβέρνηση κανονικά ονομαζόταν "Υψηλή Πύλη".

*

Εικ. 113. Λίθινη βάση και κιονόκρανο κίονα από το Χορσαμπάντ (: Egle, 1966, Abt. III, Tf 5, εικ. 7 και 8).

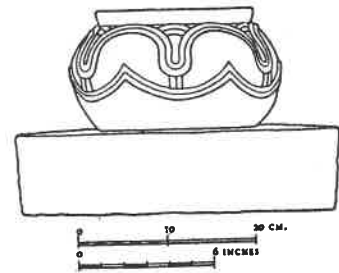
§102 Κλείνουμε τα περί του ανακτόρου Σαργκών και το κεφάλαιο Μεσοποταμίας με αναφορά σε κάποια μορφολογικά και εικαστικά στοιχεία:

1) Στο παραπάνω ανάκτορο σώθηκαν από τα ελάχιστα τεκμήρια εφαρμογής κίωνων: Διασώθηκαν δηλαδή λίθινες βάσεις και κιονόκρανα καμπύλης διατομής, σχεδόν σφαιρικής διαμόρφωσης (εικ. 113). Αλλά βέβαια δεν μπορεί να μην κάνει εντύπωση ότι ενώ επικρατεί παντού στην αρχιτεκτονική που εξετάζουμε η μεγάλη κλίμακα, αυτές εδώ οι μορφές των λίθινων μελών κίονα είναι πολύ μικρών διαστάσεων, όταν η συνολική διάμετρος της λίθινης βάσης μόλις ξεπερνάει τα 0,20 μ., όπως δείχνει

ένα παράδειγμα από το ίδιο εδώ ανάκτορο (εικ. 114).
 Όστε πρέπει να δεχτούμε ότι οι κορμοί των συνανηκό-
 ντων κιόνων πρέπει να ήταν ξύλινοι. Και γνωρίζουμε
 άλλες περιπτώσεις, δηλαδή από κτήριο της περσικής
 Περσέπολης, ξύλινο κίονα επιχρισμένο και διακοσμημένο
 (εικ. 115), (πρβλ. § 41).

2) Αγάπη στη λεπτομέρεια δείχνουν οι διακοσμήσεις των
 τοίχων. Έχουν σωθεί στοιχεία για πλήρη αποκατάστα-
 ση τόσο τοιχογραφιών, όσο και επενδύσεων με ε-
 φυαλωμένα τούβλα: σε ιερά και ανάκτορα διαφόρων επο-
 χών αλλά ουσιαστικά στην ίδια ενοποιημένη παράδοση
 της χώρας:

§103 Στις μεταγενέστερες επενδύσεις του Ναβοχοδο-
 νόσορος Β' με εφυαλωμένα τούβλα των τοίχων της αίθου-
 σας του θρόνου στο ανάκτορο της Βαβυλώνας του 7^{ου} -
 6^{ου} αιώνα π.Χ. (εικ. 116) κάνει εντύπωση η εμμονή στην
 ίδια παράδοση που εγκαινιάστηκε με τα σουμεριακά
 ψηφιδωτά της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. (βλ. § 61 εικ. 45). Μιά
 παράδοση που συνεχίζει και την ίδια τεχνική, καθώς
 και στις δύο περιπτώσεις κρύβεται από πίσω ο κύριος
 φέρων τοίχος κτισμένος με ωμές πλίθρες (πλιθιά).
 Το βάθος της επένδυσης κυριαρχείται χρωματικά από το
 παραδοσιακό μπλέ κοβαλτίου, εδώ μπλέ βαθύ, σχεδόν μαύ-
 ρο· οριζόντιες ταινίες, ζωφόροι λιονταριών, οι κορ-
 μοί των κεντρικών φυτομορφών κοσμημάτων στο παραδο-
 σιακό κίτρινο· τα ανθέμια των κεντρικών φυτόμορφων
 κοσμημάτων σαν πρωτοϊωνικά κιονόκρανα στο γαλάζιο,
 απόχρωση σμαραγδί. Βέβαια ιδιαίτερη συμβολική σημα-
 σία έχει η προβολή του τοξωτού ανοίγματος στην επέν-

Εικ. 114. Λίθινη βάση από
 το Κορσαμπάντ (: Frankfort,
 1958, σ. 82, εικ. 35).

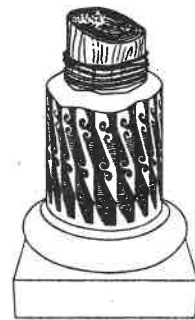
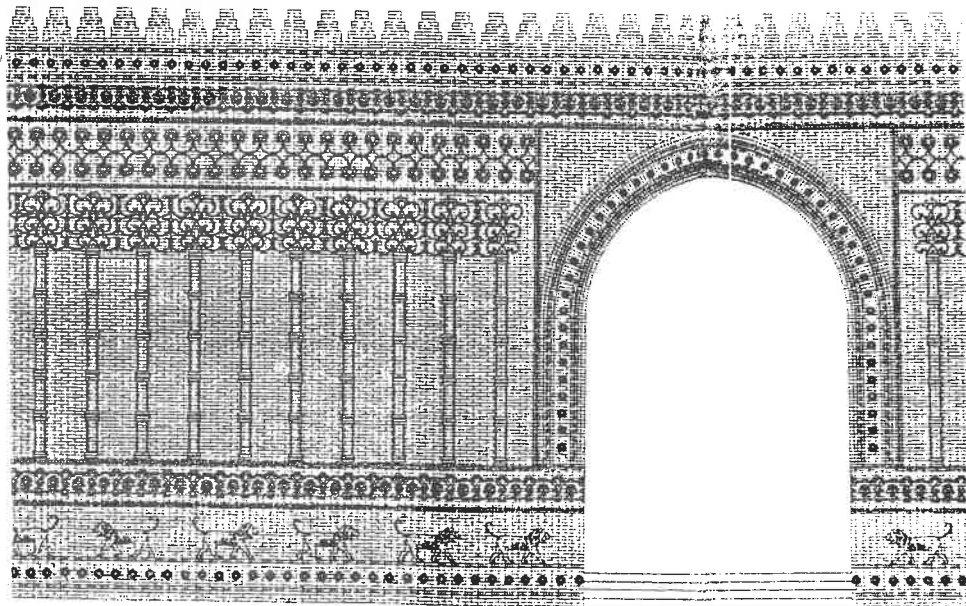

Figure 115. Column of wood covered
 with painted plaster, from the treasury of Persepolis
 (Courtesy Dr Erich F. Schmidt)

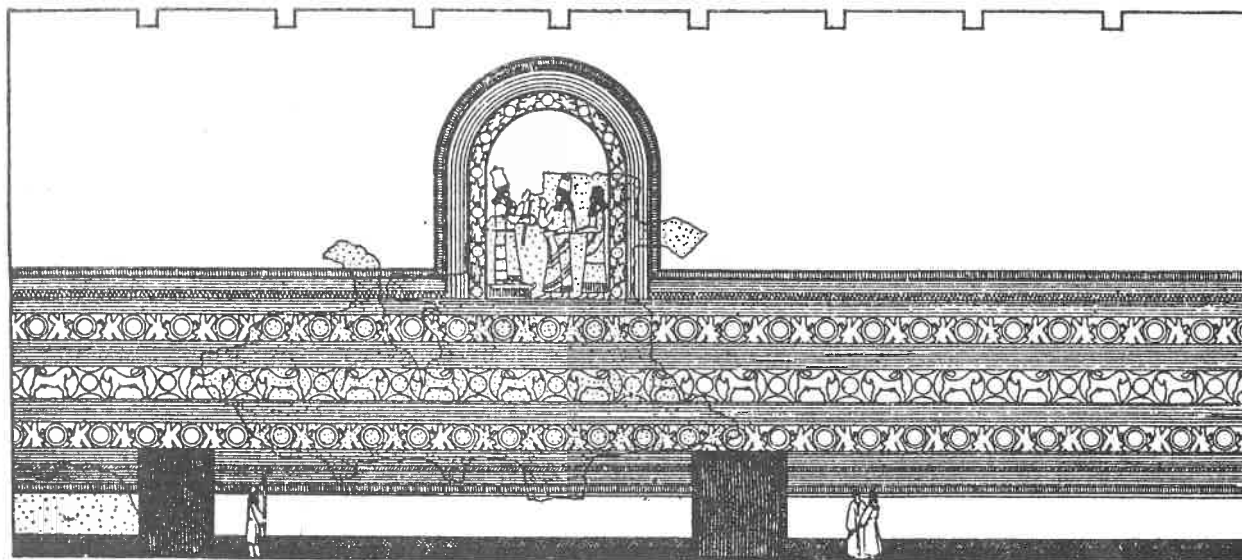
Εικ. 115. Περσέπολη "θη-
 σαυρός". Ξύλινος κίονας
 επιχρισμένος. Τέλος 6^{ου}/αρ-
 χές 5^{ου} π.Χ. αι. (: Frank-
 fort, 1958, σ. 221, εικ.
 111).

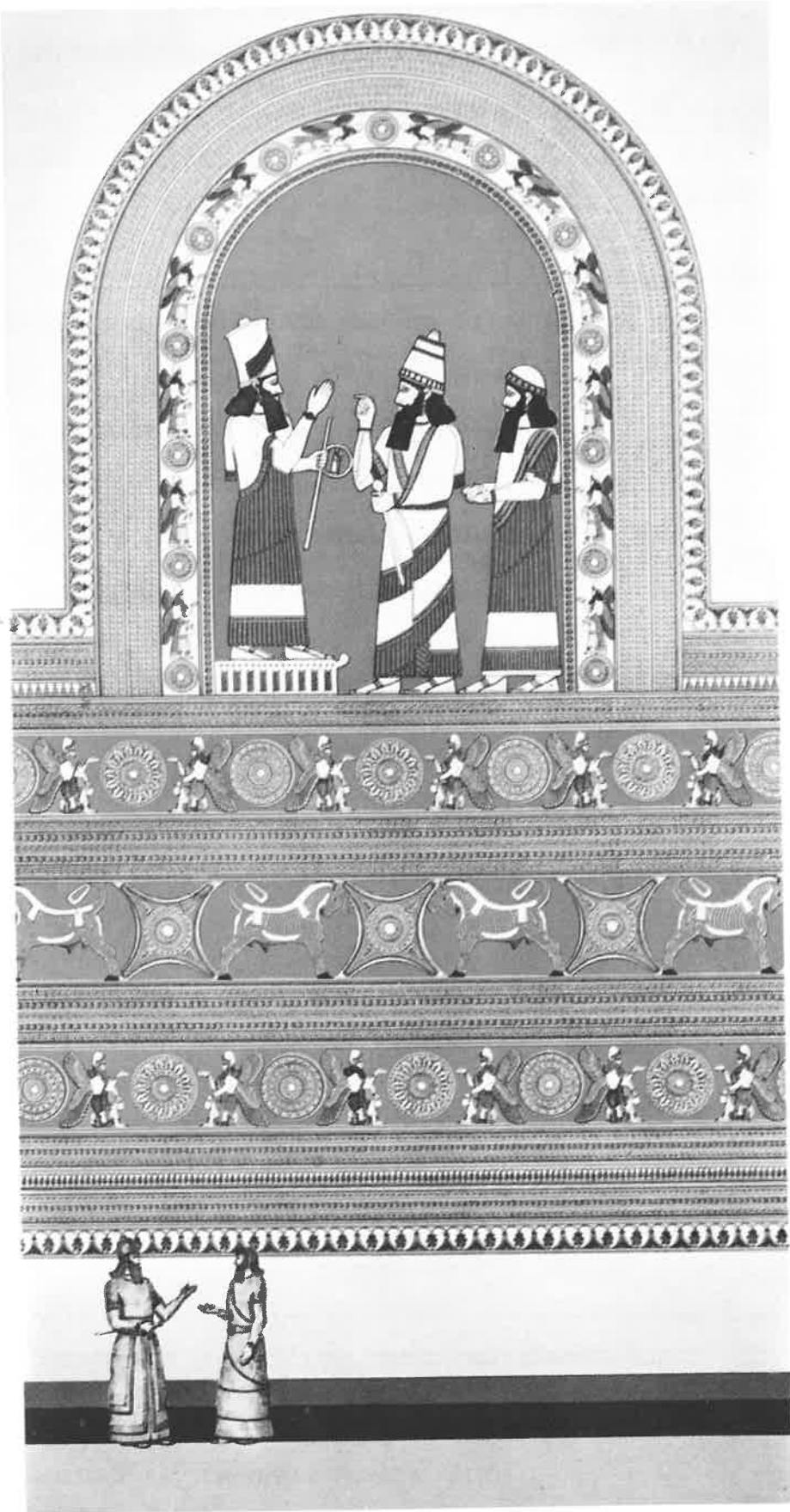
Εικ. 116. Βαβυλών. Επένδυση με εφωαλωμένα τούβλα τοίχων αίθουσας θρόνου ανακτόρου Ναβουχοδονόσορος Β'. 7^{ος}-6^{ος} αιών π.Χ. Αναπαράσταση (: Moortgat, 1985, σ. 148/9, εικ. 68).

δυση αυτή εδώ που φαίνεται ως ένα σημείο να μιμείται τείχος με επάλξεις.

§104 Οι τοιχογραφίες στο ανάκτορο Σαργκών κυριαρχούνταν από διακοσμητικές ζωφόρους κυμάτια και ανθέμια, γεωμετρικά σχήματα, ρόδακες και πτερωτές μορφές/πνεύματα (εικ. 117). Η πελώρια πολλαπλή ζωφόρος πλάτους περίπου 6 μ. οριοθετείται με σειρά ανθεμίων· ενώ πάνω της έως ύψος περίπου 10 μ. από το δάπεδο της αίθουσας σχεδιάζονται σκηνές υποδοχής μέσα σε τοξωτά πλαίσια (εικ. 118). Το χρώμα που κυ-

Εικ. 117 : Ντούρ-Σαρρουμίν (Χορσαμπάντ). Ανάκτορο Σαργκών Β'. Έγχρωμες τοιχογραφίες αίθουσας θρόνου. 8^{ος} αιών. π.Χ. Αναπαράσταση (από Charles Altman εις Frankfurt, 1958, σ. 84, εικ. 37). Πρόσεξε την κλίμακα, συγκρίνοντας με την παρουσία κάτω ανθρώπινων μορφών.

ριαρχεί είναι το γαλάζιο βάθος, με μορφές λευκές ντυμένες ρούχα καφετί, όπως καφετί είναι και το κυρίαρχο χρώμα που περιγράφει και εκφράζει κοσμήματα.

§105 Το (νεο-)βαβυλωνιακό κράτος, ο τελευταίος φορέας στη Μεσοποταμία του πολιτισμού χιλιάδων ετών αυτής της χώρας, καταλύθηκε το 539 π.Χ. από τους Πέρσες. Και όχι μόνο οι τελευταίοι επηρεαστήκανε βαθύτατα από τον πολιτισμό του κατακτημένου λαού, αλλά και άλλοι λαοί, και οι Έλληνες. Σήμερα ακόμα ζούμε, έστω κι'αν το αγνοούν πολλοί, στοιχεία οργάνωσης του κοινωνικού βίου, ιδιαίτερα κατανομής του χρόνου-τους σε εβδομάδες, εικοσιτετράωρα, ώρες... απόηχο εκείνου του πολιτισμού που τα δημιούργησε.

- §106 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. -BADAVY, Alexander-, Architecture in Ancient Egypt and the Near East, Massachusetts: The M.I.T. (= Massachusetts Institute of Technology), 1966.
- CHOISY, Auguste-, Histoire de l' Architecture, τ. I. Paris: χ.χ. (ανατύπωση 1964).
- DAVEY, Norman-, A History of Buildings Materials, London: Phoenix House (1961).
- Dessin, Le- d'Architecture dans les Sociétés Antiques = Actes du Colloque de Strasbourg 26-28 janvier 1984. (= Université des Sciences Humaines de Strasbourg. Travaux du Centre de Recherche sur le Proche Orient et la Grèce Antiques, 8). (Strasbourg) 1985.
- DURANT, W-, 'Ιστορία του Πολιτισμοῦ Ἀθῆναι: εκδ. ΤΕΕ, 1948.
- EGLE, J.von-, Forme e stili in architectura, a cura di Sergio Gavailla. Volume II: tavole originali. Torino: Albra editrice, 1966.
- FLETCHER, Banister-, A History of Architecture Eighteenth Edition. 'London:... The Athlone Press' ¹⁸1975.
- FRANKFORT, Henri-, The Art and Architecture of the Ancient Orient... (¹1954). Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, ²1958.
- GARBINI, Giovanni- (= ΓΚΑΡΜΠΙΝΙ, Τζοβάννι), 'Ο ἀρχαῖος Κόσμος (Παγκόσμιος 'Ιστορία Τέχνης, τ. 2). 'Αθῆναι: εκδ. "Φουτράκη" κ.α. (1966).
- GIEDION, S.(iegfried)-, The Eternal Present: The Beginnings of Architecture... London: Oxford University Press. 1964.
- GIEDION, Siegfried-, Ewige Gegenwart: Der Beginn der Architektur... Köln: Verlag M. DuMont Schauberg, 1965.
- HODGES, Henry-, Technology in the Ancient World... (Harmondsworth, Middlesex): Penguin Books (1971).
- ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Δημ.-), "Νεολιθική 'Εποχή στην Κύπρο": Ι.Ε.Ε. (= 'Ιστορία 'Ελληνικού 'Εθνους) τόμος Α' (1970). 'Αθῆναι: "Εκδοτική 'Αθηνῶν". 1970, σσ. 74-79.
- JAHN, Johannes-, Wörterbuch der Kunst. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag: 1962.
- JOHANSEN, Rudolf Braby-, Kunst und Umwelt: Eine Übersicht der europäischen Stilentwicklung. Τίτλος πρωτοτύπου: Huerdagskunst - Verdenskunst. μετάφραση από τα δανικά του Friedrich Schwarz. Dresden; Verlag der Kunst (1943).
- KELLER, Werner-, Und die Bibel hat doch recht... (¹1964) Neuauflage (Reinbeck bei Hamburg): Rowohlt: (1985).
- KOLB, Frank-, Die Stadt im Altertum. München: Verlag C.H. Beck: 1984.

- KOSTOF, Spiro-, *A History of Architecture, Settings and Rituals*. New York/Oxford: Oxford University Press 1985.
- KÜRTH, Herbert-/KUTSCHMAR, Aribert-, *Bauwerke und Baustile*. Architektur von der Antike bis zur Gegenwart. München: Wilhelm Heyne Verlag 1976.
- LLOYD, Seton-/MÜLLER, Hans Wolfgang-/MARTIN, Roland-, *Architettura Mediterranea Proromana*. (= Storia Universale dell'architettura, N° 1, diretta da Pier Luigi Nervi). χ.τ. (Milano): Electa Editrice (1972).
- MAJOR, Máté-, *Geschichte der Architektur*. I: Die Architektur der Urgemeinschaft und Sklavenhaltergesellschaften. Budapest: Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 1957.
- ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Σ.-, "Βαβυλωνία" 'ΜΕΕ (= Μεγάλη 'Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια) τόμος 6 (1928), σσ. 433-442, και πριν "Βαβυλών" σσ. 428-432.
- ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Σ(πυριδων-, Σουμερικός και Βαβυλωνιακός πολιτισμός Σειρά πανεπιστημιακών παραδόσεων... 'Αθήναι: χ.εκδ. (πολυγραφημένο κείμενο), 1949.
- MELLAART, James-, *Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*. (London) Thames and Hudson (1967).
- MERTENS, (χ. όνομα). *Geschichte der Baukunst*. χ.τ. (Δρέσδη): πολυγραφημένο κείμενο, χ.χ.
- MILLON, Henry A.-/FRAZER, Alfred- *Key Monuments of the History of Architecture*, New York: Harry N. Abrams, Inc., Publishers, (1965?).
- MOORTGAT, Anton-, *Die Kunst des Alten Mesopotamien*. Die klassische Kunst Vorderasiens. I. Sumer und Akkad. II. Babylon und Assur. (DuMont-Dokumente...) Köln: DuMont Buchverlag I:(1982), II:(1985).
- ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ν.Κ.-, Είσαγωγή εις την 'Ιστορίαν της 'Αρχιτεκτονικής: Μεσοποταμία. Θεσσαλονίκη: Σπουδαστήριο 'Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας, 1959.
- ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ν.(ικόλαος) Κ.(ωνστ.)-, Σπουδαστικές Σημειώσεις. 'Ιστορία 'Αρχιτεκτονικής: Αίγυπτος - Μεσοποταμία - Περσία. Πίνακες. Θεσσαλονίκη: Σπουδαστήριο 'Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας. 1959.
- (ΜΠΑΝΤΙ, Α. Γκ.-/ ΛΕΚΛΑΝ, Ζαν-) 'Η Προϊστορία και οι αρχές του πολιτισμού = 'Ιστορία της ανθρωπότητας. 'Η εξέλιξη του πολιτισμού και των επιστημών. Τόμος πρώτος. Τζακέττα ΧΟΟΥΚΣ/Λέοναρντ ΓΟΥΛΛΕΥ... [έκδοση της UNESCO;] 'Αθήναι: 'Εκδ. 'Οργανισμός "Ελληνική Παιδεία". χ.χ.
- ΜΠΟΥΡΑΣ, Χαράλαμπος Θ.-, Μαθήματα 'Ιστορίας της 'Αρχιτεκτονικής. Α' τόμος 3^η έκδοση 'Αθήνα: Ε.Μ.Π., 1980.
Μεσοποταμία κ.ά.: σελ. 55-77, σελ. 77-78: Βιβλιογραφία
- MÜLLER, Werner-/VOGEL, Gunther-, *dtv-Atlas zur Baukunst...* Band 1. München: Deutscher Taschenbuch Verlag [= dtv], 1974.

- NYLANDER, Care-, *J o n i a n s i n P a s a r g a d a e*. Studies in Old Persian Architecture (= Acta Universitatis Upsaliensis: Boreas. Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations, 1) Uppsala 1970.
- PARROT, André-, *S u m e r* (= L'univers des formes, 1). (Paris) Gallimard; (1960).
- PARROT, André-, *A s s u r* (= L'univers des formes, 2), (Paris) Gallimard; (1961).
- PEROGALLI, Carlo-, *S t o r i a d e l l ' a r c h i t e t t u r a*, un profilo in due volumi. I. Milano: Görlich editore, 1964.
- PERROT, Georges-/CHIPIEZ, Charles-, *H i s t o i r e d e l ' a r t d a n s l ' a n t i q u i t é*. 10 τόμοι. Paris, 1882-1974.
- POTHORN, Herbert-, *Das grosse Buch der B a u s t i l e . . .* München: Wilhelm Heyne Verlag: 1984.
- STROMMINGER, Eva-, *F ü n f J a h r t a u s e n d e M e s o p o t a m i e n*. Die Kunst von den Anfängen um 5000 Chr bis zu Alexander dem Grossen. Aufnahmen von Max Hirmer. München: HirmerVerlag; (1962).
- TEA, Eva-, *P r e i s t o r i a c i v i l t à e x t r a e u r o p e a* (= Storia Universale dell'Arte, volume 1). (Torino:) Unione Tipografico-Editrice Torinese.
- ΧΟΟΥΚΣ/ΓΟΥΛΛΕΪ βλ. (ΜΠΑΝΤΙ/ΛΕΚΛΑΝ).
- VICARI, Jacques-/BRÜSCHWEILER, Françoise-, "Les ziggurats de Tchogha-Zanbil (Dur-Untash) et de Babylone" : Le Dessin d'Architecture dans les Sociétés Antiques... (1985) 47-57.
- WIESNER, Joseph-, *D i e K u n s t d e s A l t e n O r i e n t s* (:Ullstein Kunstgeschichte 2, Buch Nr. 4002). (Frankfurt /M., Berlin):Verlag Ullstein; (1963).
- και
- GRANT, Michal-, *A n c i e n t H i s t o r y A t l a s* Cartography by Arthur BANKS. London: Weidenfeld and Nicolson. (1971). ISBN 0297 99372 0 Paperback. ISBN 0 297 99371 1 Cased.

§107 (Παρακάτω θα αναφερθούμε στη γειτονική και μεταγενέστερη αρχιτεκτονική του μεσοποταμιακού χώρου, δηλαδή α) στην Ανατολία και β) στην Περσία, και μετά θα ξαναστρέψουμε πίσω χρονικά για να ερευνήσουμε τις άλλες πρωτοπόρες μορφές στην Εγγύς Ανατολή, δηλαδή την αιγυπτιακή αρχιτεκτονική).

αρχαία ανατολία

ανατολία

§108 Η Ανατολία στην Μικρά Ασία (εικ.118) παρουσιάζει πλήθος αρχαιοτάτων πολιτιστικών κέντρων και λαών. Αυτοί ποτέ δεν φτάσανε τον πολιτισμό της Αιγύπτου και της Μεσοποταμίας, έστω και εάν από τον πολιτισμό της τελευταίας επηρεάστηκαν και κάποτε τον επηρέασαν. Αναφερόμαστε κυρίως στους Χιττίτες. Αυτοί δημιούργησαν μεγάλο κράτος με ιδιαίτερη ακμή στα 1400-1200 π.Χ. με πρωτεύουσα τη Χατιούσα (Hattusas, Chattuscha) σ' ένα βραχώδες οροπέδιο κοντά στο σημερινό τουρκικό χωριό Μπογαζ-κοϊ (Boğazköy) λίγο ανατολικά από την Άγκυρα. Η αρχιτεκτονική-τους ήταν αρχιτεκτονική του λίθου κι εκφράστηκε με οχυρώσεις και ναούς, καθώς και αρχιτεκτονική γλυπτική. Λαός που λάξευε τα βράχια.

§109 Οι οχυρώσεις, κατασκευασμένες με διπλά επιβλητικά τείχη, κτίζονταν μεγαλιθικά με κυκλώπειο σύστημα (όπως τα τείχη των μυκηναϊκών ακροπόλεων, π.χ. της Τίρυνθας κοντά στο Ναύπλιο).

Οι πύλες-τους ήταν όχι μόνο οχυρές, καθώς δημιουργού-

Εικ. 118. Το κράτος των Χιττιτών στη Μικρά Ασία γύρω στα 1700 π.Χ. με ζωτικό χώρο την λειάνη του Άλως ποταμού (σήμερα Kizil Irmak) με πρωτεύουσα τη Χατιούσα/HATTUSAS (σημ. Μπογαζ-Κοϊ) κλίμακα περ. 1: 125.000 (: Grant, 1971, πλν. 1).

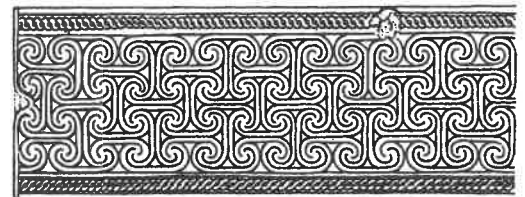
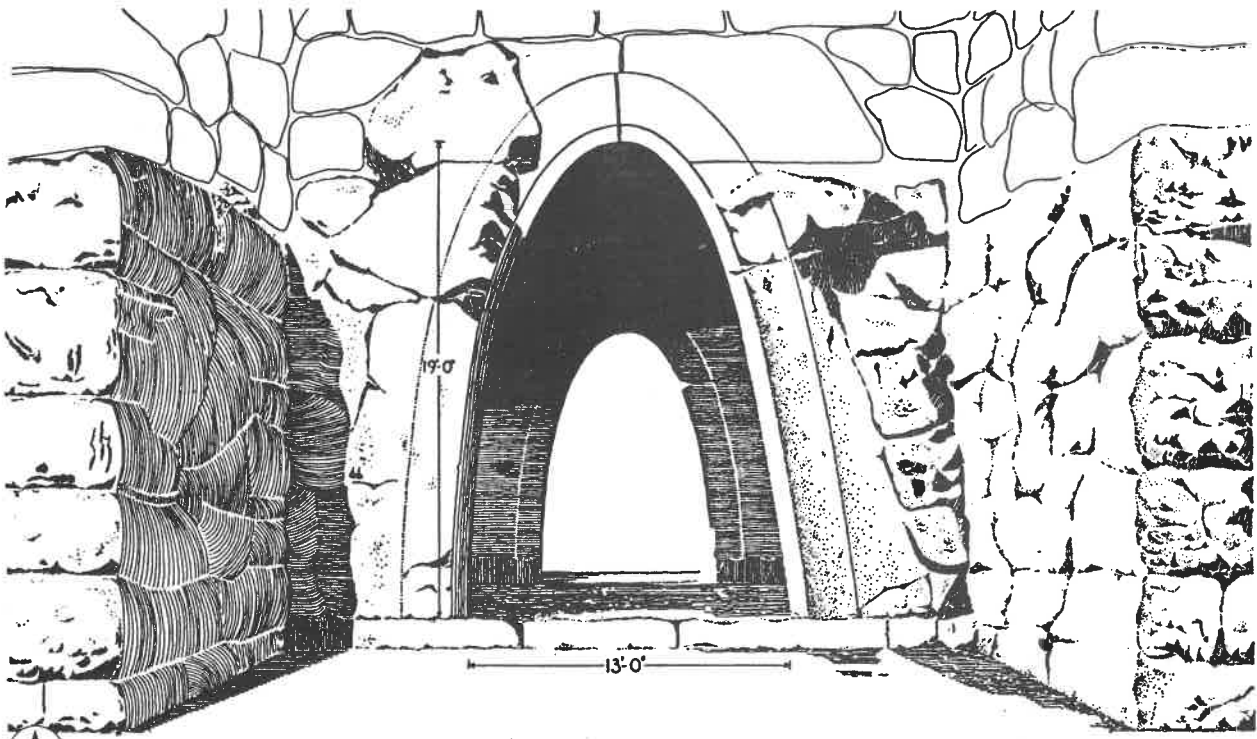

Figure 58. Metal belt, from Boghazköy

Εικ. 119. Μεταλλικό έλασμα από την αρχαία Χατιούσα (στο σημερινό Μπογαζ-Κοϊ) (: Frankfort, 1958, σ. 131, εικ. 58).

Εικ. 120. Χαττούσα (σημ. Μπογάζ-κιοϊ). Πύλη οχύρωσης. Εξωτερική όψη. 2^η χιλιετία π.Χ. (: Fletcher, 1975, σ. 69A).

σαν εμπρός-τους αυτή την κλειστή αυλή (εικ. 120), αλλά μ'απλότητα μεγαλοπρεπείς. Συνήθως, όπως και οι πυλώνες στη Μεσοποταμία, χαμηλά στις παραστάδες-τους είχαν αποτροπαϊκές φυλακτήριες μορφές, λεόντων στο τείχος της Χαττούσα (εικ. 121), ή σφιγγών στην ομώνυμη πύλη της ακρόπολης Αλατσά Χουγιούκ (Alaca Hüyük) (εικ. 122). Τό-

(A) The Lion Gate at Boghazköy

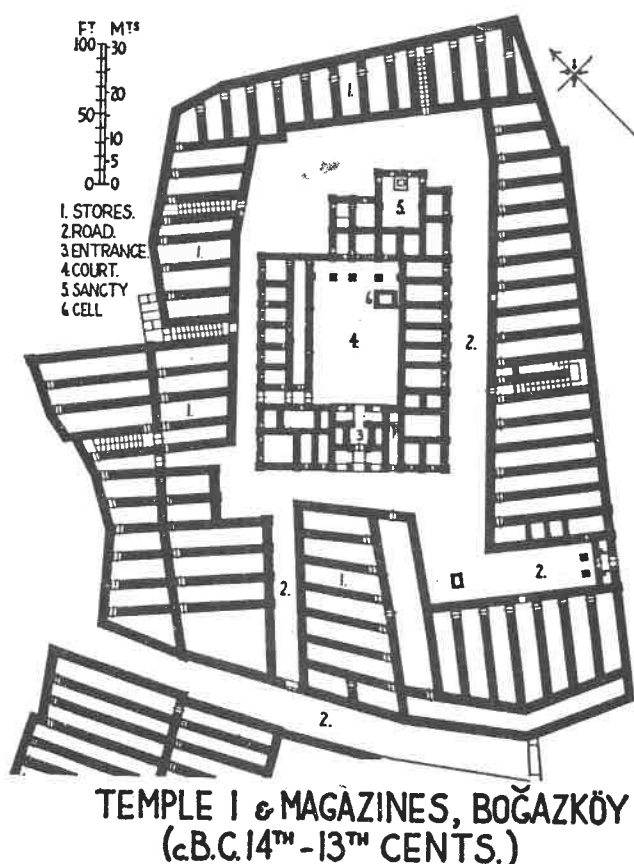
(B) The Sphinx Gate at Alaca Hüyük

Εικ. 121. Χαττούσα (Μπογάζ-Κιοϊ). Πύλη Λεόντων. 2^η χιλιετία (:Frankfort, 1958, πίν. 128A)

Εικ. 122. Αλατσά Χουγιούκ (Alaca Hüyük). Πύλη Σφιγγών. (: Frankfort, 1958, πίν. 128B)

σο οι λεοντοκεφαλές από την Πύλη των Λεόντων στη Χαττούσα (εικ. 123), που εκφράζουν τη δαιμονικότητα του ζώου, όσο και οι μορφές των σφιγγών από το Γερ-Καπού (εικ.124) με τις τέλειες αναλογίες τους, παρουσιάζουν ένα προχωρημένο καλλιτεχνικό στάδιο. Όμως πρέπει να γνωρίζουμε τί υποστηρίζεται γι' αυτή-τους την πλαστική: θεωρείται συνήθως ότι εκφράζει στην αυτοκρατορική χιττιτική αρχιτεκτονική πάντοτε ανάγκες της τελευταίας (FRANKFORT: "subservient to architecture").

§110 Η χιττιτική αρχιτεκτονική εκφράζεται και στην κατασκευή εκτεταμένων ναών και ιερών. Χαρακτηριστικό της χιττιτικής ναοδομίας είναι η παράθεση χώρων γύρω από κεντρική αυλή. Στην πρωτεύουσα Χαττούσα (Μπογάζ-Κιόϊ) ανασκάφηκαν πέντε ναοί:

Ο μεγαλύτερος απ' αυτούς, ο ναός I (εικ. 125) βρέσκε-

Figure 50. Lion, from the Lion gate, Boghazköy
Εικ. 123. Χαττούσα (Μπογάζ-Κιόϊ). Πύλη Λεόντων. Λεοντοκεφαλή. 2^η χιλιετία π.Χ. (Frankfort, 1958, σ. 123, εικ. 50).

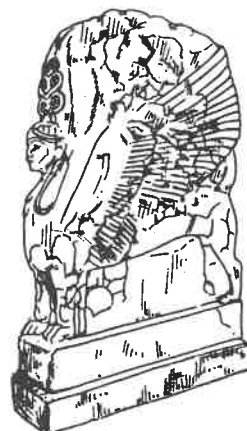

Figure 49. Sphinx, from Yerkapu
Εικ. 124. Γερ-Καπού (Yerkapu). Πέτρινη σφίγγα. (: Frankfort, 1958, σ. 122, εικ. 49).

Εικ. 125. Χαττούσα (σήμερα Μπογάζ-Κιόϊ). Πρωτεύουσα χιττιτών. 2^η χιλιετία π.Χ. Ναός I μέσα σε αυλή συγκροτήματος. Περίπου 1:1500. (Fletcher, 1975, σ. 69E)

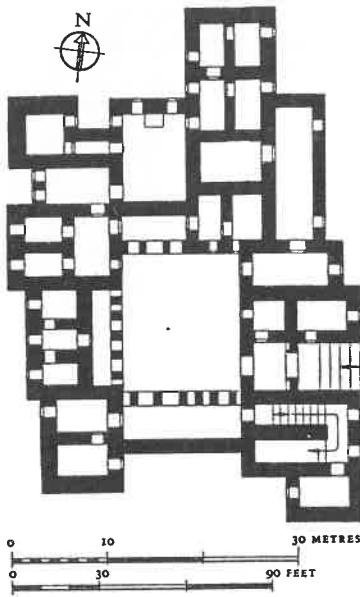

Figure 48. Temple III, Boghazköy

Εικ. 126. Χαττούσα (Μπογάζ-Κιοϊ). Ναός III. Κάτοψη, περ. 1:800 (:Frankfort, 1958, σ. 120, εικ. 48).

ται μέσα στην αυλή ενός συγκροτήματος στενόμακρων αποθηκευτικών χώρων με συνολικά ακανόνιστο περίγραμμα, κλειστό όμως υπό μορφή φρουρίου. Και ο ναός ο ίδιος δεν έχει εξαιρετικά κανονικό σχήμα, έχει πολλούς χώρους, κυριαρχεί η κεντρική αυλή, το δε κυρίως ιερό (εικ. 125 αριθ. 5) είναι αποτραβηγμένο σε μιά γωνία. Χαρακτηριστική είναι η παρουσία κιονόμορφων στηριγμάτων, έστω σε περιορισμένη χρήση.

Ο ναός III (εικ. 126) ακολουθεί τη γενική διαμόρφωση γύρω από την κεντρική αυλή. Οι χώροι δεν εγγράφονται πάντως, όπως στην προηγούμενη περίπτωση, μέσα σε ένα σαφέστερο περίγραμμα. Πρέπει να παρατηρηθεί ότι το ιερό παίρνει τώρα κεντρικότερη θέση σχεδόν αξονικά, ως προς την αυλή, αλλά κυρίως ετοιμάζεται η προσέγγιση σ' αυτό με μια ιδιαίτερη στοά. Η παρουσία γενικά περισσότερων στοών, (όπως και κλιμακοστασίων) είναι ένα άλλο χαρακτηριστικό. Η αύξηση σε αριθμό των στοών σημαίνει την παράλληλα αύξουσα σημασία της χρησιμοποίησης κιόνων, η δε παρουσία κλιμακοστασίου την ύπαρξη τουλάχιστον ενός ορόφου.

108a Η ανάπτυξη του κράτους των Χετταίων σ' αυτήν τη συγκεκριμένη περιοχή της Μικράς Ασίας (εικ. 118) εξαρτήθηκε από τις εκεί δυνατότητες της πρωτογενούς οικονομίας και τον ρόλο της στο τότε κόσμο: Η πρωτεύουσα τους Χαττούσα βρισκόταν πάνω στον κύριο μεγάλο χερσαίο άξονα επικοινωνιών και εμπορίου από τη Μεσοποταμία προς το Αιγαίο και τον κόσμο των μυκηναίων Αρχαίων (που φαίνεται να ονομάζουν "Αχιγιάβα" οι χιτιτικές επιγραφές) και στη διακλάδωση του κάθετου δρόμου προς τον Εύξεινο Πόντο δια μέσου της κοιλάδας του Άλφους ποταμού (Kizil Irmak).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Βλ. τη Βιβλιογραφία της Αρχαίας Μεσοποταμίας.

αρχαία περσία

Fig. 30. The Cyrus Tomb. (Pp. 91 ff.)

94 IV. Pasargadae and Greek Art

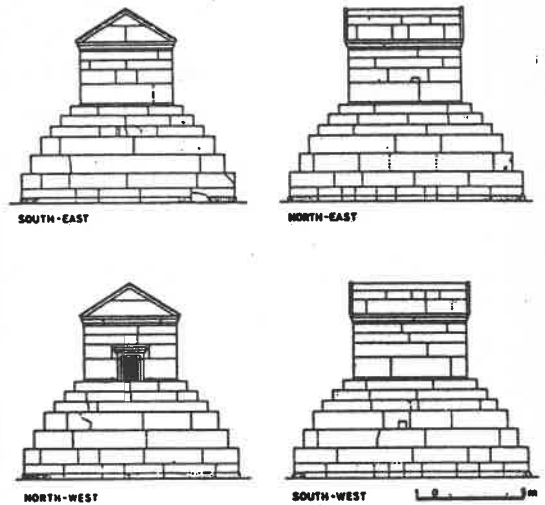
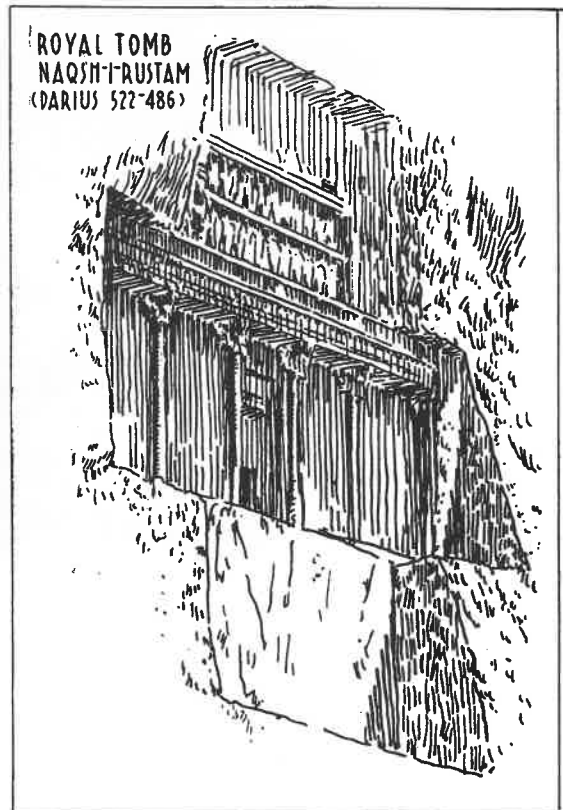
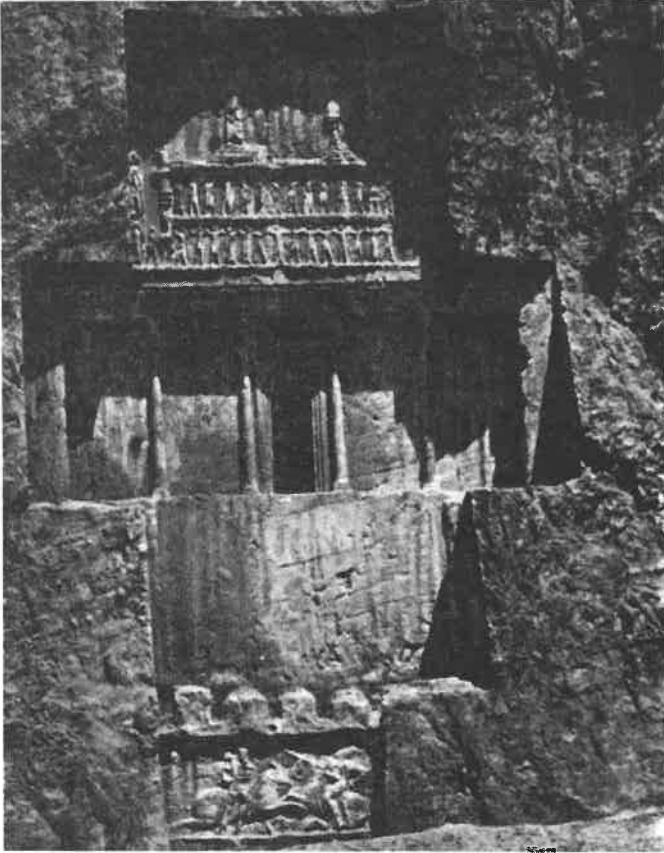

Fig. 31 a. The Cyrus Tomb: elevations. (Pp. 92 ff., 97 ff.)

Εικ. 130. Πασαργάδες. Τάφος του βασιλέα Κύρου, 537 π.Χ. Αριστερά: Φωτογραφική απεικόνιση. Δεξιά: όψεις, περίπου 1:400 (: Nylander, 1970, σσ. 93,94 και εικ. 30,31α αντίστοιχα).

περσία

§111 Το 539 καταλύθηκε το βαβυλωνιακό κράτος από τον Κύρο Β' (559-529 π.Χ.) αρχηγέτη της δυναστείας Αχαιμενιδών της Περσίας και ιδρύθηκε η περσική αυτοκρατορία με πρωτεύουσα τα Σούσα. Ο τάφος του Κύρου (εικ. 130), υπέργειο κτίσμα, δεν έχει το όμοιό-του στην αρχιτεκτονική της περιοχής. Υψώνεται πάνω σε μια κρηπίδα με έξι αναβαθμούς και θυμίζει ελληνικό κτίσμα με αέτωμα. Ίσως δείχνει την τάση του Κύρου για επιλογή αναζήτησης μορφών μέσα από τους πολιτισμούς του πολυεθνικού-του κράτους. Εξάλλου διαχρονικά η πυραμιδοειδής μορφή είναι από τις πιο εκφραστικές: από την αρχαία Αίγυπτο, σε παραδείγματα στην ελληνορρωμαϊκή αρχαιότητα και ως τη σύγχρονη εποχή στον τάφο του Λένιν στη Μόσχα. Οι διάδοχοί-του Αχαιμενίδες προτίμησαν να ταφούν σε λαξευτούς τάφους στο βράχο, όπως ο Δαρείος (521-485) στο Νακσ-ι-Ρούστεμ (εικ. 131).

Εικ. 131α,β. Νάκσ-ι-Ρουστέμ (Naqsh-i-Rustam). Τάφος Δαρείου Α'. 5^{ος} αιώνας π.Χ.
α' (αριστερά): Φωτογραφία (: Parrot, 1961, σ. 200, εικ. 248). β' (δεξιά): Σχεδιογρά-
φημα (: Badavy, 1966, σ. 181, εικ. 31).

§112 Ο Δαρείος και ο διάδοχός-του Ξέρξης (484-465), είναι οι δύο "Μεγάλοι Βασι-
λείς" που ατύχησαν να υποτάξουν τους Έλληνες, ο πρώτος στο Μαραθώνα (490 π.Χ.)
και ο δεύτερος στη Σαλαμίνα (480 π.Χ.). Αυτοί εγκαταστάθηκαν στην Περσέπολη και
έγιναν εκεί οικοδόμοι μεγάλων ανακτόρων (εικ. 132). Τα ανάκτορά-τους, προσανατο-
λισμένα με τις γωνίες στα 4 κύρια σημεία του ορίζοντα, αποτελούνταν από ανεξάρτη-
τες, μεγάλες υπόστυλες αίθουσες. Αίθουσες που ανάμεσά-τους διαχεόταν ο ελεύθερος
άκτιστος χώρος. Το σύνολο σχημάτιζε ένα συγκρότημα με εισόδους υπό μορφή ανεξάρ-
τητων ελεύθερων πρόπυλων, δηλαδή χωρίς να τοποθετούνται πάνω σε κάποιο τείχος. Τα
γείσα αυτών των προπυλών σχηματίζονται από "αιγυπτιάζοντα" μεγάλα κυμάτια, -χα-
κτηριστικό δάνειο από τη χώρα του Νείλου. Μεταξύ των σκεπαστών, πάντοτε υπόστυλων
χώρων, πλειοψηφούν αυτοί με τις τετράγωνες κατόψεις (εικ. 132), και ανάμεσα στις τε-
λευταίες κυριαρχούν δυό μεγάλες αίθουσες υποδοχής. Οι αίθουσες υποδοχής ονομάζο-
νταν "απαντάνα". Στην πρόσοψή μιάς ή στις τρεις όψεις της άλλης από τις δύο με-
γάλες τετράγωνες αίθουσες (εικ. 132) εμφανίζεται το εξαιρετο ημιυπαίθριο στοιχείο

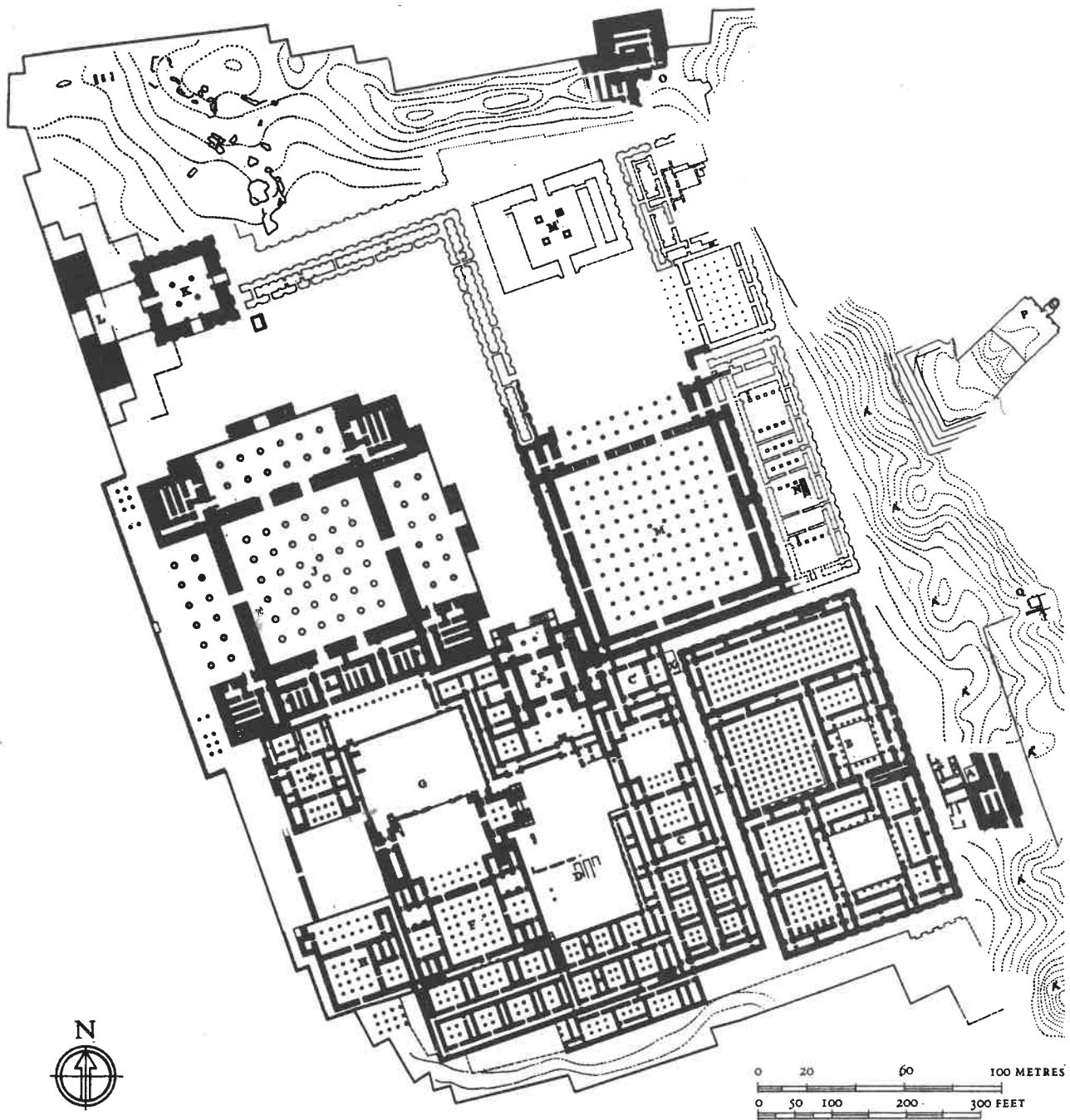
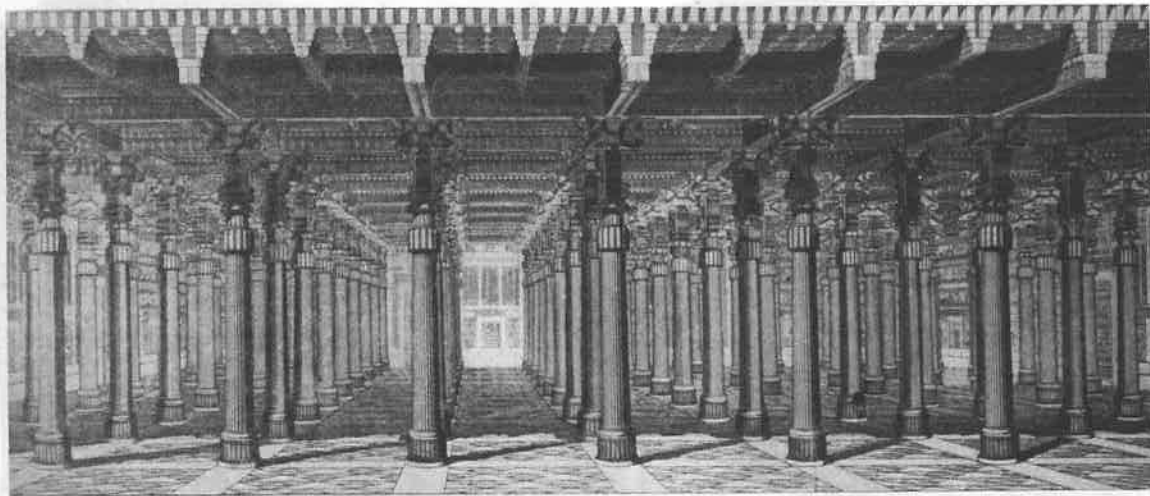

Figure 110. Plan of Persepolis (Courtesy Dr Erich F. Schmidt)

Εικ. 132. Περσέπολη, η βασιλική πρωτεύουσα των Αχαιμενιδών. Κάτοψη ανακτόρων, περίπου 1: 2000. (:Frankfort, 1958, σ. 219, εικ. 110).

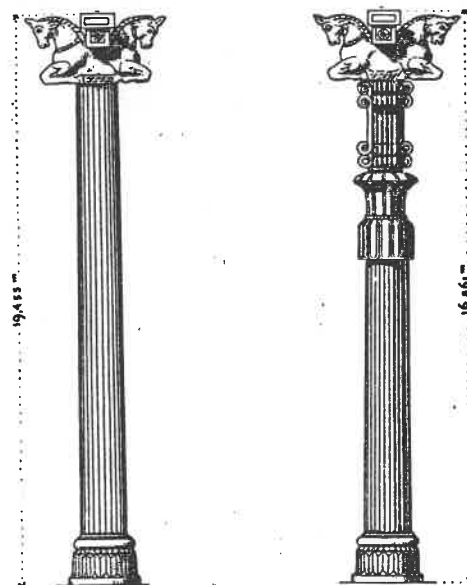

Reconstruction, by Charles Chipiez, of the Hall of One Hundred Columns

Εικ. 133. Περσέπολη. Βασιλικά ανάκτορα. "Αίθουσα Εκατό Κιόνων". Τομή. 6^{ος} - 5^{ος} αιώνας π.Χ. (: Frankfort, 1958, πίν. 186).

της στοάς, -που τόσο αγαπούσαν οι Έλληνες. Οι στέγες όλων αυτών των αιθουσών πρέπει να ήταν οριζόντια δώματα, στηριγμένα πάνω σε ξύλινη κατασκευή. Τα φορτία όμως της τελευταίας μεταφέρανε στο έδαφος λίθινοι κίονες -στοιχείο ξένο στη μεσοποταμιακή παράδοση, όπως είδαμε. Οι μεγάλες αυτές αίθουσες στα ανάκτορα της Περσέπολης είχαν ύψος γύρω στα 20μ.· έτσι οι κίονες ήταν υποχρεωτικά υψίκορμοι: υπάρχουν παραδείγματα των 17 ή 19½ περίπου μέτρων (εικ. 134) με διάμετρο κορμού (κάτω) γύρω στο 1½ μ., δηλαδή με αναλογία διαμέτρου προς ύψος κίονα έως και 1 προς 13. (Σε τέτοια αναλογία δεν έφτασαν ποτέ και οι ραδινότεροι κίονες της ελληνικής αρχιτεκτονικής, όπως του "κορινθιακού ρυθμού", μένοντας πάντοτε κάτω από το 1:10).

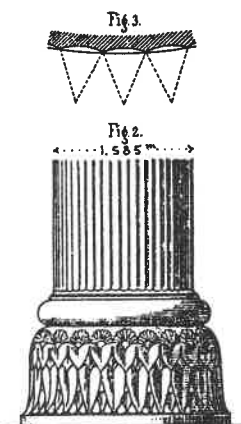
§113 Στις περσικές αίθουσες παρά το ότι οι κίονες ήταν τοποθετημένοι εξαιρετικά αραιά, κάθε περίπου 9 μ.

Εικ. 134α,β. Περσέπολη. Ανάκτορα. Υψίκορμοι λίθινοι κίονες: α(αριστερά) ύψος 19,45 μ. κάτω διάμετρος 1,58½ μ. β(δεξιά): ύψος 16,86 μ., κάτω διάμετρος 1,56 μ.

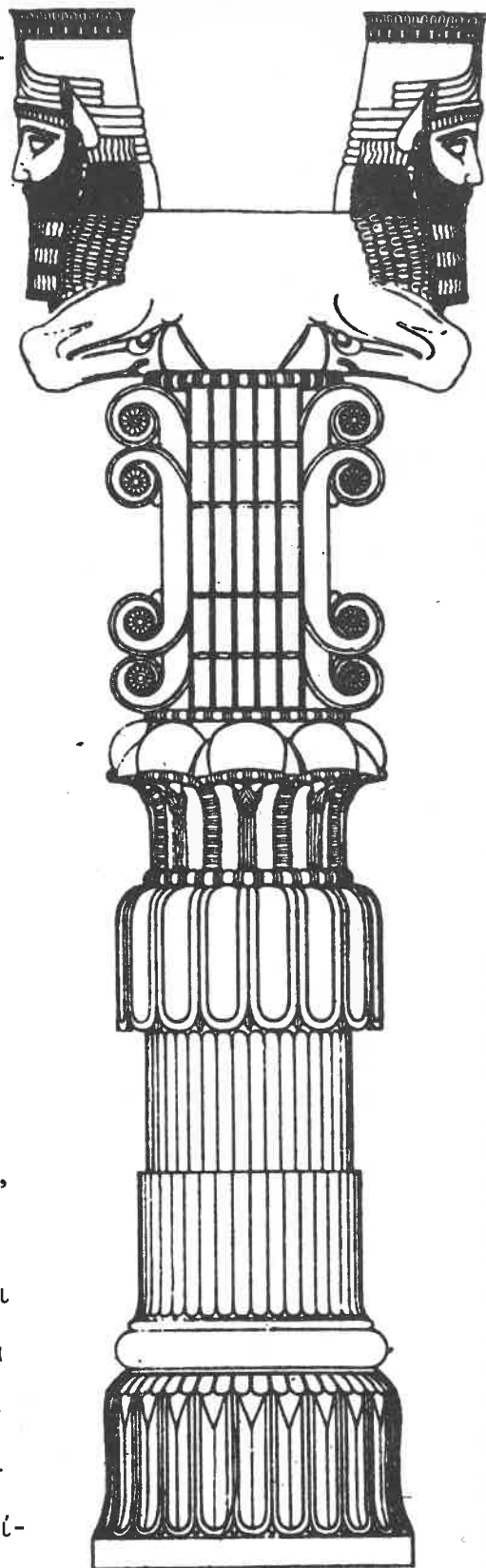
(με επιστύλια φυσικά ξύλινα), σχημάτιζαν ολόκληρο δάσος (εικ. 133): μιά "απαντάνα" απέραντης επιφάνειας περίπου 100X100 μ. είχε αραδιασμένες 10 X 10 σειρές κιώνων (εικ. 132, Μ δεξιά στη μέση), γι' αυτό και ονομάζεται "Αίθουσα των Εκατό Κιώνων".

§114 Οι σκαλιστοί πέτρινοι κίονες ήταν τριμερείς, δηλαδή είχαν βάση, κορμό και κιονόκρανο (εικ.134)· έτσι όπως και οι τυπικοί ελληνικοί κίονες. Οι κορμοί ήταν κομψοί και ραδινοί με πολλές, ανάβαθες ραβδώσεις (κατακόρυφες αυλακώσεις) σκαλισμένες όμορφα στην πέτρα (εικ. 135). Οι περσικοί κίονες δείχνουν μορφολογική συγγένεια με τους αρχαϊκούς ιωνικούς κίονες, ιδιαίτερα οι κορμοί με τις πολλές ραβδώσεις· υπάρχουν και άλλα κοινά στοιχεία ανάμεσα στις αντίστοιχες ελληνικές μορφές και σε επί μέρους στοιχεία στις βάσεις ή στα κιονόκρανα αυτής της περσικής αρχιτεκτονικής: στις βάσεις των κιώνων η σπείρα και ο τρόπος απόθεσης του κορμού (η "απόφυση") πάνω στη βάση (εικ. 135,2), στα κιονόκρανα τα φύλλα

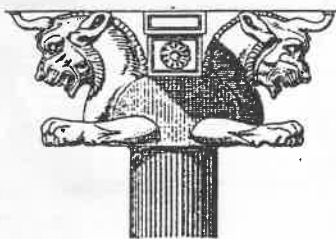

Εικ. 135,1,2. Περσέπολη. Ανάκτορα· λίθινος κίονας 1 και 2: οι ραβδώσεις 2: η βάση με "απόφυση", "σπείρα" και κοιλόκυρτη απόθεση ως ανεστραμμένος κάλυκας.

που πέφτουν ή ανορθώνονται, και οι κατακόρυφες ελικώσεις. θεωρείται βέβαιο ότι στην Περσία, ιδιαίτερα στα άλλα ανάκτορα στις Πασαργάδες είχαν εργαστεί περίφημοι Έλληνες τεχνίτες κεί-

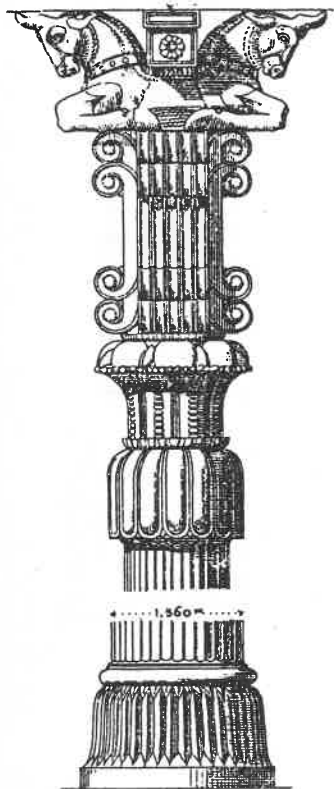
Εικ. 136. Περσέπολη. Ανάκτορα. Πέτρινος κίονας με ημίτομα ανδροκέφαλων περσιτών ταύρων στο κιονόκρανο 6^{ος}/5^{ος} αι. π.Χ. (:Frankfort, 1958, σ. 222, εικ.112)

Εικ. 137α. Περσικό κιονόκρανο (πρβλ. εικ. 184α)

Εικ. 137β. Περσικό κιονόκρανο.

Εικ. 137γ. Περσικό κιονόκρανο (πρβλ. 184β)

νων των χρόνων. Στο σύνολό-του όμως το περσικό κιονόκρανο, καθώς αυτό υπερυψώνεται δεν παρουσιάζει την τεκτονικότητα, τη σιγουριά των ελληνικών κιονόκρανων, (-μάλιστα του "δωρικού ρυθμού"). Σε μία περίπτωση (εικ. 134β), συνηθισμένη περίπτωση με κίονα ύψους περίπου 16 μ., το κιονόκρανο τείνει να φτάσει το μισό του όλου ύψους, αφού μετράει περίπου 7 μ. Τα περσικά κιονόκρανα παρουσιάζουν ποικιλία λύσεων, ιδιαίτερα (εικ. 137α,β,γ) στην πάνω απόληξή-τους. Οι ζωόμορφες απ'αυτές, στοιχεία του φανταστικού κόσμου της Ανατολής, πολλές φορές θα ξαναεμφανιστούν σε κιονόκρανα μεταγενέστερης αρχιτεκτονικής, συγκεκριμένα σε ρωμαϊκά κτίσματα και βυζαντινές εκκλησίες.

*

§115 Το περσικό κράτος καταλύθηκε στα 330 π.Χ. Η κατάλυση, ήταν έργο του Αλεξάνδρου Φιλιππου του Μακεδόνα και των Ελλήνων πλην Λακεδαιμονίων.

Εικ. 137α',β',γ'. Περσέπολη. Ανάκτορα. Ζωόμορφα περσικά κιονόκρανα. 6^{ος} - 5^{ος} αιώνας π.Χ. (α' και γ' από Egle, 1966, Abt. III, Tf. 7, αντίστοιχα. Fig. 1 (πρβλ. Fig. 7), και Fig. 4 (πρβλ. Fig. 8). β' από Rothorn, 1984, σ. 282).

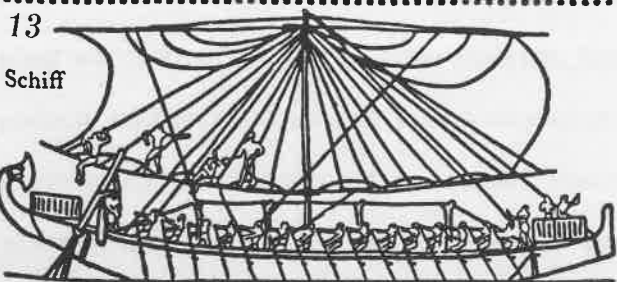
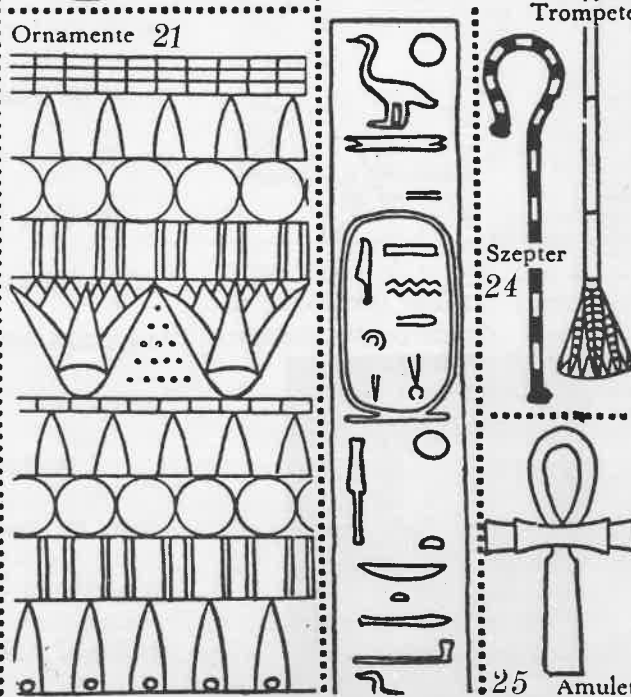
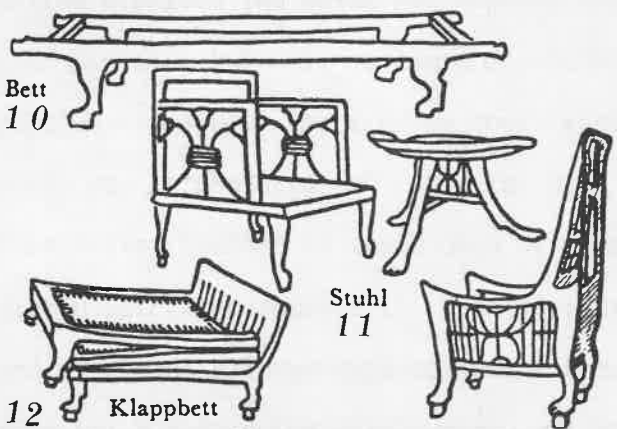
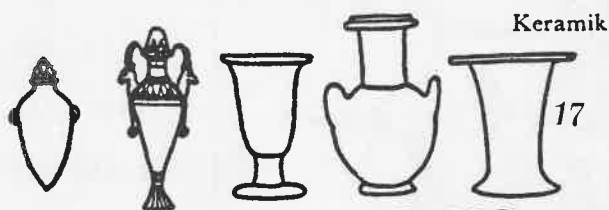
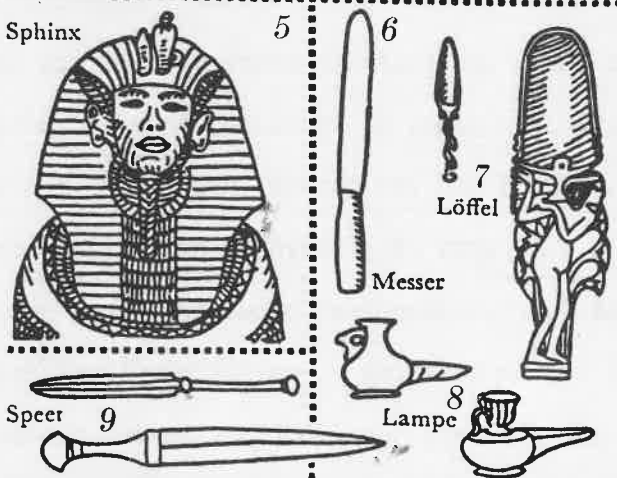
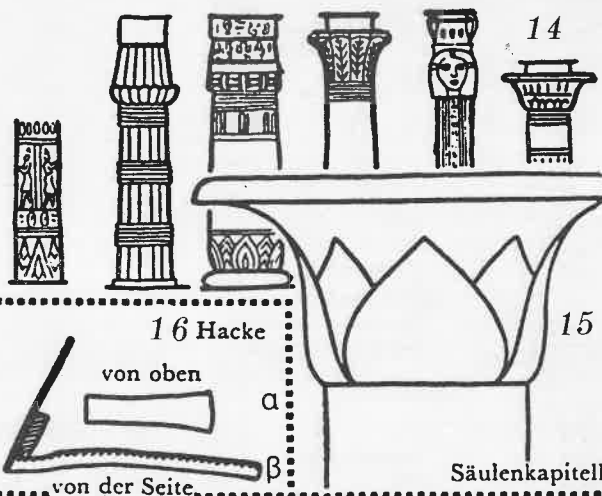
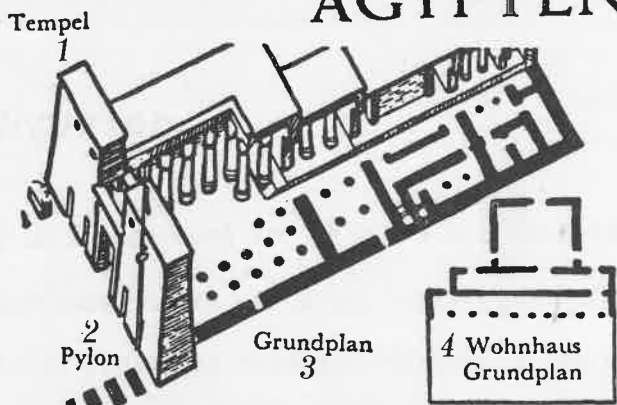
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Βλ. τη Βιβλιογραφία Αρχαίας Μεσοποταμίας.

αρχαία αίγυπτος

Εικ.138. Αντιπροσωπευτικά μορφολογικά στοιχεία αρχαίου αιγυπτιακού πολιτισμού :

-1 Ναός (προοπτικό τμήμα του με τομή του), -2 Πυλών του ναού, -3 Κάτοψη (Τμήματος του) ναού, -4 Τύπος κάτοψης κατοικίας, -5 Σφίγξ, Σφίγγα, -6 Μαχαίρι, -7 Δύο σχέδια κουταλιών, -8 Λύχνου, λυχνάρια, -9 Δόρυ | και ξίφος|, -10 Κλίση, κρεβάτι, -11 Διάφορα καθίσματα, -12 Πτυσσόμενο (!) κρεβάτι, -13 Πλοίο, -14 Μορφές κινώνων, -15 Πάπυρομορφο Κιονόκρανο, -16 Είδος αξίνας: -α, από πάνω, -β, από το πλάι, -17 Είδη κεραμικής, -18 Κόσμημα, -19 Στέμμα, κορώνα, -20 Κάδος, κουβάς (σε δύο παραλλαγές), -21 Διακοσμητικά θέματα, -22 Είδος γραφής, ιερογλυφικά, -23 Σάλπιγγα, -24 Σκήπτρο βασιλικό, -25 Φυλακτό, ο σταυρός Ανκχ (: Johansen, (1943) σελ. (29)).

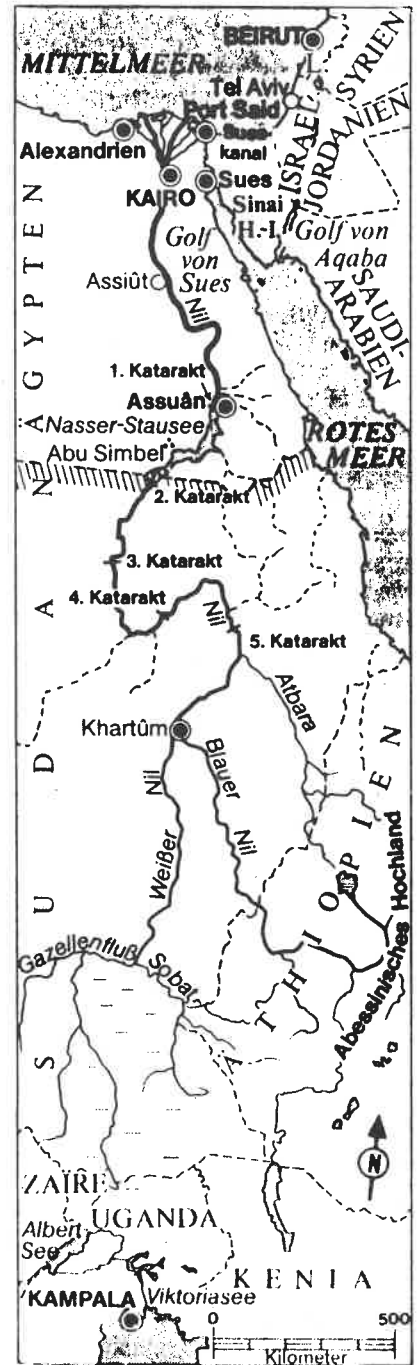
ΑΙΓΥΠΤΟΣ ÄGYPTEN

Αίγυπτος

§116 Η χώρα αυτή του Νείλου (εικ.139) κείται στη βορειοανατολική γωνία της Αφρικής, ενωμένη εκεί με την Ασία, δίπλα στη Μεσόγειο θάλασσα, με την Κύπρο και τη Μικρά Ασία απέναντί-της, και όχι μακριά από την Κρήτη και τα άλλα νησιά του Αιγαίου, καθώς και την Ελλάδα. Η χώρα χωριζόταν σε τρεις περιοχές: α) στην κάτω Αίγυπτο (δηλαδή την πιο βορεινή, με το Δέλτα του Νείλου στη Μεσόγειο), β) στην Άνω Αίγυπτο (έως τους λεγόμενους "καταρράκτες" του Ασουάν) και γ) στη Νουβία νοτιότερα. Κατοικήθηκε από ένα τελικά ενοποιημένο μείγμα λαών, από γηγενείς της Αφρικής, σημιτικά στοιχεία της Ασίας και λευκούς της Μεσογείου.

§117 Ποικίλες ήταν και οι θρησκευτικές δοξασίες, οι παραστάσεις των θεών και ειδώλων τους: κυρίαρχη ήταν η πίστη στη μεταθανάτια ζωή καθώς και στην ανάγκη α) να διατηρείται ανέπαφο το νεκρό σώμα σε μορφή μούμιας για να βρísκει καταφύγιο το ΚΑ (κάτι εκπορευόμενο από την ψυχή, αλλά με ανάγκες ζωντανού οργανισμού, για αυτό και η ανάγκη για κτερίσματα) και β) το νεκρό σώμα να προστατεύεται σε τάφο αιώνιας διάρκειας. Η μούμια εφοδιαζόταν με μιά μάσκα που είχε όλα τα χαρακτηριστικά του προσώπου του νεκρού* γνωστό παράδειγμα είναι η περίπτωση (εικ.140) του νεαρού Φαραώ Τουτέγχ-

Εικ.139.Αίγυπτος, η χώρα του Νείλου (:Strel-
locke, 1984/85, σ. 23)

Εικ.140.Η μάσκα Τουτέγχ-
Αμών (Αιγυπτιακό Μουσείο
Καΐρου)

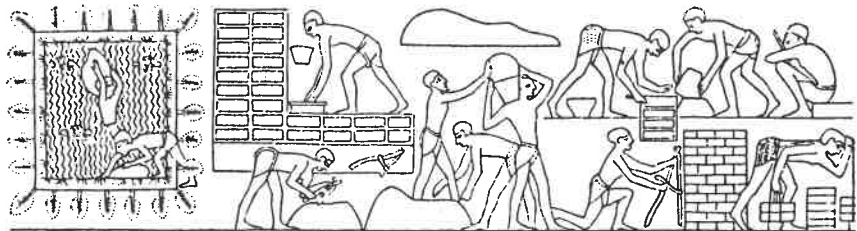

Mumienporträts

Εικ. 140. Πορτραίτα Φαγιούμ
(Strellocke, 1984/85, σ. 286)

Αμών (της 18^{ης} Δυναστείας, περίπου 1360 μ.Χ.). Η ίδια ανάγκη οδήγησε τελικά από τον 1^ο μ.Χ. αιώνα στη δημιουργία αυτών των χρωματιστών ξύλινων πινάκων, που ονομάζουμε πορτραίτα του Φαγιούμ (εικ.140), με τον αναγκαίο για εκείνους ρεαλισμό που σε μας προκαλεί έκπληξη. Ο Αιγύπτιος, όπως προκύπτει από το αρχαίο "Βιβλίο των Νεκρών", κατεχόταν από την ιδέα της αθανασίας: από την αρχή έως το τέλος της ζωής-του η κεντρική έγνοια-του ήταν η πέραν του τάφου ζωή και η φροντίδα να σκάψει τον τάφο-του και να τον εφοδιάσει με ό,τι συνηθιζόταν στη ζωή· αυτά του απορροφούσαν τις καλύτερες σκέψεις-του και τα περισσότερα αγαθά-του.

§118 α) Τάφοι (πάντοτε στη δυτική(!) όχθη του Νείλου), και β) ναοί είναι τα χαρακτηριστικά αρχιτεκτονήματα, που, καθώς κτίστηκαν από πέτρα, διατηρήθηκαν ως σήμερα. Ενώ πόλεις, χωριά και οχυρά, σπίτια ως

Εικ. 141-Τεχνίτες κατασκευάζουν ωμές πλίνθες (αριστερά) και χτίζουν πλιθοδομή (δεξιά), από αιγυπτιακή τοιχογραφία (: Kürth Kutschmar, 1976, σ. 27: πρβλ. Maspero, 1905, σ. 7, εικ. 1).

και αυτά τα ανάκτορα (τα ενδιαίτηματα των Φαραώ), κατασκευασμένα από φθαρτά υλικά, ωμές πλίνθες (εικ.141) άφησαν ελάχιστα κατάλοιπα. Το κλίμα, κάτω και νότια από την παραθαλάσσια λουρίδα είναι θερμό και ξερό, ο ουρανός γαλανός, άγνωστο το χιόνι και η παγωνιά, δε βρέχει παρά σπάνια, αλλά κάποτε πνέουν ανυπόφοροι άνεμοι και αμμοθύελλες. Έτσι πολλά στοιχεία

οικοσκευής, ξύλινα έργα, υφάσματα, πάπυροι διατηρήθηκαν συχνά ανέπαφα. Για τον ίδιο λόγο κυριαρχεί το δώμα (η οριζόντια στέγη, εικ.141), χωρίς αυτό ν'αποκλείει και άλλες μορφές στέγης, όπως καμάρες και τρούλους (εικ.142), που εμφανίζονται σε αρχαίες τοιχογραφίες και στη σημερινή λαϊκή-τους αρχιτεκτονική. Πάντως κυριαρχούσε και κυριαρχεί η οριζόντια γραμμή (εικ.143).

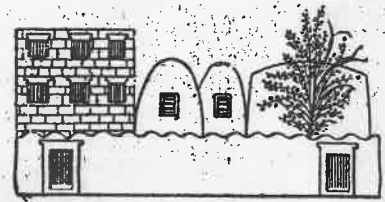
§119 Γύρω στα 5000π.Χ. άρχισε ο Νεολιθικός πολιτισμός στην Αίγυπτο. Γύρω στα 3000 π.Χ. τελειώνει η προϊστορική αυτή φάση, τότε τοποθετείται (χωρίς ομοφωνία) η αρχή της εποχής του χαλκού και της ιστορικής περιόδου: αυτή η τελευταία χωρίστηκε ήδη από την αρχαιότητα (3^ο π.Χ. αιώνα) σε τριάντα δυναστείες των Φαραώ που βασίλεψαν. Εξάλλου διακρίνονται δώδεκα περίοδοι έως τη Ρωμαϊκή κατάκτηση μεταξύ των οποίων κυριότερες και κύρια έργα-τους είναι:

§120 α) Η Αρχαϊκή Περίοδος (Δυναστείες 1^η και 2^η) περίπου 3000-2650 π.Χ. (χρονολογίες σχετικές που ποικίλλουν κατά συγγραφείς) με πρώτο Φαραώ το Μήνη από την περιοχή της Αβύδου, που ένωσε την Άνω και Κάτω Αίγυπτο και ίδρυσε την πρώτη πρωτεύουσα Μέμφιδα (στην περιοχή του σημερινού Καΐρου), δηλαδή στην Κάτω Αίγυπτο. Στην εποχή του (1^η Δυναστεία) τοποθετείται η αρχή της πλαστικής (εικ.144,145) και της χρήσης του χαλκού. Καθώς η Αίγυπτος δεν έχει οικοδομική ξυλεία και εκείνη την εποχή εκεί δεν είχαν αναπτυχτεί μέθοδοι επεξεργασίας του ψαμμίτη, ασβεστόλιθου, αλάβαστρου, μάλιστα του σκληρού γρανίτη και

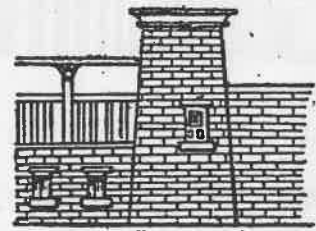

FIG. 5.
Façade d'une maison sur la rue.

Εικ. 141. Σπίτι με δώμα αιγυπτιακή τοιχογραφία (Maspero, 1905, σ.12,εικ.5)

Εικ. 142. Στέγαση σπιτιών με θόλους, αιγυπτιακή τοιχογραφία (:Maspero, 1905, σ. 14, εικ. 8)

Εικ. 143. Κυριαρχία οριζόντιας στέγασης, αιγυπτιακή τοιχογραφία (:Maspero, 1905, σ. 20, εικ. 17)

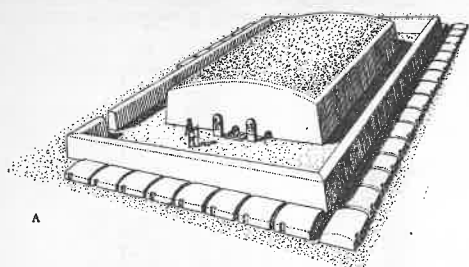
Falkenstele aus Abydos (1. Dyn.)

Εικ. 144. Η στήλη με το γεράμι από την Άβυδο (1^η Δυναστ.) (:Strelocke, 1984/85, σ. 37)

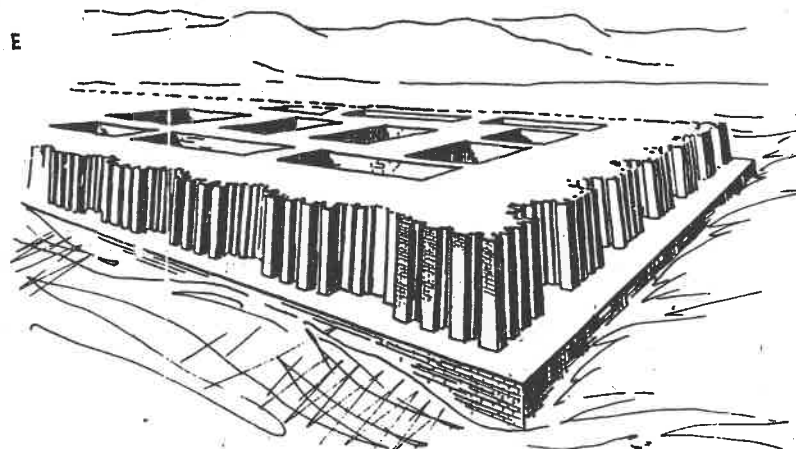
Steinene Schinkpalette (1. Dyn.)

Εικ. 145. Η "πέτρινη παλέττα" της 1^{ης} Δυναστείας (:Strelocke, 1984/85, σ. 136)

Εικ. 146. Άβυδος. Αναπαράσταση τάφου Μερ-Νεΐτ, περίπου 2800 π.Χ. (Smith, σ. 25, εικ. 7Α)

διορίτη που κατείχε αυτή η χώρα, έχτιζαν με ωμές, μόνο στον ήλιο ψημμένες πλίθρες με πηλό από τις όχθες του Νείλου. Εκείνα τα χτίσματα, φυσικά, σπάνια ξέφυγαν τη φθορά. Ήταν αρχικά πολύ απλά, όπως ο τάφος της βασίλισσας Μερ-Νεΐτ, στην Άβυδο, γύρω στα 2800 π.Χ. (εικ. 146), με εμπρός μικρό ιερό και γύρω περίβολο. Η μορφή τους ήταν στερεομετρική και όταν έπαιρναν ύψος διαμόρφωναν τοίχους διαρθρωμένους με ενισχύσεις από το ίδιο υλικό, ώστε να δίνουν την εντύπωση εξοχών σαν νευρώσεις και εσοχών σαν σκοτίες: αυτή τη μορφή είχε ο τάφος της ίδιας εποχής στη Νεγκάδα (εικ. 147).

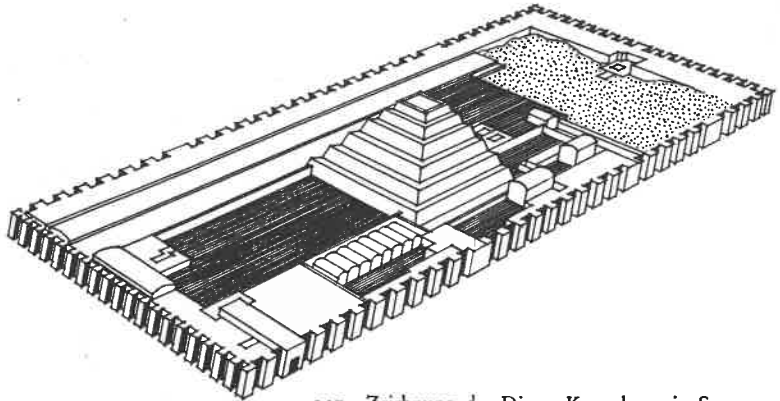
Εικ. 147. Τάφος στη Νεγκάδα, περίπου 2800 π.Χ. (Mertens, χ.χ., πίν. I, 1)

*

§121 β) Το Αρχαίο Βασίλειο (Δυναστείες 3^η - 6^η) περίπου 2650-2150 π.Χ. με την αρχή της λίθινης αρχιτεκτονικής: τη βαθμιδωτή (ή κλιμακωτή) πυραμίδα του πρώτου Φαραώ Ζοζέρ (Djoser ή Zoser) στη Σακκάρα, δυτικά από το Νείλο και απέναντι από την πρωτεύουσα-του Μέμφιδα, (πάντοτε στην Κάτω Αίγυπτο), έργο του αρχιτέκτονα Ιμχοτέπ, το αρχαιότερο λοιπόν πέτρινο αρχιτεκτόνημα της Αιγύπτου. Κυριαρχούσε (ύψος 60 μ.) μέσα σ' ένα συγκρότημα μήκους 545 μ.

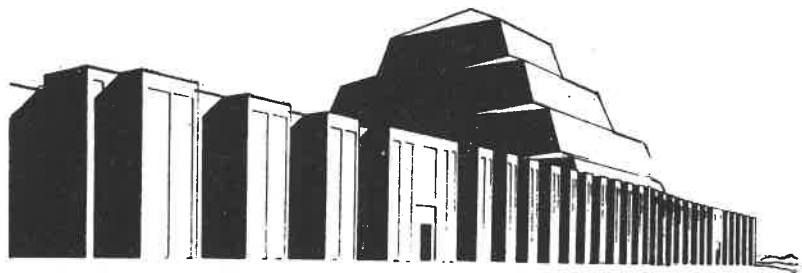
(= 1000 αιγυπτιακών πήχων) από Β προς Ν και πλάτους 277,- δηλαδή αναλογίας περίπου 1:2 (εικ.148).

Εικ. 148. Συγκρότημα βαθμιδωτής πυραμίδας Ζοζέρ (Βορράς πάνω δεξιά). Εμπρός στη νοτιοανατολική αιμή της πυραμίδας η αυλή χέμπσεντ με σειρά τελετουργικών κτισμάτων. Αναπαράσταση (:Giedion, 1965, σ. 187, εικ. 157)

157 Zeichnung des Djoser-Komplexes in Saqqara.

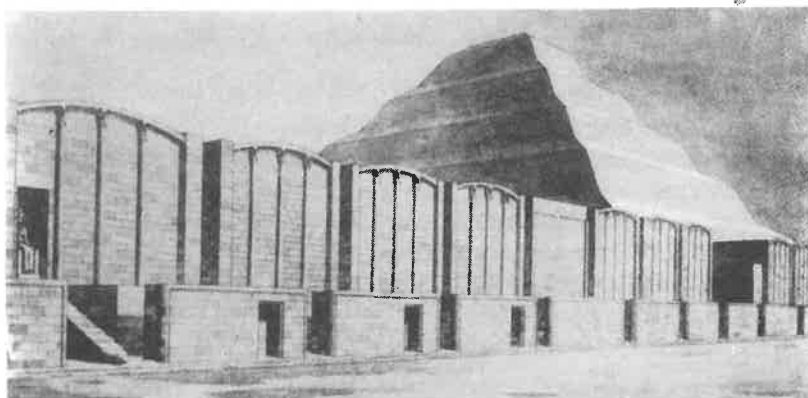
Εικ. 149. Η βαθμιδωτή πυραμίδα Ζοζέρ και το εξωτερικό τείχος (:Rothorn, 1984, σ. 30)

Το συγκρότημα ήταν ουσιαστικά ένα "ταφικό" ανάκτορο με όλα τα "χρειώδη" για την άλλη ζωή (με αίθουσες, ιερά, αυλές, αποθήκες, τάφους αξιωματούχων κ.ά.) και περιβαλλόταν με ένα πραγματικό τείχος: αυτό ήταν ψηλό 12 μ., εφοδιασμένο με πυργοειδείς προβολές και εσοχές, [ίσως κάτω από επίδραση αντίστοιχων κατασκευών πλινθοδομής στη Μεσοποταμία], αλλά κι'αυτών των τειχών αιγυπτιακών παλατιών. Η δυναμική αντιπαράθεση εδώ στο συγκρότημα Ζοζέρ του οριζόντιου τείχους-του (με δική-του εσωτερική αντί-θεση καθώς διαρθρώνεται από κατακόρυφα στοιχεία) προς τον κυρίαρχο υψούμενο κατακόρυφα, αόρατο αλλά σαφή άξονα και τον όγκο της πυραμίδας (ωστόσο διαμορφωμένης από οριζόντιες στρώσεις), θα μείνει ως ένα από τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά της αιγυπτιακής αρχιτεκτονικής: η επιβλητική αυτή όψη και μορφολογική πρόθεση φανερώτανε σε όποιον ανηφόριζε προς τα 'δω από το Νείλο (εικ.149). Στο πλήθος των συνοδών προσκτισμάτων συναντάμε μορφές, που μαρτυράνε την καταγωγή τους από απλά κτίσματα κτισμένα με φθαρτά υλικά, τώρα όμως "μεταφρασμένα" / μεταφερμένα στην πέτρα για την αιωνιότητα: τέτοια, η σειρά των τελετουργικών κτισμάτων

("Νότιο Κτήριο") στην νοτιοανατολική αυλή Χέμπσεντ(εικ. 150, πρβ. εικ.148).

Εικ.150. Η βαθμιδατή πυραμίδα Ζοζέρ πίσω από τη σειρά των τελετουργικών κτισμάτων της νοτιοανατολικής αυλής Χέμπσεντ (:Giedion,1965, σ. 192, εικ. 165)

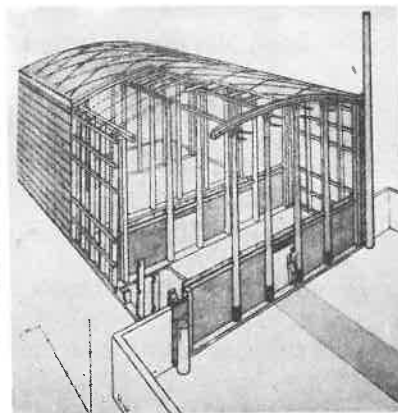
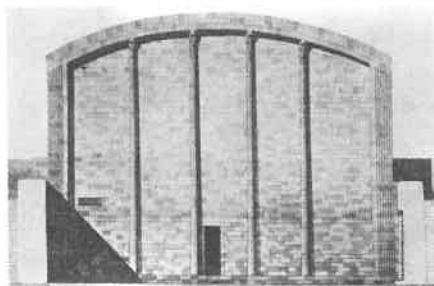

163. RECONSTRUCTION OF HEB-SED CHAPELS: *The east side of the Heb-Sed court with its row of tall dummy shrines fronted by low chapels (cf. col. pl. F1). From Lauer*

Δηλαδή στην όψη του κάθε λίθινου στοιχείου της σειράς αυτής, όπως και στην όψη του λεγόμενου "Βόρειου Κτηρίου" (εικ. 151), μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι λίθινες αυτές μορφές προέρχονται από παλαιότερες απλούστερες κατασκευές με ξύλινο σκελετό και ελαφρά συμπληρωματικά στοιχεία (εικ. 151).

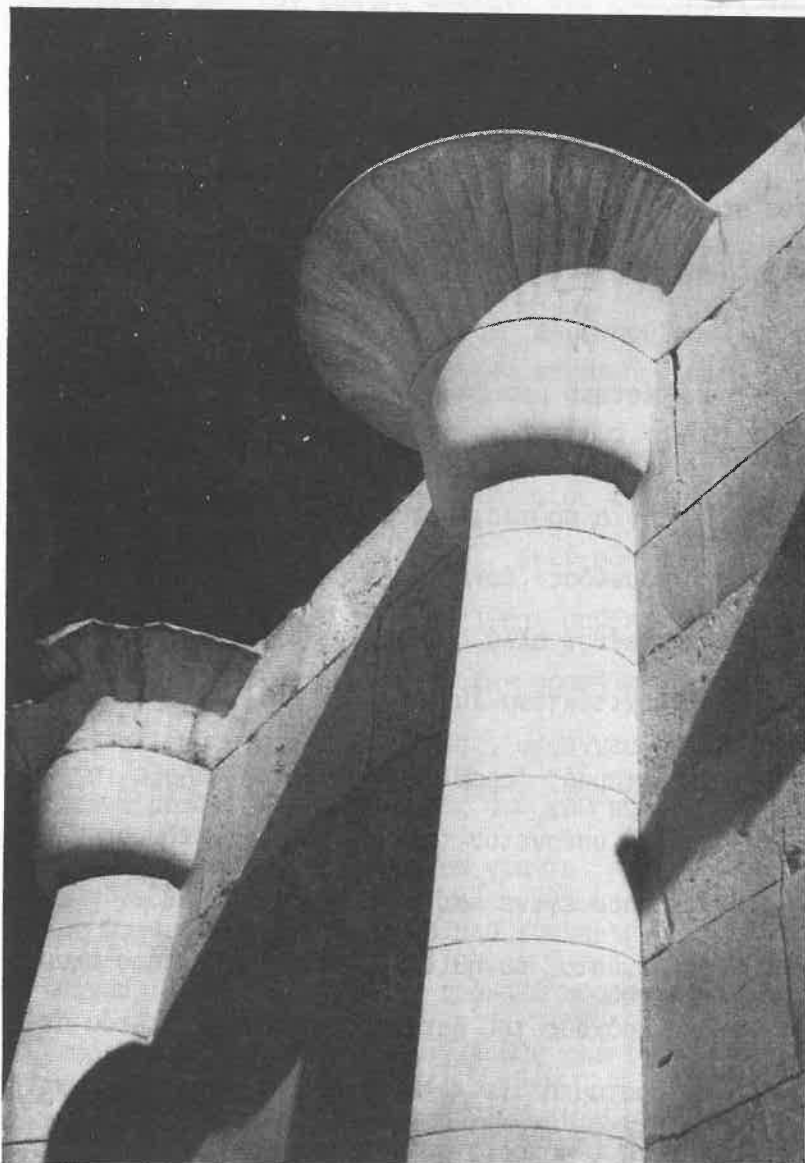
Εικ.151α (αριστερά). Συγκρότημα πυραμίδας Ζοζέρ. Όψη "Βόρειου Κτηρίου". Αναπαράσταση.

Εικ. 151β. Δομή ενός κυβερνητικού κτηρίου Άνω Αιγύπτου με σκελετό από ξύλο, πρότυπο προηγούμενου λίθινου κτίσματος (Giedion, 1965, σ. 196, εικ. 170 και 171 αντίστοιχα)

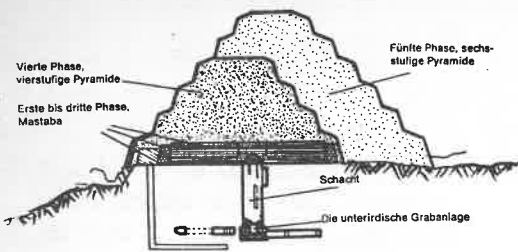
§122 Εξάλλου στο "Βόρειο Κτήριο" έκανε την παρουσία του για πρώτη φορά μια από τις μνημειώδεις μορφές της αιγυπτιακής αρχιτεκτονικής, το πρώτο πέτρινο παπυρόμορ-

φο κιονόκρανο (εικ. 152). Η μορφή αυτή ήταν η μάνα ό-

Εικ. 152. Συγκρότημα βαθμιδατής πυραμίδας Ζοζέρ, περίπου 2650 π.Χ. στη Σακκάρα. "Βόρειο Κτήριο", νότια όψη. Ημικίονες με παπυρόμορφο κιονόκρανο, το πρώτο πέτρινο της αιγυπτιακής αρχιτεκτονικής (: Giedion, 1965, σ. 197, εικ. 172)

λων των άλλων μεταγενέστερων παραλλαγών παπυρόμορφων κίωνων και επιβίωσε στη διάρκεια όλης της αιγυπτιακής αρχιτεκτονικής, μέχρι της Ρωμαϊκής περιόδου (όπως στα αρχιτεκτονήματα-της στο νησάκι του Νείλου Φίλαι στο Ασουάν).

Εικ. 153. Η βαθμιδωτή πυραμίδα Ζοζέρ κατασκευάστηκε σε 5 φάσεις, όπως φαίνεται στην τομή (: Giedion, 1965, σ. 203, εικ. 176)

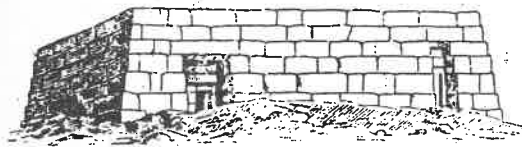
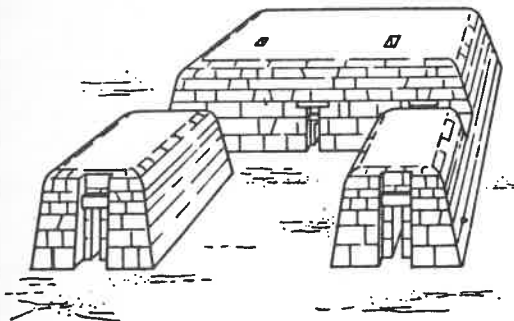

FIG. 110.

Εικ. 154. "Μασταμπά" (: Maspero, 1905, σ. 110, εικ. 110)

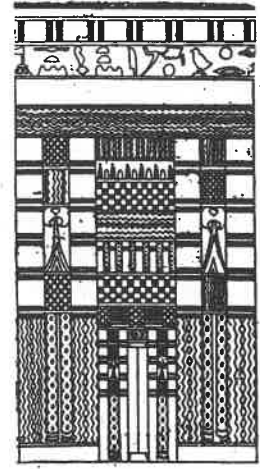
Εικ. 155. Ομάδα "μασταμπά" στη Γκίζα (Καΐρου), Αναπαράσταση (: Μπούρας, Α', 1980, σ. 50, εικ. 11)

§123 Η βαθμιδωτή πυραμίδα Ζοζέρ δεν κατασκευάστηκε ευθύς εξ αρχής έτσι ως έχει με βάση ενιαίο σχέδιο. Η τελική μορφή είναι η πέμπτη οικοδομική φάση σειράς επεκτάσεων ενός ταφικού μνημείου που αρχικά ήταν ένα έστω μεγάλο, τετράγωνο "μασταμπά" (βλ. παρακάτω)* πάνω από υπόγειο νεκρικό θάλαμο (εικ.153): δηλαδή και το αρχικό "μασταμπά" τροποποιήθηκε δυο φορές, και μετά πάνω-του χτίστηκε μια βαθμιδωτή πυραμίδα με τέσσερες βαθμίδες, που συμπληρώθηκε και αποτέλεσε την τελική με έξι. Ήταν ο πρώτος, πετυχημένος πειραματισμός κατασκευής πυραμίδας: έργο αυτό, όπως και όλα τα πριν του μυθολογημένου αλλά όπως φαίνεται προσώπου που έζησε, του αρχιτέκτονα Ιμχοτέπ.

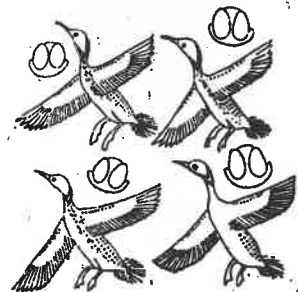
*

§124 Το "μασταμπά" (αραβικό "θρανίο"), υπήρξε η παλιότερη μορφή υπέργειου ταφικού μνημείου εδώ στην Κάτω Αίγυπτο, που έγινε και η χώρα των πυραμίδων* ενώ στην Άνω Αίγυπτο συνήθιζαν συνδυασμό με τάφο σκαμμένο στους βράχους της δυτικής πάντοτε όχθης του Νείλου. Το "μασταμπά" (εικ.154) προήλθε από την τεχνητή υπερκατασκευή των προϊστορικών σκαφτών τάφων στη γη. Τα "μασταμπά" συνήθως χτισμένα ομαδικά (εικ.155) στην αρχαϊκή περίοδο ήταν μακρόστενα στέρεα πλίνθινα ορθογώνια (σ'αναλογία 1:2) πρίσματα προσανατολισμένα με το μεγάλο άξονα Β-Ν, με γερτούς τοίχους είτε επίπεδους (ευθύγραμμους), είτε δαντελωτούς (με εσοχές/εξοχές), περιτειχισμένα με ένα μαντρότοιχο. Οι δαντελωτοί τοίχοι-τους υποτίθεται μιμούσαν όψη ανακτόρου της Κάτω Αιγύπτου (βλ. εικ. 214)* συχνά χρωματίζονταν φανταχτερά παριστάνοντας ψάθες και κιλίμια που

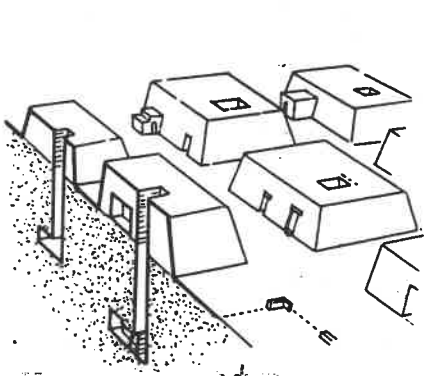
κρέμονταν από τον ξύλινο σκελετό στο εσωτερικό ανακτόρων ή αρχοντόσπιτων. Διακοσμούσαν επίσης και όλες οι εσωτερικές επιφάνειες των διαφόρων χώρων, που συχνά διατηρήθηκαν, οι τοίχοι (εικ.156), οι οροφές (αυτές συνήθως με άστρα και πουλιά, εικ.157), τα δάπεδα* συχνά επενδύονταν και οι τοίχοι με ξύλο. Γιατί ο όγκος του "μασταμπά" δεν ήταν συμπαγής* αλλά μέσα σ'αυτόν εξοικονομούσαν μερικά δωμάτια και ένας κεντρικός ταφικός χώρος. Ο τελευταίος αργότερα σκαβόταν σε μεγάλο βάθος (εικ.158)* εκεί οδηγούσε σκάλα ή γετρό επίπεδο (από μία πόρτα) και από πάνω ανοιγόταν κάτι σαν βαθύς "φωταγωγός" ως την οροφή του ταφικού χώρου, αλλά δεν ήταν φωτιστικός, αφού γεμιζόταν και έκλεινε μετά την ταφή. Εκτός από την πόρτα των ζωντανών υπήρχε και μία ψευτόθυρα για το Κ α (ας πούμε την ψυχή) διευθετημένη σε μια κόγχη του εξωτερικού τοίχου (εικ.159α,β,γ), με τράπεζα προσφορών και ένα ιερό εμπρός-της (εικ. 159.), καθώς και ένα περίβολο γύρω-της (εικ.160'α,β).

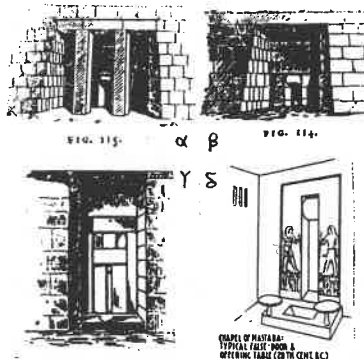
Εικ. 156. Διακόσμηση εσωτερικού τοίχου τάφου 6ης Δυναστείας, που μιμείται πόρτα σπιτιού του Αρχαίου Βασιλείου (:Maspero, 1905, σ. 22, εικ. 21)

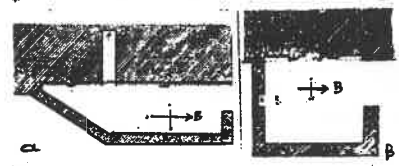
Εικ.157. Ιπτάμενες χήνες, συνηθισμένη διακόσμηση οροφής (:Maspero, 1905, σ.21, εικ. 20)

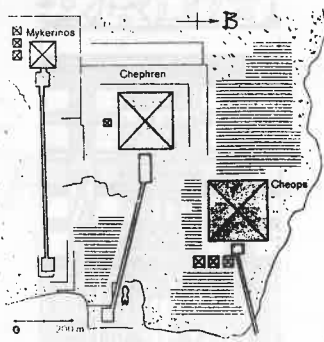
Εικ. 158. Τυπικά "μασταμπά", Γκίζα, περιόδου 2800-2500 π.Χ. (:Badawy, 1966, σ.48, εικ. 8)

Εικ.159α,β,γ: ψευτόθυρες σε "μασταμπά" (:Maspero, 1905, σσ. 112/3, εικ.114, 115,111 αντίστοιχα).
-δ: ψευτόθυρα με τράπεζα προσφορών, περ.2800-2700 π.Χ. (:Badawy, 1966, σ. 42, εικ. 7)

Εικ. 160. Μικροί περίβολοι ψευδοθύρας "μασταμπά". Κάτοψη. Ο Βορράς δεξιά (Maspero, 1905, σσ. 112/3, εικ. 112/3 αντίστοιχα)

Pyramidenfeld von Giseh

Εικ. 161. Συγκρότημα Γκίζας. Τοπογραφικό 1:25.000 (:Müller/Vogel, 1974, σ. 124)

König Chephren mit Horusfalken

Εικ. 162. Φαραώ Χεφρήν με το γεράκι του Θεού Ώρου (:Strel Locke, 1984/85, σ. 49)

§125 Στους αρχαιότατους αυτούς αιώνες (περισσότερο από 2000 χρόνια πριν κτιστεί ο Παρθενών στην Αθήνα) πραγματοποιήθηκε στην ίδια περιοχή η τελειότερη ανέγερση πυραμίδων με το τριπλό συγκρότημα της Γκίζας (εικ.161) (δίπλα στο Κάιρο, δυτικά του Νείλου, στην αρχή της ερήμου) από τους Φαραώ της 4^{ης} Δυναστείας, δηλαδή η "Μεγάλη Πυραμίδα" του Χέοπος (ή Chufu), η πυραμίδα του Χεφρήνος (ή Chafre, εικ.162) και η μικρότερη-του και πιο νότια τοποθετημένη του Μυκερίνου (ή Menkaure)* οι πυραμίδες χρονολογούνται αντίστοιχα περίπου στα 2600, 2550 και 2480 π.Χ. Η τεχνική της οικοδόμησης-τους προετοιμάστηκε χτίζοντας τα μεγάλα "μασταμπά" με πυρήνα και ιδιαίτερο κέλυφος, και μεγάλη εμπειρία αποκτήθηκε από τη βαθμιδωτή πύραμιδα Ζοζέρ. Η πιο παλιά πυραμίδα από τις τρεις, αυτή του Χέοπος (εικ.163) είναι η πιο μεγάλη και πιο εντυπωσιακή, ακριβώς τετράγωνη στη βάση-της με πλευρά 230,40 μ.(σήμερα 227,50) και αρχικό ύψος 146,60 μ.(σήμερα 137) (δηλαδή το άθροισμα των υψών πέντε οκταώροφων πολυκατοικιών). Η τελειότητα της κατασκευής φτάνει το ανεξήγητο,-όταν μάλιστα θυμηθούμε ότι ούτε σιδερένια εργαλεία είχαν, ούτε βαρούλκα να σηκώσουν τις πέτρες, ούτε τροχούς να τις μεταφέρουν* τα μαλακά χάλκινα εργαλεία τους ήταν αδύναμα να λαξεύσουν τέλεια την πέτρα και φαίνεται χρησιμοποιήσαν εργαλεία από σκληρότερο λίθο, το διορίτη. Και όμως η εφαρμογή των λίθων είναι τέλεια. Δηλαδή όχι μόνο ξυραφάκι δεν περνάει στους αρμούς, αλλά στα 1985 ανακοινώθηκε ότι βρέθηκαν αεροστεγείς (!) χώροι που συγκρατούν αρχαίο αέρα. Η ακρίβεια της χά -

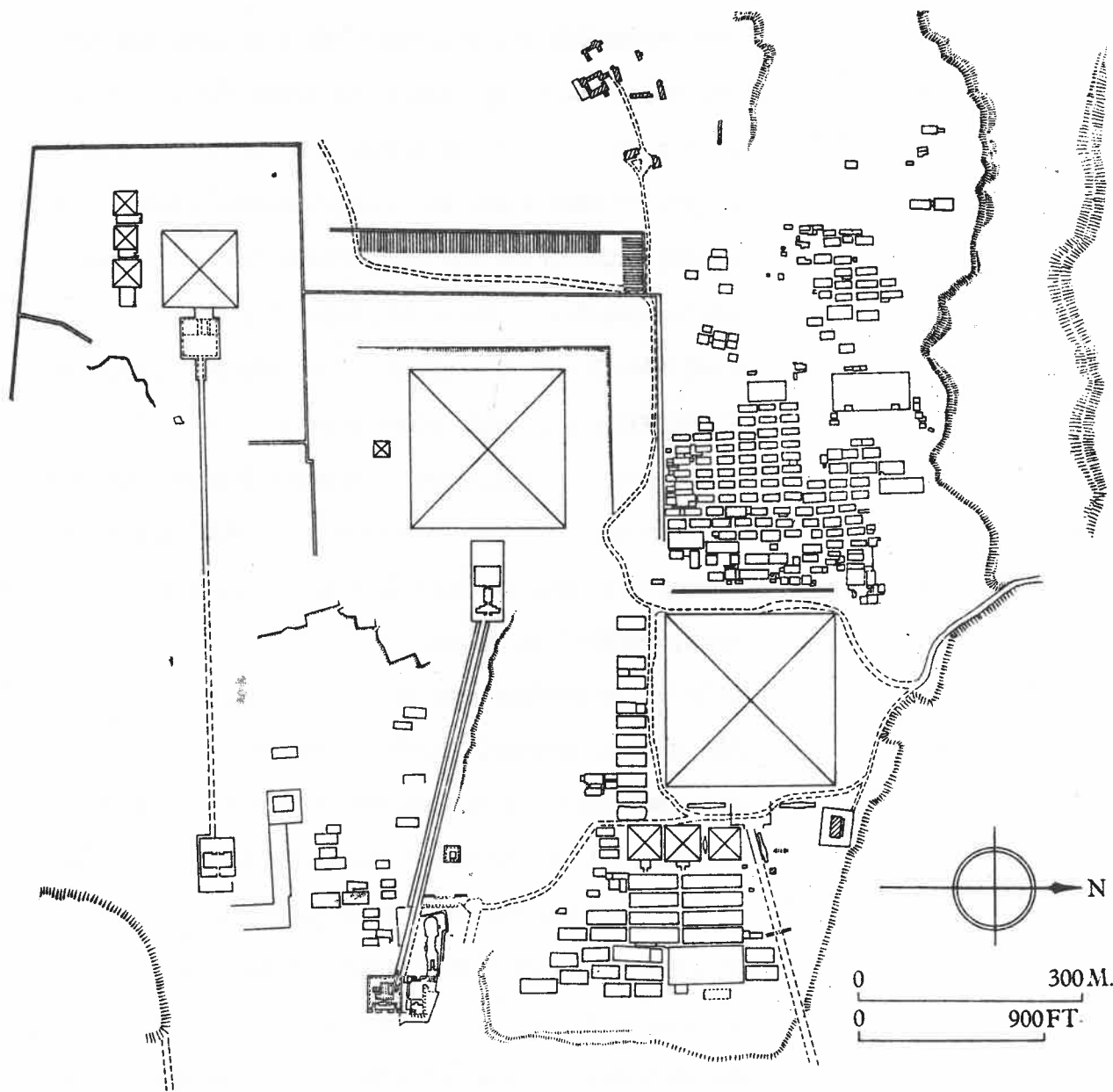
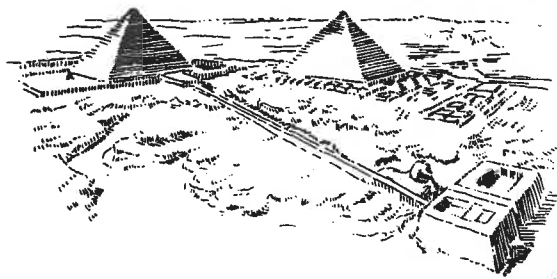

Figure 25. Giza, general plan

Εικ. 163α. Γκίζα. Οι πυραμίδες του Χέοπος (κάτω) και του Χεφρήνος. Τοπογραφικό περ. 1: 6500. Βορράς δεξιά. Οι διαγώνιες-τους επί ευθείας (:Smith, 1965, σ. 57, εικ. 25 απόπαισμα)

Εικ. 163β. Προοπτικό των δύο πυραμίδων του Χέοπος (δεξιά) και Χεφρήνος. (:Badawy, 1966, σ. 42, εικ. 7: τμήμα-της)

ραξης και χωροστάθμισης της βάσης-της ας κριθεί από την πληροφορία ότι στο μήκος της διαγωνίου των 320 μ. της βάσης-της έγινε "λάθος" λιγότερο από 2 πόντους (ακριβώς 18 χιλιοστά του μέτρου). Φαίνεται ότι γύρω-γύρω από τη βάση είχαν ένα συνεχές αυλάκι γεμάτο νερό ενιαίας στάθμης και από εκεί υπολόγιζαν ως από ένα τεράστιο αλάδι. Ο όγκος της πυραμίδας του Χέοπος αρχικά ήταν 2.500.000 κυβικά μέτρα, σήμερα απομένουν 2.340.000 κ.μ., καθώς στους αιώνες εύρισκαν εδώ εύκολα πέτρες και τις αφαιρούσαν για ανοικοδόμηση. Άλλος τόσος περίπου ήταν και ο αριθμός των λίθων* συχνά πρόκειται για πελώρια κομμάτια περισσότερο από 6 μ. μακριά, σχεδόν 2 μ. παχιά.

§126 Πώς αποσπούσαν από τα λατομεία αυτούς τους όγκους; Πώς τους μεταφέρανε; -συνήθως από την άλλη όχθη του Νείλου, από μακριά; Στα λατομεία γρανίτη του Ασουάν (η απόσταση-του από το Κάιρο σήμερα είναι με το τρένο 15 ώρες) - εκτός από το μισοτελειωμένο οβελίσκο μήκους 41,75 μ. (με πλάτος στην τετράγωνη βάση του 4,20 μ. και με βάρος 1.170 τόννους) έχουν απομείνει πολλά σημάδια που δείχνουν την τεχνική εξόρυξης του σκληρού πετρώματος: αρχικά φαίνεται με δραστικό πύρωμα και άμεσο ράντισμα με νερό κάνανε εύθριπτη όπου ήθελαν την πέτρα* εκεί την αυλακώσανε βαθιά γύρω στις 3 πλευρές (έχοντας αρχικά καθαρίσει το μέτωπο της λίθινης στρώσης) με πέτρινα εργαλεία από διορίτη και τελικά έχωναν βαθύτερα σε σφηνοειδείς εγχοπές (δηλ. στις "φάλλκες", όπως λένε οι μάστοροι) ξύλινες σφήνες, που διαβρέχανε με νερό* αυτές φούσκωναν δραστικά και ράιζαν στα επιθυμητά σημεία

τον πέτρινο όγκο και μετά με σφήνες και ξύλινους λοστούς αποσπούσαν τους πέτρινους όγκους. Η μεταφορά τους γινόταν με έλκυθρα στη στεριά που τραβούσαν πλήθος εργάτες, όπως δείχνουν τοιχογραφίες (εικ. 165) και η διαπόρθμευση-τους στο Νείλο πάνω σε φορτηγίδες ακόμα και οβελίσκων, σύμφωνα με αρχαίες παραστάσεις (εικ.166). Αν το κτίσιμο της πυραμίδας του Χέοπος

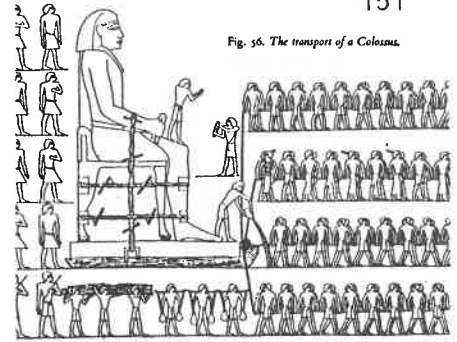
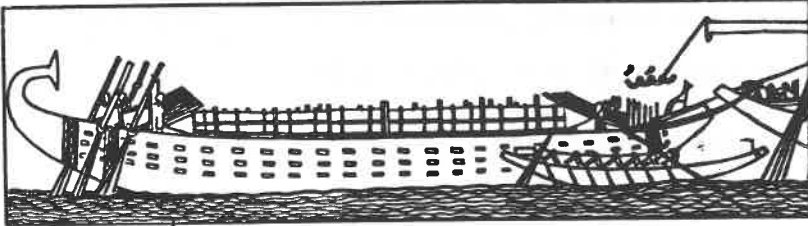

Fig. 56. The transport of a Colossus.

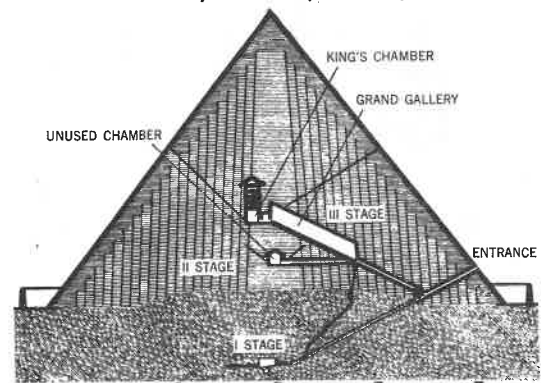
Εικ.165. Μεταφορά κολοσσι-αίου αγάλματος (περίπου 60 τόννων από 172 άντρες). Τοιχογραφία τάφου Τζεχουτί-Χοτέπ εις Ελ-Μπερσέ (El-Bersheh), 12ης Δυναστ. (I.E.S. Edwards, The Pyramids of Egypte (1947). Harmondsworth, Middlesex: Penguin-Books Ltd; 1961, σ.267, εικ.56)

Transport des Hatshepsut-Obelisks

Εικ.166. Μεταφορά στο Νείλο του οβελίσκου της βασίλισσας Χατοεπούτ· αρχαία τοιχογραφία (:Strel Locke, 1584/5, σ. 237).

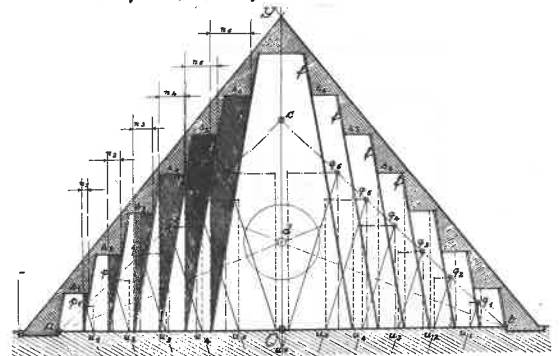
κράτησε 20 χρόνια, χρειάστηκαν 10 ολόκληρα χρόνια προηγούμενα για να ετοιμάσουν το δρόμο που θα χρησίμευε (και) για τη μεταφορά των πέτρινων υλικών. Τα τελευταία τοποθετούνταν στην πυραμίδα όλο και ψηλότερα με τη βοήθεια κεκλιμένων επιπέδων.

§127 θαυμαστό όμως είναι τούτο: οι ογκόλιθοι χτιζόνταν σε βαθμιδωτές στρώσεις, αλλά σύγχρονα έτσι ώστε να δημιουργείται ένας εσωτερικός πέτρινος πυρήνας και γύρω του πέτρινοι τετράγωνοι μαντύες· δηλαδή η πυραμίδα αυτή (και μερικές άλλες) έμοιαζε με ένα τεράστιο κρεμμύδι (εικ.167). Και θα κατανοήσουμε αυτήν την κατασκευή, όταν ανα-γνωρίσουμε μιά ουσιώδη "λεπτομέρεια": ο εσωτερικός πυρήνας ήταν στο σύνολο-του κολλουρο-κωνικός, δηλαδή με λίγο γερτές προς τα μέσα τις πλευρές-του· γύρω-του γερτοί με την ίδια κλίση ήταν κτισμένοι και όλοι οι άλλοι μαντύες (εικ. 168). Το

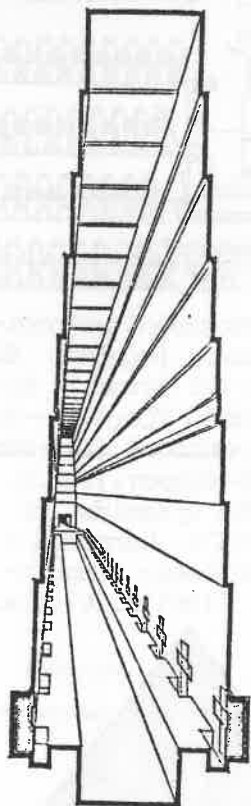

194. CHEOPS' PYRAMID: North-south cross section showing the changes made in its interior plans. Drawing after Borhardt

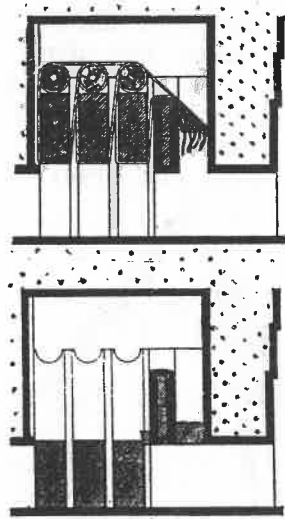
Εικ. 167. Πυραμίδα Χέοπος. Κάτω η α' φάση. Στη μέση η β'. Στη γ' και τελευταία ανήκει η γερτή στοά και ο θάλαμος ψηλά (:Giedion, 1965, σ. 216, εικ. 194)

Εικ. 168. Πυραμίδα Χέοπος. Στατική ερμηνεία της διάταξης με μαντύες από το μηχανικό Ρώσλερ (H. Rössler). Η σταθερότητα αυξάνει με το ύψος! (:Giedion, 1965, σ. 217, εικ. 195)

Εικ. 169 Πυραμίδα Χέοπος.
Η μεγάλη γερτή στοά που οδηγεί στο νεκρικό θάλαμο του βασιλέα. Στο βάθος η είσοδος προθάλαμου (Giedion, 1965, σ.218, εικ.197)

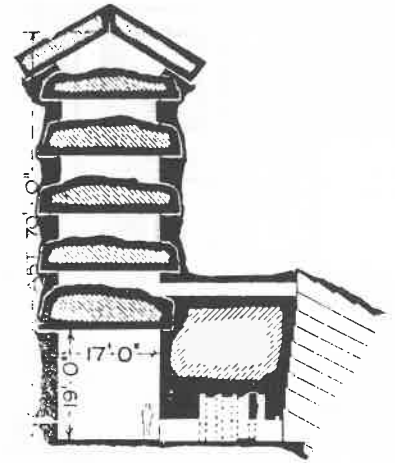

Εικ. 170. Πυραμίδα Χέοπος. Προθάλαμος νεκρικού θαλάμου Βασιλέα. Τομή: διακρίνονται οι 3 καταρρακτιές πέτρινες πόρτες πριν (πάνω) και μετά την ταφή (Giedion, 1965, σ.218, εικ.196)

αποτέλεσμα ήταν και ο πυρήνας να στέκει σταθερά στην πλατιά-του βάση και τα πέτρινα γύρω-του κελύφη με τη λίγη κλίση-τους να δρουν έτσι ώστε η συνισταμένη των οριζόντιων και κατακόρυφων δυνάμεων του βάρους-τους να κατευθύνεται τελικά στον κεντρικό πυρήνα κι ελάχιστα να επηρεάζει τη βάση-τους: Η σταθερότητα αυξάνει με το ύψος. Να! μια απλή αρχιτεκτονική, και σύγχρονα μνημειακή μορφή (:η πυραμίδα), αδιάσπαστη με την εξαίρετη και τόσο αποτελεσματική γενετική-της ιδέα (:τη δομή-της).

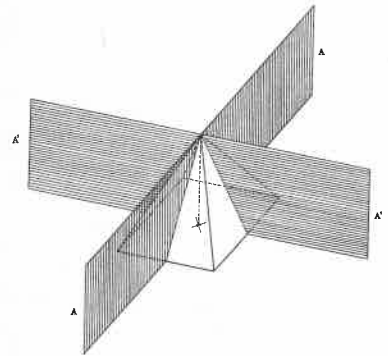
§128 Μετά το χτίσιμο των στρώσεων της πυραμίδας άρχιζε το τελευταίο στάδιο, η επένδυση-της από πάνω προς τα κάτω. Αυτή είναι που αφαιρέθηκε κυρίως* ένα δείγμα τέτοιας επένδυσης απόμεινε στην κορυφή της γειτονικής πυραμίδας του Χεφρήνος. Η επένδυση έκρυβε και την είσοδο-της, που τώρα φαίνεται στη βόρεια πλευρά-της. Υπάρχουν διάδρομοι, και περισσότεροι (αντί ενός) νεκρικοί θάλαμοι ίσως εξαιτίας αλλαγής σχεδίων (ένας ίσως ήταν της βασίλισσας), οπωσδήποτε και για την παραπλάνηση των τυμβωρύχων. Στο τέλος μιας γερτής μεγάλης στοάς, επιβλητικής κατασκευής και εμφάνισης (με μήκος 46 μ. και ύψος $8 \frac{1}{2}$ μ. : εικ.169) ένας στενός προθάλαμος οδηγεί στο νεκρικό θάλαμο του Φαραώ Χέοπος. Ο προθάλαμος είχε προβλεφτεί (κατά τη διάρκεια της κατασκευής) να αποκλειστεί μετά την ταφή με τρεις πέτρινους μεγάλους πρισματικούς όγκους, που αναρτημένοι από κυλίνδρους θα αφήνονταν να κατεβούν από ψηλά ερμητικά ανάμεσα σε πέτρινους οδηγούς και έτσι θα απόκλειαν για πάντα, χωρίς να μπορούν να σηκωθούν (εικ.170). Και όμως η σαρκοφάγος του βασιλέα ήταν άδεια και ο νεκρικός-

-του θάλαμος είχε συλληθεί... Ο θάλαμος είναι 5,20X 10,45 μ. μεγάλος (αναλογία 1:2) και 5,80 μ. ψηλός και οι τέσσερις πλευρές-του είναι ντυμένες με γρανίτη. Σε ύψος περίπου 1 μ. από το δάπεδο ξεκινάνε δύο μικρές (περ. 15X15 εκ.) κοιλότητες ως αεραγωγοί, που διαπερνάνε όλο το σώμα της πυραμίδας. Ερμηνεύονται ως συμβολικοί διέξοδοι του Κ α (της Ψυχής) προς το υπερπέραν... Η οροφή του θαλάμου αποτελείται από εννέα γρανιτένιες πλάκες μήκους 5,45 μ. Για στατικούς λόγους και για να αποφύγουν το τεράστιο υπερκείμενο φορτίο (400 τόννοι) τοποθέτησαν άλλες ανακουφιστικές οροφές σ' απόσταση μεταξύ τους και τέλος ένα ανακουφιστικό τρίγωνο (εικ.171).

Εικ.171. Πυραμίδα Χέοπος. Τομή στο νεκρικό θάλαμο του Βασιλέα: ανακουφιστική διάταξη οροφής (:Fletcher, 1975, σ. 23)

§129 Οι πυραμίδες ήταν τέλεια προσανατολισμένες με τους άξονες των πλευρών-τους να διευθύνονται στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα (εικ.172)* κύριος άξονας ήταν αυτός από Βορρά και Νότο. Οι λόγοι πρέπει να σχετίζονται με τα ταφικά έθιμα και θρησκευτικές δοξασίες.

§130 Γύρω από τις πυραμίδες υπήρχε ολόκληρη νεκρόπολη με περίβολο, αλλά με προσκτίσματα και έξω απ' αυτόν (εικ.128,163). Απαραίτητα υπήρχε ένας νεκρικός ναός* στα ανατολικά-του απέληγε σκεπαστός δρόμος που ξεκίναγε από άλλο ναό νεκρικό κάτω στην κοιλάδα στο Νείλο: εκεί κάτω υπήρχε αποβάθρα για την αποβίβαση του νεκρού και της συνοδείας-του: όλα αυτά χρησιμοποιούνταν μια φορά και μόνο, στην κηδεία. Η εγκατάσταση αυτή σώζεται οπωσδήποτε στην πυραμίδα του Χέοπος (εικ.163α,β). Περισσότερα στοιχεία γνωρίζουμε για το συγκρότημα του Φαραώ Πέπη Β' της 6^{ης} Δυνα -

Εικ. 172. Τα δύο κατακόρυφα, κατά ορθή γωνία αλληλοτεμνόμενα επίπεδα αισθητοποιούν τον προσανατολισμό των αξόνων των πλευρών των πυραμίδων προς τα τέσσερα κύρια σημεία του ορίζοντα: Βορρά-Νότον, Ανατολή-Δύση (: Giedion, 1965, σ. 309, εικ. 288).

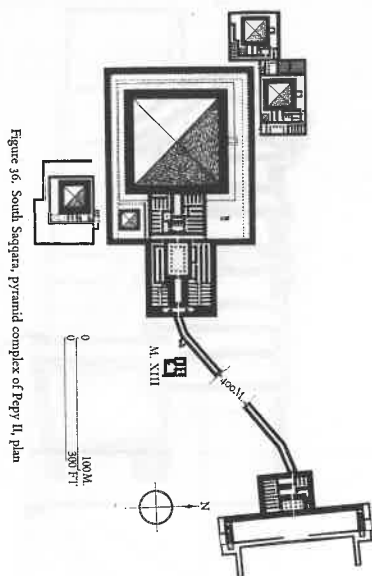
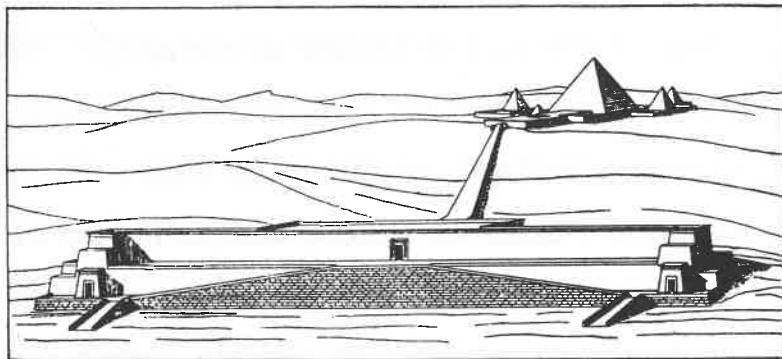
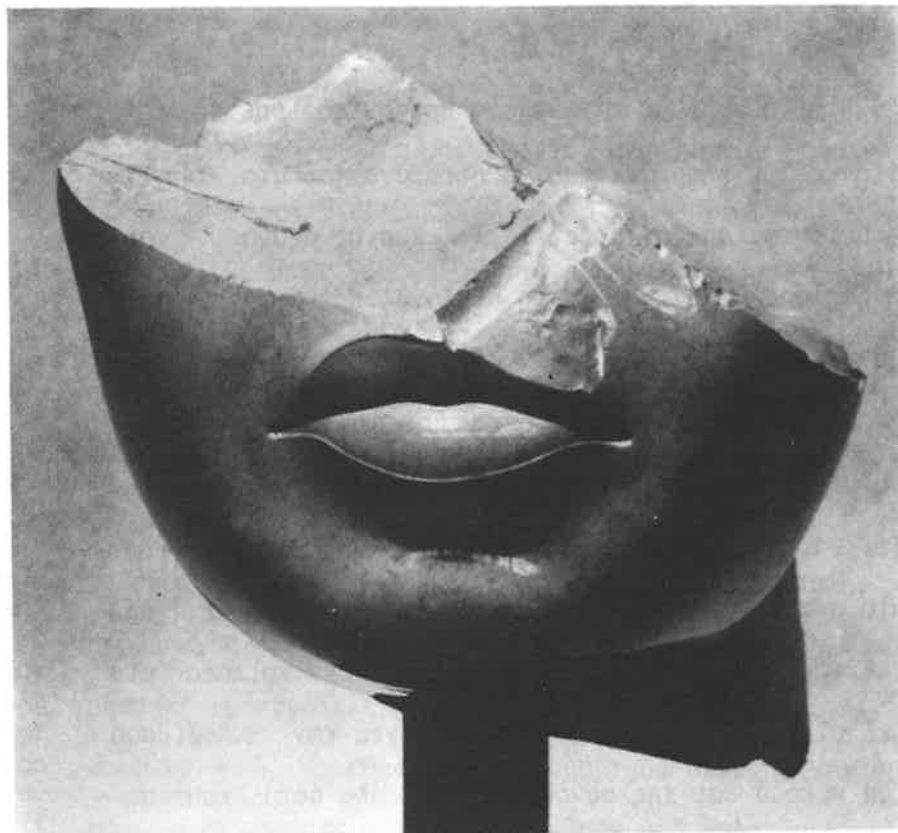

Figure 36. South Saqqara, pyramid complex of Pharaoh II, plan

στείας (περ. 2420-2260 π.Χ.) στη νότια Σακκάρα, τόσα ώστε να επιχειρείται μια καλή αναπαράσταση (εικ. 173, 174).

Εικ. 173 (δεξιά). Νότια Σακκάρα. Συγκρότημα πυραμίδος Πέτη Β'. Αναπαράσταση και-τόντας από το Νείλο. Εικ. 174 (αριστερά). Κάτοψη (: Smith, 1966, σ. 69, εικ. 36, 37)

54. MOUTH OF NOFRETETE OR QUEEN TIY: In the fifteen hundred years between the Uruk head and this fragment with its rounded cheeks and sensual lips, human beauty was both discovered and conquered. Yellow jasper. Amarna period, Eighteenth Dynasty, fourteenth century B.C.

Εικ. 175. Στόμα της Νοφρέτετε ή βασίλισσας Τίυ (Tiye). Κίτρινος ίασπις. Περί-οδος Άμαρνα, 18^η δυναστεία, 14^{ος} π.Χ. αι. (: Giedion, 1965, σ. 105, εικ. 54).

57. GODDESS HATHOR: Detail of fig. 56. One of the earliest representations of female beauty. The human body has become a dignified vehicle for a deity

Εικ. 176. Η θεά Ατάρ σε στήλη σχιστόλιθου ύψους 0,80 μ. από τον νεκρικό "ναό της κοιλάδας" της πυραμίδας Μυκερίνου (4^{ης} Δυν.) (Giedion, 1965, σ. 83, εικ. 57)

§131 Στα χρόνια της οικοδομής των πρώτων τέλειων πυραμίδων στη Γκίζα προχωρήσανε και όλες οι τέχνες. Στα χρόνια του παραπάνω Φαραώ Μυκερίνου της 4^{ης} Δυναστείας ανακαλύφτηκε και αποδόθηκε η πλαστική ομορφιά συνολικά του γυναικείου κορμιού (εικ. 176), προετοιμάζοντας τη μεταγενέστερη αντίληψη, ακρίβεια και αισθησιακότητα της λεπτομέρειας (εικ. 175).

Εικ. 177. Το πρόσωπο του "Γραφέα του Λούβρου". 5^η Δυναστεία, 3^η χιλιετηρίδα π.Χ.
(: Giedion, 1965, σ. 80, εικ. 55)

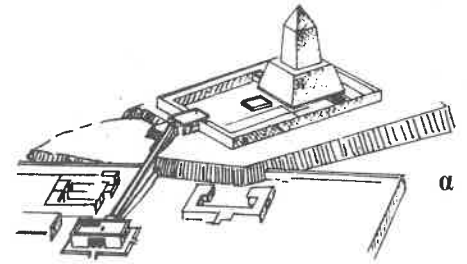
Από την επόμενη 5^η Δυναστεία σώζεται το περίφημο, πολύχρωμο άγαλμα του "Γραφέα του Λούβρου" (εικ.177). χαρακτηρίζεται από το ισχυρά πλασμένο πρόσωπό-του, το τόσο ζωντανό, χάρις στα φωτεινά κρυστάλλινα υγρά μάτια-του που κοιτάνε (σ) την αιωνιότητα..

§132 Στην ίδια περίοδο της 5^{ης} Δυναστείας απλώνεται η λατρεία του ηλιακού θεού Ρα. Στο θεό αυτό ανήκε το υπαίθριο ιερό του Ήλιου, κτίσμα του Φαραώ Νεουζερά (Ne-user-Ra) κοντά στο Αμπύ Γκουράμπ, λίγο νότια από τη Γκίζα (εικ. 178α,β). Θεωρείται το μοναδικό λατρευτικό τέμενος, που διατηρήθηκε έστω αποσπασματικά από το Αρχαίο Βασίλειο. Επίσης αποτελεί εξαίρεση καθώς δεν είναι κτισμένο μέσα σε μία πόλη. Κέντρο-του ένας βαριών αναλογιών οβελίσκος, σύμβολο του Ήλιου.

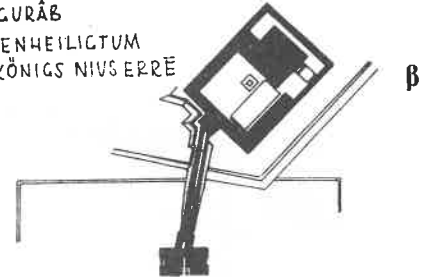
*

§133 γ) Το Μεσαίο Βασίλειο (Δυναστείες 11^η-13^η) περίπου 2150-1650 π.Χ. με πρωτεύουσα, που τώρα μεταφέρεται στην Άνω Αίγυπτο, στην πόλη Θήβες ανατολικά του Νείλου, στο σημερινό Λούξορ (εικ.179)· εδώ δίπλα στα βόρεια της πόλης, στο Κάρνάκ, βρίσκονται οι μνημειώδεις αρχαιότητες από το μέγιστο τέμενος ναών της Αιγύπτου, άθλος αιώνων.

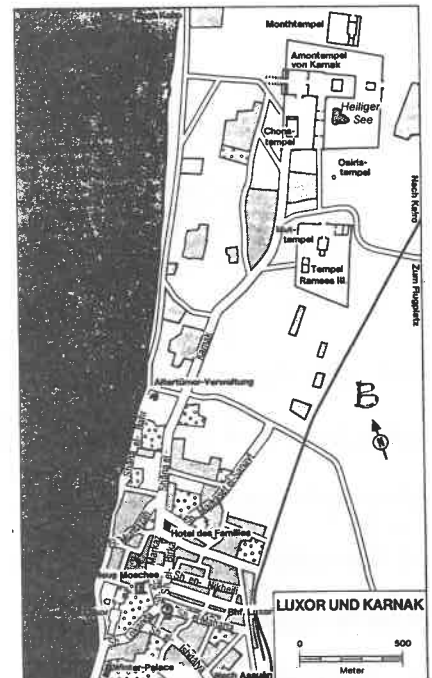
Στην Άνω Αίγυπτο συνήθιζαν (αντί για τις ταφικές πυραμίδες και τα "μασταμπά" της Κάτω Αιγύπτου) να κατασκευάζουν είτε ολόκληρους, είτε σύνθετους τάφους λαξευμένους στους βράχους κατά ένα μέρος, -στους πρόποδες, στις πλαγιές και κοιλάδες των έρημων, πέτρινων, συχνά απόκρημνων υψωμάτων της δυτικής πάντοτε όχθης του ποταμού Νείλου. Από το ποτάμι, όπου υπήρχε ένα είδος αποβάθρας και το νεκρικό "ιερό κοιλάδας" ξεκίναγε, συχνά ανηφόριζε, ο σκεπαστός δρόμος της κηδείας που οδηγούσε στο άλλο νεκρικό ιερό που κτιζόταν εμπρός στο λαξευμένο στο βράχο τάφο.

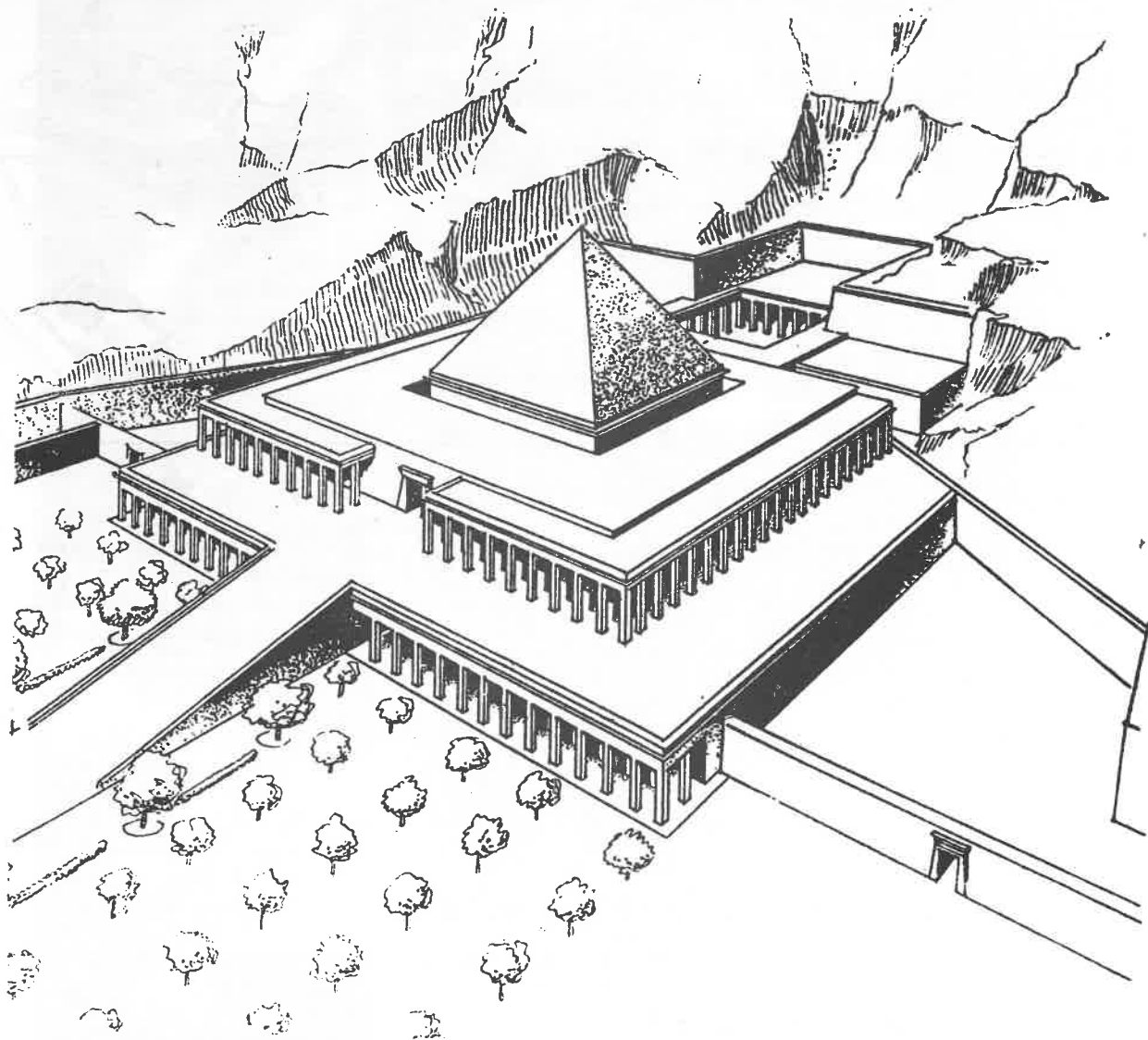
ABU GURĀB
SONNENHEILIGTUM
DES KÖNIGS NISUSERRE

Εικ.178. Προοπτικό αναπαράστασης και Κάτοψη του ιερού του θεού Ρα (: Mertens, πίν. I,2)

Εικ.179. Λούξορ (κάτω) και Καρνάκ (: Strelocke, 1984/5, σ. 210)

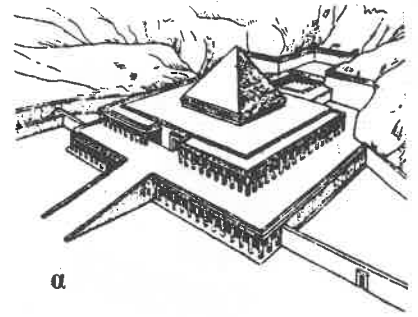
Εικ. 180. Ντεΐρ-ελ-Μπαχαρί. Ταφικό συγκρότημα με ναό του Μεντούχοτεπ, 11^{ης} Δυναστείας, περίπου 2050 π.Χ. Αναπαράσταση (: Smith, 1965, σ. 89, εικ. 39 απόσπασμα) Τελευταία εγείρονται επιφυλάξεις ως προς την πυραμίδα...

§134 Επί της βασιλείας του Φαραώ της 11^{ης} Δυναστείας Μεντουχοτέπ, που-μετά από μιά περίοδο αμφισβητήσεων- ξαναένωσε την Άνω και Κάτω Αίγυπτο και ξανάφερε την πρωτεύουσα στις Θήβες, λωως πραγματοποιήθηκε στο πνεύμα της ιδεολογίας του ενιαίου κράτους μια αποφασιστική αλλαγή στην ταφική αρχιτεκτονική: δηλαδή συνδυάστηκε το ταφικό σύστημα των βασιλέων της Κάτω Αιγύπτου, **οι πυραμίδες**, με τον παραδοσιακόν τρόπον ταφής της Άνω Αιγύπτου, **τους λαξευτούς τάφους στο βράχο** (εικ.180): Η νεκρούπολη των Θηβών βρισκόταν απέναντι-τούς, πέρα από τη δυτική όχθη του Νείλου, στα κρσπεδα των βράχων της εκεί οροσειράς. Πολλά και σημαντικά ταφικά μνημεία βρίσκονται στην περιοχή του σημερινού χωριού Ντεΐρ-ελ-Μπαχαρί, όπως οι τάφοι

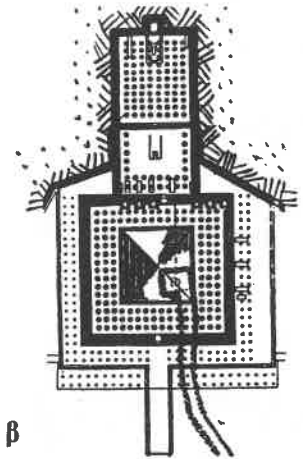
του Μεντουχοτέπ και ο μεταγενέστερος κατά 500 χρόνια τάφος της Βασίλισσας Χατσεψούτ.

Στο ταφικό συγκρότημα του Μεντουχοτέπ κυριαρχούσε ίσως μια πυραμίδα φαινομενικά υπερυψωμένη πάνω σε δύο βαθμιδωτά ομόλογα επίπεδα, σαν πλατείες. Κάτω από τα επίπεδα αυτά ο χώρος ήταν υπόστυλος (εικ.181β) και κατάληγε γύρω σε στοές· η λύση αυτή αλάφρωνε την όλη σύνθεση και την πυραμίδα ιδιαίτερα· αυτή όμως είχε το μυστικό βάρος-της, καθώς δεν εδραζόταν πάνω σ'αυτά τα επίπεδα, αλλά αναδύοταν απ'αυτά. Στο κάτω επίπεδο η πρόσβαση γινόταν με πλατύ, κεκλιμένο δρόμο. Πίσω από την πυραμίδα υπήρχε περίστυλη αυλή (βλ.εικ.180), μισολαξευμένη στο βράχο. Και πίσω της και πέρα απ'αυτή βρισκόταν μέσα στο βράχο ολόλαξευτη αίθουσα, που έδινε την εντύπωση υπόστυλου χώρου: Εκεί αναπαυόταν ο νεκρός Φαραώ Μεντουχοτέπ. Πρέπει να παρατηρηθεί ότι ως προς την ύπαρξη της πυραμίδος τελευταία εγείρονται επιφυλάξεις...

§135 Κατά την παράδοση της Άνω Αιγύπτου ωστόσο κτίζονταν και λαξεύονταν κι'αργότερα τάφοι: Ένα παράδειγμα από τη 12^η Δυναστεία μας δίνουν τα ταφικά μνημεία για τους τοπάρχες Βάχ-κα Α' και Ιμπού στο Κάβ-ελ-Κεμπέρ (εικ.182), που βρίσκεται λίγο βόρεια από το Ασιούτ (περίπου στη μέση απόσταση Καΐρου-Ασουάν). Λιτόν εμπλουτισμό των μορφολογικών λύσεων ανιχνεύουμε σε άλλα παραδείγματα. Αυτό παρατηρείται σε ένα λίγο μεταγενέστερο παράδειγμα της ίδιας περιοχής και παράδοσης, που ωστόσο δείχνει μιάν άλλη (προχωρημένη)

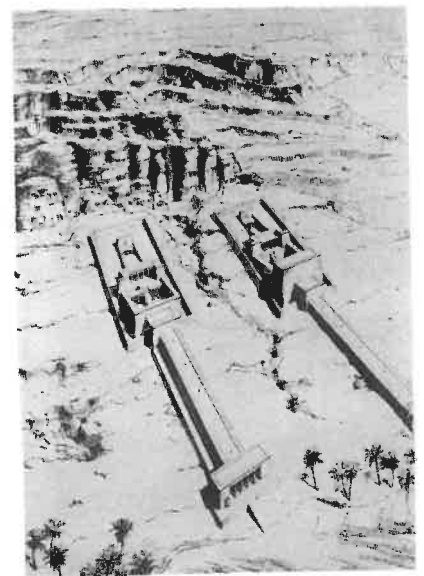

α

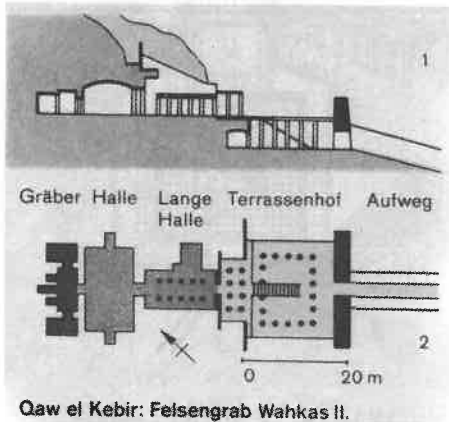
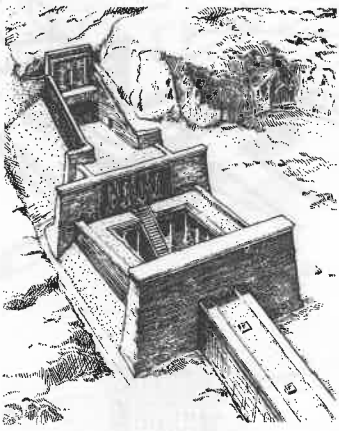

β

Εικ.181α,β. Ντεΐρ-ελ-Μπα-χαρί τάφος Μεντουχοτέπ:βλ. εικ.160. Αναπαράσταση:προοπτικό (πάνω) και Κάτοψη (: Kürth/Kutschmar, 1976, σσ. 34, 35)

Εικ.182. Καβ-ελ-Κεμπέρ. Τάφοι τοπαρχών Βάχ-κα Α' και Ιμπού, 12^{ης} Δυναστείας. Αναπαράσταση (: Smith, 1965, πίν. 71)

Qaw el Kebir: Felsengrab Wahkas II.

Εικ.183. Καβ-ελ-Κεμπίρ.
Τάφος τοπάρχη Βάχ-Κα Β'
12^{ης} Δυναστείας: α' (πά-
νω). Αναπαράσταση (:Gie-
dion, 1965, σ. 283, εικ.
263). β' (μέση) Τομή και
γ' Κάταψη περ. 1:1500
(:Müller/Vogel, 1974, σ.
120)

αντίληψη: πρόκειται για τον τάφο του τοπάρχη Βάχ-Κα Β' (εικ.183 α,β,γ). Το μέτωπο της περίστυλης αυλής που καταλήγει ο σκεπαστός δρόμος, καθώς υπερυψώνεται θυμίζει τους επιβλητικά υπερυψωμένους πυλώνες των ναών. Πίσω από την περίστυλη αυλή υπερ-υψώνεται άλλος τοίχος και ακολουθούν δυό υπόστυλες αίθουσες (πρώτα μιá εγκάρσια και έπειτα μιá επιμήκης) και μετά σκάβονται στο βράχο ένας προθάλαμος και ο νεκρικός θάλαμος: συνολικά ένα συγκρότημα περ. 50 μ. μήκους.

*

§136 Το Νέο Βασίλειο (Δυναστείες 18^η - 20^η) περίπου 1550-1070 μ.Χ. είναι η εποχή της πιο μεγάλης ακμής της Αιγύπτου· η περίοδος που αναλογούν τα περισσότερα αιγυπτιακά αρχιτεκτονικά μνημεία. Είναι μιá εποχή ανανέωσης μετά από την κατοχή της χώρας για 100 χρόνια (περίπου 1650-1550) από τους Ασιάτες σημιτικής καταγωγής Υκώς. Οι Υκώς πρωτόφεραν στην Αίγυπτο το άλογο, το τροχοφόρο άρμα και νέες πολεμικές μεθόδους από την Μεσοποταμία. Στην περίοδο του Νέου Βασιλείου οι Φαραώ έκαναν επιθετικούς πολέμους στην Ασία και Αφρική, που τους προσκόμισαν πλούτο και δύναμη. Από εκεί ξεκινάει και η μεγαλύτερη δυνατότητα για αρχιτεκτονική δραστηριότητα. Μεγάλα και περίφημα μνημεία που χτίστηκαν τότε ανήκουν στους Φαραώ της 18^{ης} Δυναστείας, όπως ο Φαραώ ο Τούθμωσης Α' (που ξεκίνησε το ναό στο Καρνάκ), ο Αμένοψης Δ' (ο Εχν-Ατών), η βασίλισσα Χατσεψοούτ· στην ίδια δυναστεία ανήκει και ο Τουτ-ενχ-Αμών*, που πέθανε 19 ετών, δεν έκανε τίποτα σπουδαίο και όμως έγινε περίφημος στα χρόνια μας από

* βλ. εικ.139

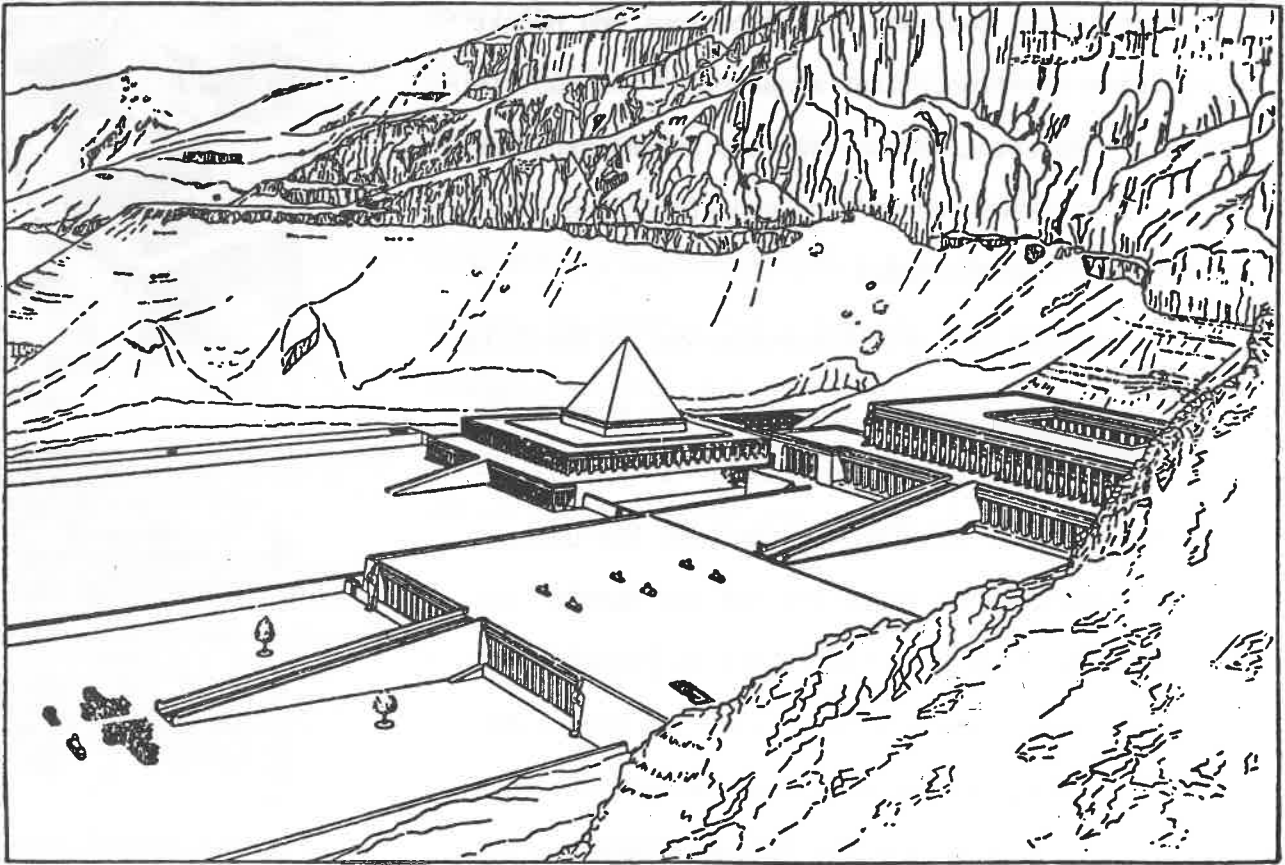
τα αμύθητης αξίας ευρήματα του τάφου-του, που σώθηκε κατ'εξαίρεση ασύλητος. Στην επόμενη 19^η Δυναστεία είναι που η Αίγυπτος έφτασε στην πιο μεγάλη ακμή-της και κτίστηκαν ακόμη περισσότερα μνημεία (Καρνάκ, Λουξόρ, Μεντινέτ-Χαμπού κ.ά.)

§137 Στη διάρκεια της 18^{ης} Δυναστείας και της βασιλείας της Χάτσεψουτ, πεντακόσια χρόνια μετά το πρωτοφανές δημιούργημα του ταφικού συγκροτήματος του Μεντουχοτέπ (εικ.160-161), ο μεγάλος αρχιτέκτονας Σεν-μούτ, που είχε εργαστεί στις θήβες στο ναό του Καρνάκ και που καταξιώθηκε τόσο ώστε εξαιρετικά να διασωθεί και το πορτρέτο-του (εικ.184) ξαναγύρισε στη συνθετική ιδέα εκείνου του πρωτοποριακού δημιουργήματος. Η ευκαιρία του δόθηκε όταν εδώ στο Ντεϊρ-ελ-Μπαχαρί, δίπλα-δίπλα στον τάφο του Μεντουχοτέπ, σχεδίασε και κατασκεύασε το ταφικό συγκρότημα της βασίλισσας-του Χατσεψούτ (εικ.185 - 186).

(b) Portrait of Senmut, in his tomb under Deir el Bahari temple. Dynasty XVIII

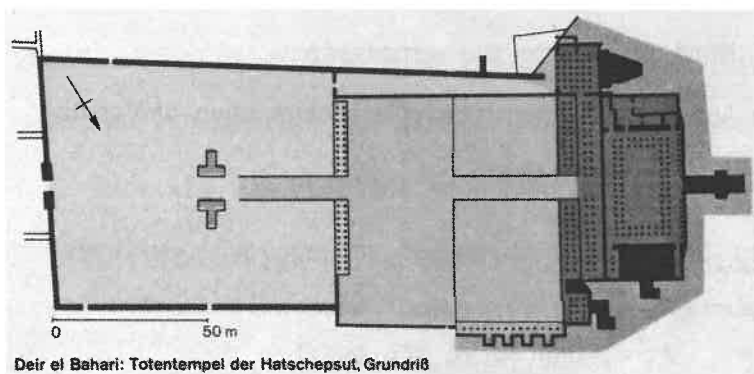
Εικ. 184. Ο αρχιτέκτων Σεν-μούτ. Τοιχογραφία στον τάφο-του κάτω από ταφικό συγκρότημα Χατσεψούτ, 12^{ης} Δυναστ., Ντεϊρ-ελ-Μπαχαρί (: Smith, 1965, πίν. 97β).

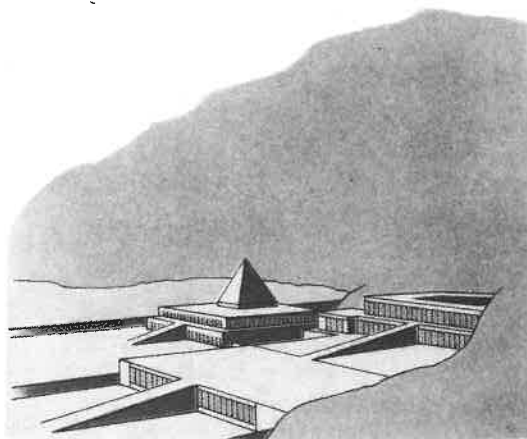
Εικ.185. Ντεΐρ-ελ-Μπαχαρί. Τα ταφικά συγκροτήματα: εμπρός της Χατσεψσούτ και πίσω του Μεντουχοτέπ. Αναπαράσταση: άποψη από ΒΑ. (: Millon/Frazer, 1965 (?), σ. 33. ...επιφύλαξη ως προς την πυραμίδα..

§138 χρησιμοποίησε πάλι, αλλά αύξησε τα επίπεδα και τις στοδομορφες προσόψεις-τους σε μνημειωδέστερες διαστάσεις, παραμένοντας περισσότερο πιστός στην τοπική παράδοση της Άνω Αιγύπτου, κατάργησε την πυραμίδα και την κατακορυφότητα που αυτή προσδίδει στη σύνθεση, στην οποία πριν τα επίπεδα έδιναν την εντύπωση βαθμιδωτής βάσης της πυραμίδας. Ενώ τώρα με την "απελευθέρωση", το άπλωμα και μεγάλωμα των επιπέδων προσδόθηκε μιά διαβαθμισμένη επιπεδότητα στο όλο συγκρότημα. Το τελευταίο θα έμενε πλαδαρό και ουδέτερο, εάν δεν εύρισκε τρόπο να το "αναρτήσει" και στερεώσει: κατασκεύασε και δεύτερο κεκλιμένο δρόμο δημιουργώντας έτσι ένα ήρεμο αλλά σαφή, κύριο διαμήκη άξονα σίγουρης ανάρτησης που διαπερνάει όχι κραυγαλέα το όλο συγκρότημα. Ο άξονας δεν χάριζε μόνο ενότητα στην ανοδική διαβάθμιση των όγκων, αλλά μέσα από την τελευταία και εξαιτίας της εγγενούς δρομικότητας-του δημιουργούσε κινητικότητα. Τέλος αυτός οδηγούσε μέσα από στοές και χώρους στο ιερότερο σημείο και στην κύρια ταφική εγκατάσταση (εικ.186α), -λαξευμένη στα σπλάχνα των βράχων

που υψώνονται κατακόρυφα, και επιβλητικά για μας· άραγε εξαρχής ήταν αυτός συνειδητός παράγοντας σύνθεσης; Η σημασία της αξονικότητας στη σύνθεση αυτή, καθώς και της κίνησης, μάλιστα της τελευταίας και με το ουσιαστικότερο (για τις δοξασίες-τους) νόημα από τη ζωή στο υπερπέραν, υπήρχε βαθιά στη συνείδηση του αρχιτέκτονα Σέν-μουτ: αυτό το κατανοούμε όταν γνωρίσουμε ότι αυτός χάραξε τον άξονα του συγκροτήματος Χατσεψσούτ στην προέκταση(!) του κύριου άξονα του ιεροού τεμένους του Καρνάκ μερικά χιλιόμετρα μακριά, πέρα από το Νείλο ποταμό, από την πόλη των ζωντανών έως εδώ στη νεκρόπολη-τους.

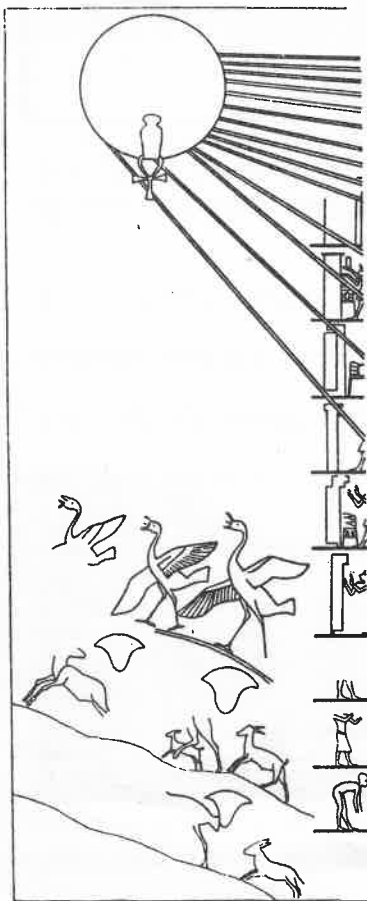
Deir el Bahari: Totentempel der Hatschepsut, Grundriß

Εικ. 186. Ντεΐρ-ελ-Μπαχαρί: α) (αριστερά) συγκρότημα Χατσεψσούτ. Κάτοψη 1:2000
β) Τα δύο συγκροτήματα Μεντουχοτέπ και Χατσεψσούτ: επίπεδα και όγκος, φως και σκιά
(: Müller/Vogel, 1974, σ. 120)

Εικ.187. Σχέδιο με βάση σπουδή πορτραίτου ενός Φαραώ, κατά τα φαινόμενα του Εχν-Ατών (Αμένωφης Δ') περίπου 1360 π.Χ. (:Pot-horn, 1984, σ. 27)

Εικ.188. Αμάρνα. Ανάγλυφο από βασιλικό τάφο. 18^{ος} Δυναστ. Ο ηλιακός δίσκος του θεού Ατών. (: Smith, 1965, σ. 182, εικ. 62A)

*

§139 Για την τέχνη που δημιούργησε και την εποχή που άφησε ο "αιρετικός" είτε επαναστάτης Φαραώ, ο Αμένωφης Δ' της ίδιας 18^{ης} Δυναστείας, πώς να αναφερθεί κανείς με συντομία; Αυτός (εικ.187) ό λ α τα άλλαξε αρχίζοντας από το όνομα-του που το έκανε Εχν-Ατών (ή Αχεν-Ατών), προς τιμήν του θεού-του Ηλίου Ατών, και εσήμαινε "ό όρίζων του ήλιακού δίσκου". Επέβαλε το μονοθεϊσμό(του τελευταίου)με σύμβολο τον ηλιακό δίσκο (εικ.188). Άλλαξε την πρωτεύουσα και δημιούργησε μιά άλλη ν έ α δική του στην Τελ-ελ-Αμάρνα(βόρεια περίπου 50 χλμ. από το Ασιούτ και 350 χλμ. από τις Θήβες) που την ονόμασε Αχέτ-Ατών (δηλ. η "πατρίς του Ατών") με νέα ανάκτορα και πολεοδομική "ιπποδάμεια" χάραξη (εικ.216), κι' αναμόρφωσε τη γραφή και την τέχνη. Ήταν ο ίδιος ποιητής μιας πόλης(για τη ζωή και το θεο-του)που τόσο της μοιάζει η Παλαιά Διαθήκη*. Την τέχνη της εποχής του χαρακτηρίζει εσωτερικότητα, άλλοι όμως την θεωρούν "εκφυλισμένη". Όταν πέθανε αναστηλώθηκε η παλιά κατεστημένη "τάξη" και κοινωνία, και η λατρεία, και η τέχνη.. Μετά το θάνατο-του καταστρέψανε ναό, που έκτισε στην Αμάρνα, και που τον γνωρίζουμε μόνο από τα θεμέλια-του και από σχέδια.

* ΠΟΙΗΣΗ ΕΧΝ-ΑΤΩΝ (: Durant, 1949, σ.132)

" Τί ώραία πού εΐναι ή αύγή σου,

Ώ! ζωντανέ "Ατων, δημιουργέ της ζωής!

"Όταν σηκώνεσαι στην Άνατολή

Ή κόσμος πλημμυρίζει από την όμορφιά σου.

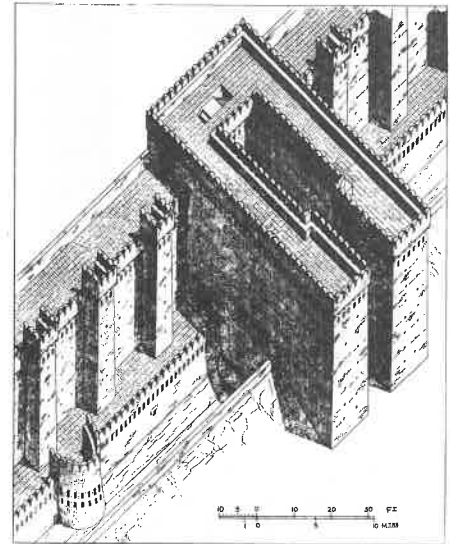
Ώρατος, μεγάλος, λαμπρός, ψηλά, πάνω από τή Γή

Οί άκτινες σου τήν άγκαλιάζουν κι' όλα τά πλάσματα "

§140 Από την εποχή της 18^{ης} Δυναστείας οι ναοί, η άλλη μεγάλη κατηγορία αιγυπτιακής αρχιτεκτονικής μετά τους τάφους, άρχισαν να χτίζονται πέτρινοι και άφησαν από τότε πολλά μνημειώδη παραδείγματα. Μια τρίτη μεγάλη κατηγορία είναι βέβαια τα ανάκτορα με τα συνοδά διοικητικά κτήρια-τους και οι κατοικίες αξιωματούχων και λαού. Σώθηκαν ελάχιστα ίχνη ή καθόλου, καθώς κι'αυτά τα ανάκτορα ήταν από ωμές πλίθρες κτισμένα. Λίγα ίχνη σώθηκαν και από πλίθρινες οχυρώσεις (εικ. 189).

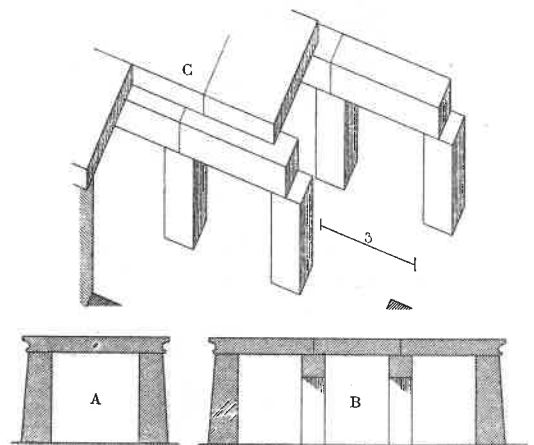
§141 Στην αιγυπτιακή λίθινη ναοδομία δίνεται η ευκαιρία να μελετηθούν καλλίτερα τόσο το σύστημα δομής, όσο και η μορφολογία αυτής της αρχιτεκτονικής. Το βασικό σύστημα λίθινης δομής στην Αίγυπτο της κάλυψης ή γεφυρώματος ανοιγμάτων ήταν η δοκός επί στύλων (εικ.190), δηλαδή η κάλυψη του κενού με οριζόντια λίθινη (μονόλιθη) δοκό πάνω σε κατακόρυφα πέτρινα στηρίγματα (: τετράγωνους στύλους ή πεσσούς, στρογγυλούς κίονες, έστω και τοίχους). Το ίδιο σύστημα δομής χαρακτηρίζει και την αρχαία ελληνική αρχιτεκτονική, ενώ η θολοδομία τη μεσοποταμιακή (κι αργότερα τη ρωμαϊκή και μεσαιωνική αρχιτεκτονική).

§142 Ποικιλία χαρακτηρίζει τη μορφή των αιγυπτιακών στηριγμάτων. Ένας πρώτος διαχωρισμός ανάγεται στην τεκτονικότητα είτε στην "οργανικότητα" της μορφής-τους. Τεκτονικά είναι τα στηρίγματα απλής μορφής,

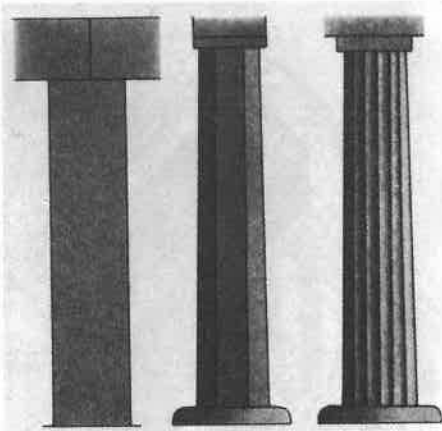

B. Fortress of Buhen: reconstruction of West Gate

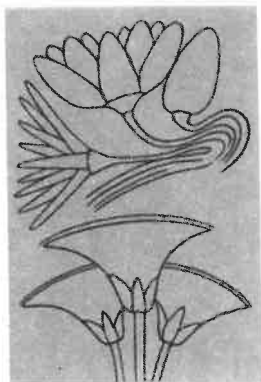
Εικ. 189. Νουβία. Φρούριο του Μπάχεν (Bahen) 2130-1580 π.Χ. 12^{ης} Δυναστείας. Αναπαράσταση του μεγάλου Δυτικού Πυλώνα (: Fletcher, 1⁸1975, 44A)

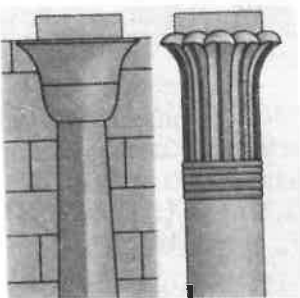
Εικ.190. Το κύριο και χαρακτηριστικό σύστημα δομής στην Αίγυπτο: δοκός επί στύλων (: Choisy, I, χ.χ. σ. 27, εικ. 14)

α β γ
Εικ. 191. τεκτονικά στηρίγματα: α) πεσσός β) οκταγωνικής διατομής γ) με ραβδώσεις ή "πρωτοδωρικό" (: Miller/Vogel, 1974, σ. 104)

Εικ. 192: (πάνω) λωτός, β πάπυρος (: ο.α.π.)

α β

Εικ. 193. Πρώιμες μορφές κιονοκράνων: α) (αριστερά) παπυρόμορφο (βλ. εικ. 152, β) φοινικόμορφο.

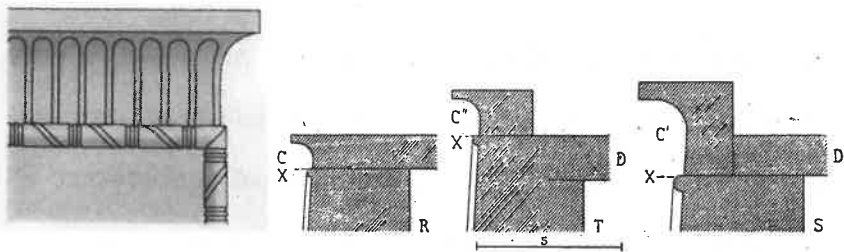
όπως ο πεσσός (τετράγωνης διατομής στηρίγμα: εικ.191α), το οκταγωνικής διατομής στηρίγμα με βάση μορφής δίσκου και κιονόκρανο απλή πλίνθο (εικ.191β), και το πολυγωνικής διατομής ή με ραβδώσεις στηρίγμα με όμοια του προηγούμενου βάση και κιονόκρανο (εικ.191γ). Το τελευταίο στηρίγμα, ουσιαστικά με διατομή που εγγράφεται πυκνά σε κύκλο και έχει ένα τύπο ραβδώσεων, ονομάζεται και "πρωτοδωρικό", επειδή ο κορμός του έχει κάποια ομοιότητα με κορμό κίονα του ελληνικού δωρικού ρυθμού.

§143 Τα οργανικά ή φυτόμορφα κυκλικής διατομής στηρίγματα, δηλαδή κίονες, "μεταφράζουν" στην πέτρα τις φυσικές μορφές δύο κύριων και συμβολικών φυτών της Αιγύπτου του λωτού (της Άνω) και πάπυρου (της Κάτω), (εικ. 192), καθώς και του φοίνικα. Δηλαδή από το ένα μέρος είναι το κιονόκρανο των κιώνων που μιμείται ένα από τα παραπάνω φυτά και από το άλλο μέρος η στένωση που παρατηρείται στην έδραση-τους. Η τελευταία λύση είναι μορφολογική και "αντιδεοντολογική", αφού στατικά μειώνει αντί ν'αυξάνει την επιφάνεια έδρασης του κίονα· βέβαια χρησιμοποιείται πάντοτε με βάση μορφής δίσκου. Συναντήσαμε την πρώιμη μορφή παπυρόμορφου κιονόκρανου (βλ. εικ.152, και εδώ 193,α), όψιμα επίσης μορφολογήθηκε και το φοινικόμορφο κιονόκρανο (εικ. 193β). Οργανικά ή φυτόμορφα στηρίγματα (κίονες) συναντούν και με κιονόκρανα μορφής κλειστού άνθους "παπύρου" (που άλλοι ονομάζουν "λωτού" απ'αφορμή την ασάφεια της μορ-

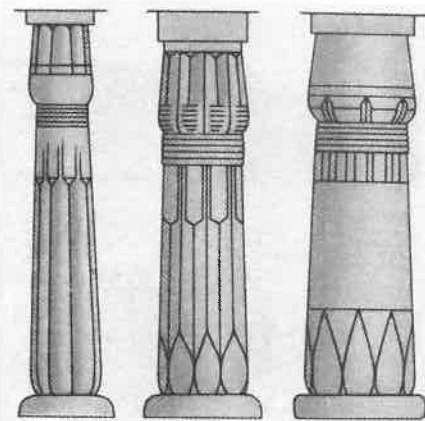
φής του άνθους) (εικ. 194). Υπάρχουν πολλές παραλλαγές ακόμα. Όμως θα αναφερθεί μόνο μια "ανθρωπόμορφη" λύση που έχει στο κιονόκρανο-του το πρόσωπο της θεάς Ατσω (Athor), γι' αυτό και "ατωρικό" (εικ. 195). Τα "ατωρικά" κιονόκρανα παρουσιάζουν πολλές πλαστικές παραλλαγές. Η προχωρημένη πλαστική αντίληψη των Αιγυπτίων έδωσε στηρίγματα στο σύνολο-τους ανθρωπόμορφα, τους "πεσσούς του Οσίριδος" (pilliers Osiriaques, Osiris pillars) (εικ. 196).

§144 Χαρακτηριστικό στοιχείο της αιγυπτιακής μορφολογίας είναι το τεταρτοκυκλικής διατομής γείσο που καταλήγουν όλοι οι τοίχοι (εικ. 197), καθώς τα οικοδομήματα-τους καλύπτονται με οριζόντια στέγη. Είναι ενδεικτικό ότι απαντάει και στην αρχαία ελληνική αρχιτεκτονική, όπου και ονομάζεται "αιγυπτιάζον κυμάτιο".

Περισσότερο χαρακτηριστικό είναι το λεπτό γραμμικό κυμάτιο (διατομής $1/2$ ή $2/3$ του κύκλου), που υπο- γ ρ α μ μ ί ζ ε ι εδώ τόσο το "αιγυπτιάζον κυμάτιο" (εικ. 197), όσο και τονίζει (*"ακμάζει") κάθε ακμή των τοίχων (στην ίδια εικ. 197, και εικ. 198α, β, γ). Φαίνεται ότι πρόκειται για ανάμνηση μιας αρχαϊκής πρακτικής, τότε που κατασκεύαζαν με τα πιο ευτελή φυτικά υλικά και ενίσχυαν τις ακμές των "τοίχων" με δέσμες καλάμιών δεμένες με "σχοινί" από το ίδιο υλικό.

Εικ. 197. Το χαρακτηριστικό γείσιμα των αιγυπτιακών ναών και κτηρίων : Δεξιά 3 περιπτώσεις (:Choisy, Ιχ.χ. σ. 16, εικ. 6). Αριστερά τυπική διαμόρφωση-του (Miller/Vogel, 1974, σ. 104).

Εικ. 194. Οργανικά ή φυτο-μορφα στηρίγματα κιονόκρανα ωσάν κλειστό άνθος "παπύρου" (: Miller/Vogel, 1974, σ. 104)

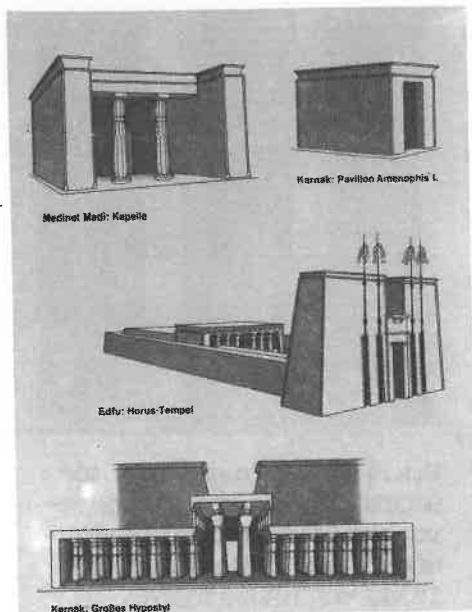

Göttin Hathor (Verbindung von Vorder- und Seitenansicht)

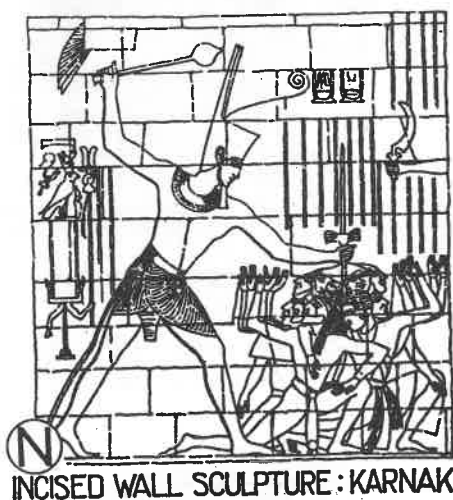
Εικ. 195. "Ατωρικό" κιονόκρανο (: Choisy, Ιχ.χ., σ. 45, εικ. 56). β Η θεά Ατώρα (: Jahn, 1962, σ. 8)

Εικ. 196. Θήβες. Ραμεσείον. "Πεσσοί Οσίριδος" (: Fletcher, 1975, σ. 10H)

Εικ. 198α: Μεντινέτ-Μάντι, μικρό ιερό. β: Καρνάκι, περιπτερο Αμενόφι Α'. γ: Εντφού, ναός Ώρου. δ: Καρνάκι, η μεγάλη υποστυλη αίθουσα, τομή κοιτώντας προς τον πυλώνα (:Miller/Vogel, 1974, σ. 106)

Εικ. 199. Καρνάκι. Ελαφρό ανάγλυφο πάνω σε τοίχο (: Fletcher, 1975, σ. 10N)

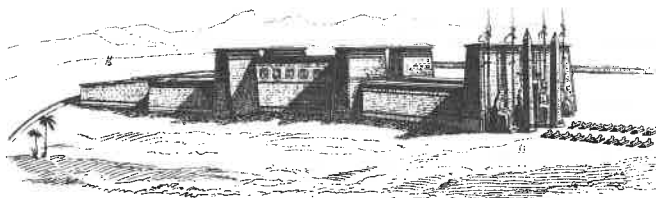
§145 Παρατηρώντας τα αιγυπτιακά κτήρια, εννοείται διάφορα παραδείγματα μικρών και μεγάλων μνημείων λίθινης ναοδομίας και άλλης αρχιτεκτονικής (εικ. 198), διαπιστώνονται μερικά κύρια κοινά χαρακτηριστικά: Φαίνονται καθώς στέκονται πάνω στο επίπεδο έδαφος χωρίς βάση ή τοιχοβάτη μάλλον ως να αναδύονται από το υπέδαφος (ξεκινώντας μυστικά). Στην ιδέα αυτή συμβάλει η κλίση (προς τα μέσα) των τοίχων, ιδιαίτερα των πιο ψηλών, μάλιστα των πυλώνων (εικ.198γ): η έντονη αυτή κλίση είναι και από μόνη-της ένα άλλο κτυπητό χαρακτηριστικό. Οι τοίχοι αυτοί εξάλλου είναι καθαρές επιφάνειες, σαφείς στα περιγράμματα-τους, αδιάθρηπτες, χωρίς παράθυρα, χωρίς οριζόντιες ή κατακόρυφες εξοχές ή σκοτίες, εκτός από το ένα και μοναδικό "αιγυπτιακό ζων" γείσο. Αντίθετα οι επιφάνειες αυτές ενοποιούνται περισσότερο, καθώς χρησιμεύουν ως πεδία σχεδίασης τεράστιων παραστάσεων, που αδιαφορούν για το δομικό κάναβο των οριζόντιων και κατακόρυφων αρμών του κτισίματος (εικ. 199). Όστε με το δικό-μας κριτήριο θα λέγαμε ότι δεν τους διακρίνει δομική αντίληψη, αλλά μάλλον ζωγραφική είτε πλαστική αντιμετώπιση. Κύριο χαρακτηριστικό και κυριολεκτικά προεξέχον στοιχείο των ναϊκών συγκροτημάτων είναι οι πύλώνες (εικ. 198γ, 205α). Αυτοί συμβάλλουν αντιθετικά στην οριζοντιότητα (που τονίζεται από το ευθύγραμμο, ισχυρό, οριζόντιο γείσον, το "αιγυπτιακό ζων"), οριζοντιότητα που κυριαρχεί και χαρακτηρίζει την αιγυπτιακή αρχιτεκτονική περισσότερο από κάθε τι άλλο, χάρις και στις οριζόντιες στέγες.

§146 Υποστηρίζεται πραγματικά ότι η αιγυπτιακή αρχιτεκτο-

νική "κεΐται" (εικ. 200α), ενώ η γοθθική "ύπερ-υψώνεται" (εικ. 200β), με αρμονική "μεσότητα" την αρχαία ελλη- νική ναοδομία (200γ). Στην αιγυπτιακή αρχιτεκτονική προβάλλουν καθαροί οι όγκοί και σαφή τα περιγράμματα (εικ. 180, 198). Παντού διαπιστώνεται ότι συνειδητά κυριαρχεί η συμμετρία και αξονικότητα. Το τελευταίο προβάλλει καθαρά και στις κατόψεις των ναών (εικ. 202, 205, 207).

ÄGYPTISCHE ARCHITEKTUR.

Abt. II. Tf. 7.

Ansicht des Tempels von Luxor (Nach Chipiez.)

Athens Parthenon Temple

α

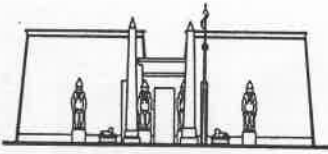
β

γ

Εικ. 200: α: Ο ναός του Λούξορ, 18^η Δυναστεία. (Κατά Chipiez εις Egler, II, 1966, Abt. II, Tf. 7). β: Λύμπεκ Γερμανίας. Κύριος εφημεριακός ναός Παναγίας, μετά το 1256-αρχή 14^{ου} αιώνα· οι πύργοι άρχισαν 1304 (: Kürth/Kutschmar, 1976, σ. 107). γ: Αθήνα, "Θησείο" (=ναός Ηφαίστου), 5^{ος} π.Χ. αιώνας (: Kürth/Kutschmar 1976, σ. 29).

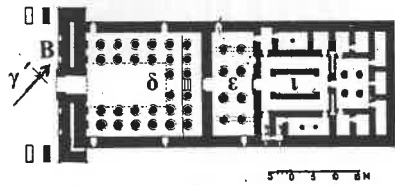
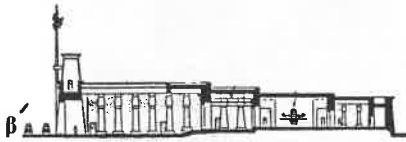
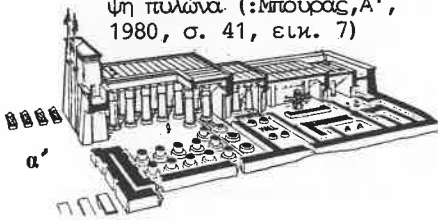
**

§147 Οι αιγυπτιακοί ναοί διαφέρουν από τα ιερά άλλων θρησκειών. Εξυπηρετούν πολλούς σκοπούς, όπως όχι μόνο λατρευτικούς, αλλά και οικονομικούς, (για διαφύλαξη θησαυρών, αποθήκευση αγαθών, παρακαταθήκη γεωργ. προϊόντων κλπ.). Είχαν πολλούς χώρους κατά παράταξη προστιθέμενους σε επιμήκη και συμμετρική μορφή πάνω σε έναν άξονα. Κάθε χώρος είχε τη δική του λειτουργία. Σε κάθε χώρο δεν μπορούσε να εισέλθει ο

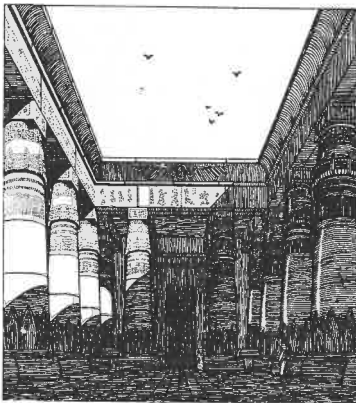
7. Τυπική πρόσοψη αιγυπτιακού ναού με πυλώνα. Ο ναός του Λούξορ.

Εικ. 201. Ναός Δουξόρ. Όψη πυλώνα (:Μπούρας, Α', 1980, σ. 41, εικ. 7)

Τυπική διάταξη αιγυπτιακού ναού. Ο ναός του Χονσοῦ στο Καρνάκ.

Εικ. 202. Καρνάκ, ναός Θεού Χονς. α': αξονομετρικό (προοπτικό) από δυτικά β': τομή κατά τον διαμήκη άξονα, γ' κάτοψη περ. 1:1500 (: Fletcher εις Μπούρας, Α', 1980, σ. 39, εικ. 6)

COURT FROM ENTRANCE

Εικ. 203. Καρνάκ, ναός Θεού Χονς: θέα από την είσοδο προς την αυλή (Στην εικ. 202γ': βλέπεται από την είσοδο προς δ) (:Fletcher, 1975, σ. 31H)

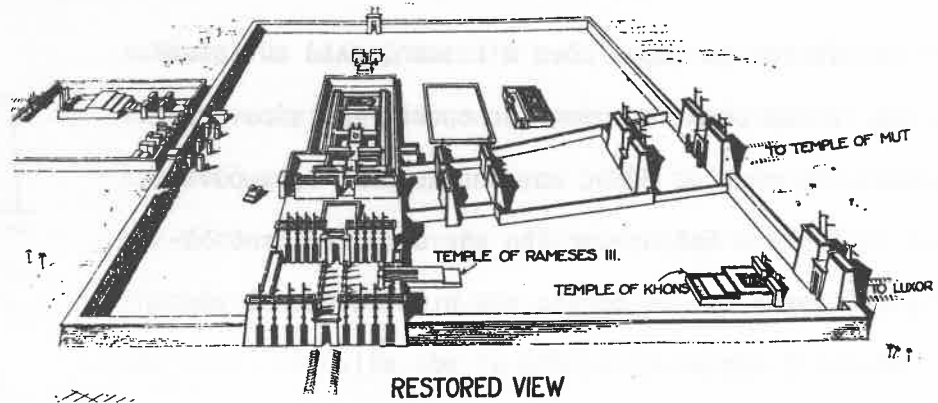
καθένας: Οι πολλοί έως την αυλή, οι μεμυημένοι έως και την υπόστυλη αίθουσα, ιερατείο και Φαραώ οι μόνοι επιτρεπόμενοι στο ιερό άδυτο. Παρά τη συσσώρευση των χώρων η συμμετρική διάταξη ωστόσο προκαλούσε την έννοια της κίνησης μέσα από αυλές και χώρους προς το βάθος του ναού, όπου το άδυτο, ο ιερότερος χώρος-του. Η ιδέα της κίνησης υποβάλλεται ήδη πλησιάζοντας το ναό με συμμετρικές σειρές σφιγγών ή άλλων μορφών, συμμετρικούς οβελίσκους και αγάλματα (εικ. 201, βλ. και 204) §148 Παράδειγμα για το βασικό διάγραμμα όλων των ναών του Νέου Βασιλείου είναι ο μικρός ναός του θεού Χονς στο Καρνάκ που ιδρύθηκε στην περίοδο της 20^{ης} Δυναστείας (εικ. 202, 203): Ένας βραχύς δρόμος με σφίγγες οδηγεί στον πυλώνα (εικ. 202α): ψηλός και επιβλητικός* στολισμένος με πανύψηλους ιστούς για σημαίες. Περνώντας-τον εισέρχεται κανείς σε μιά αυλή (εικ. 203): στενόμακρη και περίστυλη στις τρεις πλευρές της σε σχήμα υποδοχής. Μετά ακολουθεί μια σκεπασμένη υπόστυλη αίθουσα (εικ. 202 ε): με εγκάρσιο άξονα ως προς την κύρια κατεύθυνση. Ο επόμενος χώρος ήταν το άδυτο (εικ. 202 ι): ο ιερότερος χώρος* το άδυτο περιστοιχιζόταν από χώρους για τους ιερείς και τους θησαυρούς. Οι συσσωρευμένοι χώροι, που αναφέραμε πριν ότι αποκτάνε σύνδεση χάρις στην ανάπτυξη-τους πάνω σε ένα άξονα συμμετρίας, τελικά δένονται σε μιά αδιάσπαστη αλληλουχία και μιά μοναδική ακολουθία, που προκαλείται από μια απλή, αλλά υποβλητική αρχιτεκτονική ιδέα: -ιδέα που αλλάζει το ρυθμό και σ' αυτήν την κίνηση: Όσο προχωρούμε απ' έξω προς τα μέσα

δεν μειώνονται οι χώροι μόνο σ'έκταση, αλλά αντίστοιχα από το ένα μέρος το ύψος της οροφής των χώρων χαμηλώνει όσο πάμε σε βάθος και από το άλλο προχωρώντας προς το άδυτο ο δρόμος-μας όλο και ανεβαίνει από δάπεδο σε δάπεδο έως το δάπεδο του πιο εσωτερικού χώρου, του άδυτου ή άβατου (εικ. 202 α' και β').

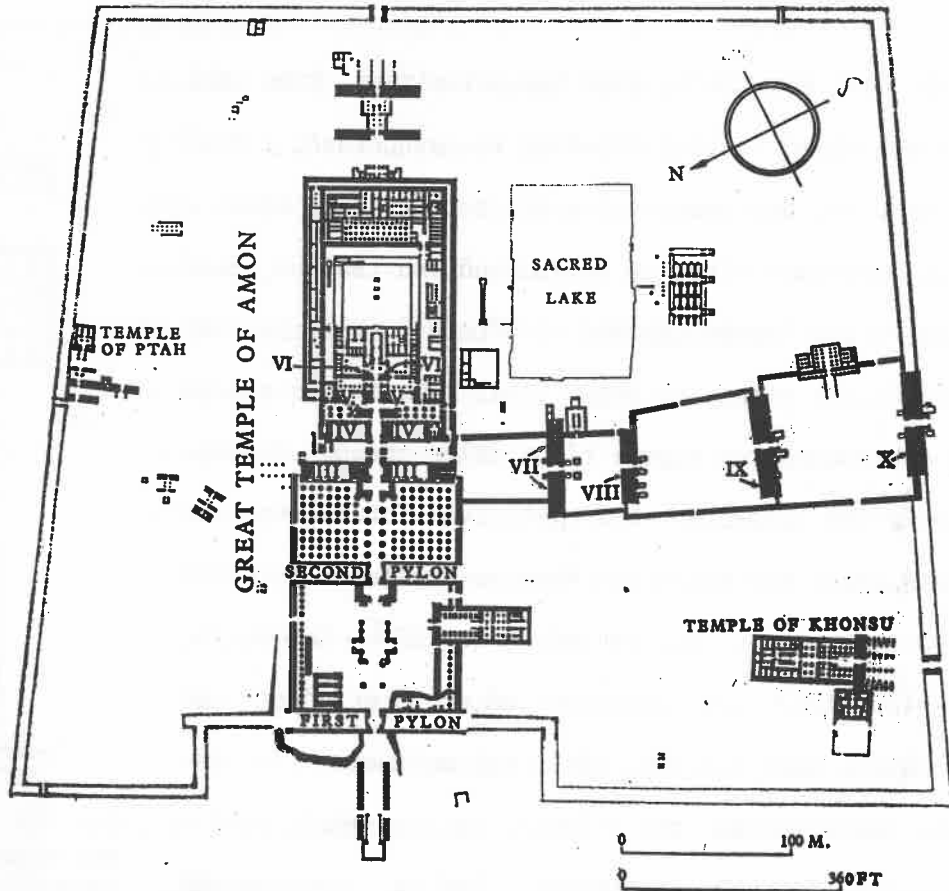
§149 Ναοί και τεμένη στην πραγματικότητα ήταν πολύ πύλο πολύπλοκα. Η πιο σπουδαία και μνημειακή, πιο πλούσια και πιο αναπτυγμένη σε προσθήκες και εξελίξεις περίπτωση είναι το συγκρότημα του εθνικού θεού Άμων-Ρα στο Καρνάκ έξω από το βόρειο κράσπεδο της πρωτεύουσας πόλης των θηβών (εικ. 205α,β). Το σημερινό συγκρότημα του Καρνάκ είναι άθλος χρόνου* διαμορφώθηκε στη διάρκεια δύο χιλιετιών. Ο πυρήνας-του θεμελιώθηκε την εποχή του Μεσαίου Βασιλείου (περίπου 2150-1650 π.Χ.). Έως τα χρόνια της 20^{ης} Δυναστείας (περίπου 1200-1070) μεγάλωνε αδιάκοπα σε μήκος με προσθήκες νέων πυλώνων, αυλών και αιθουσών. Το σύνολο περιβαλλόταν από πλίθρινο τείχος,-χωρίς αυτό να αποκλείει και νέες επεκτάσεις. Από το εντυπωσιακό συγκρότημα αναφέρουμε την υπόστυλη αίθουσα (εικ. 198δ) έργο του Ραμσή Β' (19^{ης} Δυναστείας) με την υπερύψωση του μέσου της (εικ. 206) - διάταξη φωτισμού που θα χρησιμοποιηθεί στις τρίκλιτες παλαιοχριστιανικές βασιλικές-, και με τους εκατόν τριάντα τέσσερις (134) κίονες-της ύψους 21 μ. (στη μέση) είτε 13 μ. (πλάγια).

Εικ. 204. Οι οβελίσκοι είναι γρανιτένιοι. Αρχαίο λατομείο γρανίτη υπήρχε στο Ασουάν. Οι οβελίσκοι, σύμβολο του ήλιου, τοποθετούνταν αριστερά και δεξιά στην είσοδο πυλώνων. Το ύψος-τους ήταν σημαντικό: της Ηλιούπολης (ο εικονιζόμενος) είχε 20,75 μ., του Λουξόρ 23,03 και 23,59, ο πιο ψηλός της Χατσεψούτ στο Καρνάκ 33,20, ο μισοτελειωμένος στα λατομεία Ασουάν 41,75 μ.

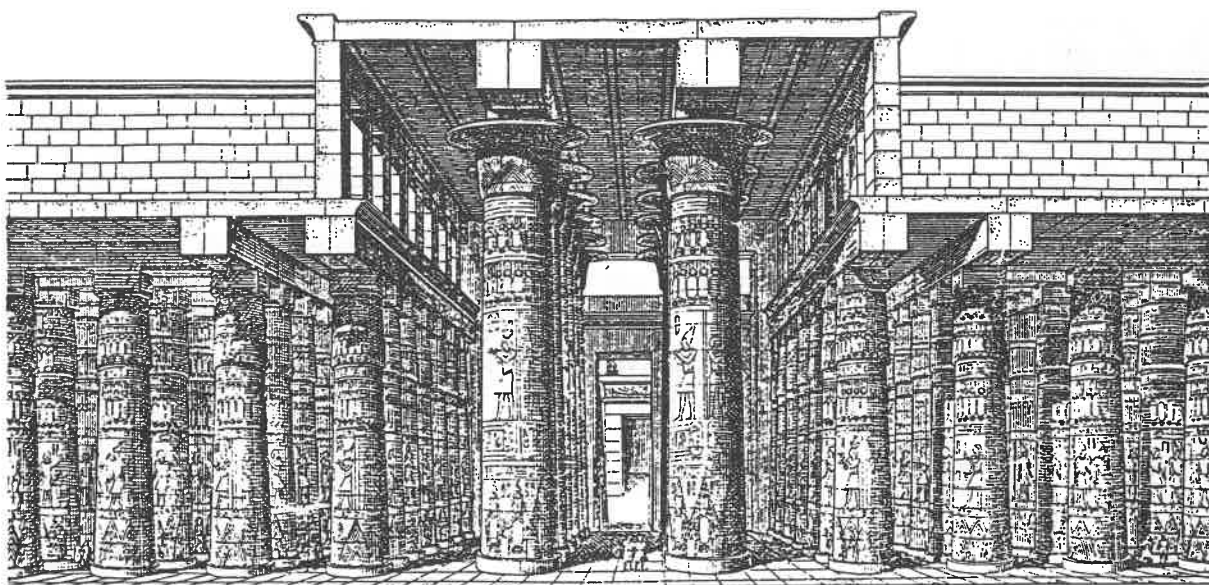
Εικ. 205α

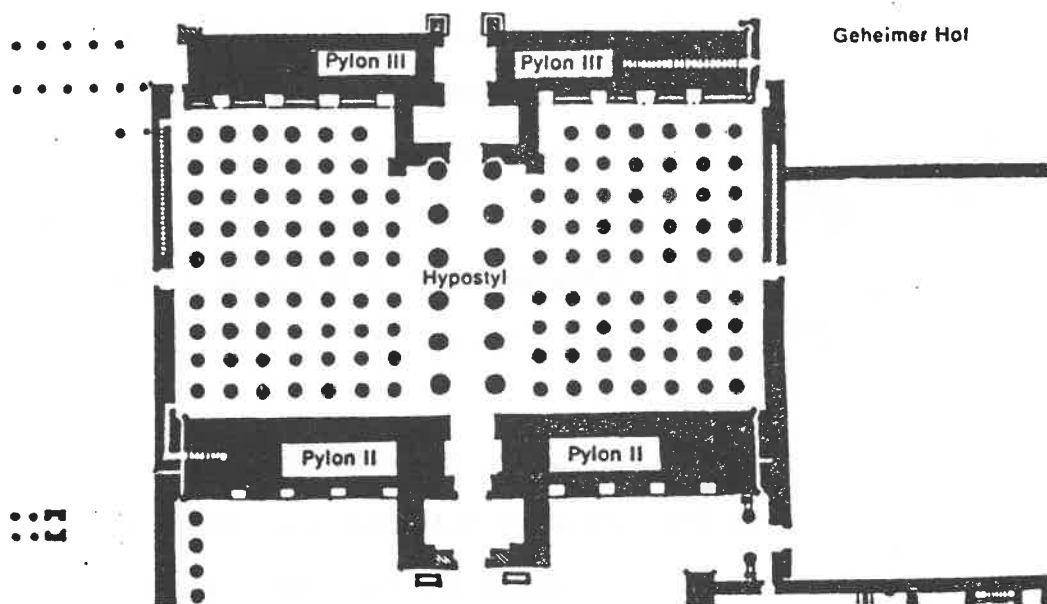
Εικ. 205β

Εικ. 205α(πάνω) και 205β(κάτω). Το μέγα συγκρότημα του Αμων-Ρα στο Καρνάκι. Πάνω: προοπτικό, όψη από δυτικά (: Fletcher, 1975, σ. 32Α).

Κάτω: κάτοψη περίπου 1:5000 (: Smith, 1965, σ. 132, εικ. 49). Ακριβώς στον μέγα άξονα αυτού του ναού τοποθέτησε κατ'επέκταση και ο αρχιτέκτων Σενμουτ πέρα δυτικά από το Νείλο τον άξονα του συγκροτήματος Χατοε-προούτ (βλ. εικ. 185, 186α και σχετικό κείμενο §138).

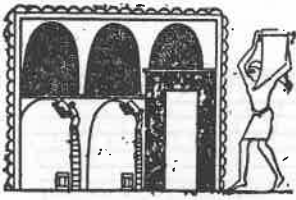

Εικ. 206

Εικ. 207

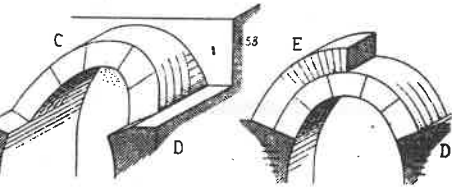
Εικ. 206 (πάνω) και 207. Καρνάκι. Μέγας ναός 'Αμων-Ρα, μεγάλη υπόστυλη αίθουσα. 19^η Δυναστεία. Πάνω: Τμήμα τομής κατά πλάτος. Διακρίνεται η υπερύψωση για φωτισμό μεσαίου τμήματος. Ύψος μεσαίων κλιόνων 21 μ., σφραίων 13 μ. (κατά Perrot και Chipiez εις Egle, 1966, II, Abt. II, Tf. 5). Πρβλ. εικ. 62δ. Κάτω: Κάτοψη, έμβαδό 103x52 μ. και 134 κίονες σε 16 σειρές (κατά Chevrier:Giedion, 1965, σ. 267, εικ.250).

Εικ. 208. Τοιχογραφία πλίθρινης θολωτής αποθήκης (:Maspero, 1905, σ. 36, εικ. 41)

Εικ. 209. Λείψανα πλίθρινων θολωτών αποθηκών Ραμσελείου Θηβών (:ο.α.π., σ. 37, εικ. 43)

Εικ. 210. Αιγυπτιακή θολοδομία με γερτούς δακτύλιους ή επάλληλα τόξα (:Choisy, I χ.χ. σ. 21, εικ. 5)

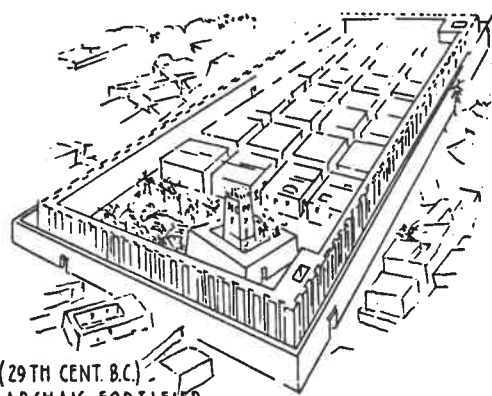
Εικ. 211. Πολλαπλό πλίθρινο ανακουφιστικό τόξο σε αρχαίο τάφο (Maspero, σ. 124, εικ. 130).

*

§150 Κατοικίες, και ανάκτορα ήταν κτισμένα με πλίθρες. Δεν διατηρήθηκαν παρά λίγα λείψανα. Με πλίθρες εκάλυπταν και ανοίγματα, χρησιμοποιώντας-τες σε θόλους απλής καμπυλότητας, συνήθως ημικυκλικής διατομής, αλλά και υπερυψωμένους. Σώθηκαν αρχαίες απεικονίσεις θόλων, όπως στην κάλυψη μιάς αποθήκης (εικ. 208), όσο και αρχαίες κατασκευές, όπως οι θολωτές αποθήκες στο Ραμσελείον των Θηβών (εικ. 209). Στο τελευταίο παράδειγμα φαίνεται η κατασκευή τριπλού ομόκεντρου, κατ'επαφήν τόξου, μιά μέθοδος αποτελεσματική (διπλού σε εικ. 210Ε). Γνωρίζουμε και τη χρήση ανακουφιστικών τόξων σε τοιχώματα τάφων του Αρχαίου Βασιλείου (εικ. 211). Για να αποφύγουν τη χρήση ξυλοτύπων κατασκεύαζαν γερτούς τους δακτύλιους (εικ. 210C). Υπάρχει η άποψη ότι τη θολοδομία ίσως διδάχτηκαν από τη Μεσοποταμία, πολύ πιθανό όμως είναι να την ανακάλυψαν και οι ίδιοι οι Αιγύπτιοι.

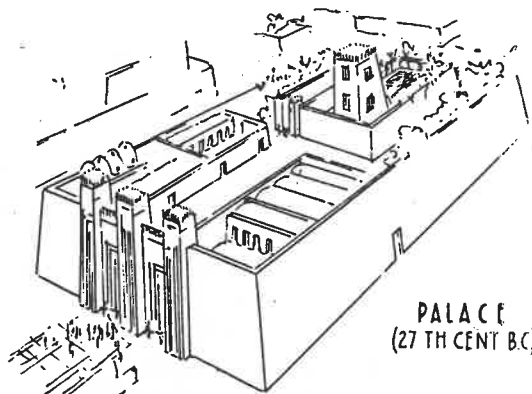
§151 Σχετικά με τις Κατοικίες και τα Ανάκτορα παρ'όλο που δεν διατηρήθηκαν λείψανά-τους, ωστόσο από διάφορα στοιχεία, τοιχογραφίες, περιγραφές, παραδείγματα (μοντέλα) ανασυγκροτούνται σε ικανοποιητικό βαθμό. Τα ανάκτορα ήταν οχυρωμένα με τείχη. Αναφέρονται παραδείγματα της Αρχαϊκής Περιόδου: Ένα παράδειγμα (εικ.

212) αρχαίου οχυρωμένου παλατιού στην Άβυδο (περίπου 150 χλμ. νότια του Ασιούτ) στη δυτική πλευρά του Νείλου· χρονολογείται στον 29^ο αιώνα π.Χ. Περίπου δύο αιώνες αργότερα, του 27^{ου} αι. π.Χ. γνωρίζουμε άλλο παράδειγμα (εικ. 213). Έχει δύο εισόδους που εντάσσονται μεταξύ τριών ψηλών πύργων (εικ. 214). Οι πύργοι προβάλλουν και θυμίζουν έτσι παρόμοια διάταξη από το τείχος του περιβόλου στο ταφικό συγκρότημα του Ζοζέρ στη Σακκάρα (εικ. 149). Στο τελευταίο συγκρότημα γίνεται αναπαράσταση ενός βασιλικού περιπτέρου του ίδιου Φαραώ (εικ. 215) και χρονολογείται στον 28^ο αιώνα π.Χ.

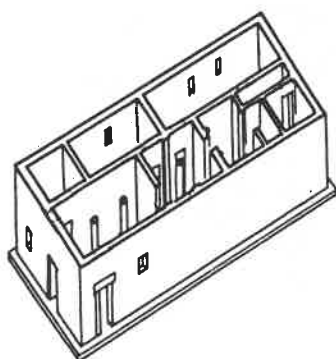
(29TH CENT. B.C.)
ARCHAIC FORTIFIED
PALACE (ABYDOS)

Εικ. 212. Αρχαίο οχυρωμένο ανάκτορο στην Άβυδο. 29^{ος} αιώνας π.Χ. Αναπαράσταση. (: Badavy, 1966, σ. 30, εικ. 5)

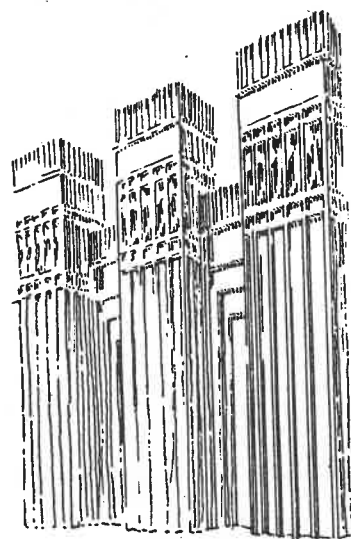
PALACE
(27 TH CENT B.C)

Εικ. 213. Αρχαίο οχυρωμένο ανάκτορο. 27^{ος} αιώνας π.Χ. Αναπαράσταση. (ο.α.π.)

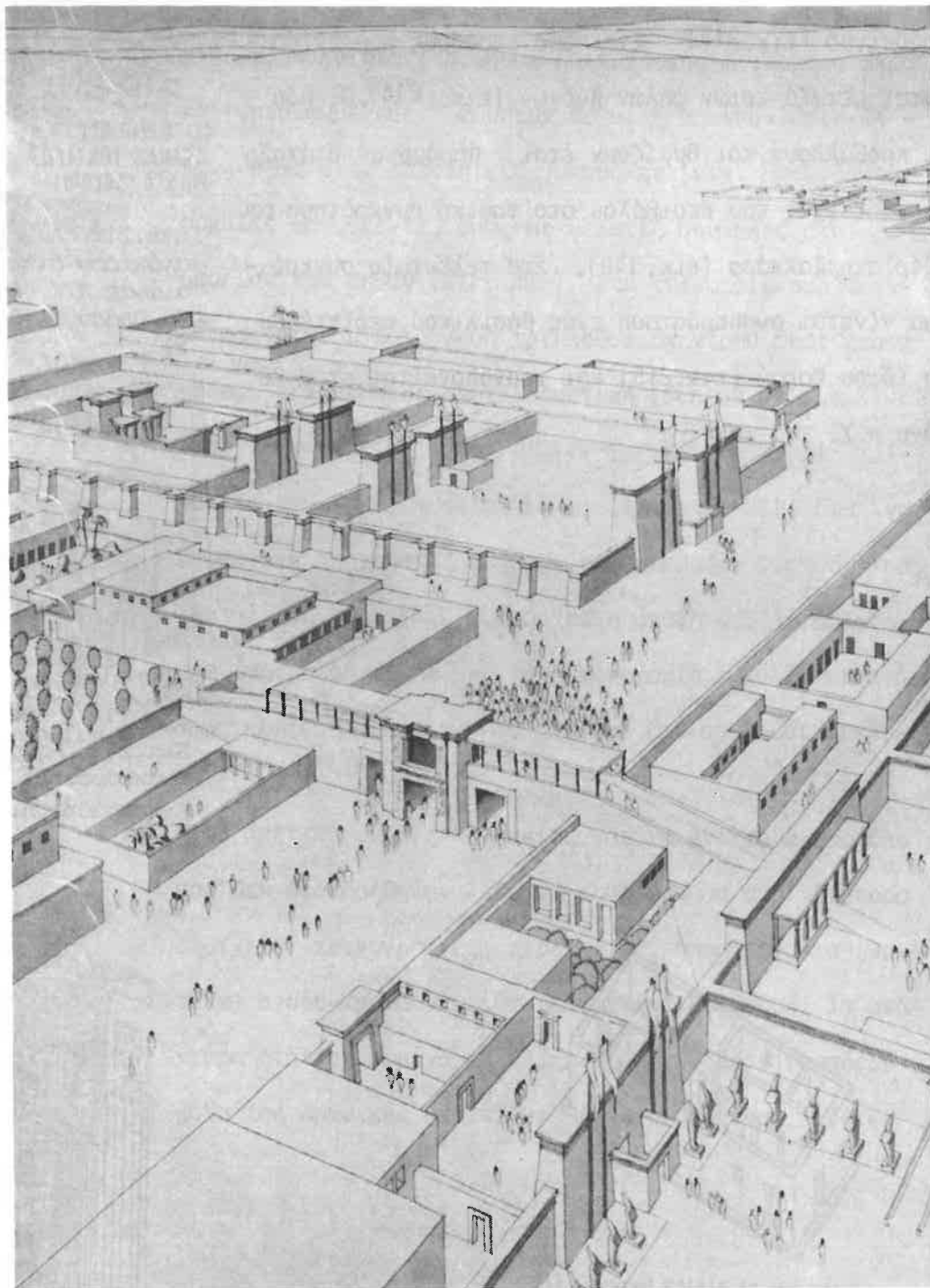
PAVILION OF DJESER (28TH CENT. B.C.)
MORTUARY TEMPLE (ΣΑΚΚΑΡΑ)

Εικ. 215. Σακκάρα. Συγκρότημα Ζοζέρ. Βασιλικό Περίπτερο. 28^{ος} αιώνας π.Χ. Αναπαράσταση (:ο.α.π.)

Εικ. 214. Διπλή είσοδος ανακτόρου (πρβλ. εικ. 78). Αναπαράσταση. (:ο.α.π.).

Από την περίοδο της Αμάρνα (18^η Δυναστεία) υπάρχουν στοιχεία για την αναπαράσταση της κεντρικής συνοικίας της εκεί νέας βασιλικής πρωτεύουσας του Φαραώ Εχν-Ατών (εικ. 216).

Reconstruction of Central Quarter at Amarna. Dynasty XVIII
 Εικ. 216. Αναπαράσταση κεντρικής συνοικίας πρωτεύουσας Εχν-Ατών εις Αμάρνα, 18^η Δυναστεία (: Smith, 1965, πίν. 127), -βλ. και εικ. 221).

§152 Από κάποια θεμέλια, παραδείγματα (μοντέλα) και αρχαίες τοιχογραφίες γνωρίζουμε αρκετά στοιχεία και για τα σπίτια φτωχών και πλούσιων. Στο Βρετανικό Μουσείο υπάρχει ένα κουτί σε σχήμα σπιτιού μικρών διαστάσεων (εικ. 212). Περισσότερα παραδείγματα υπάρχουν στο "Αιγυπτιακό Μουσείο" Καΐρου. Τοιχογραφίες παριστάνουν πλούσια σπίτια σε μεγάλους κήπους, όπως στο παράδειγμα από ένα σπίτι στις θήβες (εικ. 218). Με βάση αυτήν την τελευταία τοιχογραφία προτείνεται η αναπαράσταση του σπιτιού (εικ. 219)* ενώ από άλλη κερδίζεται μια άλλη κάτοψη (εικ. 220).

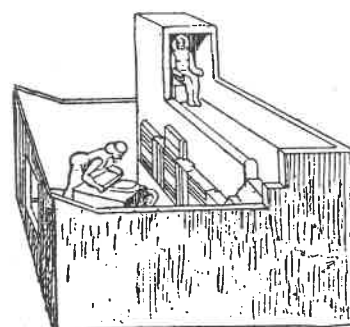
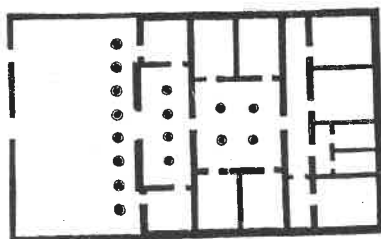

FIG. 7. — Boîte en forme de maison.
(British Museum.)

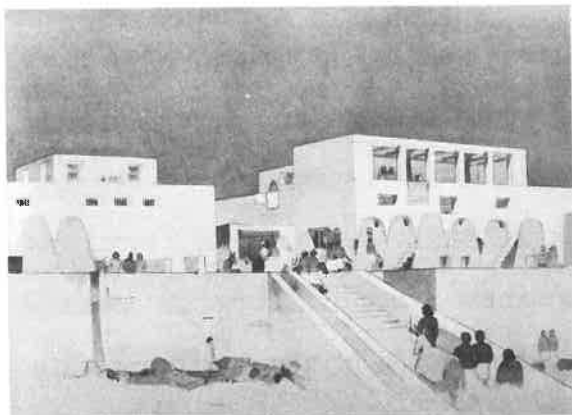
Εικ. 217. Αρχαίο κιβώτιο σε σχήμα σπιτιού (:Maspero, 1905, σ. 13, εικ. 7)

* Παρατήρηση: Ο πυλών/είσοδος της εικ. 219, θα αναζητηθεί στα δεξιά της εικ. 218 σε σχέδιο σαν σε όψη!

Εικ. 220. Αρχαίο Αιγυπτιακό σπίτι. Κάτοψη. (: ο. α. π.).

Από σχετικά στοιχεία γίνεται αποκατάσταση και ιδιωτικών κατοικιών στην Αμάρνα (εικ. 221).

(a) Reconstruction of houses on edge of Wady in North Suburb, Amarna. Dynasty XVIII

Εικ. 221. Αναπαράσταση σπιτιών στην Αμάρνα, 18^η Δυναστεία (: Smith, 1965, πλν. 126)

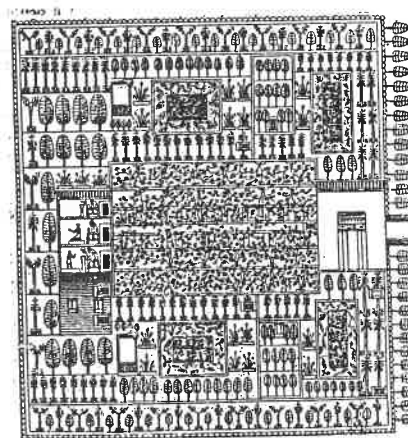
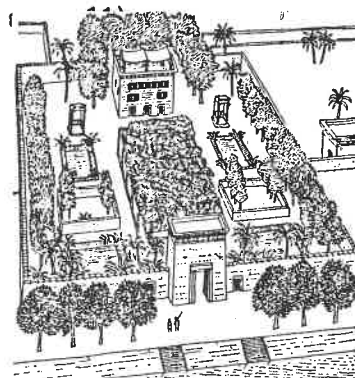

FIG. 11. — Plan d'une maison thébaine avec jardin.

Εικ. 218. αρχαίο σχέδιο σπιτιού στις θήβες (ο.α.π.σ.15)

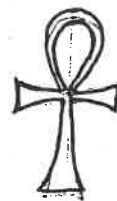
Εικ. 219. Αρχαίο αιγυπτιακό σπίτι, προοπτικό. Αναπαράσταση (εικ. 218) (: Kürth/Kutschmar, 1976, 39)

§153. Όπως στο ξεκίνημα κάθε "αρχιτεκτονικής" δημιουργίας ενός λαού (πρβλ. § 18α) έτσι και οι Αιγύπτιοι χρησιμοποίησαν για τις πρώτες-τους κατασκευές την πιο προσιτή/ευκολοαπόκτητη ύλη, αυτά τα ευτελή/φθαρτά υλικά που τους έδινε δωρεάν έτοιμα η γύρω φύση: ήταν τα κλαδιά των δέντρων, τα καλάμια, οι φοίνικες. Μετά χρησιμοποίησαν τον πηλό του Νείλου, που άφθονο και πρόσφορο προσκόμιζε κάθε χρόνο η κατεβασά του ποταμού. Απ' αυτόν τελικά επινόησαν την ιδέα δημιουργίας προκατασκευασμένων υλικών, διαστρώνοντας τον πηλό σε ξύλινα καλούπια και κατασκευάζοντας έτσι τις ωμές ηλιοψημένες πλίνθες. Αυτές θεωρούμε "ευτελές υλικό", αλλά στην πραγματικότητα ήταν τότε ένα σημαντικό τεχνολογικό βήμα (ως προς τα προηγούμενα υλικά), και ήταν το πρώτο στην κατεύθυνση της δημιουργίας τεχνητών δομήσιμων υλικών. Κι αυτό δεν ισχύει μόνο για την Αίγυπτο, αλλά όπως είδαμε ίσχυσε και στην Μεσοποταμία (§39 και 56) και θα το δούμε να ισχύει και στην αρχαϊκή Ελλάδα (§213, 237).

§154 Οι πλίνθες, οι ωμές ηλιοψημένες πλίνθες ήταν και έμεινε για πάντα ένα βασικό υλικό δομής στην Αίγυπτο. Οι Αιγύπτιοι δεν προχώρησαν στα βήματα των Μεσοποταμιών να κατασκευάσουν και οπτοπλίνθους (πλίνθους ψημένες, τούβλα). Κι' αυτό γιατί διαθέτανε άφθονη και κατάλληλη πέτρα για χτίσιμο: και η πέτρα-τους για μας είναι το πιο αντιπροσωπευτικό υλικό δομής των Αιγυπτίων, που η ύπαρξή-της και η χρήση-της οδήγησε επίσης στο αντιπροσωπευτικό σύστημα δομής της αιγυπτιακής αρχιτεκτονικής: την δ ο κ ό επι σ τ ύ λ ω ν (εικ. 190).

§155 Ωστόσο εντύπωση κάνει ότι με το πέρασμα (α' μισό 3^{ης} π.Χ. χιλιετίας) στη χρήση της πέτρας στα μνημειώδη έργα συχνά "μεταφράσανε" μορφές από τις πριν κατασκευές και τα στοιχεία των "ευτελών υλικών" στη λίθινη οικοδομική και διακοσμητική. (Πρβλ. -§121, εικ. 151α,β· -§122, εικ. 152· -§144, εικ. 197). Πώς να εξηγηθεί αυτή η "νοσταλγία"; Στο φαινόμενο μπορεί να δοθεί δέσμη εξηγήσεων, αλλά η σπουδαιότερη ανάμεσά-τους πρέπει να αναζητηθεί στη συντήρηση των μορφών για "θρησκευτικούς" λόγους.

§156 Πραγματικά η αιγυπτιακή τέχνη και αρχιτεκτονική χαρακτηρίζεται από διάρκεια, συντηρητικότητα, αυτονομία. Διατηρήθηκαν χιλιάδες χρόνια οι τυπικές μορφές-τους: Όσες φορές κυριάρχησαν αργότερα στην Αίγυπτο ξένοι, αυτοί λίγο ή καθόλου επηρέασαν την αρχιτεκτονική μορφολογία-της. Και αυτοί οι Έλληνες Πτολεμαίοι (332-30 π.Χ.) και στη συνέχεια οι Ρωμαίοι Καίσαρες χτίζανε σύμφωνα με τα αρχαία αιγυπτιακά πρότυπα. Μόνο στο τέλος τη Ρωμαιοκρατίας, κατά τον 4^ο μ.Χ. αιώνα ο Χριστιανισμός έφερε το τέλος. Ωστόσο αρχαία στοιχεία, θρησκευτικά όπως το σταυροειδές σύμβολο της ζωής Ανκχ (εικ. 222), αρχιτεκτονικά όπως τα κλειστά τεμένη, μορφολογικά όπως η οριζόντια και οι γερτοί τοίχοι (εικ. 223) υιοθετήθηκαν από τους αιγυπτίους χριστιανούς, τους κόπτες, και την αρχιτεκτονική-τους.

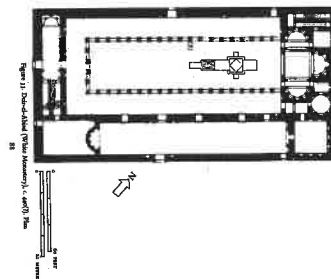

Εικ.222.Ανκχ (βλ. και εικ. 6α αριθ. 26)

(n) Deir-el-Abiad (White Monastery), c. 440(?). From the south-west

25

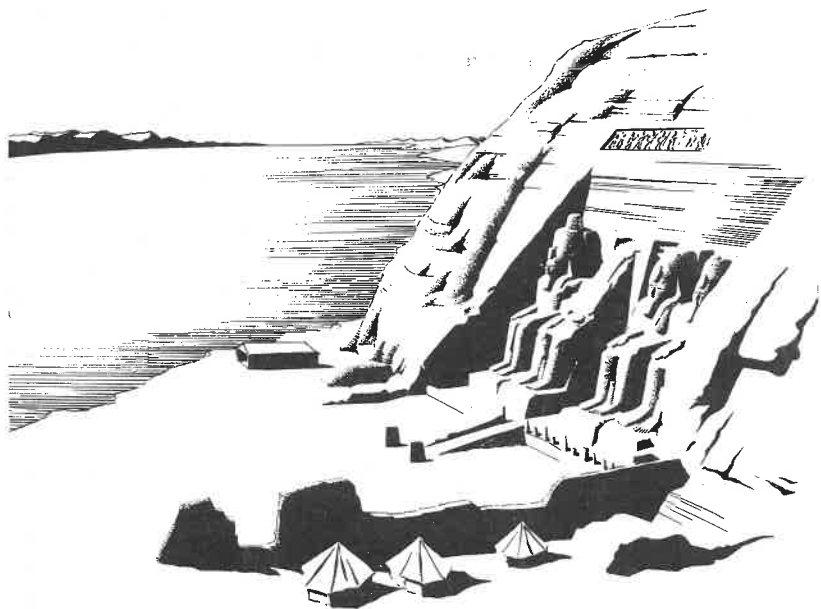

Εικ. 223. Ντεΐρ-ελ-Αμπιόντ, (Λευκή Μονή), περ. 440(;), (:Richard Krautheimer, Early, Christian and Byzantine Architecture... Harmondsworth:Penguin Books; 1965, σ. 88, εικ. 33 και πίν.25B).

§157 Για τους Έλληνες δημιουργούς και τους ερευνητές της τέχνης και αρχιτεκτονικής της χώρας-μας, που θα εγκύψουν στη μελέτη των αντίστοιχων αιγυπτιακών μνημείων και μορφών π ο λ λ ά έχουν να διδαχτούν, μηνύματα να πάρουν ή τουλάχιστον ενδιαφέροντα ερεθίσματα θα τους προκληθούν, -ιδιαίτερα από ένα τ α ξ ε ί δ ι και μια προετοιμασμένη και προσεκτική αυτοψία στην ίδια την Αίγυπτο και τα πολιτισμικά αγαθά της. Το ταξείδι θα συμπληρώσει την παραπάνω ωχή περιγραφή με νέο αφάνταστο πλούτο εικόνων, ιερογλυφικών και κτηρίων, και από τον γύρω τους "μυθικό" χώρο και κόσμο. Το ταξείδι πρέπει να ξεκινήσει από την περιοχή Καΐρου, με την βαθμιδωτή πυραμίδα Ζοζέρ της Σακκάρας (§121) και τις 3 τέλειες πυραμίδες της Γκίζας (§125) και να καταλήξει στην Άνω Αίγυπτο στο Ασουάν και στο 280 χλμ. νοτιότερα ευρισκόμενο Α μ π ο ύ Σ ι μ π έ λ (εικ. 223α).

Εικ. 223α. Αμπού Σιμπέλ (Νουβία), δυτική όχθη Νείλου. Ναός επί Ραμσή Β' (1290-1223 = βασίλευσε 67 έτη!) σκαλισμένοι ολός στο βράχο λαξευμένοι και οι 4 γιγαντιαίοι (20 μ. ύψους), καθιστοί ανδριάντες του ίδιου Φαραώ. Στο εσωτερικό μεγάλη αίθουσα -πάντοτε λαφευτή- με οριζόντια (!) οροφή που "υπο-βαστάζουν" σειρές "ιεσών του Οσίριδος" (πρβλ. εικ. 196), πιο πίσω υπόστυλη αίθουσα και χώροι αδύτου. (Για να σωθεί το σύμπλεγμα από τον κατακλιισμό της λίμνης του Νείλου, που δημιουργήθηκε από το νέο φράγμα του Ασουάν, το μετακίνησαν (1964-1967) σε ψηλότερη θέση) (: Pothorn, αγγλ. έκδοση, 1983, σ. 20).

"Όταν Ίδη τις τό Άβοϋ Σιμβέλ όλίγα πλέον πράγματα έχει να θαυμάση" (Σπ. Μαρινάτος).

- BADAVY, Alexander-, Architecture in Ancient Egypt and the Near East. Massachusetts: The M.I.T. (= Massachusetts Institute of Technology), 1966.
- BUDGE, E.A. WALLIS-, Egyptian Religion Egyptian Ideas of the Future Life (¹1899), τέταρτο ξανατύπωμα 1985. London: Routledge and Kegan Paul.
- CASSON, Lionel-, Ancient Egypt (= Great Ages of Man. A History of the World's Cultures) χ.τ., Time-Life, (1966).
- CENIVAL, Jean-Louis de-, Egypte. Epoque pharaonique. (= Architecture universelle). Fribourg: Office du Livre, (1964).
- CHOISY, Auguste-, Histoire de l' Architecture. τ. I. Paris: χ.χ. (ανατύπωση 1964).
- DURANT, W.-, 'Ιστορία του Πολιτισμοῦ (Μετάφραση Γεωργίου Κανελλοπούλου). 'Αθήναι: Έκδοση Τ.Ε.Ε. (=Τεχνικοῦ Ἐπιμελητηρίου Ἑλλάδος), 1949.
- EDWARDS, J.E.S.-, The Pyramids of Egypte ¹1947. Harmondsworth, Middlesex: Penguin-Books L^{td}, ²1961.
- EGLE, J.V.-, Forme e stili in architettura, a cura di Sergio Cavallera, Volume II: tavole originali. Torino: Albra editrice, 1966.
- FLETCHER, Banister-, A History of Architecture. 18th Edition. London: The Athlone Press, 1975. 19th Edition. London, Butterworths¹⁹1987
- JAHN, Johannes-, Wörterbuch der Kunst. Stuttgart: Alfred Kröner, Verlag; (1962).
- KURTH, Herbert-/KUTSCHMAR, Aribert-, Bauwerke und Baustile. Architektur von der Antike bis zur Gegenwart. München: Wilhelm Heyne Verlag:1976.
- MASPERO, G.-, L' Archéologie Égyptienne ... Nouvelle édition. Paris... 1905.
- MERTENS, (χ. όνομα) Geschichte der Baukunst. χ.τ. (Δρέσδη): πολυγραφημένο κείμενο, χ.χ.
- MILLON, Henry A.-/FRAZER, Alfred- Key Monuments of the History of Architecture NewYork: Harry N. Abrams, Inc., Publishers, (1965?).
- MÜLLER, Werner-/VOGEL, Gunther-, dtv-Atlas zur Baukunst... Band 1. München: Deutscher Taschenbuch Verlag [=dtv], 1974.
- PEROGALLI, Carlo-, Storia dell' architettura, un profilo in due volumi. I. Milano. Görlich editore, 1964.
- POTHORN, Herbert-, Das grosse Buch der Baustile... München: Wilhelm Heyne Verlag: 1984.
- SMITH, W. STEWENSON-, The Art and Architecture of Ancient Egypt. (= The Pelican History of Art). ¹1958. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books: ²1965.